

Zsupán Edina

A PRÓZA POÉTIKÁJA

PLUTARCHOS
KIRÁLYOK ÉS HADVEZÉREK BÖLCS MONDÁSAI
CÍMŰ MŰVE
JANUS PANNONIUS FORDÍTÁSÁBAN

Akadémiai doktori értekezés

Budapest, 2024

Tartalomjegyzék

BEVEZETÉS.....	5
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁSOK.....	11
I. JANUS PANNONIUS GÖRÖGRŐL LATINRA KÉSZÍTETT FORDÍTÁSAI.....	12
A szöveghordozó kódex.....	26
Intenzív kódexprodukción Vitéz János környezetében esztergomi érseksége idején (1465–1472).....	30
Kutatástörténet.....	35
Humanista fordítások.....	40
II. AZ APOPTHEGMATA-FORDÍTÁS KELETKEZÉSÉNEK IRODALMI KONTEXTUSA.....	49
III. FRANCESCO FILELFO FORDÍTÁSA – a fordítás önálló, autentikus mű.....	57
Ismerte-e Janus Filelfo fordítását?.....	67
Ismerte-e Janus Antonio Cassarino fordítását?.....	71
A „versengés”-elem a fordításokban.....	73
ÖNB. Cod. 255.....	78
IV. POÉTIKAI ESZKÖZTÁR.....	82
A fordítandó mű stílusa.....	83
Hiányzó tartalmi elemek az eredetiben mint fordítási problematika.....	89
Tagolópontok a lipcsei kódexben.....	94
A Janus által a fordításhoz használt görög szöveg és a g kódex.....	97
Az elemzéshez használt görög kódexek.....	111
Az első korrektor (L ²) és a tagolópontok szerepe.....	111
V. A JELENSÉGEK BEMUTATÁSA.....	117
Szép hangzás, ritmus, metrikai csiszoltság.....	118
Az egyensúly elve – kompenzáció.....	125
Fordítói hűség – Janus módján.....	126
Concinnitas.....	132
A dictum kidolgozása.....	137
Önálló költőiség.....	141
Tagolópont a ritmus alapján?.....	144
Ritmus több szempontból.....	148
Csaknem verssor.....	151
Ragrímek tudatosan.....	153
Ritmikai építkezés a tartalom szolgálatában.....	157
Zenei tartalom és forma.....	160

Allúziós technikák.....	161
Szórendi és grammatikai allúzió.....	161
Ritmikai allúzió	163
Szórendi vagy alakzatallúzió.....	166
Architektonikus szerkesztés	168
Architektonikus metrika	176
Blokkszerű építkezés kisebb egységek tekintetében is.....	177
A szórend egyéb sajátosságai.....	179
A kezdés kidolgozása	179
Aranymetszéspont – állítmány/vezérige.....	184
Tömörség.....	185
Kevesebb szóval, mint az eredeti	186
Rövidebb szavak	190
Hosszabb apophthegmák egyben tartva.....	192
Viszony Filelfo fordításához.....	194
Filelfo változata jobb	210
Átvétel és elutasítás: változatos stratégiák.....	213
Javítja Filelfo fordítását	215
Teljesen szakít Filelfo változatával	219
„Strófák”	224
Szóhasználat	228
Keresettség – ritka szavak	228
Választékosság	233
Intenzívebb szóhasználat (változatosság, intenzitás, képiség)	235
Foreignization – elidegenítő fordítás	238
Szóismétlés helyett szinonímák	243
Költőiség.....	244
Több tényező együttes hatása	244
Szóképek fokozása	251
Valódi verssor a prózában.....	253
Viszony a tartalomhoz.....	257
Tartalmi homályosság a művészi forma vagy az eredetihez való hűség érdekében	259
Egyértelműség, érthetőség, a világosság elve.....	262
Eltérés az eredetitől	264
Jelentős eltérés: szójáték visszadása.....	264
Eltérés.....	266

Az eredetiben nem meglévő szavak.....	268
Magyarázat, körülírás.....	268
Másik szövegvariáns vagy Filelfo fordításának befolyása	271
VI. A FEKETE TINTÁVAL JAVÍTÓ KORREKTOR (L ²) SZEMÉLYE	274
VII. ÖSSZEGZÉS	280
IRODALOMJEGYZÉK.....	288
RÖVIDÍTÉSEK	288
FORRÁSOK	288
FELHASZNÁLT IRODALOM	290

BEVEZETÉS

Kézirat és szöveg kapcsolatának vizsgálata a modern irodalmi művek kutatásának egyik legalapvetőbb gyakorlata. A piszkozatok, szerzői szövegváltozatok, másolatok, a szövegre reflektáló levelek és egyéb dokumentumok nagyban hozzájárulnak a szerzői intencióknak és az alkotás folyamatának feltárásához, végső soron pedig a mű értelmezéséhez. Ebből az alapvető megfontolásból keletkezett a modern irodalomtudomány egyik legerősebb filológiai iskolája, a genetikus kritika, amely a keletkezési fázis minden egyes dokumentált rétegét irodalomtudományi szempontból azonos értékűnek tekinti.¹ Antik és középkori szövegek esetében ez a kapcsolat és módszer kevésbé magától értetődő. Oka elsősorban a forráshiány, ám különösebb hangsúlyt a tradicionális vizsgálati módszerek sem helyeztek erre, hiszen céljuk elsősorban szövegkritikai volt, az „eredetit” leginkább megközelítő szövegállapot rekonstruálása. E művelet során a szöveghordozó kódexek mindenekelőtt a bennük található szövegváltozat miatt váltak fontossá, s annak kiértékelését követően elveszítették jelentőségüket valamennyi esetleges paratextusukkal együtt. A szöveg így rövid úton elszaktadt hordozójától, noha csaknem valamennyi kézirat tartalmaz olyan sajátosságokat, beleértve a paleográfiai, kodikológiai, művészettörténeti jellemzőket is, amelyek valamilyen szempontból fontosak lehetnek egy-egy mű vagy életmű pontosabb feltárásához.

Jelen dolgozat alapvető metodikai eszköze éppen ez, a kézirat – egy 15. századi kódex – és a szöveg kapcsolatából kibomló értelmezés. Ebből indul ki, s eredményei is ennek köszönhetőek. A khairóneiai Plutarchos *Királyok és hadvezérek bölcs mondásai* című műve² Janus Pannonius legnagyobb lélegzetvételű, görögről latinra készített prózafordítása, amelyet egyetlen kódex őrzött meg.³ A művel először ebben a kéziratban, görög eredetije nélkül, önálló latin szöveggént találkoztam. Stílusának eleganciája első olvasásra is figyelemre méltó volt.⁴ Ekkor fogalmazódott meg bennem a kérdés, ami voltaképpen jelen munka legfőbb kérdésfeltevése is: miként vált a szöveg ilyenné? Hogyan, milyen eszközökkel érte el

¹ Jó összefoglaló a genetikus kritikáról: BUDA –MAJOR 2021. A genetikus kritikával foglalkoznak a *Helikon* folyóirat következő számai: 1983/3–4, 1989/3–4, 1998/4, 2021/1.

² *Βασιλέων ἀποφθέγματα καὶ στρατηγῶν* (172A–208A).

³ Lipcse, Universitätsbibliothek, Rep. I. 80.

⁴ A műre az Országos Széchényi Könyvtár *A Corvina könyvtár budai műhelye* című kiállítása (2018. november 6–2019. február 9.) kapcsán vetült ismét fény. A tartalmi vonatkozásokon túl elsősorban kodikológiai, paleográfiai és kötetéstörténeti okok indokolták, hogy a fordítást tartalmazó lipcsei kódex a kölcsönzendő darabok közé kerüljön. A kiállítás katalógusai: ZSUPÁN 2018, „*Az ország díszére*” 2020. A kiállítás 3D változatban megtekinthető az OSZK corvina honlapján, kódex az „lső teremben” található, tételszáma C1: <https://exhibitioncorvina2018.oszk.hu/> (2023. 11. 12.)

Janus? Az elemzés kezdetén Ábel Jenő kiadását vettem kézbe,⁵ és egy mérvadó görög szövegkiadással kezdtem el összevetni a fordítást.⁶ A formai elemekre is nyitott figyelmes olvasás során prózai szövegekre kevésbé jellemző, rendkívüli ritmikai tudatosság kezdett feltárulni Janus szövegében. Szinte versszerű sorokat, metrikai egységeket lehetett azonosítani az apophthegmákon belül, ám nem volt világos, hogy mihez képest, mihez viszonyítva dolgozta ki ezeket a költő. Hogy a ritmus a prózai művek jellemzője is, természetesen közismert tény. Ám ez a mérték szokatlan volt. Ekkor fordultam a lipcei kézirat felé, hátha kínál támpontokat a kérdés megválaszolásához. A probléma megoldásának vagy legalábbis megközelítésének esélyét a kézirattal kapcsolatos kodikológiai és paleográfiai kutatásaimra alapoztam, melyek során sikerült megállapítanom, hogy a kódex Janus Pannonius közelségében készült, a Vitéz János környezetében és kezdeményezésére zajló, esztergomi érseksége idején (1465–1472) dokumentálható, nagyléptékű kódexprodukciónak egyik darabja.⁷ Másolójának számos más kódexet tudtam attribulni ebből a körből,⁸ olyanokat is, amelyek később a Corvina könyvtárba kerültek vagy esetleg Vitéz körének más tagjaihoz.⁹ A kódex kötése az „Egidus” szükségnevű mesternek tulajdonítható, aki ugyane kódexcsoport több darabját is kötötte. A mester a fennmaradt emlékek alapján sokat dolgozott Vitéznek és Janusnak az 1460-as évek második felében és az 1470-es évek legelején.¹⁰ E számos, jelentéktelennek tűnő s a kódexkatalogusok világába illő, deskriptív részlet kérdésfeltevésünk szempontjából azért vált fontossá, mert segítségükkel egyértelműen bizonyítható volt: a szöveget megőrző egyetlen kódex Janus környezetében keletkezett, közel a szerzői tisztázathoz, s így eséllyel faggatható az alkotás folyamatáról. A kódex rendkívül gazdagnak bizonyult e tekintetben. Vizuális jelei – paratextusai – valóban kulcsot adtak a fordítói folyamat feltárásához. S hogy

⁵ PLUTARCHUS 1880.

⁶ A szöveg és Janus más prózafordításainak kritikai kiadását Mayer Gyula készíti elő az *Opera omnia*-sorozat keretein belül. Az eddig megjelent kötetek: JANUS PANNONIUS 2006 (*Epigrammata*), 2014 (*Elegiae*), 2018 (*Carmina epica*).

⁷ A Vitéz környezetében zajló kódexprodukciónak rekonstruálja és bemutatja: ZSUPÁN Edina, *The arrival of humanism in the Hungarian Kingdom as reflected in the codices of Johannes Vitéz de Zredna* (megjelenés alatt a Comité international de paléographie latine (CIPL) 2022-ben rendezett prágai konferenciájának konferenciakötetében). A tárgyhoz szorosan kapcsolódik: Maria THEISEN, Edina ZSUPÁN, *A spectacular turn to humanism: the decoration of the humanistic codices of Johannes Vitéz de Zredna* (megjelenés előtt).

⁸ Később corvinává lett kéziratok a lipcei kódex másolójától: Konrad von Mure, *Novus Graecismus liber IX*, 691–1164 = *Genealogia deorum* (Budapest, OSZK, Cod. Lat. 423.); Isokratés beszédei (Budapest, OSZK, Cod. Lat. 430.); Regiomontanus, *Epitome Almagesti* (Bécs, ÖNB, Cod. 44). A kódexek legfrisebb, részletes leírásához lásd „Az ország díszére” 2020, Kat. H9, 389–391 (ZSUPÁN Edina), Kat. H11, 395–397 (JANZÓ Miklós, ZSUPÁN Edina), Kat. B3, 174–177 (ROZSONDAI Marianne, ZSOLDOS Endre, ZSUPÁN Edina) és ZSUPÁN 2022.

⁹ Bécs, ÖNB, Cod. 250-et szintén a lipcei kódex scriptorának tulajdonítom. A kézirat a budapesti, Cod. Lat. 423. jelzetű, ugyanezen scriptortól származó kódex párdarabja (lásd az előző jegyzetet), tartalmilag is csaknem azonos vele. A különbség csupán annyi, hogy a budapesti kézirat a bécsinek csak egy részét tartalmazza. Némrégiben sikerült azonosítanom a Cod. 250-ben található egyik bejegyzőt is Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári nagyprépost személyében. A kódex minden bizonnyal Kálmáncsehié volt.

¹⁰ Az Egidus-mesterhez lásd 28. o. és 113. j.

a lipcsei kódex valóban mennyire közel volt Janushoz, ugyancsak a kézirat vizuális sajátosságainak aprólékos elemzése során derült ki.

Mindezt a dolgozatban részletesen bemutatjuk. Hozzá kell tenni azonban, hogy valóban ritka és különleges esetről van szó, a kéziratok ennyire lényegi információt az alkotás mikéntjéről ritkán közölnek.¹¹ Ugyanis a kapcsolat szerző és kódex között a legtöbbször nem ennyire közeli, számos másolat „választja el” őket egymástól, s ha további másolatok is közbeékelődnek, már nem eldönthető, hogy a vizuális elemek, rendszerek kitől is származhatnak.

A vizsgálat további kódexek, még hozzá görög kódexek bevonását is szükségessé tette. Hogy melyeket, annak eldöntéséhez elengedhetetlen volt valamelyest behatárolni azt a szövegváltozatot, amely Janus fordításának alapjául szolgálhatott. Ehhez a kritikai kiadás nyújtott segítséget, ám később a kéziratok maguk is hozzájárultak a kérdés pontosításához. A görög kéziratok bizonyítékul szolgáltak arra, ami a lipcsei kódex alapján hipotézisként kibontakozott, nevezetesen, hogy Janus Pannonius fordítását görög kódexének tagolása nyomán dolgozta ki, illetőleg megpróbálta megőrizni az eredeti tagolást, amely természetesen az eredeti mű colonrendszerét jelölte. Egyben az eredeti tagolás vált legfőbb viszonyítási rendszerévé a szöveg más jellemzőinek kidolgozása során is. Megfigyelésünk szerint ugyanis a lipcsei kódex tagolása csaknem teljes egészében illeszkedik a szövegkritikailag behatárolt görög kódexcsoport tagjainak tagolásához, ami egyébként önmagában is rámutat Janus alább kifejtendő egyik legfőbb fordítói elvére, az eredetihez való lehető legteljesebb hűsége.

Az elemzésekből az is kiviláglott, hogy a másik legfontosabb alapelv a költő számára a szöveg jólszerkesztettsége, concinnitasa, azaz ritmusa, zeneisége volt. Szövegének tonalitásában, „dallamában”¹² a tagolás jelölte ki az ütemvonalakat. Ezt a fajta szövegalkotást valóban csak a tökéletes szöveghűség tette lehetővé. A fentiek folyamányaként Janus így vált képessé arra is, hogy visszaadja az eredeti szöveg ritmusát és concinnitását, sőt, hogy bizonyos értelemben felül is múlja azt: e keretek között ugyanis teret engedett annak, hogy költői készségei érvényesüljenek – így vált fordítása több ponton jóval ritmikusabbá és dallamo-

---

¹¹ Különösen a magyar vonatkozású kódexanyagra igaz ez, amelyben a forráspusztulás okán szerzői autográf tisztázatokkal csupán nagyon ritkán találkozunk. Ez utóbbira példa Antonio Bonfini Beatrix királyné számára írt, *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali* címet viselő dialógusa, amelynek dedikációs példányát a humanista saját kezűleg másolta és díszítette: Budapest, OSZK, Cod. Lat. 421. Vö. KULCSÁR 1995, 230. A kódex legfrissebb leírása: „*Az ország díszére*” 2020, Kat. G2, 341–345 (BOLONYAI Gábor).

¹² A kifejezést Kulcsár Szabó Ernőtől kölcsönözzük. Vö. KULCSÁR SZABÓ 2020.

sabbá, mint az eredeti. Sajátságos módon lépett tehát interakcióba a latin az eredeti szöveggel: visszaigazolta annak stílusát. E megállapításunk, miként látni fogjuk, nem pusztán a két verzió közötti intertextualitás tekintetében érvényes, hanem abban a vonatkozásban is értelmet nyer, hogy a kutatás éppen az eredeti stílusa miatt vitatta Plutarchos szerzőségét a két *Apophthegmata*-gyűjtemény esetében. A fordítás és az eredeti között egyfajta nagyon sajátos intertextualitás áll így elő.¹³

A dolgozat elsődleges célja, hogy ezeket az elveket, ezt a folyamatot és következményeit demonstrálja, valamint, hogy mindennek függvényében részletesen is bemutassa Janus Pannonius fordításmódját.

Janus állításával ellentétben a művet előtte már mások is lefordították, név szerint Francesco Filelfo és Antonio Cassarino. Hogy egy szövegnek több fordítása is született, kifejezetten 15. századi, reneszánsz/humanista jelenség volt. S az egyes fordítások közötti különbségeket azok is képesek voltak megítélni, akik nem is tudtak az eredeti nyelven. Mindennek következtében a fordítások egymáshoz való viszonyára legalább akkora figyelem vetült, mint az eredeti változat és a fordítás közötti kapcsolatra.¹⁴ Paul Botley, aki az egyik leginnovatívabb művet közölte az elmúlt években a humanista fordítások terén, funkcionalitásuk tekintetében három fő kategóriába sorolta őket.¹⁵ Az elsőbe azok tartoznak, amelyek megkísérlik okafogyottá tenni az eredeti szövegeket azáltal, hogy a fordítást minden olyan elemmel felruházzák, amit az olvasó az eredeti szövegtől várhat (*replacements*). Ide sorolja általában a középkori fordításokat, amelyek – lévén főként természettudományos vagy filozófiai művek – nem kívántak stílusbeli érdemeket felmutatni. Hozzáteszi azonban, hogy ez a fajta fordításmód a 15. század során is újra és újra megjelent. A második kategóriát a versengő fordítások képezik (*competitive translations*), amelyek mind az eredeti szöveggel, mind pedig a mű más fordításaival versengenek.¹⁶ Egyik legfőbb képviselője ennek a típusnak Leonardo Bruni vagy Lorenzo Valla. A harmadik kategória pedig a kiegészítő fordításoké (*supplementary translations*), amelyek célja, hogy megkönnyítsék az olvasó hozzáférését a görög szöveghez, kiegészítsenek már meglévő fordításokat anélkül, hogy

¹³ A műfordítások intertextualitáshoz lásd Józán Ildikó klasszikus alaptanulmányát: JÓZÁN 1998.

¹⁴ BOTLEY 2007, 61–62. Botley (Pseudo-)Isokratés *Démonicos*ának 12, *Nicoclésének* pedig 20 fordítását ismeri a korszakból.

¹⁵ BOTLEY 2004. Kategóriáinak tömör összegzését adja: BOTLEY 2007.

¹⁶ Ez természetesen az *aemulatio* klasszikus jelenségének felel meg. Botley éppen azért tekinti rendszerét relevánsnak, mert kortárs – 15. századi – elvekből indul ki, azaz mintegy olyan gondolatokat összegez, amelyet a korabeli tudós fordítók is megfogalmaztak saját gyakorlatukra tett reflexióikban, beleértve motivációik s céljaik körülírását. BOTLEY 2007, 62.

irodalmi babérokra törekednének. Ennek a típusnak jellemző képviselőjeként Gianozzo Manetti nevezhető meg.¹⁷ Botley rendszere azért is tűnik plauzibilisnek, mert „versengő” kategóriája Janus Pannonius fordítói attitűdjének egy nagyon meghatározó vonását is leírja. Miként látni fogjuk, Janus egyértelműen versengő fordító, s ez a körülmény sok mindenre hatással volt. Nem csupán a fordítandó szöveg kiválasztására lehetett befolyással, hanem a fordítás jellegére, kidolgozottságának mértékére is. Ezt azért merhetjük ilyen határozottan megfogalmazni, mert a költő felhasználta Francesco Filelfo fordítását a sajátjához, s nyilvánvalóan versengett vele, minden tekintetben felül akarta múlni. Az elemzések során ugyanis arra az eredményre jutottunk, hogy Janus fordítói döntéseit minden esetben Filelfo szövegét figyelembe véve, ahhoz viszonyulva hozta meg, s így fordításmódjának feltárásához, megértéséhez elkerülhetlenné vált a két fordítás kontrasztív elemzése. Ily módon voltaképpen két fordítás analízisére kerülhetett sor, még ha Filelfőé csupán háttérként szolgál is Janusé számára, s fordításmódjának bemutatása így nem rendszeres. E sajátos helyzet okán a dolgozat a meglévő fordítások felhasználásának a korszakban elterjedt gyakorlatához is adalékkal szolgál. Hozzáteesszük, hogy még a görögül jól tudó fordítók is előszeretettel választottak olyan szövegeket fordításuk tárgyául, amelyeknek volt már korábbi, akár középkori fordítása, teljes egészében „érintetlen” görög mű fordítására kevésbé vállalkoztak.¹⁸ Egyben rámutatunk arra, hogy minden valószínűség szerint később Janus Pannonius fordítását is felhasználták annak ellenére, hogy a 19. század végéig nem jelent meg nyomtatásban.

A dolgozat második felét szövegelemzések alkotják. Ezek segítségével demonstráljuk Janus fordítói gyakorlatának legjellegzetesebb elemeit. A fent említett poétikai okok miatt a latin szöveget nem Ábel Jenő kiadásából,¹⁹ hanem a lipcsei kódexből vesszük, s tagolásában a kódex tagolását követjük. Hangsúlyozzuk azonban, hogy szöveghasználatunk nem kívánja általában felülmúlni a klasszikus és középkori szövegek kiadásában kialakult konszenzust, a központozás modernizálásának szükségességét. Ez valóban így van. Nagyon

¹⁷ BOTLEY 2004, 2007. Manetti a *Nikomachosi Etikát*, az *Újtestamentumot* és a zsoltárokat fordította latinra. Nem képzelte azonban, hogy az ő fordítása kiváltaná a korábbiakat – már csak azért sem, mert latin stílusa meglehetősen lapos volt –, hanem azzal a céllal készítette őket, hogy kiegészítse a meglévő fordításokat, s ezáltal hozzájáruljon az eredeti szövegek pontosabb megértéséhez. Zsolárfordításának dedikációs példányában közölte Szent Jeromos két korábbi fordítását is, s hozzáfűzött egy öt könyvből álló művet, az *Apologeticust* eljárás módjának magyarázatául. E műben egyben terjedelmes kritikai apparátust is adott fordításához. Vö. BOTLEY 2007, 70. Manetti fordítói munkásságával az utóbbi években Annet den Haan foglalkozik intenzíven (pl. HAAN 2016).

¹⁸ Hogy mi történt akkor, ha egy kevésbé felkészült fordító korábban még nem átültetett szöveg fordítására vállalkozott, vagy nem jutott hozzá az adott szöveg már létező fordításaihoz, arra jó példa Antonio Bonfini sikertelen Philostratos-fordítása, de akár Héródianos-fordítását is említhetnénk. Bonfini fordításaihoz lásd BOLONYAI 2008, 2010, 2012.

¹⁹ Külön jelezzük, ha mégis Ábel kiadását használjuk.

ritka az olyan eset, mint a jelenlegi, hogy az egykorú tagolás közlése a szöveg értelmezése és a szövegalkotói elvek felmutatása tekintetében érvényt nyer, és indokoltta válik.

A görög szöveget alapvetően az 1971-es szövegkiadásból adjuk,²⁰ s külön jelezzük, ha az argumentáció céljából konkrét kódexek szövegváltozatát közöljük. Ugyanakkor nem követjük a kiadás tagolását, hanem a választott kódexcsoport tagolását illesztjük a szöveghez, minden egyes esetben világosan jelezve, hogy melyik kódex hogyan tagol, s hogy mennyiben, hogyan követi azt a Janus fordítását tartalmazó lipcsei kézirat. A görög tagolójelek esetében nem teszünk különbséget – Dionysios Thrax megnevezéseivel – a *stigma teleia*, a *mesé*, a *hypostigma* és a *hypodiastolé* között, a tagolások helyét egyöntetűen középre helyezett ponttal jelöljük. Ennek oka, hogy a figyelembe vett kódexekben a tagolójel milyensége az adott helyen különbözhet egymástól. Ha mindezt jelölni akarnánk, végkép áttekinthetlenné és követhetlenné tennénk az elemzéseket, és argumenációkhoz egyébként sem szükséges a görög tagolójelek közötti jellegbeli különbség ismerete. S mivel a figyelembe vett kéziratok online hozzáférhetőek, az érdeklődő mindenütt ellenőrizni tudja az eredeti görög tagolást.²¹

A metrikai elemzések sosem teljesek, csak olyan mértékben, amennyire a tárgyalás és az argumentáció igényli. A dolog jellegéből fakadóan – mivel nem versről, hanem prózáról van szó –, a ritmikus és metrumokba rendeződő sorozatok a legtöbb esetben több lehetséges felosztást kínálnak. Éppen ezért nem tagoljuk elválasztójelekkel a metrumokat. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a tagolópont, tehát a belső zárás előtt elhelyezkedő rövid szótagot mindig hosszúnak vesszük.

Azokon a helyeken, ahol erre nem történik külön utalás, a latin és görög szövegek fordításai a dolgozat szerzőjétől származnak. A latin auktorokból vett idézetek, ha máshogy nem jelöljük őket, a *Bibliotheca Teubneriana Latina* (BTL) adatbázisból származnak.

Az elemzésekhez felhasznált görög kódexek tagolópontjainak jezése:

G Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Barb. gr. 182: alaptagolás, nincs külön jelzés: ·

c London, British Library, Harley 5692: ●

g Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. gr. 170: ◆

²⁰ PLUTARCHUS 1971.

²¹ A különböző görög tagolójelekhez és következetes alkalmazásukhoz jó példa az Artoxerxésről szóló 4. apophtegma. Lásd 191–193. o.

A lipcsei kódex tagolópontjainak jelzése:

L Lipcse, Universitätsbibliothek, Rep. I 80 (főszöveg)

alaptagolás ·

a görög kódexekhez képest plusz tagolás: *

L² Lipcse, Universitätsbibliothek, Rep. I 80 (fekete tintával dolgozó, egykorú bejegyző): /

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁSOK

Köszönettel tartozom az MMA Művészetelméleti Kutatóintézetének, hogy hároméves ösztöndíjjal támogatta munkámat. Felbecsülhetetlen segítség volt az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója, Rózsa Dávid és a HUN-REN-OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport vezetője, Sarbak Gábor részéről, hogy biztosították számomra az időt a dolgozat befejezéséhez. Sarbak Gábornak általában is köszönöm mindennemű támogatását és biztatását a munka során. Köszönettel tartozom Bolonyai Gábornak, valamint *A görög kultúra itáliai és magyarországi recepciója a 15–16. században* NKFIH-kutatóprogram tagjainak, Gábor Sámuelnek és Gaál Balázsnak, hogy hasznos észrevételeikkel segítették munkám kezdeti szakaszát. Hasonlóképpen hálás vagyok pályatársaimnak, kollégáimnak, akik a tárgyban tartott előadásaim során értékes hozzászólásaikkal formálták a kutatás irányát. Nagyon köszönöm Bene Sándor, Jankovits László, Földesi Ferenc, Kendeffy Gábor, Korondy Ágnes, Matthias Eifler és Takács László segítségét, s köszönöm a lipcsei Universitätsbibliotheknek a Janus-kézirat digitális változata rendelkezésemre bocsátását. S végül köszönöm közvetlen kollégáimnak, a Fragmenta et Codices Kutatócsoport tagjainak sokrétű segítségüket, biztatásukat, támogatásukat.

I. JANUS PANNONIUS GÖRÖGRŐL LATINRA KÉSZÍTETT FORDÍTÁSAI

„Flacci exortacionem sequentes: »vosque exemplaria graeca / nocturna versate manu, versate diurna« / quia »Graii ingenium, Graii dedit ore rotundo Musa loqui.«” – írja Battista Guarino Horatius két híres helyét felhasználva *De ordine docendi et studendi* című művében, amelyben a ferrarai iskola oktatási elveiről és gyakorlatáról szól.²² A részlet nem utolsó sorban azt is tükrözi, hogy a klasszikus görög kultúra a 15. század első felében fokozatosan az itáliai humanizmus egyik alappillérvé vált.²³ Az új szellemi mozgalom eszméi, filozófiája, tudása, törekvései és módszerei jelentős részben belőle fakadtak. A görög nyelv, tudomány és irodalom ekkor ismét teljes ragyogásában jelenhetett meg nyugaton, egyenértékűvé válva a humanisták latinjával, csakúgy, mint a rómaiak idején, hiszen az itáliaiak ebben is nagyra becsült elődeiket követték. A bonyolult művelődéstörténeti folyamat kezdetét hagyományosan Petrarca neve fémjelzi, akinek szent könyvként tisztelt, legendás Homéros-kódexe, amelyet azonban nem tudott olvasni, halhatatlanná vált az utókor szemében.²⁴ A két kultúra találkozását kétségtelenül elősegítette Bizánc közeledése a nyugathoz, a latin kereszténységhez az oszmán fenyegetés árnyékában. A politikai találkozások kulturális és szellemi találkozásokat is involváltak, hiszen a bizánci császár követei, akik a birodalom utolsó évtizedeiben újra és újra végigjárták Európát segítség reményében, nem ritkán jeles tudósok voltak, hogy csak a később a nyugat tanítójává vált Manuél Chrysolórasra (1350 k.–1415) utaljunk. A bizánci és latin közeledésnek fontos állomása, voltaképpen betetőzése volt a Ferrara-firenzei zsinat (1437–1439), melynek során kihírdették a keleti és a nyugati egyház unióját, s amely nemcsak egyházi, hanem kulturális, tudományos esemény is volt.²⁵ A zsinaton olyan jeles személyek vettek részt, mint a platonikus Gemisthos Pléthón vagy Bessarión, a későbbi latin bíboros. Jelenlétük, a velük való találkozás óriási hatást gyakorolt az itáliaiakra, akiknek körében már korábban megjelent a gondolat, hogy a görög kultúrát nyugatra kell menekíteni, ténylegesen és fordítások révén.²⁶ Fokozatosan indult a görög irodalom „meghódítása” – Lorenzo Valla terminusa²⁷ –, hogy aztán a fordítói mozgalomnak a

²² GUARINUS 2002, 280 „Flaccus biztatását követve »ti csak forgassátok éjt nappallá téve a görögöket előkép-ként, hiszen a görögöknek adott tehetséget a Múza, a görögöknek adta meg, hogy kerek szájjal szóljanak.«” Az idézett Horatius-helyek: *Ars poetica*, 268–269, 323–324. Az „ore rotundo” fordulat értelmezéséhez lásd BOLONYAI 2015. — Köszönöm Jankovits Lászlónak a Guarino-kiadások rendelkezésemre bocsátását.

²³ Átfogóan lásd CORTESI 1995; CELENZA 2009.

²⁴ Lásd pl. FERA 2016.

²⁵ Lásd pl. GILL 1959, VITI 1994, CHITARIN 2002.

²⁶ A folyamatot jól összefoglalja: HAAN 2023, 193, 195–196.

²⁷ Lásd pl. PADE 2008, 2020.

század közepén V. Miklós pápa (1447–1455) híres programja adjon lendületet, rendszert és formát.²⁸ Közismert, hogy a pápa teljes sorozatot kívánt a klasszikusnak tekintett görög művekből latin fordításokban. A kulturális interiorizáció programját nagymértékben segítette az is, hogy ekkorra már a török elől menekülő görög tudósok is viszonylag nagy számban voltak jelen Itáliában, s minden téren hozzájárultak a görög szellemi kincs átplántálásához.

Mindennek során a görög szövegek elfoglalták eminens pozíciójukat az itáliai humanizmusban, olyannyira, hogy alapvető tétellé vált az a tudományos meggyőződés, miszerint a görög nyelv és irodalom ismerete nélkül senki sem tudhat igazán jól latinul sem.²⁹ Feladattá s egyben tétté vált a görög irodalom megismerése, magasabb szinten pedig a nyelv elsajátítása. Azonban hosszú út vezetett ideig,³⁰ amelyet eleinte bizonyos nyugtalanság is kísért, nevezetesen, hogy a görög nyelv beárnyékolja és befolyásolja az éppen csak „újrafelfedezett” és rekonstruált latint.³¹ A kultúra és a nyelv átadásában kulcsszerepet játszott a bizánci tudós és diplomata, Manuél Chrysolóras (1350 k.–1415), aki a firenzei kancellár, Coluccio Salutati (1331–1406) meghívására 1397 és 1400 között görögöt oktatott a városban.³² Tanítványait, így Pier Paolo Vergeriőt és Leonardo Brunit vagy a veronai Guarinót többek között fordítások készítésére is ösztönözte. Nem utolsó sorban azért, mert az elemi grammatikai ismeretek és az alapszókincs gyors megszerzése mellett – e célból összeállított egy görög nyelvtankönyvet is *Erótémata* címmel – oktatási módszerének másik meghatározó eleme

²⁸ V. Miklós programjáról részletesen: HAAN 2023.

²⁹ Guarino Veronese és fia Battista az elsők között vallotta ezt. Guarino a latin nyelv újjászületését ezen az alapon összekötötte Chrysolóras itáliai működésével. Lásd THOMSON 1966, 71–72. Battista Guarino például így ír erről a *De ordine*-ben: „Mihi vero, dum vivam, nemo hunc errorem (si error est) eripiet, ut eam non modo utilem sed pernecessarium litteris nostris esse non credam.” GUARINUS 2002, 278.

³⁰ Nagyon szemléletes Thomson megjegyzése a görög 14. század végi helyzetéről Firenzében: „Many scholars paid lip service to Greek as an interesting and harmless bagatelle, but the majority of professors and students were simply not interested or were actively averse. At the end of the fourteenth century only Coluccio Salutati, Palla Strozzi, Niccolò Niccoli and a few others – probably no more than ten in number – were really enthusiastic about learning Greek. Mere numbers, however, are unimportant; what matters in cultural history is breadth of influence and contribution ultimately recognized.” THOMSON 1966, 64.

³¹ A jelenségről lásd részletesen LAMERS 2015, 2018. A görögség iránt teljességgel odaadó Janus szempontjából érdekes, hogy barátja, Galeotto Marzio maga is egyfajta „görögellenességről” tett tanúbizonyságot Filelfo *Sphortiasa* ellen írt invectivájában. Vö. LAMERS 2018.

³² Chrysolórast a meghívás elfogadásában minden bizonnyal politikai célok is motiválták. Bízott abban, hogy az oktatáson keresztül meg tudja nyerni a nyugatiakat a görög ügynek, valós segítséget tud mozgósítani a török fenyegetéssel szemben. Vö. THOMSON 1966, 76–79; PADE 2007, I, 92. Miként Thomson megjegyzi: „Patriotism and loyalty to his emperor, I believe, were his motives. Manuel Paleologus could not have chosen a better emissary to win over the West on the cultural front, for Chrysoloras united in himself the best of Greek scholarship with the sharpest of Byzantine diplomacy.” (79) Thomson szerint Chrysolóras tényleges hatása ösztönzőerejében és pedagógiai módszerében rejlett (75–76), s Guarinónak, az ő kultikus tiszteletének köszönhető, hogy neve nem merült feledésbe (71–72). Chrysolóráshoz általában: SABBADINI 1890; CAMMELLI 1941; THOMSON 1966; MAISANO–ROLLO 2002; THORN-WICKERT 2006; WILSON 2017, 9–14; ACERBI–BIANCONI–GIOFFREDA 2021.

volt a görögről latinra való fordítás.³³ Tárgyunk szempontjából nem elhanyagolható, hogy Chrysolóras mily nagy mértékben hozzájárult Plutarchos Itália szerte ismertté és kedvelté válásához.³⁴ Egyik legkedvesebb szerzője volt,³⁵ műveit az oktatáshoz is használta,³⁶ s tanítványainak, valamint az ő tanítványaiknak köszönhetően születtek meg a *Párhuzamos életrajzok* és más Plutarchos-művek latin fordításai.³⁷ Az egyik görög *Moralia*-kódex (Città del Vaticano, BAV, Cod. gr. 182 = G), amely az alábbiakban fontos szerepet játszik, az ő tulajdonában is volt, bejegyzései megtalálhatók benne.³⁸ Chrysolóras és az utána érkező görög tudósok a bizánci filológiai gyakorlatot is megukkal hozták Itáliába, befolyásolták az olvasandó szerzők kánonját, az olvasás sorrendjét.³⁹

A Guarino-tanítvány Janus Pannonius írásművészetét, poétikai eszköztárának kialakulását, teljes költészetét alapvetően határozta meg ez a szemlélet s nyomában a klasszikus görög nyelv. Guarino ugyanis, aki hat évet (1403–1408) töltött Konstantinápolyban görög-tanulmányokkal Chrysolóras házában,⁴⁰ a curriculum részévé, alapjává tette a görögtudást ferrarai iskolájában.⁴¹ (Történetünk másik fontos szereplője, Francesco Filelfo hangot is adott annak, hogy görögtudás nélkül a latin sem művelhető igazán.⁴² Filelfo Chrysolóras

³³ PADE 2007, I, 93–94; CAMMELLI 1941, I, 83. Chrysolóras oktatási módszeréhez lásd BERTI 1987, 1988. Kónstantinos Laskaris *Erótématájának* 1476-os milánói megjelenéséig Chrysolóras nyelvtankönyve volt az egyetlen görög grammatika, amelyet Itália-szerte használtak. Vö. GEANAKOPOLOS 1962, 286.

³⁴ HANKINS 2003/2004, II, 243–271. Továbbra sem született azonban végleges válasz arra a kérdésre, hogy valójában mi okozta Plutarchos rendkívüli népszerűségét a humanista Itáliában. A dilemmához lásd például Marianne Pade bevezetőjét a *Vitae* 15. századi recepcióját összegző munkájához: PADE 2007, I. Ernesto Bertin szerint ezen a téren Chrysolóras jelentőségét korábban eltúlozták (BERTI 1998, 82–83, 6. j.). A firenzei kancellár, Coluccio Salutati például valószínűleg Chrysolórastól függetlenül ismerkedett meg Plutarchossal, főként avignoni impulzusok hatására. A kódexek szempontjából a kérdéshez lásd MANFREDINI 1987.

³⁵ Marianne Pade ehhez például Guarino előszavát hozza fel bizonyítékkul saját *Themistoklés*-fordításhoz (PADE 2007, I, 95, 263. j.). S e vonatkozásban gyakran idézik Chrysolóras híres levelét is Coluccio Salutatihoz, amelyben Plutarchos fontosságát hangsúlyozza mint olyan szerzőt, aki egyértelművé teszi, hogy milyen fontos más kultúrák megismerése, valamint, hogy a rómaiak és görögök egykor milyen szoros közelségben éltek egymással; sőt, bizonyos rómaiak hírnevéhez az utókor előtt Plutarchos nagyobb mértékben hozzájárult, mint bármely más latin szerző. Összegzi: PADE 2007, I, 94–95 a levél megfelelő részletének közlésével. Eredeti közlés: SALUTATI 1891–1911, IV, 341–343, Appendice prima. Marianne Pade ehhez Guarino *Themistoklés*-fordításhoz írt előszavát hozza fel bizonyítékkul. Vö. PADE 2007, I, 95, 263. j. — Coluccio Salutati és Magyarország kapcsolatával, magyar vonatkozású leveleinek kiadásával Armando Nuzzo foglalkozik. Lásd pl. NUZZO 2005, 2008, 2020; SALUTATI 2003.

³⁶ SABBADINI 1986, 131. Christopher Celenza szerint az *Életrajzokat* viszonylag rövid voltuk is alkalmassá tette iskolai használatra. Vö. CELENZA 1997.

³⁷ Uo.; CAMMELLI 1941, 88; A Plutarchos-fordításokhoz lásd átfogóan: PADE 2007, 2023; BECCHI 2019.

³⁸ Lásd 96. o.

³⁹ PADE 2007, I, 93; KRISTELLER 1974–1976, I, 152–153.

⁴⁰ Guarino konstantinápolyi tartózkodásához lásd pl. THOMSON 1966, 69. Részletes szakirodalommal: PACE 2006, 176, 3. j.

⁴¹ SABBADINI 1891, 139; SABBADINI 1896, 124–125; Battista GUARINO, *De ordine docendi et studeni*, kiadásai: GUARINI 1995, 121–162; GUARINUS 2002. A nyugati görög tanulmányokhoz a renszánszban lásd újabban: CICCOLELLA 2008; CICCOLELLA–SILVANO 2017; CICCOLELLA 2022. A szótárkérdéshez a korszakban: THIERMANN 1996, WILSON 2009, ROLLO 2017, BOLONYAI 2017, 2020, 2023.

⁴² A *Rhetorica ad Alexandrum* fordításához írt előszavában kifejti, hogy a görög nyelv ismerete valójában azért fontos, hogy általa jobban megismerjük a latint, a latin nyelv lehetőségeit, a vele való bánás művészetét: „[N]on

unokaöccsétől, Johannéstól tanult görögül, s Guarinóhoz hasonlóan ő is évekig élt Bizáncban – 1420 és 1427 között –, ahol VIII. Palaiologos János császár szolgálatában is állt.⁴³⁾ Guarino szinte kultikusan tisztelte egykori mesterét. Meggyőződése szerint neki volt köszönhető a latin nyelv újraéledése a görögön keresztül, s ami még fontosabb volt, átvette, és gyakorolta oktatási módszerét.⁴⁴ Görögség és latinitás megtermékenyítő kapcsolatába Janus Pannonius éppen a legautentikusabb közvetítő, Guarino ferrarai iskolájában nyert bevezetést.

Arra, hogy ez a fajta összefüggés a görög és a latin nyelv között Janus esetét is modellálja, már Ritoók Zsigmond rámutatott.⁴⁵ Battista Guarino Johannes Bertuciusához írott, Janus kiválóságát ecsetelő híres leveléből⁴⁶ világosan látszik, hogy a görög nyelv megismerése, a fordítások készítése szoros kapcsolatban állt a poézis mesterségének elsajátításával, a költői ízlés kialakulásával s magával az önálló költői megmutatkozással:⁴⁷

„És hogy milyen sóváran vetette rá magát a görög irodalomra, amelyet – mintha mintegy hosszan tartó szomjat kívánván oltani – egy év alatt e nyelv alapjaitól kezdődően úgy elsajátított, hogy görög köteteket fordított latinra, és mind a görög, mind pedig a latin költők kiválóságának igen biztos és igazságos ítészévé vált. Miután pedig felismerte, hogy mindez már az övé, gyakorlás céljából írni kezdett, és néhány év alatt számtalan költeményt adott ki, amelyek az új képzések választékossága és szép hangzása, a szavak eleganciája, a gondolatok bősége és változatossága, valamint az alakzatok ékessége révén tűnnek ki.⁴⁸

---

enim eo graecas litteras tantopere omnes discere studemus quo iis apud Athenienses Bizantiosve utamur, sed ut illarum subsidio atque ductu latinam literaturam atque eloquentiam melius teneamus et lautius.” Vö. FIASCHI 2007, 81–92; A fordítás kiadása: *Rhetorica ad Alexandrum* 2022. A fordításhoz lásd továbbá DAVID 1994.

⁴³ A Filelfo-filológia igen kiterjedt, itt csak néhány átfogó tétel megadására szorítokunk: VITI 1997, AVESANI et al. 1986; FIASCHI 2018; KEYSER 2018. Filelfo görögtudásához lásd: CALDERINI 1913, CORTESI 1986. A görög világgal való kapcsolatához: CORTASSA 2001, legújabban MONFASANI 2018. Konstantinápolyi tartózkodásához: GANCHOU 2005. Jan Thomson szerint Filelfóék generációja már csak azt követően vállalta a konstantinápolyi utazást és a görögtanulás nehézségeit, hogy az úttörők – mint például Guarino és Bruni – nyomán világossá vált, hogy a görögtudásnak határozottan vannak előnyei. Vö. THOMSON 1966, 64, 6. j.

⁴⁴ Lásd 33. j.

⁴⁵ RITOÓK 1975, 407–408.

⁴⁶ Kiadásai: GUARINUS 1880; GUARINI 1995, 211–221. A kéziratokhoz és a levél terjesztéséhez lásd LELE 2000.

⁴⁷ A Ritoók Zsigmond által bemutatott parafrázisok részben valószínűleg ennek a korszaknak a munkái: RITOÓK 1975. A latin poétika és a görög nyelv szoros összefonódása a ferrarai iskolában egyértelműen kibontakozik Battista Guarino *De ordinéjéből* is (GUARINO 2002, c. 14–17).

⁴⁸ „Quid litteras graecas quam avide arripuit, quas velut diuturnam sítim explorare cupiens uno anno a primis eius linguae rudimentis ita prorsus hausit, ut graeca volumina in Latinum converteret, et de Graecorum Latinorumque poetarum excellentia velut certissimus et aequissimus arbiter iudicaret. Quod cum se assecutum intelligenet, exercitationis gratia animum ad scribendum appulit, infinitaque paucis annis carmina edidit et

Huszt József szerint Janus bámulatos görögtudására és gyors előrehaladására utalhat Battista Guarino *De ordine docendi et studendi* c. munkájának egy bizonyos részlete is. Sőt, Huszt ezt a helyet erősebb bizonyítéknak tartja a költő görögben való rendkívüli jártasságára Battista levelénél, mondván, hogy az értekezés Janustól független alkotás, míg a levél kifejezetten az ő dicséretéről szól:⁴⁹

„Viszont láttam sokakat kiváló és e nyelvben nem kevésbé, mint a rómaiban igen járatos apám idején, akik miután a mi nyelvünk alapjait elsajátították, a görögben annyira előrehaladtak, hogy korábban általuk sosem látott műveket önállóan olyan kifogástalanul és hűséggel fordítottak latin nyelvre, hogy azok messzemenően elnyerték mindenki tetszését.”⁵⁰

Feltételezését, hogy a sorok mögött itt elsősorban Janus rejtőzhet, Huszt azzal támasztja alá, hogy a jénai corvinában,⁵¹ amely Battista e művét tartalmazza, a margón a másoló kezétől a következő megjegyzés áll: „Janus Pannoniust, a mostani pécsi püspököt érti.”⁵² Mivel a kutatás ezt a kódexet – díszítése kivételével⁵³ – mostanáig mindig is leginkább Ferrarába lokalizálta,⁵⁴ a Janusról szóló bejegyzést is valamiképpen Ferrarához, a költő ferrarai ismertségéhez köthették. Ám meglátásom szerint a kézirat valójában Magyarországon keletkezett, Vitéz János környezetében, ugyanazon kampány során, mint maga a vizsgált lipcsei

---

figmentorum subtilitate et resonantia, et verborum elegantia, et sententiarum copia varietateque, et figurarum ornatu referta.” GUARINUS 1880, 206–207.

⁴⁹ HUSZTI 1931, 25–27.

⁵⁰ „Vidi ego contra nonnullos sub optimo et huius linguae non minus quam romanae doctissimo parente meo postea quam nostrarum fundamenta contigerant, uno anno in graecis tam profecisse, ut quos nunquam viderant libros per se in latinam linguam sic integre fideliterque converterent, ut ab omnibus facile probarentur.” GUARINUS 2002, 280.

⁵¹ Jena, Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek, Ms. Bos. o. 1. A korábbi kutatás FITZ József nyomán (1940) egyöntetűen elfogadta, hogy a kódex eredetileg Janusé volt, vö. CSAPODI 1975, 194–195, CSAPODI 2003, 204. Véleményem szerint ez nem bizonyítható egyértelműen. Meglátásom szerint a kódex Vitéz környezetében keletkezett, s az ott készült kéziratok több személyhez is kerülhettek, így Vitézhez magához, Janushoz, de Vitéz körének más tagjaihoz is.

⁵² „De Iano Pannonio intelligit nunc Episcopo Quinqueecclesiarum.” (14v). A „pécsi” jelzöt rövidítve adja a margójegyzet. Emiatt az őrzőkönyvtár honlapján található kódexleírásban „Quinqueecclesiensi”-ként oldják fel. Minkét megoldás helyes.

⁵³ A kódex díszítését a Corvina könyvtárba kerülése után kapta, minden bizonnyal az 1480-as évek végén. Az illumináció a Budán működő firenzei kismester, az ún. „első címerfestő” munkája. Az „első címerfestő”-höz lásd: ZSUPÁN 2017, 2020 átfogó irodalommal.

⁵⁴ A kódex mai legrészletesebb leírását lásd a jénai Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek honlapján: https://collections.thulb.uni-jena.de/receive/HisBest_cbu_00016717 (2023. 12. 2.). A ferrarai eredet valójában sehol sem volt explicite kimondva, sem pedig argumentálva. Valószínűleg a kódex tartalma tette magától értetődővé, hogy eredete nem lehet más, mint Ferrara.

kézirat. Kérdés, hogy a szóban forgó margójegyzet hol került az előképül szolgáló kódexbe.⁵⁵ Amennyiben az előkép egy ferrarai kódex volt,⁵⁶ akkor akár Ferrarában is sor kerülhetett erre, ám a margójegyzet megfogalmazása inkább használói bejegyzést sejtet, helyszíne inkább Magyarország lehetett, amint ezt Janus püspökségének pontos megjelölése is valószínűsíti.⁵⁷ A Vitéz környezetében működő scriptor tehát ezt a magyarországi használó által eszközölt megjegyzést másolhatta át az általa készített kéziratba. Ily módon a bejegyzés Janushoz kapcsolása némiképp veszít erejéből, ám ezzel együtt is valószínűnek tartható, hogy Battista az idézett szöveggel valóban Janusra utalt, hiszen tartalmilag a két hely mind a Bertuccihoz írott levélben, mind pedig a *De ordinéban* tulajdonképpen azonos: a görög nyelvben való gyors és tökéletes előremenetelről és a fordítások készítéséről szól, csaknem azonos módon felépítve az informácót. A *De ordine docendi et studendi* egyébként azt is dokumentálja, hogy a ferrarai iskolában a görög nyelv elsajátításának része volt a latinról görögre és görögről latinra való fordítás.⁵⁸ A nyelvtan alaptankönyve Chrysolóras *Erotématája* volt, amelyből Guarino Veronese készített egy rövidebb, az oktatás céljaihoz adaptált változatot.⁵⁹

A görög nyelvvel való foglalatosskódást és a versírást Janus maga állítja párhuzamba Galeottóhoz írott levelében, amelyet az általa fordított *Ilias*-részlethez mellékelte 1460-ban:⁶⁰

⁵⁵ A margójegyzetek a főszöveggel együtt öröklődhettek, scriptorok generációi másolhatták őket kéziratról kézira. Tehát nem tartoznak okvetlenül az adott kézirat keletkezési körülményeihez.

⁵⁶ Valószínűnek tűnik, hogy Battista készített egy másolatot Janus számára, vagy a költő egy meglévő példányt hozott magával például 1465-ös itáliai követjárása alkalmával, amikor Ferrarában Battistával is találkozott. Vö. HUSZTI 1931, 229–230.

⁵⁷ Fitz József eredeti felételezése szerint ez a bejegyzés Ferrarában került volna a kódexbe, még hozzá azért, mert Janus Pannoniusnak szánták (vö. CSAPODI 1975, 195). Nem zárhatjuk ki, hogy a bejegyzés ferrarai eredetű, ám nem úgy, ahogy Fitz javasolja, hanem úgy, hogy a jénai másolathoz előképül használt itáliai kódex tartalmazhatta azt. Ám nem vagyok benne biztos, hogy Ferrarában pontosan meg tudták volna nevezni Janus püspöki méltóságát.

⁵⁸ „Ubi vero aliquantum progressi fuerint, tunc vel ex Graeco in Latinum vel ex Latino in Graecum vertere incipient; quo genere exercitacionis proprietatem splendoremque verborum et promptitudinem linguae facillime comparabunt.” GUARINUS 2002, 283, c. 20. Lásd továbbá SABBADINI 1896, 124–125; SABBADINI (1922) 2018.

⁵⁹ „Eam [linguam Graecam] igitur adolescentes arripiant, nec confuse et inordinate ut apud Graecos tradi solitum erat, sed eas habeant regulas quas parentis nostri preceptor Manuel Chrysoloras summatim collegit, vel quas parens ipse noster compendii amantissimus ex illis contraxit ...” GUARINUS 2002, 280, c. 20. A tankönyvek kiadása: CHRYSOLORAS–GUARINO, *Erotemata* 2012. Chrysolóras tankönyvéhez lásd továbbá CICCOLELLA 2010, 584; NUTI 2013. Guarinónak volt egy latin *Regulaeja* is, lásd GUARINO, *Regulae* 2007.

⁶⁰ A datáláshoz lásd 90. j.

„hosszú szünet után visszatérhettem mind görög tanulmányaimhoz, mind a versfaragáshoz. Kora ifjúságomtól fogva, mint tudod, sokat foglalkoztam mind a kettővel...”.⁶¹

A levél azt is érzékelteti, hogy a költő örömmel vette elő újra régi tanulmányait. A görög nyelv elsődleges nyomát és hatását tehát a föntieknek megfelelően Janusnál elsősorban nem is fordításaiban kell keresnünk, hanem teljes költészetében. A klasszikus görög irodalom láthatatlanul épült be készségeibe, csiszolta, alakította, tökéletesítette írásművészetét, és tette igazán latinná. Valahogy úgy, mint ahogyan a nagy latin költők, Catullus, Horatius, Vergilius esetében. Janus példája mutatis mutandis végső soron igazolja Chrysolóras tételét: a görög nyelv tesz valakit igazán kiváló latin költővé. Janus Pannonius „valódi” görög fordításai ebben az értelemben „csupán” parergonok, azaz olyan munkák, amelyek bár sokat elárulnak görögtudásáról, mégsem tükrözik annak a szerepnek sem a mértékét, sem a jellegét, amelyet ez a nyelv életművében betöltött.

Saját bevállása szerint kezdetben egyenesen vonakodott „valódi” fordításokat létrehozni, azaz műveket azért latinra ültetni, hogy mások munkáit tolmácsolja. Sokkal szívesebben alkotott saját műveket. 1456. december 1-én így írt Plutarchos *Az ellenségeskedés hasznáról* c. műve fordításának előszavában egykori diáktársához, a később nagy tekintélyre szert tett Marco Aurelióhoz⁶² (1435 k. –1478 után):

„Sok minden van, Marcus Aureliusom, ami engem – egyedülként a fordítók e nagy bőségében – mostanáig visszatartott attól, hogy bármit is fordítsak, de főként az, hogy mindig előbbrevalónak tartottam saját műveket létrehozni, mint másokét átültetni.”⁶³

A magyar humanista első fennmaradt fordításait, Plutarchos két kisebb művét – *Az ellenségeskedés hasznáról*, *A túlzott kíváncsiságról* – Marco Aurelio ösztönzésére készítette

⁶¹ „... tam Graecas litteras, quam versificandi usum, longo tandem postliminio repeterem; quarum duarum rerum, ab ineunte, ut nosti, pueritia, semper fueram studiosus ...” (Epist. II 3 Tel); Boronkai Iván fordítása. Vö. KLANICZAY 1982), 206.

⁶² A görög származású Marco Aurelio később a velencei humanizmus ismert alakja lett. 1457-től a velencei kancellária tagja volt, mecénásként is működött, később Ficino levelezőpartnerei közé tartozott. Személyéhez lásd LANERI 2003/2005, LANERI 2006/2007, LANERI 2007 további irodalommal. Marco Aurelio alakja Husztinál: HUSZTI 1931, 155–158.

⁶³ „Multa sunt, Marce Aureli, quae me unum in tanta interpretantium copia, ne quid ipse interpretarer, sunt hactenus dehortata, verum illud in primis, quod mea proferre quam aliena transferre, semper duxi praestantius.” (JANUS PANNONIUS 1784, II, 70.)

el 1456 vége felé és 1457 elején, s neki is ajánlotta. Huszti érdekes megállapítást tesz arról, hogy Janus a kezdeti kelletlenség ellenére miért kezdetet el egyáltalán fordításokat készíteni:

„[A padovai] időszakban Janus múzsája mintha kissé elfáradt volna. Ez a csodagyermek tipikus fejlődési görbéje! [...] Az alkotókészség csökkenését valószínűleg Janus maga is érezte, mert eddigi vonakodását legyőzve Páduában kezdett először irodalmi céllal görög prózát fordítani.”⁶⁴

Hogy ez valóban így volt-e, nem tudjuk. Huszti kijelentésének elemei jelentős mértékben szubjektívek, miként a feltételezett kapcsolat is az alkotóerő és a fordítások elkezdése között. Ám kétségtelen, hogy Janus engedett Marco Aurelio rábeszélésének,⁶⁵ aki nem csupán a velencei hivatali elit fontos tagjává, hanem irodalmi mecénássá is vált, és nem sokkal azelőtt kezdett el maga is intenzíven foglalkozni ismét a görög irodalommal.⁶⁶

Úgy tűnik, Marco Aurelio ezen újkeletű buzgalmának köszönhető, hogy Janust fordítások elkészítésére ösztökélte. De miből forrászott ez a buzgalom, mi ösztönözte Marcót minderre? Hatással lehettek rá a kortárs fordítási programok? Bessarióné és V. Miklós pápáé? Bessariónnak közvetett ismerőse lehetett,⁶⁷ az 1455-ben elhunyt pápa programjáról pedig, amely alapvetően strukturálta át a humanista fordítások „ágazatát”, annak rendszert szabott, és intenzitást kölcsönzött, az egész művelt Itália tudott.⁶⁸ Folytatni akarta-e valamilyen formában kettejük kezdeményezését? A Marco Aurelióra vonatkozó alap kutatások szűkös volta miatt e kérdések egyelőre nem megválaszolhatók, az viszont biztonsággal kijelenthető, hogy mecénás-kiadói, konzultáns-kritikus tevékenysége végigkísérte a velencei humanista egész későbbi életét.⁶⁹

⁶⁴ HUSZTI 1931, 154.

⁶⁵ LANERI 2007, 136–137. Marco Aurelio egyébként nagy rábeszélő volt, hiszen később többek között másik közös diátársukat, Battista Guarinót is biztatta Démosthenés-fordítások készítésére, aki a feladat nehézségeire hivatkozva utasította el a felkérést.

⁶⁶ Niccolò Sagundino egy 1456. augusztus 27-i válaszeleveléből kiderül, hogy abban az évben Marco ismét a görög irodalom felé fordult, s hogy egy *Argonauticát* és egy *Plutarchost* kért tőle. Sagundino csak az utóbbit tudta megküldeni. Április 3-án egy *Dionysios Halikarnasseus*, október 9-én pedig egy *Ilias* megszerzésére kéri ugyanőt (vö. LANERI 2007, 135–136, 60. j).

⁶⁷ UO. Utalhat-e esetleg valamiféle korábbi elköteleződésre Bessarión ilyen jellegű tevékenysége iránt az a körülmény, hogy Marco Aureliót bízták meg a bíboros Velencére hagyott könyvtára ügyének intézésével? (Lásd 69. j.)

⁶⁸ Ehhez átfogóan: HAAN 2023.

⁶⁹ LANERI 2007, 136–148. Ilyen minőségében szólítják meg őt például Francesco Filelfo levelei, akivel kapcsolatban állt. Marco Aurelio szereplője Marcantonio Sabellico *De officio scribae* című dialógusának is a szerző és Giovanni Calfurnio mellett. Közülük a legnagyobb presztízsű résztvevő maga Marco Aurelio, őt

Janus néhány hónappal később, 1457 februárjában a másik Plutarchos-mű (*A túlzott kíváncsiságról*) prefációjában a fordítás elkészítésének nehézségeire mutatott rá:

„Ha a mű egészében a kifejezés szépségét kéred számon, először is gondold meg, hogy minden fordítás milyen nehezen születik, aztán hogy sem a szónoklatokat, sem pedig a történeti jellegű műveket nem olyan nehéz átültetni, mint a filozófusok írásait. Ezek esetében nagy öröm, ha a tartalom helyes visszaadása után a [szöveg] többi összetevője sem tűnik egészen színtelennek.”⁷⁰

E kijelentésben implicite természetesen már benne rejlenek saját fordítói elvei, saját igény-szintje, s a nehézséget az azoknak való megfelelés szándéka/kényszere jelenti. (Erről részletesen később.) Fordítást készíteni tehát fáradságos művelet, s a végeredmény nem önálló, saját mű, legalábbis a hagyományos értelemben nem az. Mégis, ha Battista Guarino traktátusának főt idézett helye valóban Janusra utal, akkor meg kell állapítanunk, hogy minden vonakodása ellenére a költőt már e korai fordításai után is kiváló műfordítónak tarthatták. A *De ordine docendi et studendi* ugyanis 1459-ben íródott.⁷¹ Tárgyunk szempontjából különösen fontos, hogy Battista Guarino a *De ordine* e helyén rámutat Janus fordítói kiválóságára is, és megemlíti legfontosabb jellemzőjét e tekintetben, a fordítói hűséget.

Janus hozzáállása később minden valószínűség szerint módosult. Tematikus aktualitások, 1465-ös követjárásából nyert motivációja, mások fordításai olvastán feltámadt versenyszelleme vagy pusztán saját érdeklődése ösztönözhetette arra, hogy mégis fordítson. Démosthenés Philippos levelére írott beszédének fordítása élén a költő egyenesen maga utal a tematikus megfelelésre, párhuzamot vonva Athén és a görögség akkori helyzete, valamint a török fenyegetés árnyékában élő kereszténység között:

---

kérik meg egy előadás megtartására a tárgyban. A dialógusból egy nagy tekintélyű tudós személy alakja bontakozik ki. Sabellico pedig egyenesen Maecenasnak nevezi: „Merito te Mecoenatem omnes nostri saeculi poetae vocant, Aureli. Sed, quod ad istam tuam liberalitatem attinet, cumulatissimum ego a te officium accepisse putabo si posthac me in tuorum numero habueris.” A dialógushoz lásd továbbá: MONDIN 2013, 2015/2016 (szövegkiadás). — Sokat elárul megbecsültségéről, szerepéről és felkészültségéről, hogy őrá bízták Béssarión bíboros könyvtárának gondját, amelyet Velencére hagyott. Értékes, válogatott saját könyvtára is volt, amelyben csak kitűnő szövegállapotú műveknek volt helye. Kapcsolatban állt többek között Marsilio Ficínóval is, vö. LANERI 2006/2007. — Janus és Marco Aurelio Janus 1465-ös itáliai követjárása idején Velencében újra találkoztak. Vö. HUSZTI 1931, 239.

⁷⁰ „Quod si toto in opere dicendi venustatem desiderabis; fac primum cogites; quam aegre procedat omnis traductio; tum quod nec orationes, nec historiae tam sunt difficiles translatae, quam scripta philosophorum, in quibus si modo sententiam recte verteris, magna felicitas est caetera non omnino insipida videri.” (JANUS PANNONIUS 1784, II, 74.) Azokon a helyeken, ahol erre nem történik külön utalás, a latin és görög szövegek fordításai a tanulmány szerzőjétől származnak.

⁷¹ Battista ezirányú tapasztalata természetesen Janus diákkori fordításaira is kiterjedt.

„Mivel Philipposz vádakkal illette az athénieket, és háborút hirdetett, Démoszthenész arról akarja meggyőzni őket, hogy a háborút ne kényszerűségből vállalják, hanem erős lélekkel szálljanak szembe a veszedelemmel, bebizonyítva, hogy Makedónia legyőzhető. Ezt a szónoklatot én elsősorban azért fordítottam le, mert úgy láttam, hogy nagyon is illik a keresztények jelenlegi helyzetére a törökök elleni harcban.”⁷² [Kiemelés ZS.E.]

Hogy az egyik *Ilias*-mutatványt, a Diomédés és Glaukos találkozásáról szólót (II. VI, 119 – 236) a versenyszellem hozta létre, azt Galeottóhoz írt leveléből tudjuk:

„Amikor kezembe került Homerus néhány énekének – a harmadiknak, negyediknek és ötödiknek – a fordítása, nem akartam vaktában ítélni róla, mielőtt ugyanezen a – ha szabad mondani – versenypályán próbára nem tettem a magam képességeit is.”⁷³

S talán időben hozzá közel s ugyanezen felbuzdulásból készül a második könyvből vett részlet fordítása is (II. II, 299–330).

Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy mind Démosthenés, mind pedig az *Ilias* presztízsszöveg volt abban az értelemben, hogy a legjobbak próbálkoztak vele. Miként láttuk, Marco Aurelio is Démosthenés-fordításról próbálta meggyőzni Battista Guarinót, s Démosthenés Chtésiphón érdekében mondott beszédét valóban a legkiválóbbak fordították: Bruni, Valla, Trapezuntius. A versengés elem, az *aemulatio* itt is számba jöhet. S ugyanakkor számolnunk kell a rejtett politikai célzatú szövegválasztásokkal, ami ebben a korszakban is bevett gyakorlat volt.⁷⁴

⁷² JANUS PANNONIUS 1987, 489. (A fordító nincs megnevezve.) „Cum Philippus percrimatus esset Athenienses, et bellum indixisset; Demosthenes non iam uti bellum suscipiant, suadet, quia necesse est; sed uti bono animo sint adversus periculum, ostendens suberabilem esse Macedona. Quam ego potissimum orationem ideo transtuli, quia oppido convenire visa est praesentibus Christianorum rebus contra Turcam.” JANUS PANNONIUS 1784, II, 46.

⁷³ „Cum incidissent in manus meas Homerici cujusdam interpretis aliquot libri; tertius, puta, quartus et quintus; nolui quicquam de illo temere judicare, nisi prius et meas ipse vires, in eadem, ut ita dixerim, palaestra experirer.” (Épist. 3 Tel); Boronkai Iván fordítása. KLANICZAY 1982, 205. — Huszti elfogadja Johannes Vahlen feltételezését, miszerint az említett fordítás Niccolò della Valle Homéros-fordítása lehetett, s hogy Janus Rómában láthatta 1465-ben. Huszti ez alapján datálja Janus fordítását 1465-re vagy az azt követő évekre (HUSZTI 1931, 236, 251, 384, 75. j.).

⁷⁴ PADE 2007, I, 23. Hivatkozva: BERTI 1988, 246. Ehhez lásd *Az Apophthegmata-fordítás keletkezésének irodalmi kontextusa* című fejezetet is.

A Plótinus-fordítás pedig, amelyről Vespasiano da Bisticci ad hírt, minden bizonnyal Janus saját érdeklődését tükrözi.⁷⁵ 1465-ben, hazafelé római követségéből, Firenzében, Bisticcinél a költő Plótinost olvasott, s ekkor tett említést arról is, hogy fordítja a nehéz platonikus szerzőt:

„Egyik nap azonnal reggeli után fogta a platonikus Plotinost, bement az egyik írószobába és olvasni kezdett. Annyira elvonatkozott a külvilágtól, hiszen az anyag is nehéz volt, hogy körülbelül három óra hosszat mozdulatlanul senkire sem ügyelve ilyen módon maradt. Még a fejét sem emelte fel a könyvről, nem mint a hegyentúliai, akik többnyire nem szoktak hozzá a nehéz dolgokhoz, hanem mintha Athénben nőtt volna fel Sokrates keze alatt. Egyszer aztán felocsúdva elmerültségéből e szavakkal fordult hozzám: Ha tudni kívánja, mit csinál Pécs püspöke Magyarországon, tudja meg, hogy a platonikus Plotinost fordítja s ha püspöksége gondjait elintézte, csak erre szenteli figyelmét.”⁷⁶

Janus két évtizeddel előzte meg Marsilio Ficino hasonló vállalkozását, ám a magyar költő munkája sajnálatos módon nem maradt fenn.⁷⁷

A fentiek azt sugallják, hogy különbséget kell tennünk Janus azon átültetései között, amelyek során a görög eredeti elsősorban poétikai nyersanyagként szolgált számára, valamint a „valódi” fordítások között, amelyekben mások műveit vitte közel az olvasóhoz/hallgatóhoz, s amelyekben az „övé” csupán a nyelvi megformálás bravúrja lehetett. E megkülönböztetés során támpontként szolgálhatnak saját jelzései. E tekintetben leginkább versfordításai⁷⁸ vetnek fel kérdéseket, ugyanis a kutatás nem látja tisztán, hogy a görögből fordítotttság tényének jelzése mennyiben vezethető vissza magára a költőre. A fennmaradt

⁷⁵ Janus Pannonius és a platonizmus kapcsolatához: HUSZTI 1925, 1931; JÁNOS 1979, 1980, 1990; KOCZISZKY 1980; JANKOVITS 1998, 2002, 141–221; BOLLÓK 2003.

⁷⁶ „Uno di subito ch’egli ebbe desinato, prese Plotino platonico, e andossene in uno scrittojo, e cominciò a leggere, ed astrassesì in modo d’a sensi, perche la materia è difficile, che istette a quello modo circa a ore tre, senza muoversi mai, senza ignuno, nè mai levò il capo d’in sul libro, non come oltramontano, che non sono volti i più alle cose difficile, ma come s’egli fusse nutrito in Atene solla la disciplina di Socrate. Levatosi alquanto da questa astrazione, mi si volse e disse: se voi volete sapere quello che fa il vescovo de Cinque Chiese in Ungaria, sappiate ch’egli traduce Plotino platonico, ed atteso alle cure del vescovado non attendo ad altro.” BISTICCI 1859, 226; ÁBEL 1880, 225–226. A fordítást lásd HUSZTI 1931, 208, lásd továbbá HUSZTI 1925, 38.

⁷⁷ Nem kizárt, hogy a Münchenben őrzött Plótinus-corvina Janusé volt, és a fordítás alapjául vagy párhuzamos szöveggént szolgálhatott: BSB, Cod. Graec. 449, leírása: HAJDÚ 2008.

⁷⁸ Ezek egy része kétségtelenül az említett iskolai gyakorlatok eredménye. A versfordításoknak a ferrarai, legkésőbb padovai tanulóévekre való datálásához lásd HUSZTI 1931, 154; RITOÓK 1975, 408.

kézíratos hagyományban többnyire másodlagos, későbbi használóktól származó bejegyzések közlik ezt *ex/e/de Graeco* formában. Ráadásul nem is konzisztens módon, hiszen például a Sambucus-kiadás és a bécsi kódex más-más költeményeknél tünteti fel a görög eredetet.⁷⁹ Mindebből úgy tűnik, hogy Janus a versek esetében valószínűleg többnyire nem jelezte, hogy fordításról volna szó. Ha pedig mégis – miként például az ún. homérosi *Múza-himnusz* esetében –, akkor kiderült, hogy a nevezett „fordítás” valójában egy jelentősen amplifikált parafrázis, amely önálló alkotásnak tekinthető.⁸⁰ Hasonlóképpen a címében „ex Nicandro” kitéltel bíró versről is kiderült, hogy egyáltalán nem fordítás, hanem az eredeti költemény mellett szereplő szkholionra vezethető vissza.⁸¹ Ám egyébként sehol sem említetik az eredeti szerző vagy forrás neve még akkor sem, ha a későbbi használók felismerték, hogy görög átültetésről van szó egy-egy költemény esetében. Mindennek köszönhetően az így született művek minden különbségtétel nélkül beolvadnak a Janus-versek közé, ami azt sugallja, hogy a költő ezen átültetéseket valószínűleg nem tekintette azonos kategóriájúaknak „valódi” fordításaival, velük kapcsolatban talán erősebb lehetett a „saját mű” érzete. (Miként látni fogjuk, a fordítás önálló, autentikus műként való felfogása más tekintetben is megragadható Janusnál.⁸²) Sőt úgy tűnik, a *Múza-himnusz* esetében a fordítás-volt hangsúlyozásának egészen sajátos funkciója van: mintha a költő ezzel elsősorban az eredetihez való viszonyulását kívánná jelezni, egyfajta azonosulást a „gyermek-Homérosszal”, ugyanakkor pedig határozott különbségtevést tőle (ez lecsapódik abban, hogy a „fordítás” szövege egészen más, mint az eredeti): „íme, itt vagyok én, az újabb gyermek Homéros, ez az én *ars poeticám*.”⁸³ A „saját mű”-érzet pedig különösen egyértelmű lehetett számára azoknál a „fordításoknál”, amelyek esetében prózai szövegből formált epigrammát.⁸⁴

⁷⁹ A bécsi kéziratban (Cod. 3274) egyetlen esetben jelenik meg a „verscímbe” a forrásszöveg szerzőjének neve: „ex Nicandro” (I 144 Tel = 97 M). Három esetben későbbi – közel egykorú – kéz tüntette fel, hogy görögből való fordításról van szó: (30r) I 157 Tel (= 110 M) „E greco”; (30v–31r) I 161 Tel (= 114 M) „Versum e Greco”; (31v) I 166 Tel (= 119 M) „è Greco”. Vö. RITOÓK 1975, 409–410. Kérdés, hogy Sambucus kiadásában honnan származnak a hasonló jellegű kitételek. Ritoók feltételezi, hogy kéziratos alapja van.

⁸⁰ Hogy az ún. homérosi *Múza-himnusz* (II 6 Tel = 14 M) fordítás, Janus egy külön versikében jelezte Lodovico Podocatharonak (II 7 Tel = 15 M). Ez esetben a cím megfogalmazása is Janusra vezethető vissza. Vö. RITOÓK 1975, 419–426.

⁸¹ Lásd a kettővel korábbi jegyzetet.

⁸² Lásd 55–65. o.

⁸³ Ritoók Zsigomond értelmezése: „E homéroszi költeményben a saját érzéseire ismert, azokat hallotta ki belőle. Csoda-e, ha úgy gondolta, e himnusz is a nagy művet, az *Iliaszt* tervező gyermek Homérosz alkotása volt? És hihetetlen-e, hogy úgy érezte, ő maga is egy gyermek Homérosz, s így fordul a Múzsákhoz ebben a latinná tett görög és janusivá tett homéroszi költeményben, melyben egyszerre szólal meg a tehetségét felfedező gyermek boldog ámulata és a reneszánsz költő ébredő öntudata.” [...] „Így, ezért üdvözlí a Múzsákat. Nemcsak latinná tette a görög verset, hanem janusi személyes lírává is, a költemény, ha fordítás, ha nem, az ő személyes érzéseit fejezi ki.” RITOÓK 1975, 425, 426.

⁸⁴ Ezekhez lásd: RITOÓK 1975, MAYER 2013, 2014.

Valódi fordításnak Janus felfogásában valószínűleg elsősorban prózafordításai és a két *Ilias*-részlet fordítása tekinthető. Ez utóbbiak esetében ugyanis egyértelmű a megkülönböztetés szerző és fordító között: megjelenik a szerző neve és a mű eredeti címe, s különféle paratextusok – előszavak, levél, kommentár – érzékeltetik a távolságvételt a fordító és a szerző között. II

A janusi intenciónak megfelelően az utóbbi kategóriába, a „valódi” fordítások közé hagyományosan az alábbi művek sorolhatók, legkorábbi fennmaradt kézirataik alapján csoportosítva őket. (Csapodi Csaba a két lipcsei kéziratot Janus saját kódexének tartotta,⁸⁵ s a *Sevilla I.* kódexet is igen korainak tekintette, *terminus post quem*-ként az egyik vers után szereplő 1470-es dátumot véve.⁸⁶ A két lipcsei kódexről később részletesen is lesz szó.)

Lipcse, Universitätsbibliothek, Rep. I. 98

- Plutarchos, *De utilitate inimicitiarum (Az ellenségeskedés hasznáról)*, 1456. december 1., Montagnana⁸⁷
- Plutarchos, *De negotiositate (A túlzott kíváncsiságról)*, Padova, 1457. február utolsó napja⁸⁸
- Démosthenés, *Ad Philippi epistolam oratio* 1460 k. (?) vagy 1470 k. (?)⁸⁹
- *Ilias* VI.119–236 (Diomédés és Glaukos találkozása), 1460. június 15.⁹⁰

Lipcse, Universitätsbibliothek, Rep. I. 80

- Plutarchos, *De dictis regum et imperatorum (Királyok és hadvezérek bölcs mondásai)*, 1467. október 15.⁹¹

*Sevilla I. kódex (T)*⁹²

⁸⁵ CSAPODI 1981, 10. Janus Pannonius könyvtárához lásd CSAPODI 1972, 1974, 1975; NÉMETH 2017.

⁸⁶ CSAPODI 1981, 33.

⁸⁷ Előszava datált.

⁸⁸ Előszava datált.

⁸⁹ HORVÁTH János (1974, 609) a tematikus hasonlóság okán datálja e művet is a *Sevilla I.* kódexben található, 1460. június 15-re keltezett Pseudo-Démosthenés-mű idejére. HUSZTI 1931 (253, 389–390) a fordítást 1470 köré datálta azon az alapon, hogy Bessarión 1465 és 70 között lefordította Démosthenés egy Philippos ellen elmondott beszédét, s hogy Janus attól nyert volna ösztönzést. Horváth János szerint ez egyáltalán nem valószínű, Janus ezt Bessarióntól függetlenül is megtehetette. Vö. HORVÁTH 1974, 609.

⁹⁰ Kiadva: JANUS PANNONIUS 1784, I, 231–238. A részlet datálása körül vita bontakozott ki. Míg Juhász László 1460-ra datálta a fordítást (JUHÁSZ 1928, 20), addig Huszti 1465-re, a Janus követjárása utáni időszakra (HUSZTI 1931, 250). A *Sevilla I.* kódexben azonban e szövegrész alatt az 1460. június 15-ös dátum található. Vö. HORVÁTH 1974, 603.

⁹¹ Előszava datált.

⁹² Sevilla, Biblioteca Capitulare y Colombina 7–1–15.; CSAPODI 1972, 33; IANUS PANNONIUS, *Elegiae* 2014, 17, T-szigla. Lásd továbbá HORVÁTH 1971, 1972; SZÉKELY 1973; HORVÁTH 1974.

- *Ilias* II. 299–330, 1460. június 15.⁹³
- Pseudo-Démostenés, *Epitaphios*,⁹⁴ 1460. június 15.⁹⁵

A teljesség kedvéért említést kell tennünk két további tételről is. Az ÖNB Cod. 3186 jelzetű kódexével kapcsolatban újra és újra felmerült, hogy esetleg Janus fordításában tartalmazná Démostenés *Pro Ctesiphontéjét* (*De corona*). Bár mind Juhász László, mind pedig Huszti József stiláris alapon elvetette ezt, Csapodi Csaba a Janus-kéziratokról írt monográfiájában ismételten felvetette, hogy érdemes volna a problémát újra megvizsgálni.⁹⁶ Nos, a kérdés végleg eldőlt, Lo Monaco megállapította, hogy a bécsi kézirat Lorenzo Valla fordítását tartalmazza.⁹⁷ A híres orációt a 15. században egyébként hatan fordították le latinra, Leonardo Bruni, Georgius Trapezuntius, Lorenzo Valla és két név szerint nem azonosított fordító. Brunié volt az első, Valla pedig a magáét Bruniéval versengve készítette el.⁹⁸

A bécsi kódexben található fordítás attribúciója Sambucusra vezethető vissza, aki 1569-es Janus-kiadásának előszavában tesz említést a saját tulajdonában lévő Janus-féle *Pro Ctesiphonte*-fordításról. Ez minden bizonnyal azonos az ÖNB kódexével, s valószínűleg tőle származik az a bejegyzés a kódex végén, amely szerint a fordítás Janus Pannoniusé: [„Finis”]⁹⁹ „della translation di Jano Vescovo nostro Pannonio 1461” (76r).

Az 1569-es kiadás előszavában Sambucus nem csupán a Démostenés-fordításról ír, hanem más Janus-fordításról is:

„Brutus és Galba latin életrajzait Plutarchosban teljes egészében e fordítónak [Janusnak] kell tulajdonítani, amit én bizonyítani tudok, ugyanis Veronában láttam az ezeket tartalmazó könyvet, amelyet Guarino javított; magamnak ugyanettől a *pro Ctesiphonte* csaknem teljes fordítása is megvan.”¹⁰⁰

⁹³ A dátum a *Sevilla I.* kódexben található. Vö. HORVÁTH 1974, 603; CSAPODI 1981, 33.

⁹⁴ Közli: HORVÁTH 1974, 613–617, 621–626 (Horváth János fordítása).

⁹⁵ Uo., datált.

⁹⁶ CSAPODI 1972, 29–30.

⁹⁷ LO MONACO 1986.

⁹⁸ BOTLEY 2004, 66, 21. j. A Démostenés-fordításokhoz általában is hasznos: MONFASANI 1976, 61–68.

⁹⁹ A Démostenés szöveg befejezése.

¹⁰⁰ „Bruti et Galbae in Plutarcho Vitae Latinae, huic omnino interpreti sunt tribuendae, quod ipsum de libro Veronae a me viso et a Guarino emendato, testis oculatus confirmo; qui pro Ctesiphonte hujus ipsius quoque versionem pene absolutam habeo.” JANUS PANNONIUS 1784, II, 312–313. Mivel a latin szöveg logikai felépítése nagyon rossz, ezért fönt mi is *ad sententiam* fordításmódot választottunk.

A Janus-féle *Brutus*- és *Galba*-fordításról más forrásból nincs információnk. A két életrajz Iacopo Angeli da Scarperia,¹⁰¹ illetőleg Francesco Filelfo¹⁰² fordításában kanonizálódott, de nem zárható ki, hogy iskolai gyakorlatként ne készültek volna ennek a szövegnek további fordításai még akkor is, ha a „hivatalos” fordítás már létezett.

Végül szólnunk kell Janus feltételezett teljes Homéros-fordításáról. Huszti két forrásra hivatkozik ennek kapcsán, az egyik az 1522-es Adrianus Wolphardus-kiadás dicsőítő verse Medgyesi Fábri Ferenc (Franciscus Fabri Megiensis Transylvanus) tollából, aki megemlíti, hogy a költő a teljes Homérost le kívánta fordítani, a másik pedig Bernardus Adelman Johannes Reuchlinhoz írt levele, miszerint Janus lefordította az egész Homérost verses formában.¹⁰³ Huszti ezt a híresztelést semmiféle szempontból nem tudta megerősíteni, vagy adatokkal alátámasztani. Mindemellett pedig fényt derített annak a hiedelmenek a nyitjára is, miszerint V. Miklós pápa felkérte volna Janust az *Ilias* lefordítására. A dolog forrása egy tévesen Janusnak tulajdonított költemény volt (*Ad Nicolaum V. de Homero traducendo*). Az attribúció forrása Herschel, s ezt átvette Fraknoi is, amikor megtalálta a verset a mutavány-nyal egy drezdai kódexben. A történész ez alapján fogalmazta meg határozottan a pápai felkérésről szóló vélekedését Vitéz-monográfiájában, tőle pedig átvette Ábel Jenő, aki ki is adta a szöveget. Georg Voigt alapján Huszti rámutat, hogy a vers minden kétséget kizáróan Carlo Marsuppinié.¹⁰⁴ Azóta sincs nyoma annak, hogy Janus ilyen megbízást kapott volna.

A szöveghordozó kódex

Janus Pannonius *Apophthegmata*-fordítását egyedül a fent jelzett lipcsei kódex tartotta fenn.¹⁰⁵ A kódexszel a magyar kutatás részéről elsőként Ábel Jenő foglalkozott – főként

¹⁰¹ PADE 2007, I, 113–117, 349, 1007 j., II, 145–146. Marianne Pade regisztrál egy kéziratot Paduában (Bibliotheca Antoniniana, Ms 46 Scaff. 2), amely egy Guarino által revideált verziót tartalmaz. Lehetséges, hogy ezt a kéziratot látta Sambucus? Egyébként a *Brutus* volt a legelső az életrajzok közül, amelyet görög eredetiből latinra fordítottak. Iacopo Angeli da Scarperia (1360 k.–1410/11) 1400-ban készült el vele. Angeli baráti viszonyban állt Coluccio Salutati-val, ő volt az első, aki Konstantinápolyba ment görögül tanulni társai közül, s jórészt neki köszönhető, hogy Chrysolóras 1397-ben Firenzébe jött. A *Brutus* választása valószínűleg a római történelem iránti korabeli érdeklődésnek köszönhető.

¹⁰² PADE 2007, I, 327–329, II, 171–174. Filelfo a *Galba*-fordítást az *Othóval* együtt készítette el. Több mint húsz évvel korábban már fordított a *Vitae*-ből, akkor a *Lycurgust* és a *Numát*. Filelfo akkoriban a spártai alkotmány iránt érdeklődött, amely érdeklődése az 1430-as évek eleji firenzei politikai diskurzusra refelektált. A *Galba* és *Otho* választásának oka Pade szerint a következő volt: „His choice of texts show his changed circumstances and an outlook adapted to a milieu conforming to courtly or princely values: the two legislators Lycurgus and Numa were succeeded by the emperors Galba and Otho.”

¹⁰³ HUSZTI 1931, 252.

¹⁰⁴ Uo., 161–162. A költői levél az *Ilias*-részlettel Ábelnél: ÁBEL 1880, 103–108; VOIGT 1881, II, 197.

¹⁰⁵ Universitätsbibliothek, Rep. I 80. A kézirathoz lásd NAUMANN 1838, 6, Nr. XII. A kódex legfrissebb leírását lásd „Az ország díszére” 2020, Kat. C1 (FÖLDESI Ferenc).

természetesen tartalmi, filológiai szempontból –, és ő adta ki elsőként Janus e fordításának szövegét.¹⁰⁶ Ábel azt is megállapította, hogy a kódex csonka, szövegének legvége hiányzik.¹⁰⁷ A kiváló filológusnak ezúttal nem kellett elutaznia Németországba, hogy megvizsgálhassa a kötetet, a Széchényi Könyvtár ugyanis kikölcsönözte Lipséből a másik, Janus-fordításokat tartalmazó kódexszel együtt. Így számol be a *Magyar Könyvszemle* 1880-ban erről (a szignálaltan sorok mögött minden bizonynyal Csontos János rejtőzik):

„A Nemzeti Múzeum Könyvtára Dr. Ábel Jenő, derék fiatal tudósunk használatára meghozatta a lipcsei városi könyvtár két Janus Pannonius codexét. – Az egyik (Rep. I. nr. 80) állítólagos Corvin codex, mely később egy bizonyos Joh. Frid. Steinbach birtokába került, Plutarchus Apophthegmatáinak Janus Pannonius által készített, mindeddig kiadatlan fordítását tartalmazza, de – sajnos – a 42-ik levél után csonka. Janus Pannoniusnak Mátyás királyhoz intézett ajánló levele kelt: Quinqueecclesiis Idibus Octobris 1467. – A másik hártya-codex (Rep. I. 98.) Janus Pannoniusnak néhány, már többször nyomtatásban is megjelent fordítását tartalmazza, névszerint: Plutarchus de negotiositate és quibus modis ab inimicis iuvari possimus. Demosthenesnek Philippus levele ellen való beszédét és egy részletet az Ilias hatodik énekéből a Galeotti Marciohoz intézett levéllel együtt. Ez utóbbi kézirat az előbbinél ugyan kevésbé becses, de az említett fordítások kiadásainak itt-ott csonka szövegét több helyen kiegészíti.”

A szövegből az is kiderül, hogy az *Apothegmata*-fordítást tartalmazó kódex esetében felmerült lehetséges corvinavolta is, hogy akár corvina is lehetett, ám a közlemény – valószínűleg tehát Csontos János – ezzel kapcsolatban nem foglalt állást, mint ahogy Ábel Jenő sem. A kódex a régebbi irodalomban valóban corvinaként szerepel, így például Ernst Gustav Vogel jegyzékében¹⁰⁸ is. Valószínűleg a Mátyásnak szóló ajánlás miatt tekintették a kéziratot a királyi könyvtár darabjának. Ezt a lehetőséget, a kódex corvinavoltát tulajdonképpen sosem zárták ki teljesen.¹⁰⁹ Csapodi a Corvina könyvtár valós és lehetséges állományát összefoglaló nagy művében, a *History and Stock*ban úgy nyilatkozott, hogy a mű biztosan

¹⁰⁶ A kódexről: ÁBEL 1880, 26. A kiadás: PLUTARCHUS 1880, 31–84.

¹⁰⁷ A fordítás Augustus császár 12. apophthegmájának közepén szakad meg. A hiányzó rész: 207E–208A οὗ νέου γέροντες ἦκουον.’ 13. Τοῦ δ’ Ἀθηναίων δήμου ... ὡς αἰδίου τῆς Ῥώμης ἐσομένης.’ PLUTARCHUS 1971, 108–109.

¹⁰⁸ VOGEL 1849, Nr. 72.

¹⁰⁹ WEINBERGER 1908, 33, Nr. 61a nem tartja valószínűnek, hogy a két lipcsei Janus-kódex corvina lett volna. Rá hivatkozik CSAPODI 1973, 325, Nr. 521.

megvolt Mátyás könyvtárában, hiszen Janus a fordítást neki ajánlotta, ám nem tartja valószínűnek, hogy ez a kódex lett volna a dedikációs példány,¹¹⁰ mivel a kötet nem díszes kiállítású, és a másoló sem a legjobbak közül való, hiszen sokat hibázott. Csapodi ugyanakkor már itt megjegyzi, hogy az emendációk részben magától Janustól származnak.¹¹¹ Csapodi Csaba e véleményével – miként jelezte is – valójában Koroknay Évát cáfolta. Koroknay Évának köszönhető a középkori magyar könyvkötészet első nagy cenzusa. Behatóan foglalkozott a királyi könyvtár és környezetének kötéseivel is, tőle származik az az osztályozás, amelyből a mai kutatás – itt elsősorban Rozsondai Marianne munkásságát kell említenünk¹¹² – kiindult. Koroknay a Plutarchos-kódex kötését hazai eredetűként határozta meg, azon belül pedig a Vitéz János köréhez és a királyi udvarhoz is közel álló, ún. „Egidus”-csoportba sorolta, amely csoportot ő körvonalazott.¹¹³ Az „Egidus” szükségnevű mester tevékenysége 1458 és 1489 között rajzolódik ki az emléktárgyban, munkálkodása az 1460-as évek végén főként Vitéz Jánoshoz és Janus Pannoniushoz köthető kódexeken mutatható ki.¹¹⁴ Koroknay 1465-ös tanulmányában – erre reagál Csapodi 1973-ban, a *History and Stockban* – a lipcsei Plutarchos-kódexet még egészen közel helyezte a királyi könyvtárhoz, az említett Egidus-kötéscsoportot ugyanis a corvinakötések úgynevezett vaknyomásos csoportjába sorolta.¹¹⁵ Azonban jóval árnyaltabban fogalmaz, mint amennyire álláspontját majd Csapodi Csaba saját reakciójával leegyszerűsíti. A hely a következő:

„Tudjuk, hogy Vitéz János és Janus Pannonius számos könyve a Corvina-gyűjteménybe került. A Peurbach-kódex [Krakkó, BK, Rkps. 599] belső címlapján tulajdonosként Vitéz János van feltüntetve,¹¹⁶ míg a negyedik kéziratos kötetben [Lipcse, UB, Rep. I 80] Janus Pannonius kézírása található. Már korábban is feltételezték, hogy a Janus Pannonius különös gonddal eszközölt, saját kezű javításait tartalmazó kötet a corvinák közé tartozott. Mivel pedig Janus sosem használt címet, ma már nem eldönthető, hogy ez a kötet eredetileg magánkönyvtárából származott-e, vagy pedig már eleve Mátyásnak készítették-e ajándékként.”¹¹⁷

¹¹⁰ Csapodi ebben egyébként Fögel Józsefet követi, aki 1927-es jegyzékében szintén csak a műről szól, s az azt tartalmazó egykori Mátyás-kódexet az elveszettek között adja meg. Vö. *Bibliotheca Corvina* 1927, 82, Nr. 91.

¹¹¹ CSAPODI 1973, 325, Nr. 521.

¹¹² Lásd összegzését: ROZSONDAI 2019.

¹¹³ KOROKNAY 1965, 102–104, 128 (Nr. 6); KOROKNAY 1973, Nr. 267. A kódex kötésével és az Egidus-csoporttal legújabbán Rozsondai Marianne foglalkozott: ROZSONDAI 2019, 104–115; ROZSONDAI 2020, 97–98.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ KOROKNAY 1965, 102–104, 128 (Nr. 6).

¹¹⁶ Koroknay itt a kódex címerére utal.

¹¹⁷ „Wir wissen, daß zahlreiche Bücher des János Vitéz und Janus Pannonius in die Corvinen-Sammlung Aufnahme fanden. Auf der inneren Titelseite der Peurbach-Kodex ist als Eigentümer János Vitéz bezeichnet,

Koroknay tehát, bár valóban biztosra veszi, hogy a kódex később a királyi könyvtárba került, lehetségesnek tartja, hogy eredetileg nem Mátyásnak készült, hanem Janus saját könyvei közé tartozott. Érveléséből az is világos, hogy mintegy *communis opinió*ként tekint arra az elképzelésre, hogy a szóban forgó lipcsei kódex Janus saját javításait tartalmazza.

Janus feltételezett könyvtárát bemutató tanulmányaiban Csapodi maga is feltételezte, hogy Janus saját kötetéről van szó, s érvelésében ezt részben Koroknay Éva kötésbesorolására, részben pedig a valószínűsíthető saját kezű Janus-emendációkra alapozta. (Ez utóbbi tekintetben nem követi Koroknay egyetelmű, a saját kezű korrektúrák meglétét teljesen biztosra vevő megfogalmazását.) Ugyanakkor fontosnak érzi hozzátenni, hogy a kódex díszítetlensége kizárja, hogy azt a királynak szánták volna.¹¹⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy miként a *History and Stockban*, Csapodi itt sem foglalkozott azzal a lehetőséggel, amelyet Koroknay Éva felvetett, tudniillik hogy a kötet esetleg Janus saját tulajdonából került volna a királyi könyvtárba. Csapodi Csaba – saját álláspontjának megfelelően – legutolsó nagy corvinaöszszegzésébe már nem vette föl a lipcsei kódexet még kétes corvinaként sem.¹¹⁹

Csapodi Csaba 2003-ban még egyszer utoljára összegezte a kódexről való tudnivalókat a Magyar Könyvszemle hasábjain, felsorolva a Janus könyvtárába sorolható nyolc kéziratot:

„5. Plutarchos: De dictis regum et imperatorum. Tehát latinra való fordítás. Ezt a fordítást Janus Mátyás király számára készítette, neki való ajánlással. Bár kötése corvina-jellegű, mégsem lehet a király számára készült tisztázat, mert elég egyszerű és a scriptor elég rosszul tudott latinul, viszont az emendáló kéz Janusénak látszik, tehát ez az ő példánya lehetett, amelyről a királyi példány készült. Ez is a lipcsei Egyetemi Könyvtárban van, mint az előző tételben említett. Jelzete Rep. I. 80.”

---

während der vierte Manuskriptband mit der Handschrift des Janus Pannonius versehen ist. Von dem äußerst sorgfältig ausgeführten, eigenhändige Korrekturen des Janus Pannonius aufwiesenden Band nahm man schon früher an, daß er zu den »Corvinen« zählte. Da Janus niemals ein Wappen gebrachte, läßt es sich heute nicht mehr entscheiden, ob dieser Band ursprünglich aus seiner Privatbibliothek stammt oder von vornherein als Geschenk für den König angefertigt wurde.“ KOROKNAY 1965, 104. (A fent közölt magyar fordítás a dolgozat szerzőjétől származik.) Janus címerét Csapodi Csaba azonosítja, megállapítva, hogy megegyezett nagybátyja, Vitéz János címerével. Lásd CSAPODI 2003. A témát néhány előadásában újabban felelevenítette Pócs Dániel.

¹¹⁸ CSAPODI 1972, 391–392; CSAPODI 1975, 193; CSAPODI 1981, 29.

¹¹⁹ BC 1990.

Intenzív kódexprodukción Vitéz János környezetében esztergomi érseksége idején (1465–1472)

A fent ismertetett elképzelések implicite magukban foglalták ugyan, hogy nem csupán a kötés, hanem maga a másolat is Magyarországon készült, de kimondottan ezzel a kérdéssel, a másolat készítésének helyével, az írás aspektusával nem foglalkoztak. Én magam elsősorban ebből az irányból közelítve tudom Koroknay Éva besorolását további érvekkel alátámasztani: nem csupán a kötés, hanem az írás is közel viszi a kódexet Vitéz János és Janus Pannonius köreihez, egyben pedig a Corvina könyvtárhoz. A Corvina fennmaradt állományában ugyanis sikerült olyan scriptorokat körvonalaznom, akiktől más kódexek is fennmaradtak, nem csupán corvinák. Ez a királyi könyvtáron kívüli „kontrollállomány” egyértelműen összefüggésbe hozható volt Vitéz Jánossal, Janus Pannoniusszal, illetőleg az ő literátor köreikkel. Az összetett, kodikológiai, paleográfiai, művészettörténeti stb. módszereket egyaránt alkalmazó analízis valamennyi eredménye egy irányba mutat: a kérdéses kéziratállomány az 1460-as évek második felében, 1470 körül keletkezett Vitéz János környezetében, az ő kezdeményezésére.¹²⁰ Ennek köszönhetően sikerült rámutatnom a korábbi kutatás előtt teljesen ismeretlen tényre, nevezetesen arra, hogy Vitéz János szisztematikus és nagyléptékű kéziratmásoltatási programot indított el esztergomi érsekként. Ez részét képezte átfogó kulturális programjának, amelynek keretében sor került a pozsonyi egyetem, az *Academia Istropolitana* létrehozására¹²¹ és Hess András Magyarországra hívására, azaz a nyomdaalapításra¹²² is. Az esztergomi – nevezzük így, bár pontos helye nem ismert, akár Buda, a kancellária, illetőleg annak környezete is lehetett¹²³ – kódexprodukción tulajdonképpen ugyanazon jelenség volt, mint a nyomda létrehozása. Célja mindkettőnek azonos: könyveket, a tudás hordozóit létrehozni, amelyek majd a modern műveltség meghonosításához,

¹²⁰ A kódexcsoport azonosításához lásd ZSUPÁN 2019, 1024; ZSUPÁN 2020a; ZSUPÁN 2020b, 36–37; ZSUPÁN, *The arrival of humanism*; valamint THEISEN–ZSUPÁN, *A spectacular turn to humanism*. A tárgyban tervezem egy nagyobb lélegzetvételű munka megírását.

¹²¹ Lásd KLANICZAY 1990.

¹²² A nyomda csupán három évig működött, 1471 és 1473 között. Ma is mérvadó a tárgyban: BORSA 2013. A *Budai Krónikával* Farkas Gábor Farkas foglalkozik behatóan: FARKAS 2015; FARKAS, *András, a könyvmester*.

¹²³ Zrednai Vitéz János fő- és titkoskancellár volt 1464 és 1472 között (vö. C. TÓTH – HORVÁTH – NEUMANN – PÁLOSFALVI 2017, 68). Oklevelek alapján Janus Pannonius kancellár 1464/64-ben, 1466-ban, 1467-ben (Uo., 46). A csoporthoz tartozó, általam azonosított másolók némelyikének okleveleket is tudtam attribuíálni, ami arra enged következtetni, hogy Vitéz scriptorai kancelláriai írnokok lehetettek, legalábbis részben. Az egyik, oklevelet is másoló scriptor azonosított munkái a következők: Budapest, OSZK, Cod. Lat. 281. (G. Trapezuntius, *Rhetorica*; 1470 k. készült Vitéz környezetében a másolat, később corvina); Bécs, ÖNB, Cod. 229, ff. 13r–32v (Leonardo Bruni, *Dialogus*; 1470 k. készült Vitéz környezetében a másolat, később talán corvina); Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 69.9 Aug. 2° (Regiomontanus, *Tabulae directionum et profectionum*; 1470 k. készült Vitéz és Regiomontanus környezetében a másolat, később a Haller család révén Nürnbergbe került, vö. CERMANN 2014); oklevél: Esztergom, Prímási Levéltár, Acta radicalia 47, 4, 1 = Collectio Diplomatica Hungarica, DL-DF 237791. Vö. ZSUPÁN, *The arrival of humanism*.

az ország vezető elitjének szellemi felemelkedéséhez vezetnek.¹²⁴ Ebben is megnyilvánult Vitéz János nagyon határozott és tudatos odafordulása az új szellemi áramlat, a reneszánsz humanizmus felé. Figyelemre méltó, hogy Vitéz nem csupán az újjáéledő antikvitás humanista tudósok által kanonizált irodalmi, történeti, filozófiai stb. szövegeinek átplántálását tartotta szem előtt, hanem vizuális téren is törekedett a könyvkultúra modern – értsd: reneszánsz jegyeket viselő – átformálására. Ennek okán másolóit arra ösztönözte, hogy az itáliai humanizmus által kifejlesztett írástípusokat használjanak. A folyamat – mind a tudatos kéziratprodukción, mind pedig az itáliai írások tudatos átvétele és alkalmazása már váradi püspöki korszakában elkezdődött.¹²⁵ Esztergomi időszakában „csak” folytatódtak ez irányú törekvései, ám jóval nagyobb léptékűvé váltak, valószínűleg bővülő anyagi lehetőségeinek megfelelően. Az itáliai írás tudatos alkalmazására rendkívül szemléletes példát találtam Vitéz János *Leveleskönyvének* bécsi példányában (ÖNB, Cod. 431¹²⁶).¹²⁷ Az 1451-re datált *Leveleskönyvet* így a folyamat kezdőpontjának is tekinthetjük, amely valóban lineárisan haladt előre, mígnem az 1460-as évek végére az itáliai formák követése olyan szintűvé vált, hogy az így születő kéziratok formailag már semmiben sem különböztek itáliai társaiktól. Az itáliai könyvkultúra formai jegyeinek átvétele terén Maria Theisen művészettörténésszel folytatott közös munkánk egészen új kutatási eredménye, hogy Vitéz nem csupán itáliai módra író másolókat, hanem itáliai módra festő miniátort/miniátorokat is foglalkoztatott.¹²⁸ Scriptoriumának termékei így az itáliai eredetű kéziratok sorába olvadtak, s csak minúciózus elemzés révén lehet igazolni valódi eredetüket. A Janus- és Vitéz-féle összeesküvés Mátyás ellen azonban váratlanul véget vetett e szépen bontakozó folyamatoknak. Ami a kéziratokat illeti, nagyon sok már elkészült, de számos darab befejezetlenül maradt, a frissen másolt

¹²⁴ Az sem kizárt, hogy e szisztematikus, nagyléptékű könyvkészítés részben a pozsonyi egyetem céljait szolgálta. Sőt, Pozsony akár még keletkezési helyként is felmerülhet némely esetben. A kutatások szerint a könyvkötő, az ún. „Egidus-mester”, aki e produkcióban nagyon intenzíven tevékenykedett, egy idő után Pozsonyban és Bécsben megfogható (vö. ROZSONDAI 2019, 104–115; ROZSONDAI 2020, 97–98). Egy általa bekötött Vitéz-kézirat (Guido da Columna, *Historia Troiana*, Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, Ms 311) kötésében olyan oklevéltörödékekre bukkantak, amelyeket Bécsben állítottak ki 1424. október 16-án bécsi egyetemi ügyletekkel kapcsolatban. A törödékeket Hende Fanni dolgozta fel a Főszékesegyházi Könyvtár készülő kódexkatalogusa számára. Ezúton is köszönöm Hende Fanninak, hogy a leírást a rendelkezésemre bocsátotta.

¹²⁵ A Vitéz körüli váradi kéziratprodukciónhoz lásd JAKÓ 1976; FÖLDESI 2008; ZSUPÁN 2009; ZSUPÁN, *The arrival of humanism*. Ez utóbbi tanulmányomban rámutattam arra, hogy a humanista írások átvételének mértéke lineárisan halad előre, egyre erőteljesebbé vált, és Vitéz sceptorai egyre nagyobb ügyességgel alkalmazták az új formákat.

¹²⁶ A kódexhez lásd: *Csillag a holló árnyékában*, Kat. 34, 178–179 (ZSUPÁN Edina). A *Leveleskönyv* kiadása: Ioannes VITÉZ DE ZREDNA 1980. Lásd továbbá ZSUPÁN 2008, 2009.

¹²⁷ Fontos előfeltétele volt e megfigyelés megtételének, hogy sikerült bizonyítanom: a *Leveleskönyv* bécsi kódexe az eredeti példány. Ezt Boronkai Iván még csupán feltételezte (vö. VITÉZ 1980, 13). A bizonyítást az tette lehetővé, hogy rámutattam: Vitéz saját kezű bejegyzései találhatóak a kódexben, valamint, hogy ő véglegesítette a kéziratot, övé volt az ultima manus. Részt vett tehát személyesen is saját levélgyűjteményének kiadásában. Vö. ZSUPÁN 2009; ZSUPÁN, *The arrival of humanism*.

¹²⁸ THEISEN – ZSUPÁN, *A spectacular turn*.

példányok díszítésre és bekötésre vártak. Ezek egy része később – teljességgel jelöletlenül – Mátyás könyvtárába került, ahol a királyi műhely itáliai mesterei kifestették és bekötötték őket.¹²⁹ Új és nagyon fontos rétege tárult így fel mind a Corvina könyvtárnak, mind pedig a hazai későközépkori kéziratprodukciónak.

A szóban forgó Janus-kódex e produkció keretében keletkezett, valószínűleg nem sokkal a fordítás befejezése, 1467 október 15. után. Másolója több kéziratban is fellelhető, amely kéziratok eredetileg szintén az említett Vitéz-közeli kódexcsoport részei voltak.¹³⁰ A scriptor elegáns humanista könyvírást használt. A kódex kodikológiai tulajdonságai, a tintával készült vonalazás, a vonalazás jellege, valamint a pergamen minősége, ami nélkülözi az itáliai kódexeknél megszokott fényes réteget,¹³¹ megegyezik a csoport többi tagjának sajátosságaival. Kötésének – hazai „Egidus”-kötés – legközelebbi párhuzamai ugyancsak a szóban forgó kódexcsoport darabjain találhatók. Nagyon közel áll hozzá a Konrad von Murecorvina bécsi pendantjának¹³² kötése és a jénai corvináé¹³³. Ez utóbbi kódexről tartalma alapján – Battista Guarino *De ordine docendi et studendi* című műve található benne – feltételezhető, hogy eredetileg akár Janusé is lehetett. De kiváló párhuzam a budapesti Regiomontanus-corvina¹³⁴ kötése is, amely ugyancsak Vitéz-környezetéből származik, és egy olyan scriptor keze munkája, aki Regiomontanus több művét is lemásolta.¹³⁵ Mindent egybevetve tehát a lipcsei *Apophthegmata*-kötetnek nem csupán a kötése, hanem a szövege is – tehát a másolat – bizonyíthatóan Vitéz János és Janus Pannonius környezetében keletkezett. E körülménynek szempontunkból azért van nagy jelentősége, mert ily módon nyilvánvaló, hogy szükségszerűen olyan szövegváltozatot kell hordoznia, amely nagyon közel esik a szerzői tisztázathoz. Sőt, a kódex valószínűleg Janus sajátja lehetett, ugyanis – miként később bizonyítani fogjuk – autográf korrektúrái találhatók benne.

¹²⁹ Lásd a 121. jegyzetben megadott irodalmat.

¹³⁰ Lásd a 8. és 9. jegyzetet. A négy kézirat közül három a Corvinába került.

¹³¹ A magyar vonatkozású humanista és más kódexanyaggal való, hosszú évek óta folytatott kutatásaim során ismertem fel e konkrét pergamentípus megkülönböztető szerepét a kódexek eredetének meghatározásában. Tapasztalataim szerint a 15. század második felében a hazai elit kéziratprodukción szisztematikusan ezt a típusú pergament használta. Olyan, korábban kérdések nélkül Itáliába lokalizált kódexek hazai eredetét sikerült bizonyítanom részben ennek az érvek a segítségével, mint a Beatrix-psalterium (Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 39 Aug. 4°), a Philostratos-corvina (Budapest, OSZK, Cod. Lat. 417.) vagy a Ransanus-corvina (Budapest, Cod. Lat. 249.), csupán a legnevesebbeket kiemelve a hazai produkció darabjai közül. Nem tartom kizártnak, hogy a pergament német földről, talán Nürnbergből importálták. Kontrollpélda erre lehet például egy egykorú nürnbergi kézirat: OSZK, Cod. Germ. 63.

¹³² Bécs, ÖNB, Cod. 250. „Egidus”-kötés.

¹³³ Jena, Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek, Ms. Bos. o. 1, Battista GUARINO, *De ordine docendi et studendi*. Lásd 51–54. j.

¹³⁴ Budapest, OSZK, Cod. Lat. 412., legújabb leírásához lásd „Az ország díszérre” 2020, Kat. B2 (ROZSONDAI Marianne, ZSOLDOS Endre, ZSUPÁN Edina).

¹³⁵ A kötéshez lásd Koroknay Éva és Rozsondai Marianne a 114. jegyzetben hivatkozott tanulmányait.

Ugyanakkor – csak hogy reflektáljunk a kutatás által felvetett kérdésekre – azt sem zárjuk ki, hogy esetleg mégis a Mátyásnak szánt példányról van szó, amelyet maga a fordító véglegesített. Nem osztjuk ugyanis Csapodi Csaba azon vélekedését, miszerint a díszítetlenség kizárná ezt a lehetőséget. A királyi díszkönyvtár ugyanis abban a formában, amelyben az utókor ismeri, az 1460-as évek végén, 1470 körül még nem létezett, s nem létezett a díszítettség kívánalma sem. (Ez utóbbi később sem volt megkerülhetetlen előírás, hiszen szerény küllemű kéziratok is bekerülhettek a Corvinába.) A díszítés kérdése egyébként is összetett ebben az időszakban. A Vitéz körüli hazai kódexprodukcióról esztergomi korszakában egészen a legutóbbi időkig semmit sem tudtunk. Még kevésbé volt tudomásunk arról, hogy a főpap a környezetében másoltatott könyveknek nem csupán a tartalma, hanem vizuális megjelenése tekintetében is igazodni kívánt az új szellemi áramlathoz, a humanizmushoz és a reneszánszhoz. Ez részben az írást jelentette: tudatosan törekedett arra, hogy a másolók humanista írást használjanak. A legújabb felismerés pedig azt hozta fényre, hogy a főpap reneszánsz módra dolgozó miniátor foglalkoztatásán is munkálkodott. A század derekán, harmadik negyedében nincs könyvfestőműhely nyoma Magyarország hatalmi centrumában. Vitéznek jó darabig valószínűleg egyáltalán nem volt miniátora, a krakkói Peurbach-kódexet a helyi gótika stílusában kifestő szerény mester pedig csak futó epizód lehetett (BJ, Rkps. 599). A főpapnak csak a 60-as évek legvégén sikerült egy olyan miniátort foglalkoztatnia, aki képes volt reneszánsz stílusban, az itáliai kódexek díszítését hűen követve illuminálni.¹³⁶ Nem kizárt, hogy a Janus fordítását tartalmazó kódex még akkor készült, amikor ez a mester még nem volt a láthatáron. S még ha dedikációs példány volt is, helyben nem nyílhatott lehetőség a díszítésére.

Végül pedig a kódex – miként sok más kézirat ebből a körből – akkor is bekerülhetett a királyi könyvtárba, ha eredetileg Janus saját tulajdona volt. Koroknayval szemben azonban azt kell mondanunk, hogy a kötés ehhez önmagában nem elégséges bizonyíték, ugyanis ez a fajta kötéstípus („Egidus”-kötés), nem redukálható csupán a királyi könyvtárra, használata kiterjedtebb volt, sőt, miként említettük, sokkal inkább a Vitéz- és a Janus-könyvtárat jellemezte.¹³⁷

¹³⁶ Mindehhez lásd ZSUPÁN, *The arrival of humanism*; THEISEN–ZSUPÁN, *A spectacular turn to humanism*.

¹³⁷ A corvina-könyvkötő, akitől a jellegzetes, híres kötések származnak, ekkor még nem jelent meg a hazai könyvkultúra palettáján.

Az *Apophthegmata*-kódexnek van egy párja is Lipszében Janus további fordításával.¹³⁸ A kódex – ismételten – a következőket tartalmazza: két művet Plutarchos *Moraliájából* – az ellenségeskedések hasznáról (*De utilitate inimicitiarum*, 1456. dec. 1.) és a túlzott kíváncsiságról (*De negotiositate*, 1457. febr.) szólót –, Démosthenés Philippos levelére írott beszédét (1460 k.), valamint az *Iliasból* a Diomédés és Glaukos találkozását leíró híres jelenetet (VI.119–236, 1460 k. vagy 1470 k.). Mindkét kódex a 17. században bukkant fel egy lipcsei lelkész, Johann Fridericus Steinbach Aurobaco-Variscus¹³⁹ könyvtárában, aki aztán a városi tanácsi könyvtárnak ajándékozta őket.¹⁴⁰ Steinbach a nevét is bejegyezte a kötetekbe, illetőleg részben tőle származik az *Apophthegmata*-kódex névmutatója.¹⁴¹

A két kódex együttesen magába foglalja Janus fordításainak túlnyomó részét,¹⁴² de egyelőre nem tudjuk, hogy mikor és mi módon kerültek egymás mellé. Küllemük alapján nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy eredetileg nem sorozatként, egymás folytatásaként alkották meg őket: bár hasonló jellegűek, mégsem teljesen azonosak egymással. A két kézirat méreteiben nagyjából megegyezik, az oldalak kialakítása, a vonalazás jellege, a vonalak sűrűsége akár ezt a gyűjteményes kötetet is ugyanabba a körbe utalhatná, mint amelyben az *Apophthegmata*-kódex készült. Írása azonban inkább egy humanista írásokban jártas, itáliai kézre vall. A két fordításkötet kötése is eltérő.¹⁴³ A köztük meglévő feltételezhető kapcsolatot jelzi ugyanakkor az e kötet hátsó kiragasztott előzéklapján található 15. század végi, 16. század eleji bejegyzés, amely arra figyelmeztet, hogy Janus Plutarchos *Apophthegmatáját* is lefordította görögökből, és azt Mátyás királynak ajánlotta. Miként láttuk, a két lipcsei kódexben található Janus-fordítások körét az 1970-es évek elején felfedezett *Sevilla I*-es kódex tartalma egészítette ki.

¹³⁸ Universitätsbibliothek, Rep. I 98.

¹³⁹ Személyéhez lásd GRÜNBERG 1940, II, 901. Köszönöm Matthias Eiflernek a provenienciához nyújtott segítségét.

¹⁴⁰ Az ajándékozást a városi tanács könyvtárának *Liber donatoruma* örökítette meg: Leipziger Städtische Bibliotheken, Sax. 943, f. 31r.

¹⁴¹ Folytatta az egy korábbi olvasó által elkezdett névmutatót. Steinbachtól származik még az „Aornus” marginália f. 13v-n.

¹⁴² Miként láttuk, a két lipcsei kódexben található Janus-fordítások körét az 1970-es évek elején felfedezett egyik sevillai kódex tartalma egészítette ki. Előkerült egy újabb *Ilias*-részlet (II, 299–330), valamint egy további Démosthenés-fordítás, Pseudo-Démosthenés *Epitaphiosa* (1460. június 15.). A kódex jelzete: Sevilla, Biblioteca Colombina y Capitular 7–1–15. Csapodi Csaba *Sevilla I*-ként vagy *S I*-ként hivatkozik rá (CSAPODI 1981), az új kritikai kiadásokban pedig a T szíglának felel meg (pl. IANUS PANNONIUS 2006). Párdarabja: Biblioteca Colombina y Capitular 82–4–8. *Sevilla II*. (*S II*). A felfedezéshez lásd 92. j.

¹⁴³ E téren hasonlóságot a második lipcsei kódex és Janus Pannonius szótára (Bécs, ÖNB, Suppl. gr. 45) között regisztrált a kutatás, leginkább hazai eredetüként meghatározva mindkettőt. Vö. CSAPODI 1975, 193, 208; ÖTVÖS 2015, 40–41. A *Vocabularium*hoz lásd továbbá: KAPITÁNYFY 1991, BOLONYAI 2011, 2017, 2020, 2023.

Kutatástörténet

Janus Pannonius fordításai valamiképpen mindig is az életmű kutatásának perifériájára szorultak, verseihez képest jóval kevesebb figyelem vetült rájuk. Amennyiben mégis a fordításokat vizsgálták, a kutatások elsősorban a művek külsődleges körülményeire, létrejöttük, datálásuk kérdéseire, az életműben elfoglalt helyükre, kézirataikra, forrásaikra koncentráltak, s egy-két lexikális jellegű megfigyeléstől, valamint a fordítás karakterére tett futó megállapítástól eltekintve poétikai kérdések érdemben szinte csakis Ritoók Zsigmond részéről merültek fel.

Zalai János 1905-ban lexikális kérdéseket érintő, rövid jegyzetet közölt a fordításokban felbukkanó néhány középkori szóról.¹⁴⁴ Király György 1917-ben az egyik *Ilias*-részlet méltatja abban a tanulmányában, amely a trójai háború régi irodalmunkban való megjelenését tekinti át.¹⁴⁵ Az első jelentősebb, átfogó mű a tárgyban Juhász László 1928-as, latin nyelvű disszertációja volt, amelyben Janus fordítástechnikájára vonatkozó általános megfigyeléseit tette közzé, s röviden áttekintette az egyes műveket is.¹⁴⁶ Huszti József 1931-es Janus monográfiájában foglalkozott az akkor ismert valamennyi fordítás keletkezési körülményeivel.¹⁴⁷ Hasonló szemszögből közelítette meg a releváns pontokat Horváth János a frissen előkerült *Sevilla I.* kódex tartalmának feltárása, bemutatása és az abban található új Janus-szövegek kiadása során 1974-es tanulmányában. Ebben a kódexben bukkant fel ugyanis Janus új, addig ismeretlen fordításaként Pseudo-Démostenés *Epitaphiosa*, valamint a második *Ilias*-részlet (II. 299–330).¹⁴⁸ Ez utóbbi szövegével kapcsolatban Horváth János csupán annyit jegyez meg, hogy „elégé szöveghű, bár néhány helyen a metrikai kényszer miatt kissé erőltetett.”¹⁴⁹ A Pseudo-Démostenés-fordításról pedig annyit mond, hogy Janus e fordításában is érezhető a középkori latin hatása, illetőleg, hogy a költő nyilvánvalóan nem végezte el az utolsó simításokat, hiszen egy-egy jelenségre sokszor két kifejezést is használt, s a döntést láthatólag későbbre halasztotta.¹⁵⁰ Boronkai Iván a *De utilitate inimicitiarum* egy római kódexben fellelt szövegét vetette össze a Teleki-féle kiadással (BAV, Reg. lat.

¹⁴⁴ ZALAI 1905, reakció rá: VÉRTESY 1906, 252.

¹⁴⁵ KIRÁLY 1917, 9–11.

¹⁴⁶ JUHÁSZ 1928.

¹⁴⁷ HUSZTI 1931, 154–162, 250–255. Huszti így értékeli az *Apophthegmata*-fordítást: „A fordítás a tíz év előtti páduai kísérletekkel összehasonlítva különösebb haladást nem árul el, viszont – ami nagy szó! – azt sem mondhatjuk, hogy Janus ereje hanyatlott volna.” (252–253) Huszti e megállapításának helyessége csak akkor lesz ellenőrizhető, ha valamennyi prózafordítás mikrofilológiai elemzése megtörténik.

¹⁴⁸ HORVÁTH 1974, 603–604, 609.

¹⁴⁹ UO., 604.

¹⁵⁰ UO.

1731).¹⁵¹ Mivel számos eltérést talált, arra a következtetésre jutott, hogy a kézirat alapjául olyan példány szolgálhatott, amelyben javasolt változtatások, kiegészítések voltak találhatóak a margókon, esetleg éppen magától Janustól.¹⁵² Összhangban Horváth János megállapításával Janus műveinek befejezetlenségéről, Boronkai szerint ez a megfigyelés is arra utal, hogy Janus tovább csiszolta a már letisztított és kódexként „kiadott” munkáit.¹⁵³

A *Sevilla I.* kódexben előkerült új fordításokat Ritoók Zsigmond is elemzés tárgyává tette, elsősorban szókincsükre koncentrálva. Következtése szerint Janus a szókincs terén nem kötelezte el magát egyetlen kifejezőkészlet mellett sem, hanem a latin nyelv teljes palettájából merített. S olyan nyelvtudás birtokában volt, amelynek segítségével szabadon alakíthatta is a nyelvet.¹⁵⁴ Újításai mindazonáltal inkább a prózai szövegben figyelhető meg, az *Ilias*-fordításban a latin hexameter szabályai és követelményei sokkal inkább formalizált nyelv használatára kényszerítették, s kevesebb eredetiséget engedtek számára. Ritoók egy másik tanulmányában szövegkritikai szempontból közelítette meg az *Epitaphios*-t.¹⁵⁵ Megállapítja, hogy a fordítás egyetlen ismert szövegváltozatnak sem feleltethető meg.¹⁵⁶ Ugyanakkor bizonyos pontokon Horváth János *Epitaphios*-kiadását veszi kritika alá, korrekciókat javasolva.

Ritoók Zsigmond alaptanulmánya a versfordításokról 1975-ben jelent meg.¹⁵⁷ Ebben áttekintette, összegezte a valamiképpen görög fordításként jelzett költeményeket,¹⁵⁸ egyfajta

---

¹⁵¹ 76r–81v.

¹⁵² BORONKAI 1973, 132.

¹⁵³ UO.

¹⁵⁴ RITOÓK 1975a.

¹⁵⁵ RITOÓK 1978.

¹⁵⁶ Ritoók érdekes fölvetése, hogy esetleg az a régi kódex lehetett Janus Démostenésé, amelynek olvasatait Hieronymus Wolf felhasználta 1572-es bázeli Démostenés és Aischinés műveinek kiadásához, és amelyet *codex Pannonius*nak nevezett. Wolf a *codex Pannonius* olvasataihoz Vincentius Opsopeus *Castigationes ac diversae lectiones in orationes Demosthenis* (Bázel, 1533; Nürnberg, 1534, apud Ioannem Petreium) című művén keresztül jutott hozzá, amelyben Opsopeus szövegjavításokat és variánsokat közöl. Ritoók rámutat, hogy két Janus-kódex is Opsopeus kezébe került, a Diodorus Siculus-corvina (Bécs, ÖNB, Suppl. gr. 30) – erről maga Opsopeus mondja Diodorus-kiadásában, hogy Janusé volt –, valamint az erlangeni corvina, Xenophón *Kyroupaideiája* (Universitätsbibliothek, Ms 1226). Tekintve, hogy a *codex Pannonius* olvasatai egybecsengenek Janus fordításával, elképzelhető, hogy a szóban forgó Démostenés-kódex is Janus Pannoniusé volt, s a költő ezt használhatta az *Epitaphios*-fordítás elkészítéséhez.

¹⁵⁷ RITOÓK 1975.

¹⁵⁸ A Teleki-kiadás 31 epigrammájánál jelzi a görög eredetet, ebből tizenkilencet meg is talál az *Antologia Planudeában*. Ritoók további egynek (I 27 = 24 M) találta meg az eredetijét ugyanott, I 100-nak (= 72 M) pedig az alap gondolatát. Ritoók 25 olyan epigrammát számolt össze, amelynek a görög eredetije megvan. A Teleki-kiadás által görög eredetűként jelzett további hat forrása ismeretlen. UO. — A fordítások forrásait Mayer Gyula 2013-as tanulmányában árnyalta, bebizonyítva többek között, hogy Janus az I 268 Tel = 246 M epigrammát nem az *Antologia Planudeából*, hanem Plutarchos *Apophthegmata Laconicá*jából fordította. Vö. MAYER 2013, 179–180.

képet alkotott a versfordítások jellegéről, melynek során rámutatott a szövegformálás művészi tudatosságára,¹⁵⁹ valamint arra, hogy a „fordítás” megjelölés többféleképpen értelmezendő, hiszen parafrázisok vagy egyenesen görög prózából verssé formált darabok is találhatóak az így aposztrofált darabok között. Ezt követően részletes elemzését adja a *Múza-himnusznak*, amely az egyik legszebb parafrázis, valamint az egyik *Ilias*-részletnek. Ritoók hangsúlyozza, hogy Janus a latin hexameter szabályait messzemenően betartva a lehető legnagyobb mértékben megközelítette a homérosi hexametert.¹⁶⁰ Végül összekapcsolja Janus fordítását a későbbi magyar Homéros-fordítókkal, és rámutat, hogy valamennyien hasonló nehézségekkel küszködtek: a jelzőkkel, a díszített stílussal és a daktilikus jelleggel.

A tudós egy későbbi munkájában elemezte a *Sevilla I.* kódexben előkerült *Ilias*-fordításrészletet is (II. 299–330).¹⁶¹ Ebben Janus fordítását Ciceróéval és Angelo Polizianoéval ütközteti, s rámutat a magyar humanista nagyfokú szöveghűségére, előremutató, újszerű fordításmódjára. Török László a Janus által felhasznált antik források avatott ismerőjeként újra és újra fontos adalékokkal szolgál a költő műhelytitkaihoz, így a görög fordítások születéséhez is. A korábban fordításnak tartott Phryné-epigramma (Epigr. I 30 Tel = 25 M) esetében meggyőzően érvel amellett, hogy a vers nem fordítás, hanem Ovidius, Propertius, Statius különféle szempontú felhasználásával alkotott önálló költemény.¹⁶² Farkas Zoltán a *De utilitate inimicitiarum* egy Pindarosra visszavezethető helye kapcsán tesz érdekes megfigyelést Janus fordítói eljárás módjáról: a költő, felismerve, hogy a hely versrészlet, egy hasonló tartalmú Horatius-idézettel adta vissza azt.¹⁶³ Horváth László a *De negotiositate* előszavát elemzi, és adja ki.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Kiemelte a szórendi hűséget, amely különösen magas fokú volt az epigrammák elején és végén. Hangsúlyozza, hogy az eredetivel való eltérésnek mindig oka van. Rámutat, hogy a hangzás és a tartalom mindig illeszkedik egymáshoz. Janus sokszor „javítja” az eredetit, azaz jobbat, találóbbat ad nála. Ritkábban az ellenkezője is megfigyelhető. UO. 415–419.

¹⁶⁰ „Ha mindezek után megismételjük az előbb feltett kérdést, hogy hogyan sikerült Janusnak megoldania a maga elé tűzött feladatot, röviden azt felelhetjük, fordítása tartalmilag olyan hív, amilyen csak az adott körülmények között lehetett, stílusában olyan homéroszi, amennyire ezt a művészi latin hexameter igényei megengedték.” UO. 431. Ritoók arra is rámutat, hogy Janus nagyon nagy arányban adja vissza a homérosi jelzőket, ami az egyik legnagyobb kihívás a szóösszetételeket nem szerető latin nyelv számára.

¹⁶¹ RITOÓK 2000.

¹⁶² TÖRÖK 1992

¹⁶³ FARKAS 1998.

¹⁶⁴ HORVÁTH 2001.

Darko Novakovič néhány példán demonstrálja, hogy Janus prózafordításaiban ugyanolyan stratégiákat követ, mint versfordításai esetében, s kiemeli választékos poétikai/retorikai megoldásait.¹⁶⁵ A vers és a próza bizonyos szintű poétikai átjárhatóságára Janus művészetében már Ritoók Zsigmond is rámutatott, amikor feltárta, hogy a „versfordítások” esetében verses előzmény néha valószínűleg nem is létezik, s prózai művek részletei jöhetnek szóba előképként, amelyeket Janus versbe öntött.¹⁶⁶ Mayer Gyula hasonló kapcsolatot fedezett fel Janus egyik Pompeius Magnus-epigrammája és Valerius Maximus egyik elbeszélése között.¹⁶⁷ Mutatis mutandis ugyanerre az „átjárásra” kerül sor akkor is, amikor a költő saját prózafordításaiból merít epigrammáihoz. Eddig két ilyen esetet regisztrált a kutatás. A Mátyás királyhoz szóló epigramma gondolati háttérét egy olyan apophthegma képezi, amely Plutarchos Janus által lefordított két művében is felbukkan. A költő nem csupán a gondolatot használja fel, hanem az általa a fordításhoz egyszer már kidolgozott nyelvi formát is, sőt, mindkét helyről merít. (Lásd a megegyező jelzéseket az alábbi táblázatban!)

Fordítások	Saját költemény
Philippidi comoediarum scriptori, amico et familiari suo, Quidnam, ait, tecum de meis rebus communicem? <i>Quidvis</i> , inquit ille, <i>praeter secreta</i> . (PLUTARCHUS 1880, 49)	Hic me rogare tua modo est humanitas Dignata, summe principum: „ <i>Quid tibi meorum vis, poeta, impartiam?</i> ” „ <i>Secreta praeter quidlibet.</i> ” (Epigr. I 41 Tel = 425 M)
[„Philippidéshez, a komédiaíróhoz így szól: Mit oszthatok meg veled javaim közül? Bármit, mondja az, titkaidon kívül.”] Recte igitur Philippides comoediarum poeta, cui cum aliquando rex Lysimachus dixisset: <i>Quid vis tibi meorum impartiam?</i>	[„Mátyás királyhoz Azt tudakoltad előbb, kegyes királyom, ó, Uralkodók legjobbika, Abból, amit magadénak tudsz, mit adj nekem? Akármit, csak ne titkaid!” ¹⁶⁸]

¹⁶⁵ NOVAKOVIČ 2005. 2008-ban Lágler Éva MA-szakedolgozatában elkészítette a prózafordítások görög-latin szójegyzékét, azaz felsorolta, hogy mely görög szavak esetében Janus milyen latin fordítást alkalmazott: LÁGLER Éva, *Janus Pannonius görög-latin fordítástechnikája (görög-latin szójegyzék)*, Szakdolgozat, ELTE BTK, Görög nyelv és irodalom szak, 2008.

¹⁶⁶ RITOÓK 1975, 411–412.

¹⁶⁷ MAYER 2013, 183.

¹⁶⁸ JANUS PANNONIUS 1972, 274.

Quidlibet, inquit, o rex, arcanis exceptis.”

(Plutarchos, *De negotiositate*, IANUS PANNONIUS 1784, II, 28)

[„Helyesen válaszolt tehát Philippides komédiaszerző, amikor egyszer Lysimachus király megkérdezte tőle: Mit akarsz, hogy az enyémből megosszak veled? Amit tesszik, ó király, szólt, kivéve titkaid”.]

A második esetben csak az ötlet származik a fordított műből, a nyelvi megformálás nem.¹⁶⁹

Fordítás

Saját költemény

Lepide nimirum vir Aegyptius interroganti, quidnam ferret contectum, Ideo, inquit, velatum est, ut ignoretur.

(*De negotiositate*, IANUS PANNONIUS 1784 II, 26)

Paule, superiecta quae portem veste, requiris.

Si te scire velim, non ea, Paule, tegam.

(Epigr. I 92 Tel = 173 M)

[„Nos, egy egyiptomi ember, Lepide, amikor megkérdezték tőle, hogy mit visz letakarva, azt válaszolta: azért van befedve, hogy ne lássa meg senki.”]

[„Mit viszek én, kérded Pálom, letakarva ruhával?

Hogyha akarnám: tudd, nem takarom le, ne félj.”]

Természetesen a klasszikus prózairodalom más alkotásai is megjelennek Janus költeményeiben, miként azt Török László egyértelművé tette.¹⁷⁰ Novaković pedig mintha arra akarna utalni, hogy a pointírozott, antitetikus, „epigrammakész” tartalom volt az a prózairodalmon belül, ami Janus figyelmét különösen felkelthette. Szerinte ez játszhatott szerepet

¹⁶⁹ JUHÁSZ 1968, 164.

¹⁷⁰ TÖRÖK 1989 = MAYER 2008, 37–52. Próza és vers kapcsolatához lásd továbbá V. KOVÁCS 1987, 319–321; JANKOVITS 2002, 55–59.

például *Az ellenségeskedés hasznáról* című Plutarchos-mű fordításra való kiszemelésében is.¹⁷¹

Az *Apophthegmata regum et imperatorum* fordításának az utókor figyelmét illetően valamiért különösen mostoha sors jutott. Amellett, hogy egyetlen példányban maradt fenn, Ábel Jenő 1880-as kiadásáig¹⁷² egyáltalán nem jelent meg nyomtatásban. Szaktanulmányok kifejezetten erre a műre nem koncentráltak. Juhász László említett disszertációjában e műnek egyetlen rövid fejezetet szentelt.¹⁷³ Darko Novakovič 2005-ös tanulmányában csak érinti, a szövegből vett néhány példán illusztrálja, hogy Janus a szemantikai alakzatokat fonológiai és szintaktikai alakzatokkal hangsúlyozta.¹⁷⁴ Végül 2008-ban Lágler Éva szakdolgozatot írt *Janus Pannonius görög-latin fordítástechnikája (görög-latin szójegyzék)* címmel, amelyben jegyzéket – tulajdonképpen egyfajta szótárt – készített a prózafordítások szókincséből oly módon, hogy a görög szavak mellett feltüntette a Janus által használt latin verziókat, továbbá kiemelt bizonyos érdekesebb, későbbi elemzésre érdemes részeket a szövegekből.

Humanista fordítások

Bár görögről latinra készített fordítások nyugaton a középkor évszázadaiban is léteztek – elsősorban természettudományos és filozófiai munkák, kézikönyvek –, számuk a 15. században rendkívül megnövekedett, részeként a humanizmus bonyolult művelődéstörténeti jelenségének.¹⁷⁵ Paul Botley szerint a pusztán számszerű növekedésen belül az egyik legérdekesebb momentum, hogy egyazon műnek számos további fordítása is készült.¹⁷⁶ Roberto Weiss szerint a korábbi századok és tárgyalt korszakunk közötti különbség elsősorban abban állt, hogy a középkor nem ismerte a görög szerzők önmagukért való olvasásának vágyát.¹⁷⁷ Fordításelméleti és esztétikai kérdések – mi a jó, a helyes fordítás, milyen a szép szöveg –

¹⁷¹ NOVAKOVIČ 2005, 56.

¹⁷² PLUTARCHUS 1880, 31–84.

¹⁷³ JUHÁSZ 1928, 23.

¹⁷⁴ NOVAKOVIČ 2005. Egyben megjegyzi, hogy Janus prózafordításai híjával vannak az őket megillető vizsgálódásoknak, s ennek következtében Janust mint kivételes képességű műfordítót a nemzetközi humanizmuskutatás egyáltalán nem tartja számon.

¹⁷⁵ A humanista fordítói mozgalom áttekintéséhez lásd GUALDO ROSA 1985; CORTESI 1995; BERTI 1488, 2007; BOTLEY 2004.

¹⁷⁶ BOTLEY 2007, 61.

¹⁷⁷ „[W]hat was »lacking through the Middle Ages (...) was the desire to read Greek authors for their own sake. This only began with humanism and then only gradually. Before the Renaissance scholars and men of letters did not want to read Plato and Aristotle just because they longed to become acquainted with the finest aspect of Greek thought, and never expressed a yearning for the masterpieces by the poets and dramatists of ancient Greece.«” Idézi PADE 2007, I, 20. A hivatkozott Weiss-hely: WEISS 1977, 4.

szinte az első munkák elkészültétől fogva felmerültek. Az egyik alapvető koordinátarendszer, melynek alapján az érintettek is viszonyultak saját fordításaikhoz, az *ad verbum/ad sententiam* rendszere volt, azaz a szó szerinti és az értelmi alapú fordításé. Miként köztudott, a középkori fordítások rendszerint az *ad verbum* gyakorlatot követték – ilyen volt például Leontius Pilatus Homéros-fordítása (1362) –, a humanizmussal pedig az *ad sententiam* vált általánossá.¹⁷⁸ Kétségtelen, hogy ez a leegyszerűsítő séma koránt sem írja le az összetett valóságot, s nem ragadja meg annak lényegét, ám mégsem érvényteleníthető, hiszen, miként említettük, a kortársak is használták, s amennyiben az *ad sententiam* módozatban a szó szerintitől való elszakadás mozzanatát ragadjuk meg, s nem speciális esetekre alkalmazzuk, akkor átfogó terminusként, gyűjtőfogalomként alkalmazható.

A távolság az eredetitől a legkülönbözőbb mértékű lehet. Számtalan árnyalat létezik. Parafrázisok, kiegészítésekkel dúsított szövegek jöhettek létre, de akár le is rövidíthették az eredeti szöveget. Ilyen volt például Poggio *Kyroupaideia*-fordítása.¹⁷⁹

A középkori fordításmódtól való elszakadás összefügg a humanista fordítások másik fontos jellegzetességével, az eredeti mű stílusának visszaadására való törekvéssel. Elméleti leírását ennek a fordításmódnak Leonardo Bruni adta, aki fordításelméleti traktátusában, a *De interpretatione recta*ban, ezt a fajta fordítást jelölte meg ideálisként, rámutatva, hogy egy szöveg majesztásza csak akkor nem sérül, ha minden stíluseleme megjelenik a célnyelvi szövegben is.¹⁸⁰ Botley felveti, hogy Leonardo Bruni ezirányú elképzeléseire elsődlegesen valószínűleg nem görög tanára, Manuél Chrysolóras, hanem a firenzei kancellár, Coluccio Salutati volt befolyással. Amikor Salutatinak kezébe került Plutarchos *De remediis irae* című művének Simón Atumanos [vagy Autumano] által készített latin fordítása,¹⁸¹ nem lévén megelégedve nyelvezetével, saját elképzelései szerint átdolgozta azt, mégpedig anélkül, hogy megfelelő szinten tudott volna görögül.¹⁸² A kétségtelenül sajátos eljárást Marianne Pade értelmezése felől közelíthetjük meg. A téma kitűnő kutatója rámutat, hogy Salutati esetében az igény a fordítás stiláris szépségére, megfelelő voltára nem a görög eredeti felől indult, a mércét, legalábbis az elsődleges mércét nem a görög szöveg jelentette, hanem a

¹⁷⁸ A Quattrocento során mindvégig megmaradt az *ad verbum* gyakorlat is a skolasztikus tradícióban. Vö. SCHWARZ 1944.

¹⁷⁹ Poggio ezt az eredeti szöveg terjengősségével indokolta, de nem kizárt, hogy olyan helyeket próbált meg így kikerülni, amelyeket nem tudott lefordítani.

¹⁸⁰ Bruni egyik legkritikább munkájáról van szó, amely valószínűleg a saját korában sem volt túlságosan ismert. A szöveg egy részének kiadása: BRUNI 1928, 81–96; új kiadása: BRUNI 2004. (A részkiadásokhoz lásd BOTLEY 2004, 42, 173. j.)

¹⁸¹ Atumano fordításának kiadása: STEFANO 1968. Plutarchoshoz a középkorban lásd WEISS 1953. Hivatkozása: CELENZA 1997, 123, 5.

¹⁸² BOTLEY 2004, 6–7; BOTLEY 2007, 63–64.

megfelelő latin nyelv, a klasszikus latin stílus használatának vágya, egy olyan nyelv, amely egyben az időközben magasra emelt görög auktorok visszaadására is méltó volt. Pade rámutat, hogy Salutati ugyanazt a koncepcióváltást képviseli a nyelvi igény terén, mint Petrarca.¹⁸³ Ha figyelembe vesszük a nyelvi megújulás mindent elöntő igényét a humanizmus korszakában, meggyőzőnek tűnik, hogy kiindulási alapként valóban ez állhatott a fordítások iránti igény, a stiláris megújulás háttérében. Klasszikus referenciaműként (Pseudo)-Cicero *De optimo genere oratorum* című írása szolgált, amely a hagyomány szerint Cicero elveszett Démosthenés- (*De corona*) és Aischinés-fordításának előszava volt. A szöveg fordítói normát sugalmazó kulcsmondata: „... nem tolmács, hanem szónok módjára [fordítottam], megőrizve a gondolatokat, de a formákat, az alakzatokat, a szavakat a mi nyelvhasználatunkhoz igazítva. Mert úgy láttam jónak, hogy ne a puszta szavakat adjam vissza, hanem inkább a beszédmódot és a kifejezések erejét őrizzem meg.”¹⁸⁴ Bruni jelentős részben erre a műre támaszkodva dolgozta ki saját elméletét. A célnyelvi változat önmagában is választékos megformálására való törekvés s az eredeti mű saját stílusának követelményei közösen formálhatták tehát a fordítói viselkedést. Nyilvánvalóan az első elv volt az erősebb s inkább megvalósítható: a célnyelvi igényesség az esetek túlnyomó részében jelen lehetett, még akkor is, ha az adott fordítás esetében nem világosak a háttérben megbúvó fordítói elvek. Az eredeti stílus megőrzése, megjelenítése már jóval magasabb fokozatot jelentett, és nagyban függött az adott fordító képességeitől, de céljaitól, fordítói döntéseitől is.¹⁸⁵ A Bruni által megfogalmazott ideális fordításmód, a tökéletes stiláris ekvivalencia, beleértve a szöveg hangzását és ritmusát, ugyanis a legnehezebb út volt, hiszen megvalósításához a fordítónak magának is művésznek kellett lennie. Erre csak a legjobbak voltak képesek. Ezen az igény szinten válnak értelmezhetővé az egyébként indokolatlannak tűnő újrafordítások, hiszen az *aemulatio* jegyében a fordító-humanisták saját készségeiket, irodalmi fegyvertárukat csillogtathatták, s tudós közönségük nagy élvezettel követte az egyes változatokat.¹⁸⁶ S ugyanezen

¹⁸³ PADE 2007, I, 98.

¹⁸⁴ „... nec converti ut interpres, sed ut orator, sententiis isdem et earum formis tamquam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis. In quibus non verbum pro verbo necesse habui reddere, sed genus omne verborum vimque servavi.” CICÉRON 1964, c. 14; CICERO 2012, 727, 5.14, ford. KISDI Klára.

¹⁸⁵ Annet den Haan mutatott rá arra, hogy például V. Mikós pápa fordítói programjában ennek a fordításmódnak, a stiláris „játszadózásnak” nem volt helye, hiszen ott a produktivitás, új, nem meglévő fordítások lehető leggyorsabb és legszisztematikusabb előállítás volt a cél. Haan fejtegetése azt sugallja, hogy a stílushű fordítók köre nagyon körülhatárolt csoport volt, és ez a fajta fordítási metódus a legkevésbé sem általánosítható a humanizmus fordítói gyakorlatában. Vö. HAAN 2023, 197.

¹⁸⁶ E „stílusgyakorlatok” kedvelt célpontja volt Démosthenés *Pro Chtesiphontéje*, amelyet elsőként Bruni fordított le Ciceróval versengve, majd rajta kívül még öten lefordították, köztük Lorenzo Valla és Georgius Trapezuntius. Vö. HAAN 2023, 197. A Janusnak tulajdonított *Pro Ctesiphonte*-fordításhoz lásd 25. o. — Újrafordítások természetesen nem csupán a stiláris szempontok okán, hanem más fordítói elvek ütközése alkalmával is születtek, ugyanakkor pedig az *aemulatio* is jelen volt minden szinten. Nagyon híres Georgius

a magas szinten merülhetett fel, amiről fentebb már volt szó, hogy a fordítást önálló, autentikus műnek tekintsék, amelynek önálló karaktere, belső szabályrendszere van.¹⁸⁷ Kétségtelen azonban, hogy ez csak egy nagyon szűk, passzionátus réteg mozgásterét, igényeit jelenthette.

Említést kell tennünk Manuél Chrysolóras döntő szerepéről a humanista fordítások alakulásában. Chrysolórast Salutati hívta Firenzébe, s tanítványai közül kerültek ki a humanisták első nagy generációjának tagjai, maga Bruni, Pier Paolo Vergerio, Iacopo Angeli da Scarperia, Guarino Veronese és mások. Chrysolóras fordításokról alkotott felfogása, oktatásmódja alapvető hatást gyakorolt tanítványaira, mint fentebb említettük, nekik és az ő tanítványaiknak köszönhetőek például a *Párhuzamos életrajzok* fordításai. Chrysolóras a kezdő tanulók esetében sajátos módszert alkalmazott, melynek során a diákok a görög szavak fölé interlineáris módon írták latin megfelelőiket.¹⁸⁸ Majd a nyelvi készségek magasabb szintjén három fordításmódot különböztetett meg, a szó szerintit (*conversio ad verbum*), az értelem szerintit (*conversio ad sensum*) és a szabad fordítást (*immutatio*). E három közül a másodikat részesítette előnyben leginkább. Az *ad verbum*-fordítást elutasította, mondván, hogy sokszor az érthetlenségig merev szöveget hoz létre. (Miként láttuk, Petrarca és Salutati ugyanígy ítélte erről a módól.¹⁸⁹) Valódi újdonságot Chrysolóras felfogásában az jelentett, hogy nem csupán a tartalomhoz, hanem az eredeti stílusához való hűséget is követelményként fogalmazta meg. A fordítói stílus értékének hangsúlyos megjelenítése azonban nem járhatott együtt fordítói szabadossággal, az eredetitől való nagyobb távolságvétellel. S a görög tudós

---

Trapezuntius és Theodóros Gaza a fordítói elvek különbözőzésén alapuló vitája Aristotelés *Problematájának* fordítása kapcsán, vö. MONFASANI 1976, 276–294.

¹⁸⁷ Lásd Filelfo elképzeléseit erről: 65. o.

¹⁸⁸ PADE 2007, I, 98. Chrysolóras oktatásmódjához: BERTI 1985 (egy interlineáris módon „kipreparált” kódexről: BAV, Urb. gr. 121); BERTI 1987. Berti hangsúlyozza, hogy a görög szöveg fölé írt latin megfelelők valójában csupán egy sokkal komplexebb szóbeli oktatás „lecsapódásai”, töredékei, s elsősorban arra utalnak, hogy a görög tudós nagy hangsúlyt fektetett a nyelvoktatás lexikális vonatkozásaira. Berti meggyőzően érvel amellett, hogy Chrysolóras számára a fordítás elsősorban az oktatás része volt, amely a görög szöveg megértését célozta, és nem jelentett önmagában is kitüntetett területet. A fordítás a tanulók dolga és érdeke volt, mert Chrysolóras szerint így tudták legjobban elsajátítani a nyelvet, és magyarázni a szövegeket. Az irodalmi latin fordítások kérdése tehát nem volt előtérben Chrysolóras iskolájában, ám éppen az ő tanítványainak volt meg a lehetősége arra, hogy szakítsanak az *ad verbum* gyakorlattal. Vö. BERTI 1987, 17–19.

¹⁸⁹ Vö. PADE 2008, 89–90. Petrarca nem volt meglegedve Pilatus Homéros-fordításával. Ennek például Homéros-hoz írt híres levelében is hangot adott. Salutati pedig tanítványát, Antonio Loschit buzdította, hogy tegye szebbé Leontius durva és „éktelen” *Iliasát*, és reprodukálja Homéros stílusát, jóllehet Salutatihoz hasonlóan Loschi sem tudott görögül. Arra is buzdított, hogy nyugodtan tekintsen el Leontius szörendjétől.

mindennél fontosabbnak tartotta a görög jelleg, a *proprietas Graeca* megtartását a célnyelven is.¹⁹⁰ Chrysolóras fordítói elvei Bruninál is megjelennek.¹⁹¹ Ám Bruni számára – Petrarca által mélyen befolyásolva – Chrysolórásszal szemben inkább a latin műveltség újjászületése volt a cél, mint a görögé, s fordításai nem mindig felelnek meg saját, Chrysolórást követő elveinek. A hűség mértéke változó, és sokszor meglepő szabadosságot enged meg magának.¹⁹² Bruni ugyanakkor azt sem tisztázta, hogy hogyan is véli a tökéletes fordítás adaptálását a latinitás terén megjelenő kortárs retorikai és irodalmi konvenciókhoz, kétségtelen ugyanakkor, hogy ő a latin jelleg, a *proprietas Latina* képviselője, elkötelezett híve volt.¹⁹³

Bármennyire is indokoltan törekednek a kortársak, majd a fordításelmélettel foglalkozó későbbi kutatók kategóriákat felállítani, el kell ismerniük, hogy valójában minden fordítás egyedi jellemzőkkel rendelkezik, különbözik a göröghöz való közelség és az eredetivel való stiláris ekvivalencia mértékében. Bizonyos értelemben minden fordító külön kategória. A számunkra fontos Guarino például lehetőség szerint nagyon közel maradt az eredetihez lexikális és szórendi téren, ám nem igazán figyelhető meg nála a stílus visszaadására való törekvés.¹⁹⁴ Legfőbb célja ugyanis az értelem, a tartalom pontos visszaadása. Bizonyos pontokon a világosság és érthetőség érdekében az eredetiben nem meglévő elemeket szűr be azért, hogy kibontsa az implicite benne lévő tartalmat. Sőt, a pontos jelentés kibontása okán szívesen parafrázál és amplifikál is. A mondat szerkezeteket pedig a logikai kapcsolatok pontos kifejezése jegyében alakítja át.¹⁹⁵

A fordítók elképzeléseiket sokszor megfogalmazzák a fordítások elé helyezett ajánlásokban, előszavakban, esetleg más dokumentumokban, ám számos esetben azokra csak a

¹⁹⁰ PADE 2007, I, 98; PADE 2008, 88–89. Chrysolóras fordításról alkotott elképzeléseit római tanítványa és barátja, Cencio de' Rustici veszi sorra Aelius Aristeides Dionysosra írt beszédének fordításához írt előszavában: „Sed ut de interpretis natura aliquid dicam, ferebat Manuel homo sine ulla dubitatione divinus conversionem in latinum ad verbum minime valere. Nam non modo absurdum esse asseverabat, verum etiam interdum grecam sententiam omnino pervertere. Sed ad sententiam transferre opus esse aiebat hoc pacto ut ii qui huiusmodi rebus operam darent, legem sibi ipsis indicerent, ut nullo modo proprietas greca immutarentur; nam si quispiam, quo luculentius apertiusque suis hominibus loquatur, aliquid grece proprietatis immutarit, eum non interpretis sed exponentis officio uti.” Kiadja: BERTALOT 1929/1930, 210–211.

¹⁹¹ UO. Bruni Niccolò Niccolihoz írt levelében, amelyben bemutatja a Phaidón-fordítás során alkalmazott fordításmódját, jól felismerhetők Chrysolóras intései egyfelől az *ad verbum* ellen, másfelől pedig törekvés a szóról szóra való haladásra (BRUNUS 1741, I, 8). Vö. PADE 2008, 92.

¹⁹² UO., 94.

¹⁹³ UO.

¹⁹⁴ SABBADINI 1896, 124–135, MARSH 1994a, PACE 2006 (világosságra, érthetőségre törekvő, elegáns).

¹⁹⁵ PACE 2006, 182.

szövegből, nagyobb mennyiségű szövegrészek minúciózus elemzése révén következtethetünk. S az sem biztos, hogy az egyik fordítóra alkalmazott szempontrendszer érvényes lesz a másokra.

Az utóbbi évtizedek humanista fordításkutatásában mérföldkőnek bizonyult Paul Botley 2004-ben napvilágot látott műve, a *Latin Translation in the Renaissance*.¹⁹⁶ A kötet Leonardo Bruni, Gianozzo Manetti és Erasmus fordítói profiljával foglalkozik. Bruni és Manetti esetében Botley megközelítése monografikus. A szerző pontos és alapos kutatásokra támaszkodva összegzi a két humanista fordítói pályafutását, árnyaltan prezentálja fordítói elveiket, és kontrasztálja is őket. Összegző, mégis cizellált megközelítése, ebből fakadó új konklúziói miatt válhatott a mű fontos viszonyítási ponttá. Botley funkcionális rendszeréről korábban már volt szó. Ebben, említettük, három alapkategóriát különít el, a helyettesítő, a versengő és a kiegészítő fordításokét.¹⁹⁷ Hozzáteszi, hogy e rendszer felállítása egyfajta reakció volt részéről, amelyet számos „áthatolhatatlan” fordításelméleti művel való találkozásra adott. Két fontos momentumot „hoz fel mentségére”: egyfelől e kategóriák segítségével a hangsúly a görög szöveggel való kapcsolatról áttevődik arra a funkcióra, amelyet fordító és olvasó a fordítástól várt, másfelől pedig ezt a szisztémát részben a folyamat résztvevői, maguk a humanista fordítók is megfogalmazták, s úgy véli, hogy ők is értenék kategóriáit.¹⁹⁸ Megjegyzése és a saját szisztéma felállításának kényszere jól tükrözi a fordításkutatás nehézségeit, kísérleteit az eddig feltárt elméletek és a rendelkezésre álló szövegek egymásnak való megfeleltetésére. Botley válasza a funkcionalitás felé fordulás volt.

Hasonló összegzésekre azonban csakis egy-egy humanista-fordító teljes oeuvre-jének feltárása és a hozzá tartozó források elemzése után kerülhet sor. Ez volt az egyik kicsengése a 2005-ös *Tradurre dal greco* címet viselő firenzei szemináriumnak is,¹⁹⁹ melynek tanulmánykötetéhez a bevezetést Ernesto Berti, a mikrofilológiai fordításkutatás egyik legkiválóbb képviselője írta.²⁰⁰ E vademecumban Berti hangsúlyozza, hogy míg a humanista

¹⁹⁶ BOTLEY 2004.

¹⁹⁷ Tömören összegezve: BOTLEY 2007.

¹⁹⁸ „This straightforward scheme is open to a number of objections. It is, in fact, something of an anti-theory, an idea which grew out of my reactions to some of the *impenetrable theoretical books on translations* [kiemelés Zs. E.] which I have met over the years. Two considerations may be cited in its defense. First, it is useful to keep these categories in mind when assessing a renaissance translation: They draw attention away from the Greek text from which was made – and on which scholarship has tended to focus – and onto the function envisaged for it by the translator and his readers. Second, and most important, it is a conceptual framework which was at least partly articulated by its practitioners. It is my belief that Renaissance scholars would understand the categories and distinctions described below.” BOTLEY 2007, 62.

¹⁹⁹ Mariarosa CORTESI, a cura di, *Tradurre dal greco in eta umanistica: metodi e strumenti* (Firenze: SISMEL–Edizioni del Galluzzo, 2007).

²⁰⁰ BERTI 2007.

fordításelméletek kutatása meglehetősen előrehaladott, a szövegek alapos elemzése, kiadásuk elkészítése s a fordítói praxis feltárása gyerekcipőben jár.²⁰¹ Ezért általános kijelentések a humanista fordításokról egyelőre alig tehetők. Valóban, a fordítási folyamat maga kevésbé kutatott terület még ma is. A szövegekkel való munkának a *Catalogus translationum et commentariorum* mellett lendületet adhat egy újabb – 2008-ban napvilágot látott – monumentális mű, a 15. és 16. században nyomtatásban is megjelent humanista fordítások repertóriuma.²⁰²

Azzal a kérdéssel, hogy a humanista fordítások miért nem tartottak különösebben számot a kutatás figyelmére, több művében foglalkozik Marianne Pade. Számos tanulmányában szót emelt az ellen a nézet ellen, miszerint a fordításokkal kapcsolatos humanista reflexióknak valójában nincs tudományos és teoretikus értéke. Pade vitatkozik például Siri Neergaard vonatkozó kijelentéseivel (1993/2007). Feltételezi, hogy a tudománytalanság érzetét az a tény is okozhatta, hogy e reflexiók a legtöbb esetben peri- vagy epitextusok keretében jelennek meg, előszók, esetleg utószók részeit alkotják. Íróik pedig gyakran használnak képeket vagy intertextuális allúziókat gondolataik kifejezésére, ami nagyban különbözik a modern tudományos megnyilatkozások nyelvezetétől és stílusától. A humanista fordításokhoz való viszonyt megterhelte az a 19. században megjelenő tendenciózus megközelítés is, amely e fordításokban elsősorban elveszett görög szövegvariánsok nyomait kereste. Egy ilyen attitűd nyomán egy-egy fordító nagyon hamar elnyerhette a pontatlanság és retorikusság vádját. Végül e negatív megközelítés egyik legfőbb okaként említi, hogy a szóban forgó elméleti irodalom latin nyelven íródott.²⁰³ A kutató maga tett kísérletet a modern fordításelméletek és a humanista fordítások háttérében húzódó elméleti megfontolások összehasonlítására és összekapcsolására, különös tekintettel a honosítás (*domestication*) és elidegenítő fordítás (*foreignization / foreignizing*) jelenségére.²⁰⁴ Botley és Pade „rendszere” nem feleltethető meg egymásnak, ám egyaránt érvényesek, és kiegészítik egymást. Mindenképpen segítik a szövegek megközelítését, jelenségeik értelmezését. Ám okvetlenül kiegészítendő a fordítások beható elemzésével Berti szellemében.

---

²⁰¹ BERTI 2007, 3–4.

²⁰² CORTESI-FIASCHI 2008.

²⁰³ PADE 2020.

²⁰⁴ PADE 2018. A jelenség modernitásbeli megfogalmazása, leírása és a terminológia Lawrence Venutinak köszönhető: VENUTI (1995) 2008, 1998. — Azonban, miként Marianne Pade rámutat, sem a *domestication*, sem pedig a *foreignization* jelensége nem újkeletű. Vagy Polgár Anikó által az antik fordításokra vonatkoztatva: „A domesztikáció már az ókorban is bevett fordítói eljárás volt (gondoljunk például Plautus görögből latinosított darabjaira); a 19–20. század fordulóján a módszer nyelvi alpját [...] Wilamowitz-Moellendorf fektette le.” POLGÁR 2002. — A magyar elnevezéshez lásd 644–645. j.

Egészen más szempontból vált iránymutatóvá a Peter Burke és Po-Chia Hsia által szerkesztett és részben írt *Cultural translation in early modern Europe* című, 2007-ben megjelent kötet.²⁰⁵ Burke a fordítást a kulturális transzfer tágabb kontextusába helyezi, annak egy módozataként tekint rá. Fogalmai, mint a dekontextualizáció és a rekontextualizáció – ennek során ő is számol a domesztikációval vagy az idegen jelleg őrzésével²⁰⁶ – alkalmasak arra, hogy újrendezzék, és értelmezzék a fordításokban megfigyelt jelenségeket, különös tekintettel az egyediségekre, a szabályszerűségektől való eltérésekre.

Tárgyunk tekintetében ez utóbbi különösen fontos, hiszen Janus, valamint a prózafordításainál nem figyelmen kívül hagyható szerzők, Guarino²⁰⁷ és Francesco Filelfo²⁰⁸ fordításai egyöntetűen és kétségtelenül humanistának tekinthetők, hiszen *ad sententiam* fordítások, és a tartalom mellett az elocutióknak, a stílusnak is nagy figyelmet szentelnek, ám stilisztikai, szintaktikai, grammatikai megoldásaik oly mértékben különböznek, hogy mindhármuk esetében egyediségről, egyedi útról beszélhetünk.

Miként említettük, a fordítók akár művenként és műfajonként is más-más stratégiát alkalmazhattak. Ezek feltárásában nem csupán a klasszikus módszerek, hanem a fent említett, újszerű szempontok is nagy segítséget nyújthatnak. Guarino, aki általában a latinizálás, azaz a domesztikáció útját választotta, Isokratés *Démonicos*ának (1405), egy politikai jellegű szövegnek fordítása során a terminus technicusok transliterációja („monarchia”, „democratia”) mellett döntött annak ellenére, hogy ez idegen hatást kelthetett a latin változatban. Guarino itt mestere, Manuel Chrysolóras útmutatása szerint járt el, aki bár óva intett az *ad verbum* fordítástól, elsőrendűen fontosnak tartotta a görög jelleg és pontos jelentés megőrzését.²⁰⁹ (Ezen a ponton is jól látszik a kapcsolat Guarino és Janus gyakorlata között.) Chrysolóras másik tanítványa, Leonardo Bruni viszont főbenjáró véteknek tekintette a transliterációt.²¹⁰ Az eltérések tehát jelentősek és beszédesek.

Kérdésünk az, hogy e palettán hol foglal helyet Janus Pannonius. Megelőlegeztük már, hogy a versengők közé tartozott, egyben pedig az eredeti mű stílusának visszaadására képes

²⁰⁵ BURKE–HSIA 2007.

²⁰⁶ BURKE 2007.

²⁰⁷ Uo.; PACE 2006, PADE 2014.

²⁰⁸ FIASCHI 2007. Filelfo görögstudásához: CORTESI 1986.

²⁰⁹ PADE 2018, 11. Pade megemlíti, hogy Guarino számos új szót alkotott a latinban görögből való transliteráció útján. Neki köszönhető például a „myrias” („tízezernyi”) meghonosítása is. Janus az *Apophthegmata*-fordításában maga is használja ezt az „idegen” szót: δάκτυλοι νῦν μὲν μυριάδας νῦν δὲ μονάδα [τιθέναι] δύνανται (Orontés, 174B, PLUTARCHUS 1971, 8), Janus fordításában: „... digiti modo *myriadas* modo unitates reddunt ...” (Leipzig, UB, Rep. I 80, 5v; PLUTARCHUS 1880, 35.)

²¹⁰ PADE 2017, 8–10. Bruni az említett koordináta-rendszerben a domesztikáció képviselője volt.

fordítók elit csoportjában foglalt helyet. Végleges válasz – a fentiek értelmében – természetesen csak akkor adható, ha Janus valamennyi prózafordításának részletes feltárására sor került, beleértve a motivációkat, az intenciókat, a szociokulturális környezetet, a politikai szituációt.

II. AZ APOPTHHEGMATA-FORDÍTÁS KELETKEZÉSÉNEK IRODALMI KONTEXTUSA

A fordítás megszületésének okai, intenciói és körülményei minden bizonnyal rekonstruálhatatlanok a maguk teljességében. Nagyon sok szempontot figyelembe kell vennünk. Elsőként a ferrarai iskola hatását, ahol Janus Guarinótól sokat hallhatott az anekdotikus kisműfajokról, hiszen amellet, hogy például Valerius Maximus a quattrocento curriculumának központi szerzője volt, Guarino egyik kedvenc auktorának is számított.²¹¹ A latin nyelv elsajátítására és a római történelem bemutatására való alkalmasságán túl a pedagógus elsősorban morális tanításai miatt tartotta fontosnak,²¹² kiválasztását ugyanakkor esztétikai okok is árnyalhatták. Miként jelen munkában újra és újra felmerül, Janus számára ez a műfaj, a redukált, pointírozott és formailag is kidolgozott szöveg nagyon teszhezálló volt, ám akár esetlegességekkel is számolhatunk: a költőnek történetesen kezébe kerülhetett a művet tartalmazó görög kódex – említettük 1465-ös követjárásának jelentőségét könyvbeszerzései szempontjából –, vagy éppen hozzájuthatott Filelfo fordításához, s megállapíthatta róla, hogy azt felhasználva könnyen és gyorsan elkészítheti a sajátját. A versengés, az *aemulatio* készítése is ott lapulhatott a háttérben: beleolvasott, és úgy vélte, hogy sokkal jobbat tud alkotni Filelfo változatánál. És az eshetőségek számát még tovább szaporíthatnánk. Nem zárható ki természetesen a direkt üzenetszerűség mint intenció sem, üzenet a megajándékozottnak, az uralkodónak. Ernesto Berti mutatott rá hangsúlyosan arra, hogy a fordítandó szövegek kiválasztása mögött a reneszánszban nagyon gyakran politikai okok, mozzanatok állnak.²¹³

Janus fordítása sajátos királytükörként is értelmezhető, s mint ilyen része a magyar politikai, politikaelméleti irodalomnak.²¹⁴ (A mű valójában eleve királytükörként született, hiszen Plutarchos Traianus császárnak szánta, s hasonló funkcióval ruházta fel Francesco Filelfo is, aki pedig Milánó hercegének, Filippo Maria Viscontinak ajánlotta saját fordítását.) Ebben a minőségében pedig nem áll magányosan saját köreiben, Janus, Vitéz és a királyi

²¹¹ Valerius Maximus a 14. századtól válik iskolai szerzővé Itáliában, s a 15. században tovább növekszik a népszerűsége. Vö. BLACK 2001, 216, 240–242; BLACK 2015, 225.

²¹² CRAB–KEYSER 2013, 669–670. — Guarino Aisópost is fordított, ám ez a fordítása elveszett. Vö. SABBADINI 1896, 124; újabban: COCCO 2015.

²¹³ BERTI 1488, 246. Vö. PADE 2007, I, 23, 25 j. Ez a megállapítás evidenciaként hangzik, ám nem árt, ha valaki ezt tapasztalatokra támaszkodva jelenti ki.

²¹⁴ Bene Sándor a magyar politikaelméleti irodalom seregszemléje során regisztrálta Janus *Apoththegmata*-fordításának előszavát is. Ezt a jegyzéket a szerző azon felismerés jegyében állította össze, hogy hazánkban a kora újkorban kifejezetten politikaelméleti művek nem, vagy alig születtek, s a tárgy maga a legváltozatosabb műfajú alkotásokban jelent meg ún. indirekt szövegaktusként. Ilyen indirekt politikai tárgyú megnyilatkozásnak tartja a fordítás előszavát. Vö. BENE 2007, 55.

udvar szellemi környezetében. Vessünk egy pillantást ezekre a művekre, amelyek tematikusan és időben is az *Apophthegmata*-fordítás mellé állíthatók, felbukkannak ebben a szellemi térben, s ily módon annak kontextusát képezik!

A fordítás létrejöttét a kutatás szinte kizárólag a korabeli aktuálpolitika szempontjából vizsgálta, méghozzá a Mátyásnak szóló ajánlás tartalma okán, amelyben egyértelmű buzdítás található a török elleni háború folytatására.²¹⁵ Jóllehet ugyanis az 1464-es boszniai sikereket követően maga Mátyás is kész lett volna erre, lendülete megtört, s e megtorpanás okai teljesen még ma sem tisztázottak.²¹⁶ Kérdés, hogy vajon az új pápa, II. Pál erélytelensége vagy az olasz hercegek vonakodása az anyagi támogatás tekintetében vagy más okok húzódtak meg a háttérben. (Janus 1465-ös római követségének fő célja a török elleni harcokhoz szükséges anyagi támogatás megszerzése volt, a követség azonban csak részleges sikerrel járt.²¹⁷) Egyfelől tehát a határozatlan pápát, másfelől pedig a magyar királyt kellett volna buzdítani a harc folytatására, s e feladatot a magyar főpapok²¹⁸ vállalták föl. Bene Sándor „összehangolt akciót” sejt e tekintetben Janus Pannonius és Andreas Pannonius, az ekkor Ferrarában élő magyar karthauzi szerzetes között, aki Janus *Apophthegmata*-fordításának elkészültével körülbelül egy időben fejezte be az ugyancsak Mátyásnak ajánlott királytükkrét, a *De regis virtutibus*,²¹⁹ melynek nyílt célja a török elleni harcra való *adhortatio*.

220

²¹⁵ BENE 2023, 35–37 (a *Művek és kontextusok* című fejezet utolsó oldalai). Köszönöm Bene Sándornak, hogy könyvét megjelenése előtt olvashattam.

²¹⁶ FRAKNÓI 1890, 146–150; KUBINYI 2008, 80–81, 109.

²¹⁷ HUSZTI 1931, 240; JANKOVITS 1998a (= JANKOVITS 2006).

²¹⁸ Vitéz és Janus politikai szerepéhez ezekben az években lásd KUBINYI 2000, 15–26. Újabban, a Kubinyi által Vitézről festett „tehetségtelen politikus” kép módosításával: MATIĆ 2022. Az egyöntetűen elmarasztaló kép revíziójára tett javaslatot Pálosfalvi Tamás is *Rossz vagy elvhű politikus?* című előadásában (HUN-REN Történettudományi Intézet, 2022. április 19.)

²¹⁹ A dedikációs példány, amelyet Andreas Pannonius Ferrarában készíttetett el, a budai királyi könyvtár része lett, corvinaként tartjuk számon: Città del Vaticano, BAV, Vat. Lat. 3186. A kódexhez lásd CSAPODI 1973, 127, Nr. 34; *Hunyadi Mátyás, a király* 2008, 486–488, Kat. 11.21 (Pócs Dániel). A mű komplex elemzéséhez lásd BENE 2023.

²²⁰ BENE 2023, 35–37. Andreas Pannonius királytükre 1467. szeptember 1-re, míg Janus fordítása október 15-re van datálva. Az egyeztetés azért is elképzelhető, mert Andreas Pannonius Firenzében tartózkodott akkor, amikor Janus 1465-ben, római követjárása során megfordult a városban (vö. JANKOVITS 1998a = JANKOVITS 2006), így akár személyesen is találkozhattak. Andreas Pannonius ugyanis Hunyadi János egykori katonája volt, jól ismerte Vitéz Jánost és Janus Pannoniust, magyarországi vonatkozásban az ő szellemi környezetükhöz tartozott. — Bene Sándor tematikusan idevonja az Antonio Constanzi számára Mátyás nevében írt válaszközleményt is.

Pajorin Klára más szempontból közelítette meg az előszó szövegét, a Mátyás-Traianus párhuzamot emelte ki, s hozta összefüggésbe Mátyás nagyhatalmi törekvéseivel, a Corvinus név létrejöttével és ugyancsak a török elleni harccal.²²¹

Fontossága miatt az előszót teljes egészében idézzük.

„Mátyásnak, a magyarok felséges királyának – János, Pécs püspöke.

Sok kitűnő dolgot olvastam nemrégiben, Mátyás király, a görög Plutarchusnál, ennél a tudományok minden ágazatában gazdag és fennkölt szellemmel megáldott szerzőnél, s az olvasgatás során egyebek között a kezembe került a királyok és császárok mondásairól írott könyve is. Néhányszor átlapoztam, s úgy láttam, hogy igen szép, egyszermind igen hasznos ismereteket is tartalmaz. Csodálkozom is hogy korunk tudósai (az olaszokat értem) lefordították csaknem valamennyi művét, e nagy fontosságú munkáját mégis mellőzték. Ennélfogva – ámbár sem megfelelő kódexek nem állnak rendelkezésemre, sem rajtam kívül még valaki, akitől kétes esetekben tanácsot kérhetnék, azonfelül görög tanulmányaim hétévi szüneteltetése alatt teljességgel kiment a fejemből még az a kevéske ismeret is – mégis elhatároztam, hogy lefordítom, mintha épp rám várna e feladat. Mert az a meggyőződésem, hogy még mindig jobb, ha a latinul tudók mindegyike, gyenge fordításban ugyan, de megismeri ezt a kitűnő munkát, mintha ott porosodnék a görögül értő keveseknek polcán.

Néhány éjszaka leforgása alatt végeztem is feladatommal. Majd azon kezdtem töprengeni, kinek ajánljam (ahogy ez már szokás) e mécsvilágnál született munkácskámot. S mindjárt az eszembe ötlött, hogy senki sem tett többet Tenálad érterem, hiszen néked köszönhetem a magam és enyéim minden boldogulását. Másfelől pedig kinek is ajánlhatnám több joggal a királyok és császárok jeles mondásait, ha nem Tenéked, ki egy személyben vagy király is és császár is? Király vagy méltóságod szerint, császár vagy szüntelen hadviselésid következtében.

E tekintetben ugyancsak kapóra jött nekem az a körülmény, hogy miközben Plutarchust a lehető leghívebben igyekeztem tolmácsolni, még a címadásban is az ő szándéka s példája nyomán haladtam: ő Traianus császár nevét írta kiadásának az élére, az én fordításom viszont Mátyás király nevét fogja viselni. Nem mintha olyan

---

²²¹ PAJORIN 2009. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Putarchos a művet Traianusnak ajánlotta, hozzá intézte saját dedikációját, Janus tehát elsődlegesen ezért nyúlt a Traianus-motívumhoz, és adaptálta saját gondolatmenetéhez.

arcátlanságra vetemedném, hogy Plutarchushoz merjem magamat hasonlítani, e nagy tekintélyű bölcselőhöz, szavahihető történetíróhoz és ékes beszédű szónokhoz, de felségedet semmiképp sem sértem meg azzal, ha Traianusszal mérem össze! Mert annak idején az ő uralma alatt kapott új erőre a már elfajzásnak indult római birodalom, napjainkban pedig a te égiszed alatt emeli fel újra a fejét a pogány ellenségtől már csaknem eltiport keresztény világ.

Mennél erősebben hatnak rád a derék férfiak tanácsai, mennél kevésbé hódolsz be korodnak, és ha valóra váltod valamennyiünknek beléd vetett nagy-nagy reménységét, és az Istenség kegyelmével lankadatlanul törsz a diadalra: akkor meg teljességgel Traianusszá lehetsz!

Minderre elsősorban a hajdan volt férfiak utánzásában talál ösztönzést és oktatást a lélek. Amidőn szélesebb szellemeddel gyorsan felfogod az ő számos nemesveretű kijelentésüket, melyeket e rövid kis gyűjtemény tartalmaz, mindennapi cselekedeteidben példaképül fognak szolgálni, s nemcsak abban lesznek mintáid, hogy még elmésebben szólj, de abban is, hogy még bölcsebben élj.

Fogadd hát, dicső király, kegyes tekintettel hódolatom eme zsengeit! Ha látom, hogy tetszéssel találkoztak, utóbb talán még arra is fölbátorítanak, hogy immár ne Neked, hanem Rólad írjak. – Minden jót!”²²²

---

²²² KLANICZAY 1982, 212–213. Boronkai Iván fordítása. Latinul: „Serenissimo Hungarorum Regi Mathie. Johannes Episcopus Quinqueecclesiarum. Lectitanti mihi, Rex Matthia, nuper apud graecum auctorem Plutarchum multa praeclara, ut est homo in omnium bonarum artium disciplinis copiosus ac elegans, occurrit inter alia liber de dictis regum et imperatorum. Quem cum aliquotiens evolvissem, et pulcherrimum pariter ac utilissimum cognitu animadvertissem, demiratus equidem sum, tot doctos huius saeculi viros (de Italicis loquor) cum fere pleraque omnia eius scriptoris traduxerint, opus tam necessarium praeterissem. Proinde quasi mihi reservatum, licet nec codices ad id opportunos, nec quemquam praeter me ipsum haberem, quem in dubiis consulere possem, ac septennali iam intermissione graecarum litterarum et alioquin tenuem notitiam funditus amissem, tamen convertere destinavi, existimans satius esse, volumen tam egregium quocumque modo translatum ab omnibus latinis agnosci, quam prorsus intactum inter paucos graece scientes delitescere. Cum ergo non ita multis noctibus coeptum absolvissem et subinde cogitarem, cui potissimum lucubratiunculam hanc, ut moris est, inscriberem, venit mihi continuo in mentem et melius de me meritum quam te esse neminem, cui uni omnes meas ac meorum fortunas debeo, et nulli aptius regum ac imperatorum clarissima dicta dedicari posse, quam tibi, qui idem et rex et imperator. Rex dignitate, imperator assidua rerum bellicarum tractatione. Qua in re illud mihi commodissime contigerit, quod cum Plutarchum in interpretando quam verissime exprimere tentaverim, etiam in titulo ipsius iudicium secutus videar et exemplum. Nam quem ad modum illius editio Traiani sibi Caesaris nomen praescripsit, ita mea translatio regem praefabatur Matthiam. Nec vero tam insolens mei aestimator sum, ut me Plutarcho philosopho gravissimo, historico fidelissimo, oratori eloquentissimo conferre ausim; at maiestatem tuam non iniuria Traiano compararim. Quia ut olim Romanum imperium iam degenerans sub eo rursus principe movit lacertos, sic nostris temporibus Christiana res publica paene iam a perfidis hostibus prostrata, tuis sese iterum erexit auspiciis. Quod si bonorum apud te consilia maxime valuerint, si minimum aetati tuae indulseris, se summae omnium de te expectationi servies et favori numinis instando successus tuos urgebis, potes adhuc esse plane Traianus. Ad quae omnia in primis veterum virorum imitatione et excitatur animus et instruitur. Quorum plurimas ac nobilissimas sententias in hoc compendio breviter collectas cum velocissimo ingenio tuo facile perceperis, veluti regulas quasdam cotidianarum actionum habebis, et ad earum formam non modo loqueris salsius, verum etiam vives sapientius. Accipe igitur, rex inclyte, has nostrae devotionis primitias vultu sereno. Quas si tibi non ingratas fuisse senserimus, animabimur

A szöveg gondolatmenete valóban felfűzhető az *adhortatióra*, a török ellen való buzdításra, ám az utolsó mondatokban valamiképpen feloldódik ez a feszes, tendenciózus üzenet, és megjelenik egyfajta általános királytükör-jelleg. Ennek jegyében Janus alapvetően három funkciót szán a könyvecskének: segítheti a király mindennapjait az uralkodásban, kiváló retorikai segédlet, példatár lehet számára, hiszen az apophthegmák nagyszerűen felhasználhatók a szellemesen szólás céljaira, végül pedig a könyv bölcsébbé is teheti őt.

„mindennapi cselekedeteidben példaképpül fognak szolgálni”

A költő itt egyértelmű utalást tesz arra, hogy maga is „uralkodási segédletként”, mutatis mutandis királytükörként fogja fel az alkotást, hiszen az apró történetek, exemplumok valóban a jó uralkodás mikéntjét tárják az uralkodó elé.

„hogy még elmésebben szólj”

Főként Galeotto Marzio *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae* c. művének köszönhetjük a Mátyásról mint szellemes uralkodóról alkotott képet. Hogy beszédmódja tényleg bővelkedhetett élcekből, okos fordulatokban, áttételesen ez a hely is bizonyítja, hiszen Janus valószínűleg nem véletlenül hangsúlyozza stílusának ezt az aspektusát. Szintén Galeottótól tudjuk, hogy a király kedvelte az uralkodók tetteiről szóló történeteket, amelyekhez aztán rendszerint okos, találó megjegyzéseket fűzött.²²³

„hogy még bölcsébben élj”

A királytükörök célja nem is lehet más, mint hogy az uralkodó bölcsen éljen. A kívánság alludál a bölcsesség (*prudentia/sapientia*) uralkodói erényére, ugyanakkor pedig filozófiai konnotációi is vannak, amennyiben Plutarchost a reneszánszban filozófusnak is tekintették. Maga Janus is így említi néhány sorral korábban: „philosophus gravissimus” (2v). A „bölcsen élés” jelen kontextusban elsősorban az antik filozófusok bölcsességét, morálfilozófiáját

---

fortasse ut deinceps non iam ad te, se etiam de te scribamus. Vale. Quinque ecclesiis. Idibus Octobris. 1467.”
PLUTARCHUS 1880, 31–32.

²²³ Vö. PAJORIN 1990, 344–346; BÉKÉS 2008; BÉKÉS 2014, 155–167.

idézi meg, de tekinthető tágabban is, s utalhat a középkori királytükörök legfőbb problematikájára, a beatitudo-kérdésre.²²⁴

A mű tehát Janus szemében is egyértelműen királytükör volt, jóllehet rejtettebb módon, mint Andreas Pannonius *De regis virtutibus*. Még egy, e körből származó királytükör szerű mű kezdetei datálhatók ezekre az évekre, igaz, minden bizonnyal csak a mű ötletéé. Galeotto Marzio említett *De dictis*-éről van szó. A mű datálásában ma is Kardos Tibor elemzése a mérvadó, aki szerint az alkotás 1485 körül, Itáliában keletkezett.²²⁵ Anyaga azonban – természetesen – jelentős részben származik azokból az évekből, amikor Galeotto még Vitéz és Janus életében, 1465 és 72 között folyamatosan Magyarországon tartózkodott, és a királlyal is lehetősége volt rendszeresen találkozni. Pajorin Klára kapcsolja össze a *De dictis* ötletét Janus *Apophthegmata*-fordításának születésével.²²⁶ Galeotto művének előszavában hivatkozik is Plutarchos munkájára.²²⁷

Még egy fontos királytükör említendő ebből az időből és ebből a szellemi körből, Isokratés *Ad Nicoclem* című beszéde. A művet a 15. századi itáliai humanizmusban az egyik legfontosabb antik királytükörként olvasták, s most már tudjuk, megvolt Vitéz környezetében is. Az ÖNB Cod. 229-es jelzetű kézírata, amely ezt a szónoklatot is tartalmazza, teljes egészében Vitéz környezetében készült az 1460-as évek második felében vagy 1470 körül.²²⁸ Ugyanonnan származik tehát, mint a lipcei kódex Janus *Apophthegmata*-fordításával. A tény, hogy Magyarországon kiválasztották lemásolásra, mindenképpen tudatos figyelmet, érdeklődést feltételez. A kódexben található második mű, Leonardo Bruni kulcsfontosságú, a kortárs itáliai írói kánont tematizáló dialógusa ugyancsak kiemelt darabként pozicionálja az Isokratés-királytükört.²²⁹

²²⁴ Miklós modrusi püspök (Nicolaus Machinensis de Catharo, 1427–1480) *De mortalium felicitate* című műve, amely egy váradai beszélgetésnek állít emléket, tanúsítja, hogy Vitéz János köreiben milyen határozottan jelen volt a *beatitudo*-problematika iránti érdeklődés. Vö. BENE, *Egy reneszánsz magyar író*. A mű bécsi példánya, amelyben a Vitéz Jánosnak szóló előszó is megtalálható (ÖNB, Cod. 2431), meglátásunk szerint Vitéz János környezetében, Magyarországon készült. A modrusi püspök személyéhez lásd FRAKNÓI 1897; ŠPOLJARIĆ 2002; a mű kiadása: LEPORI 1987. (Hivatkozza őket: BENE, *Egy reneszánsz magyar író*.)

²²⁵ MARZIO 1979, 111.

²²⁶ PAJORIN 1990, 344.

²²⁷ „Nunc ad rem nostram redeamus, si prius admonuerimus etiam iocosa dicta maximos reges, summos imperatores, acutissimos philosophos et maxime Caesarem Augustum in usu frequenti habuisse, et, qui huius rei testimonia requirit, legat Macrobiani librum et Plutarchi Apophthegmata, ubi huius rei veritatem intelliget.” MARTIUS 1934, 2, *Dedicatio*. „Most pedig térjünk vissza tárgyunkhoz, de előbb felhívom a figyelmedet arra, hogy a legnagyobb királyok, a legnagyobb uralkodók, a legelmébbébb filozófusok, legfőképpen pedig Augustus császár gyakran tréfálkoztak. Aki erről tanúbizonyságot keres, olvassa el Macrobianus könyvét és Plutarkhosz *Apophthegmáit*, és rá fog jönni, hogy igazat mondtam.” MARZIO 1979, 7. Kardos Tibor fordítása.

²²⁸ THEISEN–ZSUPÁN, *A spectacular turn towards humanism*.

²²⁹ A Vergeriónak ajánlott Bruni-dialógus tükrében Bene Sándor árnyalja Vitéz János humanizmus-felfogását a latin nyelv szempontjából. Lásd BENE, *Egy reneszánsz magyar író*.

A téma, az államról, államelméletről szóló antik irodalom egyébként határozottan megfogható Vitéz János és Janus Pannonius környezetében. Az említett „esztergomi” kódexprodukciónak eredményeként született meg a Xenophón spártai tárgyú műveit, a *De republica Lacedaemoniorum*-ot, az *Agésilaos*-t és *A lovasparancsnok kötelességeit* tartalmazó kézirat.²³⁰ De megvan Isokratés *Euagorasa*²³¹ is Vitéz környezetében készült másolatban. A kódex két további Isokratés-beszédet tartalmaz, a *Démonikost* és a *Helené dicséretét*.²³²

Ha tovább tágítjuk a kört, és nem csupán a Magyarországon másolt darabokat, hanem az Itáliából érkező Vitéz-kódexeket is számba vesszük, akkor megtaláljuk Aristotelés *Politikáját* is a főpap könyvei között.²³³ Talán a Vitéz-könyvtár része volt egy később corvinává vált *Kyroupaideia* Poggio Bracciolini latin fordításában,²³⁴ és egy görög *Kyroupaideiát* Janus Pannonius könyvei között is számon tart a kutatás, Battista Guarino ajándékaként.²³⁵ S Vitéznek volt egy Démosthenés-gyűjteménye is latin fordításban.²³⁶

A politikai, politikaelméleti érdeklődés tehát jól tetten érhető Janus magyarországi környezetében, de tágabban mindenkinél, aki Plutarchos e munkáját olvasásra, fordításra, értelmezésre méltatta. Francesco Filelfo *Apophthegmata*-fordítását megvizsgálva ugyancsak határozott politikai/politikaelméleti vonatkozásokat találunk, ha a fordítás forrásvizeit keressük. Miként szó lesz róla, Filelfo sienai tartózkodása során fordította le a művet, készülvén Milánóba, s a munkát a milánói hercegnek, Philipponak ajánlotta. A

²³⁰ Budapest, OSZK, Cod. Lat. 422. A kódex később a Corvina könyvtárba került. A kódexhez lásd legutóbb: „Az ország díszére” 2020, Kat. H13, 401–403 (ROZSONDAI Marianne, ZSUPÁN Edina).

²³¹ Euagoras, Nikoklés apja, ciprusi uralkodó temetésére írott oratio.

²³² Budapest, OSZK, Cod. Lat. 430. A kódex később a Corvina könyvtárba került. A kódexhez lásd legutóbb: „Az ország díszére” 2020, Kat. H11, 395–397 (JANZSÓ Miklós, ZSUPÁN Edina).

²³³ Bécs, ÖNB, Cod. 197. A kódex valószínűleg Ferrarában keletkezett. Benne Lodovico Podocatharo margó-jegyzeteit azonosítottam. Új leírása készül. Korábban: CSAPODI-GÁRDONYI 1984, 86, Nr. 9. Fizikai tulajdonságait tekintve rokona a szintén ferrarai, Plinius-leveleit tartalmazó kódexnek (ÖNB, Cod. 141). Ez utóbbihoz lásd ZSUPÁN 2021, 2022a.

²³⁴ Bécs, ÖNB, Cod. 438. A kódex új leírása az ÖNB, az ÖAW és az OSZK együttműködése keretében készül. Valójában nem ismerjük a kódex Corvinát megelőző történetét. Csupán feltételezhető – más kódexek analógiájára –, hogy első hazai tulajdonosa Vitéz János lehetett. Természetesen esélyes Handó György és Janus Pannonius könyvtára is.

²³⁵ Erlangen, Universitätsbibliothek, Ms. 1226.

²³⁶ München, BSB, Clm 310. A kódex legújabb leírása: ZSUPÁN 2008a, 85–87.

fordító politikaelméleti érdeklődését tükrözi, hogy éppen ő és hűséges tanítványa, majd munkatársa, Lapo da Castiglionchio²³⁷ volt a fent említett Xenophón-féle spártai művek fordítója.²³⁸ S talán az sem véletlen, hogy Filelfo legjelesebb sienai tanítványa, Francesco Patrizi később Macchiavelli mellett a korszak legjelentősebb politikaelméleti írója lesz.²³⁹

---

²³⁷ BISTICCI 1859, 509–510; FUBINI 1979; CELENZA 2009, 155–156; fordításaihoz lásd pl. CELENZA 1997; GUALDO ROSA 2018.

²³⁸ A *De republica Lacedaemoniorum*ot és az *Agésilaost* két Plutarchos-vitával, a *Lykurgosszal* és a *Numával* együtt 1430-ban vagy 1432-ben ajánlja Niccolò Albergati bíborosnak. A dedikációs példány: Firenze, BML, Plut. 63.34. Vö. PLATO 2009, 43. Filelfo lefordította a *Kyroupaideiát* is Lorenzo Vallát (1. könyv) és Poggio Bracciolinit követően. Vö. MARSH 1992, 121. E fordítások kiadása: DE KEYSER 2012.

²³⁹ HANKINS 2023. Köszönöm Bene Sándornak és Zászkaliczky Mártonnak a könyv rendelkezésemre bocsátását.

III. FRANCESCO FILELFO FORDÍTÁSA – a fordítás önálló, autentikus mű

Ahhoz, hogy Janus saját döntései a konkrét műben még plasztikusabban kirajzolódjanak, hozzájárult egy párhuzamos, már létező *Apophthegmata*-fordítás, Francesco Filelfőé. A híres humanista ugyanezt a művet 1437-ben fordította le latinra, és Filippo Maria Viscontinak, Milánó hercegének ajánlotta.²⁴⁰ A fordítás tehát már létezett akkor, amikor Janusé 1467-ben megszületett. Meglepő módon a Janus-kutatás erről a fordításról nem tudott, vagy legalábbis nincs nyoma, hogy tudott volna, és nem is feltételezte párhuzamos *Apophthegmata*-fordítások létét. Ezért jórészt maga a magyar humanista felelős, aki – az előző fejezetben idéztük –, a Mátyáshoz írott előszóban csodálkozását fejezi ki afölött, hogy ennek a pompás kis műnek nem létezik latin változata. Sőt, ezt a körülményt a fordítás megalkotásának legfőbb ösztönzőjeként hozza fel: inkább legyen meg, és legyen hozzáférhető rossz latinsággal ez az értékes szöveg, mint sehogyan. Filelfo *Apophthegmata*-fordítása nyomtatásban először 1471-ben jelent meg Velencében, majd 1515-ig további tíz kiadást ért meg. Főként Itáliában, Velencében és Milánóban került nyomdába, de ismerünk párizsi, utrechti és bázeli kiadást is. Ezt követően azonban Raffaele Regio (†1520)²⁴¹ fordítása foglalta el a helyét a könyvpiacra, ez vált Nyugat-Európában igazán elterjedté a 16. században. 1566-ig huszonegyszer jelent meg, többnyire a *Moralia*-kiadások részeként.²⁴² Ez a fordítás – miként a Jan Lubrańskihoz (1456–1520),²⁴³ Poznań püspökéhez, a lengyel király közeli munkatársához írt ajánlásból kiderül – azért született, mert a püspök nem értette Filelfo úgymond hibás és rossz fordítását, és megkérte Raffaelét, hogy javítsa ki a hibás helyeket. Ő pedig erre az egész művet jónak látta újrafordítani. Erasmus a maga *Apophthegmatá*jának kidolgozása során mindkét fordításra reflektált, megítélése szerint Filelfo hibáinak egy részét Regio javította, miközben ő maga újabbakat ejtett.²⁴⁴ Végül 1570-ben megjelent Bázelen

²⁴⁰ FIASCHI 2007, 110. — A fejezet első, rövidebb változata: ZSUPÁN 2020.

²⁴¹ Velencei humanista, padovai professzor, Alud Manutius körének tagja. Ő bizonyította be, hogy a *Rhetorica ad Herennium* nem Cícero műve, ami jelentős állomás volt a szövegkritika történetében. Vö. MURPHY-WINTERBOTTOM 1999. Ugyancsak elsőként merete korrigálni Quintilianus szövegét saját kiadásában. WINTERBOTTOM 1999 (újraközölve: 2020); PIGNATTI 2016; COX 2018. Fontos eredményei ellenére a filológiatörténetek általában nem említik őt. Vö. Johan Schloemann könyvismertetése <https://bmc.brynmawr.edu/2001/2001.03.10> (2023. 12. 2.)

²⁴² A kiadásokhoz lásd CORTESI-FIASCHI 2008, II, 1571–1575.

²⁴³ Személyéhez: Jan PAKULSKI, „Krağ rodzinny biskupa Jana Lubrańskiego”, *Kronika Miasta Poznania* 69 (1999)/2: 28–43. Az egész folyóiratszámot Lubrański életének és működésének szentelték. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/169499/edition/167919/content> (2023. 12. 2.)

²⁴⁴ *Apophthegmatum sive scite dictorum libri sex ...* per Des. Erasmus Roterodamum (Basel: Frobenius, 1531) = VD16 E 2035, Epistola Nuncupatoria.

August Xylander teljes latin *Moralia*-fordítása,²⁴⁵ s ezt követően ez lett a „textus receptus”, Stephanus is ezt vette át a maga mérvadóvá vált, 1572-es kiadásába. És hogy teljessé tegyük a képet, a műnek létezett egy negyedik egykorú fordítása is, amely Raffaeléénél jóval korábbi volt: Antonio Cassarino (†1447) ugyancsak Filelfo fordításának problematikus voltára hivatkozva fordította újra a szöveget.²⁴⁶ Munkája azonban soha nem jelent meg nyomtatásban.

Miként a példák során ezt látni fogjuk, Filelfo valóban követett el fordítási hibákat, arányaiban azonban nem sokat. Görögtudásáról már volt szó, a kortárs itáliaiak között kevesen voltak, akik olyan szinten bírták a görög nyelvet, mint ő.²⁴⁷ Regio és Cassarino elmarasztaló ítélete mindenképpen túlzó, ha találunk is hibákat Filelfo fordításában, ezek száma elenyésző. Nem kizárt, hogy a meglévő fordítás degradálása a jórészt aemuláción alapuló újrafordítási mozgalom topológiájába tartozott, s célja elsősorban az volt, hogy a fordító megindokolja, miért is vesz újra munkába egy latinra már átültetett művet. Ez az ürügy, a koholt rágalom persze nagyon sikeresen működhetett, hiszen Regio fordítása teljesen kiszorította Filelfoét a piacról. Hozzá kell tenni azt is, hogy a meglévő fordítások átdolgozása könnyű és gyors pénzhez jutást tett lehetővé a folyamatosan támogatásra szoruló humanisták számára.

Ha mégis valódi irodalmi, filológiai okot feltételezünk Regio és Cassarino nemtetése mögött, Filelfo ezt legfeljebb fordítói döntéseivel érdemelhette ki, amelyeket munkájában következetesen végigvitt.²⁴⁸ Fordítása mindenesetre önálló karaktert nyert, s autentikus művé vált. Kétségtelen, hogy ezek a döntések mások voltak, mint Januséi, és kevésbé, illetőleg csak bizonyos szempontból vették figyelembe az eredeti mű stílusát és az apophthegma műfajának stíluskövetelményeit.

²⁴⁵ VD16 P 3681.

²⁴⁶ Antonio Cassarino személyéhez lásd RESTA 1959, 227, skk.; RESTA 1978. A fordítást a Cassarino műveiből Antonio Panormita által összeállított gyűjtemény őrizte meg (Città del Vaticano, BAV, Vat. lat. 3349, ff. 101r–142v – a kódexben Panormita autográf széljegyzetei találhatóak), valamint megtalálható: Biblioteca Casanatense 665 (C II 8), 64r–94r. Plutarchos *Bruta animalia* c. művének Cassarino általi fordításához, valamint Cassarino személyéhez és pályafutásához általában is lásd GAÁL 2020. Cassarino kilenc művet fordított le a *Moralia*-ból, köztük a két apophthegmata-gyűjteményt. Az *Apophthegmata Laconica* fordításához, miként Vat. lat. 3349-hez lásd legújabbban: BISCIONE 2023.

²⁴⁷ Lásd 14–15. o., 44–45. j.

²⁴⁸ Cassarino esetében határozottan kirajzolódik egyfajta sajátos fordítói attitűd, ami valóban különbözik Filelfoétól: nála sokkal inkább igyekszik közel maradni az eredeti szintaxishoz, s inkább választja a transliterált görög szavakat a latinizált változatok helyett. S bár Filelfo fordítása nagyon határozott karakterrel rendelkező, jó fordítás, amely domesztikálásra törekszik, közel viszi a művet a latinul tudó olvasóhoz, elképzelhető, hogy Cassarino Filelfo eljárásával nem értett egyet, esetleg fel sem ismerte a háttérben húzódó alapattitűdöt. Ugyanakkor az előszavában megfogalmazott vádaskodás, miszerint az előző fordító szövegében egyáltalán nem talált semmi olvasásra méltót stb., olyannyira túlzónak, hogy gyanakodnunk kell: valóban más céljai voltak elődje becsméréseivel. Mindenesetre részletes szövegelemzés szükséges ahhoz, hogy Cassarino fordítói elvei a maguk teljességében feltáruljanak, s Filelfoét alkotott véleménye értelmezhetővé váljék.

Nézzünk meg egy példát!²⁴⁹

172B

Ἄρτοξέρξης ὁ Περσῶν βασιλεύς,
 ὃ μέγιστε αὐτόκρατορ Τραϊανὲ
 Καῖσαρ, οὐχ ἦττον οἰόμενος
 βασιλικὸν καὶ φιλόανθρωπον εἶναι
 τοῦ μεγάλα διδόναι τὸ μικρὰ
 λαμβάνειν εὐμενῶς καὶ προθύμως,
 ἐπεὶ παρελαύνοντος αὐτοῦ καθ’
 ὁδὸν αὐτουργὸς ἄνθρωπος καὶ
 ιδιώτης οὐδὲν ἔχων ἕτερον ἐκ τοῦ
 ποταμοῦ ταῖς χερσὶν ἀμφοτέραις
 ὕδωρ ὑπολαβὼν **προσήνεγκεν**,
 ἠδέως **ἐδέξατο** καὶ **ἐμειδίασε**, τῇ
προθυμίᾳ τοῦ διδόντος οὐ τῇ χρείᾳ
τοῦ διδομένου τὴν χάριν μετρήσας.

Filelfo 2v

Cum Artaxersi Persarum regi
 o maxime imperator Caesar Traiane
 obequitanti aliquando obviam factus
 agricola quidam ac rudis homo:
 cui nihil aliud **esset** : aquam utraque
 manu e proximo haustam flumine **obtu-**
lisset: iucundus ille
 subridensque **suscepit**: quippe qui
non rei quae **dabatur**: vel inopia
vel usu : sed alacri dantis voluntate
gratiam **metiretur**. *Existimabat*
etiam eum qui benigne parva
*prompteque **acciperet**: non regali*
minus humanoque fungi munere:
*quam si magna **elargiretur**.*

A történet Artaxerxés perzsa uralkodóról szól. Egy alkalommal, utazás közben a király szembetalálkozott egy egyszerű parasztemberrel, aki – mivel semmi mással nem rendelkezett – kedveskedni akarván az uralkodónak tenyerével vizet merített a folyóból, és odakínálta neki. A király rámosolygott, és örömmel elfogadta a vizet, ugyanis Artaxerxés a szívesség mértékét nem az ajándék nagysága, hanem az ajándékozó szándéka alapján ítélte meg. Ezt a tanulságot az apophthegma végén szokásosan helyet foglaló dictum, velős mondás, csattanó fogalmazza meg.

Az apophthegma a tömör, csattanós műfajok közé tartozik, s nyelvi kifejezőeszközei is ennek a tömörségnek a szolgálatában állnak.²⁵⁰ Elméleti összegzést a műfajról leginkább Theón *Progymnasmatájában* találunk, amennyiben pontos definícióját adja az apophthegma

²⁴⁹ A Filelfótól származó fordításrészleteket az editio princeps alapján közöljük: Venetiis, Vindelinus de Spira, 1471, GW M34400, IISTC ip00816000. Az általam használt példány: München, Bayerische Staatsbibliothek, 4 Inc.c.a. 25-1

<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00060048?page=,1> (2023. 11. 15.)

²⁵⁰ ROBLING–STROSETZKI 1992–2005.

legfontosabb alkotóelemének, a chriának, miszerint az tömör mondás vagy leleményes cselekedet, amely valamely meghatározott személyre vonatkozik (96). Jóllehet a műfaj egzakt meghatározása a rokonműfajokkal (gnóma, chria, apomnémoneuma) való átfedései miatt még ma is nehézségekbe ütközik, az elemzők abban egyetértenek, hogy az apophthegma alapszerkezetét egyfajta dialógushelyzet képezi, amelyben a szellemes csattanó (dictum) elhangozhat.²⁵¹ Hogy Filelfo mennyire tudatában volt a műfaji követelményeknek, mutatja az apophthegmának a fordítás előszavában megfogalmazott definíciója: „Maguk az apophthegmák, amelyeket nálunk többnyire dicteriának, sokan pedig dictának neveznek, valamiféle mélyebb és szellemesebb értelmet tartalmazó rövid mondások.” Majd így folytatja: „Nem csupán azért leltem szerfölött gyönyörűséget bennük, mert szabad emberhez méltó, csipős és rendkívül kellemes élceket tartalmaznak, hanem azért is, mert mindig is úgy tűnt számomra, hogy bizonyos csodás, gazdag és változatos gondolati súllyal képesek fokozni és ékesíteni az egész dikciót.”²⁵² Azt, hogy a humanista elsősorban „irodalomként” tekint a szövegre, esztétikailag érdeklődik iránta, előszavának első mondatai is mutatják, ahol Plutarchos hol igen méltóságteljes („gravissime”), hol páratlanul ékes („ornatissime”) és választékos („elegantissime”) előadásmódját, stílusát csodálja.

Plutarchos nyelvezete ebben a műben rendkívül tömör.²⁵³ Rengeteg rövidítőszervezetet alkalmaz, és szívesen él párhuzamos szerkesztésmóddal, ebből következően a nyelvi megformálás más eszközei esetenként kevésbé jellemzők. A bemutatott Artaxerxés-részletben például csupán három ragozott igét találunk. A latinban a ragozott igealakok száma jelentősen megnövekedett – a fentebb idézett szövegrészben félkövérrel szedve –, ez is mutatja, hogy Filelfo sokat oldott az eredeti szöveg tömörségén, tagmondatokkal bontott fel participiumokat és más rövidítőszervezeteket. Ez végig jellemző a módszerére, s egyik fő fordítói törekvését szolgálja, amely az egész munkán végighúzódik, nevezetesen, hogy érthetőbbé, követhetőbbé tegye a szöveget a célnyelvi kultúra várható olvasója számára, egyben pedig élvezetesebbé is, hiszen a szöveg oldásával, a gondolatritmus lazításával, bővítésével valamelyest erősítette az epizódok elbeszélésjellegét, anekdotaszerűségét. Ár-

²⁵¹ GEMOLL 1924, 1–2; BERGONZINI 2006; STENGER 2006. A műfaj vizsgálatában Plutarchos *Apophthegmái* alapvető szerepet játszanak.

²⁵² „Apophthegmata vero ipsa, quae plerique nostri dicteria non nulli dicta nominarunt, sunt breves orationes graviorem sensum aliquem argutioremque continentes. Sum iis equidem mirifice delectatus non modo quod dicacitates libero dignas homine suavissimosque sales prae se ferrent, verum etiam quoniam mirabilem quandam et uberem et variam gravitatem sententiarum ad omnem orationem augendam atque exornandam adhibitura porrecturaque videbantur.” (1v)

²⁵³ Ehhez lásd *A fordítandó mű stílusa* című fejezetet is.

nyalatnyi módosítást hajtott végre tehát saját fordításában a műfaj plutarchosi jellegén. Filelfo itt tulajdonképpen domesztikálta a szöveget abban az értelemben, hogy rövid műfajok a latinban szokásos nyelvi formáját választotta. A latinban ugyanis, bár vannak rövidítészerkezetek, a nyelvi szöveg soha nem lehet annyira tömör, mint a görögben, akár például itt, a plutarchosi apophthegmában. Ha azonban például Valerius Maximus oldottabb szövegét tekintjük, máris találunk egy lehetséges nyelvi és műfaji párhuzamot, akár potenciális mintát a követendőnek tartott klasszikus latin irodalmon belül.

Az Artaxerxés-részletben Filelfo más változtatást is eszközöl. Ebben az apophthegmában tulajdonképpen két dictum vagy ha úgy tetszik tanulság van, az egyik az elején, a másik pedig a végén (az egymásnak megfelelő részek kurzív szedéssel és aláhúzással jelölve a fönti idézetben). Plutarchos Traianus császár megszólítása után nyomban egy általános gondolatot fogalmaz meg, amelyet bár Artaxerxéshez kapcsol, mégis érződik annak semleges gnómaszerűsége. (A gnóma annyiban különbözik a chriától Theón szerint, hogy nem kapcsolódik konkrét személyhez.²⁵⁴) A görögben Traianus megszólítása el is választja Artaxerxéstől a gondolatát, ami ugyancsak erősíti annak általános jellegét. Sőt, a mondat felépítése tulajdonképpen briliáns, hiszen a megszólított Traianus neve azt az érzetet kelti, mintha ő gondolná pontosan így a következőket: „Artaxerxés, a perzsa király, leghatalmasabb imperator, Traianus császár, nem tartotta kevésbé királyi és emberbaráti dolognak azt, hogy kis dolgokat jó szívvel és örömmel elfogadjon, annál, mint hogy nagy dolgokat adományozzon.” (Kurzívval jelölve az idézetben.) A második dictum az epizód végén található. Ugyancsak Artaxerxés „a szívesség nagyságát nem az ajándék csekélységén, hanem az ajándékozó szándékán mérte le.” (Aláhúzással jelölve az idézetben.) Jól látszik, hogy Filelfo átrendezte a szöveget. Minden bizonnyal a fent említett elbeszélésszerűség jegyében, hogy *in medias res*, a történettel, a „sztorival” kezdődjék a mű.

Janus ugyanezt a részletet a következő módon fordította.²⁵⁵

172B	Janus	Filelfo
Ἄρτοξέρξης ὁ Περσῶν	Artaxerxes, Persarum Rex,	Cum Artaxersi Persarum
βασιλεύς, ὃ μέγιστε	Maxime Imperator, Caesar	regi o maxime imperator
αὐτόκρατορ Τραϊανῆ	Traiane, <i>non minus existi-</i>	Caesar Traiane obequitanti
Καῖσαρ, οὐχ ἥττον οἰόμενος		aliquando obviam factus

²⁵⁴ THEÓN, *Progymnasmata*, 96.

²⁵⁵ PLUTARCHUS 1880, 32.

<p>βασιλικὸν καὶ φιλόφθωρον εἶναι τοῦ μεγάλα διδόναι τὸ μικρὰ λαμβάνειν εὐμενῶς καὶ προθύμως, ἐπεὶ παρελαύνοντος αὐτοῦ καθ’ ὁδὸν αὐτουργὸς ἄνθρωπος καὶ ιδιώτης οὐδὲν ἔχων ἕτερον ἐκ τοῦ ποταμοῦ ταῖς χερσὶν ἀμφοτέραις ὕδωρ ὑπολαβὼν προσήνεγκεν, ἠδέως ἐδέξατο καὶ ἐμειδίασε, <u>τῇ προθυμίᾳ τοῦ</u> <u>διδόντος οὐ τῇ χρείᾳ τοῦ</u> <u>διδόμενου τὴν χάριν</u> <u>μετρήσας.</u></p>	<p><i>mans regium ac perhumana- num esse, parva benevole et alacriter admittere, quam magna largiri, cum praetereunti sibi operarius et vulgaris homo nihil habens aliud, sumptam am- babus e fluvio manibus aquam obtulisset, libenter accepit et risit, <u>non dati</u> <u>usu, sed dantis studio gra- tiam mensus.</u></i></p>	<p>agricola quidam ac rudis homo: cui nihil aliud esset: aquam utraque manu e pro- ximo haustam flumine ob- tulisset: iucundus ille subridensque suscepit: <u>quippe qui non rei quae da- batur: vel inopia vel usu :</u> <u>sed alacri dantis voluntate</u> <u>gratiam metiretur. <i>Existi- mabat etiam eum qui be- nigne parva prompteque</i></u> <u><i>acciperet</i>: non regali minus</u> <u>humanoque fungi munere:</u> <u>quam si magna elargiretur.</u></p>
---	--	---

A két latin fordítás terjedelmi eltéréseiből is látszik, hogy Janus szövege jóval tömörebb, és követi az eredeti tartalmi felépítést, sorrendet. A megfelelés mértékére jellemző, hogy Janusnál is ugyanúgy három ragozott igét találunk, mint Plutarchosnál. Ha pedig pontról pontra összevetjük a magyar humanista verzióját a görög szöveggel, akkor magas szintű egyezést látunk:

Ἄρτοξέρξης ὁ Περσῶν βασιλεὺς, ὃ μέγιστε αὐτόκρατορ **Τραϊανὲ Καῖσαρ**, οὐχ ἦττον
Artaxerxes, Persarum Rex, Maxime Imperator, **Caesar Traiane**, non minus

οἰόμενος βασιλικὸν καὶ φιλόφθωρον εἶναι **τοῦ μεγάλα διδόναι** τὸ μικρὰ λαμβάνειν
existimans regium ac perhumanum esse, parva benevole et alacriter admittere,

εὐμενῶς καὶ προθύμως,
quam magna largiri,

ἐπεὶ παρελαύνοντος αὐτοῦ καθ’ ὁδὸν αὐτουργὸς **ἄνθρωπος** καὶ ιδιώτης οὐδὲν ἔχων ἕτερον
cum praetereunti sibi operarius et vulgaris **homo** nihil habens aliud,

ἐκ τοῦ ποταμοῦ ταῖς χερσὶν ἀμφοτέραις ὕδωρ ὑπολαβὼν προσήνεγκεν, ἡδέως ἐδέξατο καὶ
sumptam   *ambabus e fluvio manibus*   quam obtulisset,   libenter accepit et

ἐμειδίασε, **τῇ προθυμίᾳ** τοῦ διδόντος οὐ τῇ χρείᾳ τοῦ διδομένου τὴν χάριν μετρήσας.
 risit,   *non dati usu, sed dantis studio*   gratiam mensus.

A szavak száma, a szavak sorrendje, sőt még a használt nyelvtani szerkezetek is lehetőség szerint megegyeznek. A példában jelöljük a görög és a latin változat közötti szórendi eltéréseket, az azonos jelölésűek felelnek meg egymásnak. Ha a költő változtat is a szórenden, az elv, a művészi felépítés ugyanaz. Bizonyos pontokon természetesen nem lehetett ugyanazokat a megoldásokat használni, ám Janus ekkor is próbált az eredetihez közelíteni. A harmadik sor végén például egy aoristos participiumot látunk a görögben: ὑπολαβὼν – „merítve” a vízből. Mivel az aoristos participium és a latin participium imperfectum nem pontosan felel meg egymásnak, a fordító jónak látta participium perfectumot alkalmazni és azt a vízre vonatkoztatni – „sumptam aquam” –, ugyanis ezzel ki tudta fejezni a mozzanat előidejűségét, hogy tudniillik már az illető kezében volt az a víz, amit felkínált a királynak. Annyiban azonban hűséges maradt az eredeti szöveghez, hogy a mozzanatot ő is participiummal fejezte ki, amelyet tulajdonképpen mindkét szövegben participium coniunctumként is értelmezhetünk. (A jelenséget grammatikai allúzióknak fogjuk elnevezni.²⁵⁶) Jellemző Janusra, hogy ahol az eredeti szövegben rövidítőszerkezetet talált, ott ő is azzal élt, természetesen a latin nyelv lehetőségein belül.

Plutarchosnál vannak helyek, amelyek olyan tömörek, s úgy összefonódnak a rövidítőszerkezetek révén, hogy lehetetlen volt visszaadni őket latinul mellékmondati feloldás nélkül. Mint például ebben a mondatban:

„A perzsák kedvelik a görbe orrú embereket, mivel Kyros, akit a leginkább szerettek a királyok közül, görbe orrú volt.”

Πέρσαι τῶν γρυπῶν ἐρῶσι [...] διὰ τὸ Κύρον ἀγαπηθέντα μάλιστα τῶν βασιλέων γεγονέναι γρυπὸν τὸ εἶδος. (172E, Kyros/1)

---

²⁵⁶ Lásd 157–158. o.

A görög rendkívül „gúzsba kötött”: egy praepositívóval ellátott, főnevesített accusativus cum infinitivo, benne participium conjunctum. Latinul Janusnál ez így hangzik:

Persae adunco praeditos naso amant [...], quia Cyrus regum apud eos dilectissimus huicse modi forma fuerit.²⁵⁷

Itt valószínűleg problematikus lett volna a pontos illeszkedés a görög szerkezetekhez anélkül, hogy ne okozzon nehézkességet a latin változatban. Apróság, de Janus nem ismételte meg az eredetiben kétszer szereplő „görbe orrú” (γροπός) kifejezést, amelyet latinul csak körülírni tudott („adunco praeditos naso”),²⁵⁸ s nem látta szükségesnek, hogy tartsa magát a görög participiumhoz a „kedvelt”, „szeretett” kifejezésére (ἀγαπηθέντα), hanem felsőfokú melléknevet – „dilectissimus” – használt. Választásai találóbbrak, természetesebbek voltak a latin nyelv szempontjából.

A nyelvi eszközök megválasztásának következetességében a műfaj és a stílus abszolút megértése tükröződik Janus részéről. A stílus és nyelvhasználat tekintetében valóban új mű születik nála is, ami feltételez egy átfogó, alapvető döntést a fordítás egészének alapstílusáról, s valamennyi kisebb nyelvi döntés ebbe illeszkedik. Láttuk, hogy nála sem szabad az eredeti szöveghez való szolgál ragaszkodást feltételeznünk. A szavak szintjén megfigyelhető minden egyezés ellenére a szöveg egészének modusát kell meghatározónak tekintenünk. Éppen ezért vannak – lehetnek – elmozdulások is az eredeti stílusától. Ezeknek a modifikációknak egyik leglátványosabb jelensége az, amikor bizonyos pontokon Janus latinja intenzívebbé válik Plutarchos görögjénél. Ismét Filelfo fordítását hívjuk segítségül ahhoz, hogy Janusét plasztikusabban érzékelhessük. A történet a Semiramis sírját feltörő Dareiosról szól:

„Semiramis a saját maga által önmagának készítettett sírra a következőt vésette fel: a királyok közül, akinek pénzre lesz szüksége, ha felnyitja a sírt, annyit talál, amennyit akar. Dareios felnyitván azt, pénzt nem talált, hanem további feliratra bukkant, amelyen a következő állt: ha nem lennél rossz és telhetetlenül pénzre vágyó ember, nem bolygattad volna halottak koporsóit.”

²⁵⁷ PLUTARCHUS 1880, 33.

²⁵⁸ Lásd a *Szóisméltés helyett szinonímák* című fejezetet.

Σεμίραμις δὲ ἑαυτῇ κατασκευάσασα τάφον ἐπέγραψεν ὅστις ἂν χρημάτων δεηθῆ βασιλεύς, **διελόντα** τὸ μνημεῖον ὅσα βούλεται λαβεῖν. Δαρεῖος οὖν **διελών** χρήματα μὲν οὐχ εὔρε, γράμμασι δὲ ἑτέροις ἐνέτυχε τάδε φράζουσιν· εἰ μὴ κακὸς ἦσθ' ἀνὴρ καὶ χρημάτων ἄπληστος, οὐκ ἂν νεκρῶν θήκας ἐκίνεις. (173B, Semiramis)

Semiramis, cum ipsa sibi sepulcrum paravisset, inscripsit: quicumque regum pecunia indigeret, **disiecto** monumento quantam velit accepturum. Quod **demolitus** Dareus pecuniam quidem minime *invenit*, in alias autem litteras *incidit* ita loquentes: nisi vir esses improbus et pecunia inexplebilis, nequaquam mortuorum loculos sollicitares.²⁵⁹ (JANUS)

Semiramis quod sibi sepulchrum construxerat inscripsit: quicumque pecuniis rex indeguerit, **patefacto** monumento quod voluerit accipito. Itaque Darius **sublato** lapide pecuniarum nihil *invenit*, sed alias *repperit* litteras, quae haec dicerent: nil malus vir esses ac nummis infaciabilis, cadaverum loculos non moveres. 3v (FILELFO)

Plutarchos a sírfelnyításra a διαρῆω ige alakjait használja, tehát egyetlen, meglehetősen semleges tónusú igéét. Janus ezt két különböző igével, a „disicio”-val – „széthány, szétszór” – és a „demolior”-ral – „lerombol” – adja vissza, melyek mindegyike erősebb, intenzívebb, hatásosabb, mint a διαρῆω. Egyrészt konkrétabb igék, emellett pedig a sír valamelyest erőszakos feltörését jól vizualizálható jelentéssel idézik fel. Mindkettőben benne van a pusztítás. A „demolior” választása azért is szerencsés, mert álszenvedő igéről beszélünk, olyan igéről tehát, amelynek van aktív értelmű participium perfectuma, s így egyfajta időbeliséget, egymásutániságot tud kifejezni. Ezáltal valamelyest közelebb viszi a latin szöveget az aoristos participium (διελών) mozzanatosságához.

Filelfo megoldásai nem ilyen intenzívek, ő a „patefacere” „felnyitni” („patefacto monumento”) és a „tollere” „felemelni” („sublato lapide”) igéket használja, amelyek ugyanolyan semlegesek, mint a görög szöveg szókincse. Semlegességében ehhez illeszkedik a történet végén használt „movere” („elmozdítani”) ige, amely tükörfordítása a görögben talált κινέω-nak. Janusnál ez a záróige is intenzívebb: „sollicito”, „zaklat”, „nyugtalanít”. Ez az intenzitás érzékelhető stiláris feszültségben áll a többi nyelvi kifejezőeszköz visszafogottságával.

²⁵⁹ PLUTARCHUS 1880, 34.

De ugyanezt mondhatnánk el a felirat felleléséről szóló igék, a görög ἐνέτυχε („rábukkant”, „rátalált”), a Filelfónál található „repperit” („megtalálta”), valamint a Janus által használt „incidit” („rábukkant”, „belebotlott”) viszonyáról. Ez utóbbi a két másik semleges kifejezéshez képest képszerűbb, kifejezőbb, s illeszkedik az intenzívebb igék által megrajzolt történések – sírfeltörés – eseménysorába. Ugyanakkor be kell látnunk, hogy Filelfo szóválasztása is következetes, hiszen pontosan követi a görög eredeti visszafogottságát, amelyben a hangsúly nyilvánvalóan az erkölcsi tanulságon, nem pedig az eseménysoron van.

Janus tehát – Filelfóval szemben, aki a tömör szöveg lazításával, tagmondatokra bontásával operál – jelen példánkban inkább szóválasztásával fokozza a szöveg élményszerűségét az egyébként tudatosan felvállalt, rendkívül kötött nyelvi kereteken belül. Más helyeken ugyancsak fel kell figyelniünk a gondos szóválasztásra, hol etimológiai megfeleltetésre való törekvést látunk vagy az eredeti görög hangalakhoz való igazodást, hol pedig az eredeti szórendjének és ritmusának különösen erős megfeleltetési szándékot.²⁶⁰ Itt nyilvánvalóan már a költői megfontolások vagy reflexek is működésbe lépnek. A janusi *dicta* vizsgálatánál ugyanis mindvégig szem előtt kell tartanunk, hogy kiváló művelője volt az epigrammatikus rövid műfajoknak,²⁶¹ s a rövid kis epizódokból álló *Apophthegmata* ennek kibontakoztatására számtalan lehetőséget kínált. Valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a prózai fordítások is mindvégig a költői szövegformálás igényével készültek. Janus az egyik Démosthenés-fordításának előszavában azt írja, hogy „mindig előbbrevalónak tartottam saját műveimet létrehozni, mint másokét lefordítani”.²⁶² Paradoxon, ám – mutatis mutandis – fordításaiban sem tért el ettől az elvtől. Valamelyest elszólja magát az *Apophthegmata*-fordítás előszavának végén, amikor azt írja Mátyásnak, hogy „akkor már nem hozzád, hanem inkább rólad fogok írni”.²⁶³ A „hozzád írni” azt sugallja, hogy az átadott mű, a *De dictis regum* ... saját műve, és pedig nem abban az értelemben, hogy ő fordította. Alapos okkal feltételezhetjük, hogy Janus a fordításra ebben az értelemben önálló, nem az eredeti vonatkozásában olvasandó műként tekintett. S amint a példákban látható következetessége mutatja, nem volt ez másként Francesco Filelfo esetében sem.

²⁶⁰ Janus szóválasztásbeli tudatosságára, körültekintésére kitűnő példát hoz Horváth László tanulmánya, amely a *Περὶ πολυπραγμοσύνης* fordításának címválasztását (*De negotiositate*) elemzi teljes mélységében Janus előszava alapján: HORVÁTH 2001.

²⁶¹ NOVAKOVIĆ 2005, 66.

²⁶² Lásd 18. o.

²⁶³ „... deinceps non iam ad te, sed potius de te scribamus.” PLUTARCHUS 1880, 32.

A szövegvizsgálat első eredményeit teljességgel megerősítette Silvia Fiaschi tanulmánya Francesco Filelfo görögből latinra készített fordításairól.²⁶⁴ Ő Filelfo leveleit és előszavait tette vizsgálat tárgyává, ezekből vonta le azt a következtetést, hogy a nagy humanista számára a fordítás önálló alkotás, egy új mű volt, amelynek csupán tárgya kötött, nyelvi és retorikai eszközei szabadon megválaszthatók. Az eredeti és a fordítás számára egyenrangúak, a fordítás a szöveghagyomány hűségét is őrizni tartozik. Mindennek megfelelően a fordító ugyanolyan auctoritasszal rendelkezik, mint a szerző. Ő az új szerző, aki elképzelhetetlennek tartja, hogy egy szöveget többen fordítsanak, vagy több fordításból kompiláljanak. (Az így eljáró Pier Candido Decembriót Filelfo egyenesen fosztogatónak nevezte.) A fordító – miként eredetileg a szerzőnek is – rá kell nyomnia saját *sphragisát*, névjegyét fordítására. A fordításnak nem kizárólag, esetenként egyáltalán nem az a célja, hogy megismertesse a latinul nem tudó közönséget a görög eredetivel, hanem az, hogy az eredeti műnek bizonyos értelemben új változatát, megközelítést adjon. E tekintetben figyelemre méltó, hogy amikor Filelfo Palla Strozzinak ajánlja egyik fordítását, nem azért teszi, hogy megismertesse őt a művel, hiszen Palla Strozzi ismerte már a görög szöveget, hanem hogy a göröghöz képest egyfajta eltérő megközelítést mutasson be neki.²⁶⁵ Ebben a szellemben Filelfo a fordításait egyenértékűnek tartotta saját invenciójú műveivel, és együtt is kezelte őket. Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy Janushoz hasonlóan Filelfo is a tökéletes szöveghűséget híve volt.²⁶⁶ Láttuk azonban, hogy mégis mennyire más eredményre jutott, mint a magyar költő. Az eltérés okára a későbbiekben kísérlünk meg magyarázatot adni.

Ismerte-e Janus Filelfo fordítását?

Filelfo szövege valóban revelatív párhuzamnak, mintegy stiláris kontrollnak bizonyult, hogy Janus fordításmódjáról, a műfaji distanciáról mélységében beszélhessünk, ám eredetileg mégsem emiatt vettem össze a magyar szerző fordítását az övével. Miként láttuk, Janus határozottan állította, hogy az *Apophthegmatának* nem volt másik fordítása. Tudjuk, hogy ez nem igaz, hiszen az 1460-as évekre már két verzió is megszületett, Filelfoé és Antonio Cassarinóé. Kezdetben elképzelhetőnek tartottam, hogy Janus ezeket nem ismerte, de ezzel együtt sem lehetett megkerülni a fordítások összevetését. Filelfo és Janus esetében a két ajánlásnak rögtön az első szavai megegyeznek egymással: „Lectitanti mihi nuper”,²⁶⁷ azaz

²⁶⁴ FIASCHI 2007.

²⁶⁵ UO.

²⁶⁶ UO.

²⁶⁷ PLUTARCHUS 1880, 31.

„[a]mint a minap olvasgattam”. Ez önmagában talán még nem jelent túl sokat, hiszen akár bevett fordulatról is szó lehetne, ám a humanista incipitek lexikona meglepő módon csupán három ilyen szövegkezdést ismer, abból az egyik Filelfoé, egy másik pedig Janusé,²⁶⁸ és Kristeller *Iter Italicum*ában is csak két ilyen incipitet találunk.²⁶⁹ (Filelfo egyébként gyakran használja a „lectito” igét.²⁷⁰) Ezt követően tartalmi egyezések következnek a két előszó között. Mintha Janus első mondata Filelfo kezdőmondatainak parafrázisa lenne.

Filelfo (praefatio) 1r

Lectitanti mihi nuper graece quaedam Princeps optime non nulla Plutarchi Cheronensis volumina perdocti et imprimis sapientis viri, cum de moribus lucubrata gravissime, tum de aliis plerisque permagnis et praeclaris rebus ornatissime elegantissimeque perscripta ad manus incidunt. Quae dum singula incredibili quadam cupiditate percurro ille haud quaquam intempestive se liber offert qui de apophthegmatis ad Traianum Caesarem inscriptus est. Nunc accuratius etiam atque etiam cum mecum ipse consydero, res sane visa digna est, quae et a Plutarcho illustri eruditissimoque philosopho emanaret, et Traiano dedicaretur.

„Miközben a minap bizonyos görög műveket olvasgattam, Kiváló Herceg, a chairóneiai Plutarchostól, egy nagyon tudós és különösképpen bölcs férfítől került a ke-

Janus (praefatio)

Lectitanti mihi, Rex Matthia, nuper apud graecum auctorem Plutarchum multa praeclara, ut est homo in omnium bonarum artium disciplinis copiosus ac elegans, occurrit inter alia liber de dictis regum et imperatorum.

Quem cum aliquotiens evolvissem, et pulcherrimum pariter ac utilissimum cognitu animadvertissem, demiratus equidem sum, tot doctos huius saeculi viros (de Italicis loquor) cum fere pleraque omnia eius scriptoris traduxerint, opus tam necessarium praeterisse.²⁷¹

„Miközben a minap, Mátyás király, Plutarchustól, a görög szerzőtől olvasgattam sok-sok ragyogó dolgot, minthogy ő valamenyny művészet tudományában gazdagon bővelkedő és választékosan fogalmazó

²⁶⁸ BERTALOT 1985, II, 574, Nr. 10443–10445.

²⁶⁹ KRISTELLER 1963–1992, IV, 122 (London, BL, Add. 39655, f. 1v); V, 33 (Uppsala, UB, C922, f. 122r).

²⁷⁰ Szemléletes ebből a szempontból a Filelfo-levélkiadás: FILELFO, *Collected Letteres*, 2015. Köszönöm a szöveg kiadójának, Jeroen De Keysernek a tárgyban nyújtott segítségét.

²⁷¹ PLUTARCHUS 1880, 31.

zembe több kötet, amelyeket részben az erkölcsokről dolgozott ki méltóságteljes tónusban, részben pedig számos más nagyszerű és ragyogó dologról írt ékesszólán és választékosan. Miközben ezeket egyenként és alig elképzelhető érdeklődéssel átfutom, alkalmas pillanatban elém kerül egy könyv, amelynek címe Apophthegmák Traianus császárhoz. Most, hogy újra és újra alaposabban átnézem, valóban figyelemre méltó darab, hiszen egyfelől Plutarchostól, a híres és igen tudós filozófustól való, másfelől pedig Traianusnak ajánlották.”

ember, a többi között elém került egy könyv a királyok és hadvezérek bölcs mondasairól.

Miután jó párszor átlapoztam, és megállapítottam, hogy igen szép és igen hasznos műről van szó, bizony elcsodálkoztam, hogy korunk tudós férfiúinak – az itáliaiakról beszélek – a figyelmét, akik pedig már majdnem mindent lefordítottak ettől az írótól, elkerülte egy ennyire nélkülözhetetlen mű.”

A gondolatmenet mindkét esetben azonos: olvasgatás közben a minap mindkettejüknek sok csodálatos görög mű került a kezébe Plutarchostól, a bölcs és igen tudós szerzőtől, s közöttük váratlanul felbukkant egy könyvecske a szóban forgó művel. Mindketten alaposan megnézték, újra és újra átforgatták, és úgy találták, hogy nagyon érdemes és jeles munkáról van szó. (Érdekes megfigyelni Janus eljárását. Messzemenően gyakorolja a *brevitas*, a rövidség és a *perspicuitas*, a világosság erényét. Úgy érzi, hogy az „auctor” szó beszúrásával meg kell magyaráznia saját közegében, hogy ki is volt Plutarchos, és Filelfoval ellentétben véletlenül sem használja az „apophthegma” szót, hanem pontosan lefordítja a címet: „de dictis regum et imperatorum”. Ezzel is rövidít, hiszen míg Filelfoinak később nem utolsó sorban információs céllal kellett megadnia az „apophthegma” definícióját, addig Janus a „dicta”-val egyértelművé teszi, hogy miről is van szó.)

A továbbiakban Janus invenciójának mintha Filelfo előszava volna a fő forrása. Filelfo témái nála is sorra felbukkannak valamilyen formában. A gondolatmenet a következőképpen szerveződik a két előszóban:

Filelfo

Janus

Plutarchos mint nagy tudású filozófus

Plutarchos mint komoly filozófus, hiteles historicus és jeles szónok

Traianus vir et imperator	Mátyás rex et imperator
Filelfo nyugodt perceiben fordított	Janus néhány éjszakát töltött a fordítással
Mit tett Traianus a Római Birodalommal	Ugyanazt teszi Mátyás is a keresztény világgal, mint Traianus a Római Birodalommal
A mű tükör Filippo Maria Visconti számára: ő már olyan, mint a legkiválóbb uralkodók	Mátyás olyan lehet, mint Traianus, ha például hallgat a bölcs férfiak tanácsaira

Arra, hogy a költő ismerhette Filelfo szövegét, a fordításban számos jel utal. Elsősorban a legegyszerűbb bizonyítékot, a számos, nagyarányú szó szerinti átvételt kell említenünk. Példaként álljanak itt azok a sorok, amikor Dareiosztól azt kérdezik, miből szeretne olyan sokat, mint ahány mag a gránátalmában van, s ő egyik barátja nevével válaszol (az egyezéseket vastaggal szedtük az idézetekben).

Ῥοιὰν δὲ μεγάλην ἀνοίξας, πυθομένου τινὸς τί ἂν ἔχειν ἐβούλετο τοσοῦτον ὅσον ἐστὶ τῶν κόκκων τὸ πλῆθος, εἶπε Ζωπύρους· ἦν δ' ἀνὴρ ἀγαθὸς καὶ φίλος ὁ Ζωπύρος. (173A, Dareios/3)

(FILELFO) quaerenti cuidam **quid nam tantum habere vellet quanta esset granorum multitudo**: Zopyros se velle respondit.

(JANUS) rogante quopiam **quidnam habere vellet tantum, quanta esset granorum multitudo**, Zopyros, inquit.

Egy másik szembeötlő példa: Xerxést királlyá választásakor testvére, Ariamenés rögvest holdatával illette, és fejére tette a koronát.

... ἀποδειχθέντος δὲ τοῦ Ξέρξου βασιλέως ὁ μὲν Ἀριαμένης εὐθὺς προσεκύνησε καὶ τὸ διάδημα περιέθηκεν, ὁ δὲ Ξέρξης ἐκεῖνῳ τὴν δευτέραν μεθ' ἑαυτὸν ἔδωκε τάξιν. (173C, Xexés/1)

(FILELFO) **Arimenes continuo adoravit ac diadema imposuit**

(JANUS) **Arimenes** quidem **continuo adoravit** et **diadema imposuit**

Más szöveghelyeken azonban éppen az eltérések beszédesek. Ha az olvasó már gyanakszik, hogy a magyar humanista ismerhette Filelfo fordítását, akkor Janus meglehetősen keresett szóválasztása olyan érzetet kelt, mintha ebben nem csupán a pontosság, a költőiség vagy műveltségének érzékeltetése vezetné, hanem a másik fordításhoz való viszonyulás is. Úgy tűnik, Filelfónál találjuk a görög szavak kézenfekvő megfelelőit, Janusnál pedig egyfajta második, kissé bővebb jelentéskörből származókat. Például Filelfo a φυτῶν σπέρματα-t („növények magvai”) teljes egyértelműséggel „plantarum semina”-nak fordítja, ami a kifejezés legtermészetesebb és legkézenfekvőbb megfelelője. Ehhez képest Janus „stirpium germina”-t („gyökerek hajtásai”) fordít, ami sokkal keresettebb. A fenti és még tovább sorolható példák nagyon valószínűvé teszik a kapcsolatot a két fordítás között. Ha ez így van, akkor Janus ügyesen él az előképpel. (Az adaptálás módjára az alábbiakban sok-sok példát fogunk hozni.) Auctoritasa ugyanakkor megkérdőjelezhetetlen, hiszen összességében teljesen eredeti és egyéni fordítást alkotott, amelyre messzemenően rányomta saját kézjegyet filelfoi értelemben is. Az eljárásra egyébként jó párhuzam Janus egyik Homéros-fordítása, Diomédés és Glaukos találkozása, melynek elkészítése során szintén dolgozott korábbi változatokkal. Viszonyulása itt ugyanaz, mint Filelfo változatához: Cicero egyik sorát egy az egyben átveszi, és beleilleszti saját, egyébként kimagasló fordításába, a másik sorát azonban elutasítja, és helyette újat, sajátot alkot.²⁷²

Ismerte-e Janus Antonio Cassarino fordítását?

Filelfo szövege mellett még egy forrást be kell vonnunk az elemzésbe, Antonio Cassarino fordítását. A szövegelemzések ugyanis világossá tették, hogy Janus ehhez a munkához is hozzájutott, s szintén figyelembe vette saját verziójához. Miként említettük, Cassarino maga is Filelfo szövegét dolgozta át, ám nála inkább törekedett az eredeti szintaxis megtartására, így például a rövidítőszerkezetek lehetséges őrzésére. Janus a poétikailag neki tetsző, elveinek megfelelő fordulataiból szemezgetett: szép, kellőképpen tömör, a műfajnak megfelelően szűkszavú, jól sikerült szövegrészeket használt fel tőle, ám azokat is átrendezte, átalakította.²⁷³ Ritkán vett át nagyobb egységeket, de erre is akad példa.²⁷⁴

²⁷² RITOÓK 1975, 435–436.

²⁷³ Lásd pl. 154., 204. o. 507. j.

²⁷⁴ Lásd 263–264. o.

Antonio Cassarino (†1447) szicíliai származású humanista volt, pályafutását szülőföldjén kezdte, 1431 és 1433-között a palermói iskolában tanított.²⁷⁵ Tanítványai közé tartozott a magyar humanizmus későbbi fontos szereplője, Pietro Ransano, aki megírta tanítója életrajzát. A humanista azonban többre vágyott, így Konstantinápolyba utazott, ahol 1434 és 1438 között görög nyelvet és filozófiát tanult. Érdeklődése ekkor fordult Platón és Plutarchos felé. Visszatérve Genovában állapodott meg. Néhány év elteltével azonban anyagi helyzete kilátástalanná vált, és barátja, Antonio Panormita segítségével megpróbált Nápolyban, Aragóniai Alfonz udvarában álláshoz jutni. A költözés előestéjén érte utol a halál.²⁷⁶ Munkássága elsősorban fordításaiban mérhető, amelyekből Panormita állított össze gyűjteményt.²⁷⁷ Jelentős szerepet vállalt Plutarchos műveinek latinra való átültetésében, s azon kevesek egyike volt, akik kizárólag a *Moraliából* fordítottak. Érdeklődésének középpontjában a *ratio bene vivendi* állt, s ez vezérelte a fordítandó művek kiválasztásában is.²⁷⁸ Dicséretére legyen mondva, hogy mindenekelőtt olyan műveket szemelt ki, amelyeknek korábban még nem létezett latin fordítása.²⁷⁹

Egyelőre nem látható, hogy miként került a költő kezébe ez az egyébként nagyon ritka szöveg.²⁸⁰ A szövegelemzésekből mindenesetre az derül ki, hogy Janus nagyon félkészülten, tudós-filológus módjára fogott hozzá a munkához. Rendelkezésre állt két korábbi fordítás, a saját görög alapszövege, s bizonyos pontok arra utalnak, mintha lett volna legalább még egy további görög szövegváltozata is. S bár az előszóban azt sugallja, hogy semmiféle segédlet nem állt rendelkezésre fordításához, lexikográfiai művek használatával is számolnunk kell.²⁸¹

²⁷⁵ Antonio Cassarino személyéhez lásd RESTA 1959, 227, skk.; RESTA 1978. Plutarchos *Bruta animalia* c. művének Cassarino általi fordításához, valamint Cassarino személyéhez és pályafutásához általában is lásd GAÁL 2020. Cassarino kilenc művet fordított le a *Moraliából*, köztük a két apophthegmata-gyűjteményt. Az *Apophthegmata Laconica* fordításához, miként Vat. lat. 3349-hez is lásd legújabban: BISCIONE 2023.

²⁷⁶ Lásd RESTA 1959.

²⁷⁷ Città del Vaticano, BAV, Vat. lat. 3346, Vat. lat. 3349. Panormita autográf jegyzeteivel.

²⁷⁸ Elképzelései szerint e téren nem volt jobb iránymutató Plutarchosnál, vö. RESTA 1978.

²⁷⁹ GAÁL 2020, 173.

²⁸⁰ Antonio Cassarino hagyatéka Nápolyban volt Antonio Panormitánál. Mindenesetre Lampugnino Birago is hozzájutott, mert ő is felhasználta Cassarino verzióját saját Plutarchos, *Bruta animalia*-fordításához. Vö. GAÁL 2020, 198–199.

²⁸¹ A másik görög szövegváltozathoz lásd 94–108. o. Egy olyan korszakban, amikor még nem létezett kritikai kiadás, a több variánusra alapozott munka magától értetődő volt. Igényes humanisták egy-egy műnek több kéziratával is rendelkeztek. Elegendő csupán Vitéz János párhuzamos szövegeire gondolnunk, közülük is a Liviusok jól ismert példájára. S hogy szűkebb tárgyunknál maradjunk, egy alkalommal maga Cassarino is fontosnak érezte, hogy egy másik görög szöveg alapján ellenőrizze saját fordítását. Vö. GAÁL 2020, 176. — *Vocabulariuma* mellett (lásd 143. j.) Horváth László mutatott rá más, lexikográfiai szempontból fontos művek Janus általi használatára a *De negotiositate* fordítása során. Gelliust maga Janus is megemlíti a *De negotiositate* előszavában, de Nonius Marcellus *De compendiosa doctrina* című műve is megfogható, miként Quintilianus

A „versengés”-elem a fordításokban

A négy *Apophthegmata*-fordítás közül tehát Filelfóé az első, s az ő szövegét felhasználva készült el Antonio Cassarinóé, Janusé és Raffaele Regióé. A három másodlagos átültetés közül Janusé azzal tűnik ki, hogy egyedi, önálló, saját karakterrel rendelkező szöveget volt képes alkotni a felhasznált anyagból, amellyel hozzávetőlegesen úgy bánt, mint a klasszikus szerzők nyelvi szövegével verseinél. A másik kettőről azonban, úgy tűnik, ez kevésbé mondható el. A szövegátvételek, felhasznált fordulatok náluk inkább közelítenek a klasszikus értelemben vett átdolgozás, mint az új, eredeti fordítás felé, esetükben kevésbé beszélhetünk janusi és filelfói elvek szerinti önálló alkotói elgondolásról és koherens megvalósításról.²⁸² Antonio Cassarino és Janus fordításának kapcsolatára az imént mutatunk rá, ám érdekes módon ugyanez a helyzet megismétlődik Janus és Regio átültetése között. Regio fordítása nem kis meglepetést kínál: úgy tűnik, mintha Filelfóé mellett Janus fordítását is ismerte volna, mintha mindkettőt felhasználta volna saját változatához, esetenként kontaminálta volna a két szöveget. Ugyanúgy járt el tehát, mint Janus Filelfo és Cassarino változatával. (Regio és Janus szövegében a Filelfo változatával egyező részeket kurziváltuk, kettejük közös pontjait félkövérrel jelöltük.)

„Lykurgos Spártában igen szerény áldozatbemutatást vezetett be, hogy mindig képesek legyenek a meglévő dolgokból készségesen és könnyedén kifejezni tiszteletüket az istenek iránt. Miközben én ugyanebben a szellemben ajánlom neked csekély ajándékomat, a filozófia általános zsengeit, a szándékkal együtt fogadd a feljegyzések hasznát is, ha bármiben is hasznos a vezetők jellemének és szándékainak megértéséhez, amelyek inkább szavaikban, mint tetteikben mutatkoznak meg.”²⁸³

---

is. (Quintilianus jelenléte Janus műveltségében természetesen magától értetődő, hiszen az egész Guarino-iskola áthatották az ő nevelési elvei és matériája, ám Horváth László most konkrét használatára mutat rá a szóképzés tekintetében.) Vö. HORVÁTH 2001.

²⁸² Meg kell jegyeznünk azonban, hogy bár Cassarino fordítását figyelembe vettük az elemzések során, nem vetettük alá olyan alapos vizsgálatnak, mint Filelfóét, Regio fordítását pedig csak szűrőpróbaszerűen vizsgáltuk meg. Fordításaik pontos jellegének meghatározásához további beható elemzések szükségesek.

²⁸³ ὁ δὲ Λυκούργος εὐτελεστάτας ἐποίησεν ἐν Σπάρτῃ τὰς θυσίας, ἵνα αἰεὶ τοὺς θεοὺς τιμᾶν ἐτοιμῶς δύνωνται καὶ ῥαδίως ἀπὸ τῶν παρόντων. τοιαύτη δὲ τινὶ γνώμῃ κάμου λιτὰ σοὶ δῶρα καὶ ξένια καὶ κοινὰς ἀπαρχὰς προσφέροντος ἀπὸ φιλοσοφίας ἅμα τῇ προθυμίᾳ καὶ τὴν χρεῖαν ἀπόδεξαι τῶν ἀπομνημονευμάτων, εἰ πρόσφορον ἔχει τι πρὸς κατανόησιν ἠθῶν καὶ προαιρέσεων ἡγεμονικῶν, ἐμφαινομένων τοῖς λόγοις μᾶλλον ἢ ταῖς πράξεσιν αὐτῶν. 172B–C, PLUTARCHUS 1971, 2.

Filelfo (2v)	Regio (p. 57)	Janus (3r)
At Lycurgus tenuissima Sparthae sacrificia statuit, quo ex praesentibus rebus venari deos immortales expedit facileque possent. Qua ipse quoque ductus sententia tenuia tibi dona hospitaliaque munuscula, communesque philosophiae primitias offero hisce commentariis. Quae si quam aut ad morum disciplinam aut ad cognitionem imperitantis pro ratione electionis, quae dicendo magis quam agendo patet, si quam unquam affinitatem habent una cum offerentis affectione suscipe atque utere.	Lycurgus vero tenuissima Lacedaemoniis <i>sacrificia instituit, quo semper</i> ex iis rebus, quae adessent, <i>deos frugaliter facileque colere possent.</i> Huiuscemodi igitur tu quoque mente, licet parva tibi munuscula xeniaeque , ac vulgares ex <i>philosophia primitias offeram</i> , simul cum animi promptitudine commentariorum quoque utilitatem suscipe, si quid commodi habent ad mores institutaque <i>imperatorum cognoscenda</i> , quae ex dictis quidem melius quam factis sese ostendunt.	Lycurgus vero Spartae vilissima instituit sacrificia , ut semper deos colere prompte et <i>facile possent e rebus praesentibus</i> . Tali quadam <i>sententia</i> et me <i>tenuia tibi dona</i> et xenia communes de <i>philosophia primitias offerente</i> , <i>una cum studio meo etiam usum suscipe monumentorum</i> , si commodi habent aliquid ad perspicendos mores et proposita principum <i>magis sermonibus eroum declarali solita, quam operibus</i> .

Regio változatában újra és újra visszaköszönnek Janus említett sajátos, ritka szóválasztásai, a szókapcsolatok és a nyelvi mikrokontextus. Miként később látni fogjuk, görög szavak transliterált változatának használata a latinban a fordítók részéről határozott döntést kívánt. Janus fordításában ilyen a „xenia”, s ezt mind Filelfo, mind Cassarino máshogy fordítja, latin szavakat használva. Az ilyen pontok emiatt erős kapcsok két szövegváltozat között.

E másik példa esetében Regio inkább Janus, mint Filelfo változatát részesíthette előnyben, és csaknem az egészet átvette tőle, némi módosítással.

„Parysatis, Kyros és Artoxerxés anyja meg szokta parancsolni mindazoknak, akik a királlyal szabadon kívántak szólni,²⁸⁴ hogy lágy szavakat használjanak.”

Parysatis	Janus	Regio, p. 58
Παρύσατις ἡ Κύρου καὶ Ἀρτοξέρξου μήτηρ · ἐκέλευε τὸν βασιλεῖ μὲλλοντα μετὰ παρρησίας διαλέγεσθαι · βυσσίνοις χρῆσθαι ῥήμασιν.	Parysatis Cyri et Artaxerxis mater · eum qui liberius regem allocuturus foret · iubebat byssinis uti verbis.	Parysatis Cyri et Artaxerxis mater iubebat eum qui regem allocuturus esset, byssinis et mollibus uti verbis.

A két fordítás között a kapcsolat szemmel látható.²⁸⁵ Szorosabb kapcsolatot ismét egy transliterált görög szó, a „byssinus” melléknév teremt. A fenti „xenia”-hoz hasonlóan használata nem kézenfekvő.²⁸⁶ Raffaele szükségesnek érezte megmagyarázni, és ezért tette mellé a „mollis”-t. A „liberius”-t Regio talán azért nem vette át, mert az ő görög szövegében nem volt benne görög megfelelője, a μετὰ παρρησίας, amely a szöveghagyomány egy részéből hiányzik.²⁸⁷ Más tekintetben Janus megoldásai köszönnek vissza. Persze a padovai professzor figyelmét a Janus stílusában és szórendjében rejlő csín elkerülhette, s így a „iubebat” vezérigét visszatette a görögnek megfelelő helyere.

Regio eljárás módjára kiváló példa az egyiptomi királyokról szóló apophthegma is.

„Az egyiptomiak királyai törvényeiknek megfelelően rendszerint megeskették a bírakat, hogy – még ha király parancsolja is valamiféle igazságtalanság jóváhagyását – nem hagyják jóvá azt.”

174C, Egyiptomi királyok	Filelfo 4v	Janus 5v	Regio, p. 58
Οἱ Αἰγυπτίων βασιλεῖς κατὰ νόμον ἑαυτῶν τοὺς	Aegyptiorum reges ex sua ipsorum lege adiurabant iudices	Aegyptiorum reges ex sua ipsorum	Aegyptiorum reges ex sua ipsorum

²⁸⁴ A μετὰ παρρησίας fordításában Janus értelmezését követjük. Lásd mindehhez: 165–168. o., különösen 505. j.

²⁸⁵ Az apophthegma elemzéseit lásd 106–107., 165–168., 254–255. o.

²⁸⁶ Janus ezt Cassarino fordításából merítette. Lásd 507. j.

²⁸⁷ Lásd 106. o.

δικαστὰς ἐξώρκιζον	<i>ne quid per iniuriam</i>	lege iudices adi-	lege iudices adiura-
ὄτι, κὰν βασιλεύς τι	<i>aliquando iudicarent</i>	urabant · quod	bant, ne quid ini-
προστάξῃ κρῖναι	<i>si reges id etiam ipsi</i>	etiam si rex iusserit	uste, etiam si rex
τῶν μὴ δικαίων, οὐ	<i>imperassent. (f. 4v)</i>	· nihil iniquum	imperaret,
κρινούσι.		iudicabunt.	iudicarent.

Itt azonban már Filelfo fordítása is szerepet játszik, Regio nyilvánvalóan a kettőből kontaminálta saját szövegét, de ezzel együtt is egyértelműen felismerhetők benne Janus választékos poétikai megoldásai, amelyeket Raffaele sokszor feldúlt. Ám most sem elegendő csupán a közös szavak összehasonlítására építenünk megállapításainkat, elengedhetetlen az apophthegma Janus általi fordításának teljes elemzése²⁸⁸ ahhoz, hogy megértsük, miért nem magától értetődő például a fordítás szintaktikai felépítése a göröghöz képest. Janus maga is Filelfo – esetenként Cassarino – megoldásához folyamodott e tekintetben, ám rafinált módon rendezte át, és módosította a szöveget saját elvei szerint.²⁸⁹

Mindezek alapján fel kell tételeznünk, hogy Janus fordítása valami módon Regio kezébe került. A rendelkezésünkre álló források alapján nem kizárható, hogy ez Velencében történt. Brodarics István 1512-es levelében olvassuk, hogy Janus kiadásra szánt műveit Aldus Manutiusnál szerette volna megjelentetni. 1506-ban Padovából jövet Velencében át kívánta adni Aldusnak az anyagot, ám a nyomda ekkor működési gondokkal küszködött, és magával Aldusszal sem találkozott. A kéziratot/kéziratokat egy Jordanus nevű német nyomdásznak (vagy könyvkereskedőnek) adta át azzal a megbízással, hogy közvetítse Manutiusnak. Erre azonban soha nem került sor, sőt, 1512-ben a magyarok a kéziratokat – „opuscula” – már hiába keresték Velencében.²⁹⁰ Nem bizonyítható, de némi alappal feltételezhető annak lehetősége, hogy e művek között ott volt Janus *Apophthegmata*-fordítása is, és ekkor juthatott hozzá Regio, a padovai professzor, aki jó kapcsolatban állt velencei kiadói körökkel. Az ő fordítása ugyanis a rákövetkező évben, 1507-ben jelenik meg, ráadásul önálló kötetként.

²⁸⁸ Lásd 122–128. o.

²⁸⁹ Uo.

²⁹⁰ ÁBEL 1880, 30; GERÉZDI 1945, 63 skk.

A kiadás helye némiképp meglepő: Párizs, ám Gerézdi Rabán úgy tudja, hogy Jordanus később éppen Franciaországban tűnik fel,²⁹¹ s ennek alapján joggal gyanakodhatunk esetleg már korábban meglévő francia kapcsolataikra.²⁹²

Egy jelentős szövegkritikai különbség is alátámasztani látszik feltételezésünket. Az egyik apophthegma a kódexek nagyobb részében töredékes, a második fele hiányzik.²⁹³ Janus fordítása tartalmazza az általában hiányzó második részt, mivel a fordításhoz használt görög kódexe a kéziratok azon szűkebb köréhez tartozott, amelyekben ez a rész benne volt. Filelfo fordítása azonban nem tartalmazza a kérdéses szakaszt, mert az ő alapul vett kódexe más családba tartozott.²⁹⁴ Ennek ellenére az apophthegma Raffaele Regio fordításában is teljes, noha Filelfo fordítására épült. A jelenség legalábbis elgondolkodtató, Janus fordítása kézenfekvő forrás lehetett Regio számára a töredékes apophthegma kiegészítéséhez.²⁹⁵ Az *Apophthegmata*-fordítások cenzusának zárásaként egy késő humanista szövegről is említést kell tennünk. August Xylandernek az 1570-es bázeli *Moraliabeli Apophthegmata*-fordítása sem teljesen autonóm alkotás: elsősorban Raffaele Regióéra alapozta saját változatát, benne Filelfo – és feltételezhetően Janus – szövegével.

Az idézett szerzők szövegeinek első vizsgálata alapján arra kell következtetnünk, hogy a 16. század végéig valamennyi újabb *Apophthegmata*-fordítás – Janusé, Cassarinóé, Regióé és Xylanderé – kimondatlanul Filelfo szövegéhez képest, ehhez viszonyulva munkálta ki saját fordítói elveit, illetve ilyenek híján praktikusán nyúlt Filelfo szövegéhez, ha egyszerűen csupán kevesebb munkát kívánt befektetni a fordításba. Talán megengedhetjük magunknak azt, hogy az *Apophthegmata*-fordítások láncolatát egy lehetséges strukturális modellnek tekintsük a humanizmus fordításirodalmában. Úgy tűnik, fontos művek korai,

²⁹¹ GERÉZDI 1945, 64, 37. j.; CSAPODI 1972, 15.

²⁹² Ugyanezekben az években érdekes *Apophthegmata*-„sűrűsödést” figyelhetünk meg Velencében. 1508-ban újra megjelenik Regio fordítása együtt a spártai mondásokéval s a *Bruta animalia* fordításával, amelyet testvére, Giovanni ültetett át latinra. Ugyanebben az évben Aldus kiadja Erasmus *Adagiáját* – Erasmus és Regio padovai találkozás után. 1509-ben pedig megjelenik az *Apophthegmata regum et imperatorum* görög szövege ugyancsak Aldusnál. Láttuk, hogy Regio saját fordítását eredetileg Jan Lubrańskinak ajánlotta. Szintén neki dedikálta Aldus 1502-ben saját Valerius Maximus-kiadását, melynek előszavában Regiót is megemlíti. (Vö. PIGNATTI 2016.) Kérdés, hogy Janus fordításának Velencébe érkezése mennyiben járulhatott hozzá ahhoz, hogy az érdeklődés ilyen határozottan az apophthegmák felé fordult. Az is lehet, hogy immár egy fogékony miliőbe érkezett (lásd Aldus 1502-es Valerius Maximus-kiadását), s csak tovább katalizálta a kisműfajok népszerűségét.

²⁹³ Anteus/2, 174E, PLUTARCHUS 1971, 9. Részletesebben lásd 101–102., 217–219. o.

²⁹⁴ A kódexekhez lásd *A Janus által a fordításhoz használt görög szöveg és a g kódex* című fejezetet.

²⁹⁵ A kérdéses görög mondat: ‘καὶ πῶς δύνανται’ φησι ‘πολεμον ἄρασθαι κατ’ ἐμοῦ (174E, PLUTARCHUS 1971, 9). Janus: „Legatos Philippi · equum defricans · rogavit · nunquid idem ageret Philippus · quibus negantibus · et quo inquit bellum suscipere potest contra me? (6r) Regio: „Quum autem equum fricaret. Philippi oratores interrogavit, num id Philippus faceret. Illis vero respondentibus, minime: *Et quo, inquit, modo contra me bellum movere potest?*” (58) — Regio változata akár le is vezethető Januséból.

elterjedt fordításai alapvetően határozták meg ugyanazon művek később megszülető fordításait, az egymásra következők hosszú láncolata állhatott elő, sajátos szöveggenezissel. S a bemutatott láncolat-példánk arra is figyelmeztet, hogy az előszavak degradáló jellemzései a megelőző fordításokról – vagy akár Janus elhallgatása – sokszor csak toposzok, funkciójuk leginkább az, hogy megindokolják az újrafordítást. Egy meglévő fordítás úgymond „javítása” ugyanis könnyű, gyors sikerrel kecsegtet, ami a gazdag mecénások támogatásának elnyerését illeti. A korszakra jellemző versengés-elem, a jobbat alkotni vágyás természetesen ezzel együtt is fontos hajtóerő lehetett. Mindeme körülményekkel a fordítások „poétikájában” a legtöbbször számolni kell.

ÖNB. Cod. 255

Természetesen adódik a kérdés: honnan ismerhette Janus Pannonius Filelfo *Apophthegmata*-fordítását? Az olasz humanista munkája már 1437-ben elkészült, és valószínűleg hamar ismertté vált. Ehhez maga Filelfo is hozzájárult, hiszen korai fordításainak csokrát kötetekbe rendezve terjesztette, barátainak s arra érdemes személyeknek – például Aragóniai Alfonznak – küldte el őket. Ezt a fennmaradt kéziratok nagy száma (35) is tanúsítja. A poznaíni püspök, Jan Lubrański, akinek Raffaele Regio a maga fordítását ajánlotta, szintén Padovában találkozott először Filelfo szövegével. Janus figyelmét a műre és a fordításra akár Marco Aurelio is felhívhatta, aki Filelfo levelezőpartnerei közé tartozott, levelezésükben újra és újra felbukkannak fordításokkal kapcsolatos kérdések is.²⁹⁶ Hiszen szintén Marco Aurelio volt az, aki ösztönözte Janust a két másik Plutarchos-fordítás elkészítésére az 1450-es évek közepén Padovában, s a költő neki ajánlotta ezeket a műveket.

Közvetlenül a kérdéses időszak, Janus *Apophthegmata*-fordításának keletkezése előtt, 1464 júliusában-októberében, 1465 elején került sor a híres pengeváltásra Galeotto Marzio és Francesco Filelfo között Filelfo *Sphortias*ának négy legújabb könyve kapcsán, amelyet a narni humanista szigorú kritikával illetett. Erre Filelfo ragyogó retorikai fogással vágott vissza: „Ha jól emlékszem még egy valaki van hátra – [ti. a művére reagálók között] –, egy Galeotus Martius Narniensis, egy olyan személy, akinek a nevét még soha nem hallottam korábban.”²⁹⁷ Filelfo önmagát indiai elefánthoz hasonlítja, aki nem törődik a szűnyogcsípésekkel. Galeotto erre – Horatius nyomán – rút varangyosbékának nevezi Filelfót, akit a

²⁹⁶ FILELFO, *Collected Letteres*, 2015, passim.

²⁹⁷ „Si recte memini, unus est reliquus cuius nomen antehac audivi nunquam: Galeotus Martius Narniensis. Hic nescio quonam aut fato aut fatuo in me invehitur.” KEYSER 2015, 311. A kötetben Galeotto invectiváinak új kiadása is megtalálható. Korábbi kiadása: MARTIUS 1932.

gaz szünyogok nem hagynak békésen szunyókálni. A vita háttérében a görög nyelv és kultúra túlságos befolyásától való, már említett félelem húzódott meg, amelyben Galeotto is osztozott, s Filelfót túlzott görögösséggel vádolta meg.²⁹⁸ Ki tudja, hogy a Galeotto-incidens milyen szerepet játszhatott a fordítás elkészítésének ötlete és Filelfo nevének elhallgatása tekintetében.²⁹⁹ Lehetséges, hogy Janus ekkortájt, talán 1465-ös itáliai követjárásakor hozza magával az *Apophthegmata* görög szövegét tartalmazó kódexet is.³⁰⁰

Marianna Birnbaum közvetlen szálat rajzol meg Janus és Filelfo között a *Sevilla I.* kódexben (T) található, a milánói Bartholomaeus Meltius *Sfortiadájára* írt dicsérővers alapján.³⁰¹ Elképzelése szerint a milánói humanista hívhatta fel Bartholomaeus apjának, a befolyásos Johannes Meltiusnak a figyelmét a híres magyar költőre mint lehetséges mecénásra, remélve, hogy ha a gazdag Meltiusok és a gazdag Janus között létrejön valamiféle kapcsolat, abból neki is csurran-cseppen valami. Marianna Birnbaum azt az epigrammát is bevonja érvelésébe, amelyet a hagyomány nagyobb része Vetési Lászlóhoz írottként tart számon, és bizonyos kéziratokban az 1469. szeptember 13-ra datált, Vetésinek szóló levél (Epist. 19 Tel) végén is megtalálható, ám a *Sevilla II.* kódexben (S) *Ad Philelphum* cím alatt szerepel, mint egyébként a Teleki-kiadásban is (Epigr. I 88 Tel = 444 M). A költemény első sorai így hangoznak: „Tu scribis Graio, scribis sermone Latino, / at tibi nos contra, barbara dicta damus.”³⁰² Birnbaum Filelfo címzettségét fogadja el, ebben az esetben a vers tartalma alapján akár művek baráti cseréje is felmerülhetne Filelfo és Janus között. Ám ez bizonyíthatatlan.

A bécsi corvinák feldolgozásának előkészületei során Andreas Fingernagel és Friedrich Simader hívta fel a figyelmemet egy kézira, amelynek az előzéklapján egy alig érzékelhető piros folt található, azzal a kérdéssel, hogy tekinthető-e ez a folt egy egykori Mátyás-címer lenyomatának.³⁰³ (A kézirat címlapja ugyanis hiányzik.) Ebből a foltból természetesen semmi sem állapítható meg. Ám maga a kézirat minden egyéb tulajdonságát tekintve a hazai

²⁹⁸ Lásd 13. o. és 31. j.

²⁹⁹ A kapcsolat Janus *Apophthegmata*-fordítása és Galeotto *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae* című munkája között több szempontból is természetesen adódik. A kérdéshez lásd átfogóan: BÉKÉS 2015, 155 skk.

³⁰⁰ A görög kódexek kérdéséhez lásd *Az elemzéshez használt görög kódexek* című fejezetet. Nem kizárt, hogy abban a kódexben, amelyből az 50-es évek közepén a két másik Plutarchos-fordítás készült, már az *Apophthegmata* is benne volt.

³⁰¹ BIRNBAUM 1975.

³⁰² „Mert ha akarsz görögül, vagy írész, ha kivánsz latinul de / barbár toll az enyém: érte cserébe mit ad.” Kardos Tibor fordítása. Vö. KLANICZAY 1982, 66.

³⁰³ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 255. Digitálisan elérhető: http://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_6962441&order=1&view=SINGLE (2023. 11. 17.)

15. századi humanizmus tendenciáiba illeszthető. Francesco Filelfo korai fordításából tartalmaz hármat: a *Rhetorica ad Alexandrum*-ot³⁰⁴ – ez 1428/30-ban Bolognában és Firenzében készült –, valamint Lysiasztól az Eratosthenés ellen írt híres beszédet és a kétes hitelességű temetési beszédet (*In Eratosthenem, Funebris oratio*) – mindkettő 1429-es fordítás. Ezek a művek számos kódexben együtt találhatóak, miként említettük, Filelfo meghatározott rendben kötetekbe rendezve terjesztette őket. Könyvfestészeti díszje segítségével a bécsi kódex jól datálható és lokalizálható. A művek élén álló iniciálék ugyanis szépen illeszkednek a milánói *Magister Vitae Imperatorum*³⁰⁵ és műhelye stílusába. A mester és műhelye Filippo Maria Visconti (1412–1447) alatt a milánói miniatúraművészet legmeghatározóbb tényezője volt, tulajdonképpen ez volt az udvari műhely. Nem csupán a herceg, hanem környezetének tagjai számára is dolgozott. Rendkívül dekoratív stílus jellemezte, amely archaikus módon fogta fel az Itália szerte terjedőben lévő és elsősorban a klasszikus tartalmak számára tartogatott fehér indafonatos díszítést.³⁰⁶ A díszítés alapján biztosan kijelenthetjük, hogy a kódex Milánóban készült 1450 körül, s valószínűleg Filelfo ajándéksorozatainak része volt. A kódexben található margójegyzetek nagyon valószínűvé teszik, hogy Bécsbe kerülése előtt egy magyarországi gyűjtemény polcain őrizték. A margójegyzetek ugyanis Johannes Gremper (†1519 után) bécsi humanistától származnak, akinek óriási szerepe volt abban, hogy a Corvina könyvtár számottevő része Bécsbe vándorolt, kezét számos, Bécsben őrzött vagy Bécsset megjárt corvinában megtaláljuk.³⁰⁷ A Filelfo-kódex Grepert követően is corvinák útját járta, a bécsi görögprofesszorhoz, Johannes Brassicanushoz, majd Johannes Fabri püspökhöz, az egyetemi könyvtárba, végül pedig a Hofbibliothekbe került.³⁰⁸

A kézirat talán nem magányosan érkezett Milánóból. A Vitéz környezetében, 1470 körül keletkező hazai kódexanyagban ugyanis, ahova a Janus-kódex is tartozik, találunk egy további kötetet Filelfo korai fordításával. A kódex Xenophón műveit, a *De republica*

³⁰⁴ A fordítás kritikai kiadása: *Rhetorica ad Alexandrum* 2022. Ez volt a legelső olyan humanista fordítás, amely egy görög retorikai szövegről készült. Lásd továbbá 42. j.

³⁰⁵ LOLLINI 2004; MELOGRANI 1990; MANFREDI–MELOGRANI 1990.

³⁰⁶ Az OSZK őriz egy munkát a híres milánói mestertől, Jankovich Miklós egyik szerzeményét, a Curtius Rufus Nagy Sándorát tartalmazó kódexet, amely mindemellett Angelo Decembrio-autográf (Cod. Lat. 161.). Díszítésnek a *Magister Vitae Imperatorum* kontextusában elfoglalt helyéhez lásd ZSUPÁN 2016, 2023. Cod. 255, 30r díszítőmotívumaihoz jó párhuzam egy, a *Magister Vitae Imperatorum*nak attribúált breviárium, amely ma a Walters Art Galleryben található (W3328R, pl. 8r). Filelfo kézirateinak díszítéséhez átfogóan lásd MARUBBI 2018.

³⁰⁷ ANKWICZ 1913. A tárgy további kutatásokat igényel, ugyanis tapasztalataim szerint sokkal több bécsi corvina – és más magyar vonatkozású kódex – tartalmaz Gremper-bejegyzéseket, mint ahogyan azt az eddigi kutatás, főként Ankwicz regisztrálta.

³⁰⁸ A bécsi corvinák provenienciájához átfogóan lásd FÖLDESI 2002.

Lacedaemoniorumot, az *Agésilaost* és *A lovasparancsnok feladatait* tartalmazza, az első kettőt Filelfo fordításában A két fordítás 1432-ben készült Firenzében.³⁰⁹ A másolat később a Corvina könyvtárba került, ahol az „első címerfestő” díszítette ki, és corvinakötést kapott (Budapest, OSZK, Cod. Lat. 422.³¹⁰).

A hazai keletkezésű kódexanyag esetében – különösen a humanista kódexeknél – mindig óriási probléma az előképek kérdése. Ahhoz, hogy egy-egy – adott esetben ritka – művet bárhol az országban lemásolhassanak, annak a műnek már meg kellett lennie egy másik példányban is. A bécsi Filelfo-kódex révén talán most ebbe a folyamatba nyerhetünk bepillantást. Talán ennek a kódexnek a második kötete alapján másolták a Xenophón-fordításokat, a harmadikkal pedig Janus dolgozhatott saját *Apophthegmata*-fordítása során.³¹¹ (Miként jeleztük, Cassarino fordításának Janushoz kerüléséhez egyelőre nincs hasonló javaslatunk.)

---

³⁰⁹ *A lovasparancsnok kötelességeiről* (*De equitum magistro*) nem Filelfo, hanem Lapo da Castiglionchio fordítása, ám Lapo is Filelfo köreihez tartozott. Tanítványa volt a firenzei *Studióban* – neki köszönhetően tanult meg igazán jól körögnél –, majd 1434-ben Sienába is követte mesterét. Ugyanennek az évnek a végén már Rómában találjuk, G. Casanova bíboros szolgálatában. Lapo fordítói oeuvre-je igen jelentős. Nem kizárt, hogy Francesco Filelfo komoly ösztönzője volt ebbéli tevékenységében. A *De equitum magistro* fordítása 1437-ben készült, éppen akkor, amikor Filelfo *Apophthegmata*-fordítása is. Vö. MARSH 1992, 140; FUBINI 1979. Lásd továbbá 235. j.

³¹⁰ Legújabb leírása: „*Az ország díszére*” 2020, Kat. H13 (ROZSONDAI Marianne, ZSUPÁN Edina).

³¹¹ Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy Francesco Filelfo személyesen is járt Budán 1423/24-ben VIII. Palaiologos János bizánci császár követeként. S Giuliano Cesarini bíborossal jelen volt Krakkóba is I. Ulászló király szüleinek esküvőjén (1424. február 12.), ahova Budáról érkezett. Vö. PAJORIN Klára, *Törökellenes irodalmi művek az 1440-es években* (Francesco Filelfo, Poggio Bracciolini és Vitéz János episztolája (forrás: http://www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Pajorin_K.pdf [2023. 12. 2.] a tanulmány nyomtatott forrását nem sikerült megtalálnom); COSTANZA 2021, 2022, 2022a. — Ettől független, ám mégis Lengyelországra és a lengyel uralkodóra – talán I. Ulászlóra – való heraldikai utalás található Filelfo Homéros-kódexének egy miniatúráján (Firenze, BML, Plut. 32.1, 17r). Vö. IACOBINI 2011. A kódexet Filelfo a maga számára készítette feltehetően az 1430-as években. Az a körülmény, hogy Filelfo possessorjegye ezen az oldalon (is) megtalálható, integrálva az uralkodóábrázolások kompozíciójába, mutatja, hogy Filelfo számára egykori politikai szerepe, magas hivatali beosztása önreprezentációja szempontjából mindvégig fontos maradt. (A kódexet egyébként Theodóros Gaza másolta, díszítése pedig a *Magister Vitae Imperatorum* munkája. [vö. IACOBINI 2011, 700] E mester műhelyében készült a fent tárgyalt ÖNB, Cod. 255 is.)

IV. POÉTIKAI ESZKÖZTÁR

Abban minden eddigi elemző egyetért, hogy Janus Pannonius *fidus*, sőt *fidissimus* fordító volt, maximálisan hű az eredeti szöveghez. Ha Battista Guarino említett utalása a *De ordine docendi et studendi* című művében valóban Janusra vonatkozik, akkor ő is csak arról tud beszámolni, hogy az általa értett személy tökéletesen és nagy hűséggel fordított.³¹² Sőt, maga Janus is így nyilatkozott az *Apophthegmata*-fordítás előszavában: „a lehető legigazab- bul kíséreltem meg Plutarchust visszaadni”.³¹³ Kevésbé vizsgálták azonban, hogy pontosan miben is áll ez a hűség. Juhász László rámutatott, hogy a költő az *Apophthegmatában* marad a legközelebb az eredeti szöveghez, s ehhez magyarázatként a *De negotiositate* előszavának részletét idézi. Álljon itt ismét ez a fontos szöveg:

„Ha a mű egészében a kifejezés szépségét kéred számon, először is gondold meg, hogy minden fordítás milyen nehezen születik, aztán hogy sem a szónoklatokat, sem pedig a történeti jellegű műveket nem olyan nehéz átültetni, mint a filozófusok írása-
sait. Ezek esetében nagy öröm, ha a tartalom helyes visszaadása után a [szöveg] többi összetevője nem tűnik egészen színtelennek.”³¹⁴

Juhász gondolatmenete szerint az *Apophthegmata* fordítása során Janus azért maradhatott közelebb az eredeti szöveghez, mert a mű történeti jellegűnek tekinthető, tehát fordítói szem-
szögből nem támasztott különösebb nehézségeket. Az idézett részletből azonban egy további fontos szempont is egyértelműen kiderül, az, hogy Janus esetében a fordítói hűségnek a stí-
lus, a kifejezésmód is fontos, tudatosan kezelt komponense volt. Eddig is megfigyelhettük, hogy a humanista fordítások egyik szűk elitesz csoportja a stílus szempontjára különösen nagy
figyelmet fordított.

---

³¹² Lásd 16–17. o.

³¹³ „Plutarchum in interpretando quam verissime exprimere tentaverim.” PLUTARCHUS 1880, 31.

³¹⁴ „Quod si toto in opere dicendi venustatem desiderabis; fac primum cogites; quam aegre procedat omnis traductio; tum quod nec orationes, nec historiae tam sunt difficiles translatae, quam scripta philosophorum, in quibus si modo sententiam recte verteris, magna felicitas est caetera non omnino insipida videri.” (Epist. 2 Tel)

A fordítandó mű stílusa

A költő fordítással kapcsolatos döntéseinek alapját az eredeti mű képezte. Miként fõnt idézett kijelentésébõl nyilvánvaló, messze nem csupán a tartalom volt fontos számára, hanem az eredeti alkotás stílusa is. Egy mű stílusa pedig nem kis mértékben a műfaj közvetlen folyománya, természetesen a szerző saját stiláris megoldásaival átszínezve. A vizsgált alkotás esetében sajátos, tömör műfajról van szó, amelynek markáns stílusjegyei vannak. Az apophthegma – valamely neves személyiség mondása – a csattanós kisműfajok egyike, a gnóma és a chria, távolabbról pedig az aponémoneuma rokona.³¹⁵ A gnóma csupaszabb, általánosabb nála, sem egyedi esethez, sem személyhez nem kötõdik. A chria közelebb áll hozzá – valamely történeti személyiség mondása, cselekedete vagy mindkettõ (*dictum et factum*) szituatív kontextusba ágyazva. Átfedés is van köztük, hiszen az apophthegma és a mondást tartalmazó chria ugyanaz.³¹⁶

A műfaj kezdeteinél Plutarchosnak a *Moraliában* hagyományozódott két apophthegmagyűjteményét találjuk, az *Apophthegmata basileón kai stratégónt* (*Királyok és hadvezérek bölcs mondásai*), valamint az *Apophthegmata Lakónikát* (*Spártaiak bölcs mondásai*), s így e művek a műfaj kutatásában alapvetõ szerepet játszanak.³¹⁷

A két gyűjtemény autentikusságát sokáig megkérdõjelezték, ám mára többnyire elfogadottá vált Plutarchos szerzõsége elsõsorban azon összefüggések feltárása okán, amelyek az apophthegmákat Plutarchos más műveihez fűzik.³¹⁸ A filozófus-történetíró oeuvre-jében betöltött szerepük azonban továbbra is kérdéses. Korábban többnyire kivonatoknak tartották õket a *Párhuzamos életrajzokból*, az utóbbi években azonban más lehetõségek is felmerültek. A kérdés egyik legkiválóbb ismerõje, Philip Stadter szerint a *Spártaiak bölcs mondásai* valószínûleg *pro memoria* jegyzetgyűjtemény lehetett, amelyet Plutarchos felhasznált a *Párhuzamos életrajzokhoz*, illetõleg más munkáihoz, és nem szánt kiadásra.³¹⁹ Stadter felveti,

³¹⁵ Lásd 58. o. is. — E kisműfajok jelenlétéhez az oktatásban az elõgyakorlatok (*progymnasmata*) között és azok Janus mûvészetében való megmutatkozásához lásd JANKOVITS 2002, fõként 45–69.

³¹⁶ STENGER 2006.

³¹⁷ A királyok és hadvezérek bölcs mondásai jelentõs tartalmi átfedést mutat Ailianos *Varia historiájával*, ennek oka azonban a források közös volta lehet. Vö. ZIEGLER 1951, col. 864.

³¹⁸ A kérdés áttekintéséhez lásd FUHRMANN 1988, 3–15; PETTINE 1988, 9–20; BECK 1999; STADTER 2014.

³¹⁹ STADTER 2014 a problémakör átfogó irodalmával. Stadter (666–667) meghatározónak tartja a kérdés eldõntésében W. NACHSTÄDT (1935) megfigyelését, miszerint a Lykourgos-életrajzban és az *Institua Laconicában* között anekdoták sorrendje ugyanaz a *Párhuzamos életrajzokban*, mint az *Apophthegmata Laconicában*. Hasonló megfigyelést tett ZIEGLER (1951, col. 866–867 = 1964, col. 228–229) is Lysandros és Agésilaos kapcsán. Megállapításaik valójában csak napjainkban nyertek értelmet, amikor már világosan látható, hogy Plutarchos milyen gondossággal komponálta a *Párhuzamos életrajzokat* – ehhez lásd pl. STADTER 2014a –, és kétségtelessé vált, hogy a felhasznált anyag sorrendje tõle magától származik. Bizonyos körülmények pedig kizárják

hogy a szerzőnek valószínűleg más városok kapcsán is léteztek hasonló gyűjtései. Ezeket a csupaszból, tömör jegyzeteket aztán kibővítve, kidolgozva szőhette bele az adott műbe.³²⁰

A kutatás ma már a *Királyok és hadvezérek bölcs mondásait* is Plutarchos munkájának tartja. Míg azonban Pelling egy, a *Párhuzamos életrajzok* előkészítő munkálatai során kialakult gyűjteményt lát benne,³²¹ addig Stadter amellett érvel, hogy létrejötte független az *Életrajzoktól*, s az összeállítás önálló mű, amelyet maga Plutarchos adott ki.³²² A *Párhuzamos életrajzokkal* való megfelelésének oka pedig az, hogy mindkét alkotás közös forrásból meríthetett, mégpedig a szerző bőséges jegyzeteiből.³²³

Egyik oka annak, hogy a két gyűjteményt elvitták Plutarchostól, stílusuk volt: a rövid mondások szövege, színvonala úgymond nem éri el az autentikus művek eleganciáját, azokhoz képest nyers változatnak tűnik. S a spártai gyűjtemény darabjai még inkább kidolgozatlanok.³²⁴ A fenti elképzelések a gyűjtemények alapvetően „segédlet” voltáról, jegyzet-szerűségéről azonban kielégítő magyarázattal szolgálhatnak erre.³²⁵ De más magyarázatok is születtek. Pelling szerint a stílus éppen azzal indokolható, hogy azt Plutarchos a császár igényeihez szabta ahelyett, hogy retorikai sziporkákkal szórta volna tele a szöveget. Így fogalmaz: „the watchwords are economy, directness, and simplicity, with everything subordinate to the forceful direct speech itself”.³²⁶

Álljon itt néhány szó Plutarchos autentikus műveinek stílusáról általában. Bár törekszik a klasszikus nyelv használatára, mégsem tekinthető atticista szerzőnek. Nyelvhasználatát sokkal inkább az összetettség jellemzi, amelyben posztklasszikus elemek is helyet kaphatnak. Művét Erasmus találóan „opus musaicum”-nak nevezi.³²⁷ Szókincse rendkívül

---

azt, hogy az *Apophthegmata Laconica*-ban közölt epizódokat Plutarchos saját, utólagos excerptumainak tekintsük az *Életrajzokból*.

³²⁰ STADTER 2014, 677.

³²¹ PELLING 2002, 69–70, STADTER 2014, 675, 31. j.

³²² STADTER 2014, 674–675. Az eredetiség igazolásához lásd FUHRMANN 1988, 3–15; PELLING 2002, 85; FLACELIÈRE 1976; BECK 2002 (a Traianus-előszó eredetiségéhez).

³²³ Mindehhez lásd PELLING 2002, 70–84, STADTER 2014, 674–677.

³²⁴ ZIEGLER 1951, col. 863–867.

³²⁵ Ugyanezen az alapon nem tartották hitelesnek a Traianusnak szóló ajánlást sem a *Királyok és hadvezérek bölcs mondásai* előtt Mark Beck fellépéséig. Vö. BECK 2002.

³²⁶ UO. és PELLING 2002, 75, 29. j.

³²⁷ A téma átfogó, monografikus áttekintésre vár. A legutóbbi összegzés Plutarchos stílusáról: RUSSELL 2023, a prózaritmus szempontjából pedig HUTCHINSON 2018. Nem klasszikus például az a mód, ahogyan az optativust használja. Russell 1973-as, klasszikus művében Plutarchos nyelvét „reformed Hellenistic Greek”-nek nevezi (22).

gazdag, háromszorosa Démosthenésének, s szintén jelentős mértékben tartalmaz poszt-attikai elemeket.³²⁸ Mindez egyfajta természetes, élő viszonyulást tükröz a teljes görög tradícióhoz, irodalmi hagyományhoz.³²⁹ E nyelvi pozíció pedig az író gondolkodásáról is árulkodik. Miként Russell fogalmaz: „The Greek past was alive for him, and its language a living instrument, through every phrase of which the past might be evoked and seen to be continuous with the past.”³³⁰

Szóhasználatát erőteljes képiség jellemzi, ami szinte már költőinek nevezhető.³³¹ Nagyon kedveli a metaforákat és a hasonlatokat, s igen gyakran él idézetekkel. Előszeretettel választ összetett szavakat, s maga is gyakran alkot ilyeneket. Egyik alapvető retorikai eszköze az összehasonlítás, a σύγκρισις. Russell szerint a világot is összehasonlítások révén értelmezte,³³² miként ez a *Párhuzamos életrajzokban* is megmutatkozik.

A σαφές (világosság, egyértelműség) és a λιτόν (egyszerűség, díszítetlenség) atticista elvei közül az első mindenképpen elmondható róla, a második már kevésbé.³³³ Szemben a valódi atticistákkal, Plutarchos őrzi, és műveli azt a Gorgiasra visszavezethető periodikus prózát,³³⁴ amelynek pontosabb elméleti kidolgozása Cicero *Oratorában* és Dionysius Halicarnasseus *A szavak elrendezéséről* (Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων) című művében található.³³⁵ Ennek megfelelően szövegeinek legfőbb jellemzője a hosszú, hierarchikus, számos rövidítő szerkezetet felvonultató, zárójeles gondolatokat, alárendeléseket közbevető, colonokra osztott körmondat. Ezek ugyanakkor kiegyensúlyozottak, arányosak, jól struktúráltak, érthetők.³³⁶ Szövegformálását messzemenően meghatározza a mívés szófűzés, a jólszerkesztettség, a szép hangzás, valamint a ritmus. Plutarchos egyik sajátos retorikai eszköze egy bizonyos fajta, két vagy három elemből álló amplifikáció, melynek során szinonímákat használ egymás mellé helyezve. Ennek célja lehet tartalmi pontosítás, ám egyfajta formai egyensúly, elegancia megvalósítása is.³³⁷ Más tekintetben is kedveli a „kettős” szerkesztést.

³²⁸ RUSSELL 1972, 22. Posztklasszikus jelenség például, hogy kedveli a melléknevek semlegesnemű alakjából előálló absztrakt kifejezéseket.

³²⁹ ZIEGLER 1951, col. 931.

³³⁰ RUSSELL 1973, 22. Ehhez lásd még STADTER 2023.

³³¹ „It is almost as if Plutarchos habitually associates anything he describes or touches upon with something else which it resembles or does not, and he uses this association to define what he is talking about. The result is that his writing has a very rich, almost poetical texture, which however also often obscures or even overwhelms the clarity and/or logic of his thought.” HUNTER–RUSSELL 2011, 22–23. Alapmű Plutarchos nyelvének képiségéhez: FUHRMANN 1964.

³³² RUSSELL 2023. (Donald Russel tanulmánya csak e-könyvként állt rendelkezésemre, amelyben nincsenek oldalszámok, ezért az alábbiakban nem tudok oldalszámokat rendelni a hivatkozásokhoz.)

³³³ ZIEGLER 1951, col. 931.

³³⁴ NORDEN 1915³ (1995), I, 63–79; Gorgias prózáját tömören, találóan összegzi: ADAMIK 1998, 24–26.

³³⁵ A két mű vonatkozó részeinek összefoglalásához lásd ADAMIK 1998, 121–167.

³³⁶ UO., col. 937–938.

³³⁷ RUSSELL 2023.

Például egy alanyból és egy állítmányból álló colonok is követhetik egymást, ami ugyancsak kiegyensúlyozottságot és szimmetriát eredményez.³³⁸ Plutarchos szövegeinek ritmusa egyrészt tehát az elrendezésből, mondatainak struktúrájából születik.³³⁹ Ám szövegeiben intenzív szerepet kap időmértékes metrumokon alapuló prózaritmust is, amely részben ritmikus clausulaként a mondatok, sőt a colonok végén, de a mondatban máshol is megmutatkozik.³⁴⁰ „We hear them everywhere, insistently repeated.” – írja Russell.³⁴¹ E prózaritmus tekintetében a hellénisztikus gyakorlatot követi, sokat inspirálódva Isokratésből.³⁴² Kerüli a hiátust. S a ritmikus clausulák sokszor hyperbatont igényelnek. Érdekes megfigyelés továbbá, hogy Plutarchos szívesebben dolgoz ki kisebb részleteket, mint nagyobb egységeket.³⁴³ Ám e magas fokú formai igényesség ellenére is fontosabb volt számára a gondolat és a tartalom, mint a stílus és a forma.³⁴⁴

A Janus-fordítás analízise során elengedhetetlen volt a görög szöveg mélységi elemzése, hiszen Janus fordításmódjának legfőbb viszonyítási pontja éppen a forrásnyelv stílusa volt. Ennek alapján igazat kell adnom Pellingnek, az apophthegmák valóban a dictumra, a mondásra, tehát e rövid szövegek záró elemére fókuszálnak, s nyelvi elemeik is ennek a szolgálatában állnak. A stílus gyenge voltáról tett megállapításokat azonban árnyalandónak tartom. Megfigyeléseim szerint Plutarchos fent bemutatott általános stílusjegyei az apophthegmákban is megfigyelhetők, hozzátevé, hogy a csiszoltság mértékében természetesen lehetnek különbségek. Szembeötlő egyszerűség csupán egyetlen területen, a szókincs terén figyelhető meg – amennyiben egyetlen nyelvi elemet leválaszthatunk az összes többiről. Plutarchos valóban alapszavakkal vázolja fel a történeteket. Takarékos, tartózkodik a fölösleges jelzők és más kiegészítések használatától. S ezzel valószínűleg ki is merítettük az „egyszerűség” jelenségét, hiszen más tekintetben az apophthegmák nem tekinthetők minden nyelvi

³³⁸ HUNTER–RUSSELL 2011, 22; TEODORSSON 2000.

³³⁹ Cícero volt az, aki a prózában elkülönítette egymástól a gondolatokon alapuló s azok elrendezéséből fakadó, s a figurákat is ennek megfelelően alkalmazó, természetes ritmust s az időmértéken alapulót. Vö. ADAMIK 1998, 139.

³⁴⁰ ZIEGLER 1951, col. 935–936. A Plutarchosra jellemző ritmikus clausulák felsorolását lásd például: ZIEGLER 1951, col. 936; HUNTER–RUSSELL 2011, 24–25; HUTCHINSON 2018; RUSSELL 2023 (ez az összegzés azonban Hutchinson 2018-as monográfiája előtt íródott). A jellemző clausulák összetétele a kutatásoknak megfelelően változott. A clausulákhoz lásd 117–118. o.

³⁴¹ RUSSELL 2023.

³⁴² A szótagok időmértékén alapuló prózaritmus azonban már nem Gorgias sajátja, hiszen ő e típusú prózaritmusra nem figyelt, ezért is engedte meg a hiátust. Gorgias ritmusa a mondat egy szótagnál hosszabb alkotóelemeiből, azok elrendezéséből született. A problematikához lásd: ADAMIK 1998, 26.

³⁴³ „Even in the »rhetorical« pieces, what may be called »small-scale« rhetoric (figures of speech and thought) is much more conspicuous than the structural rhetoric. Plutarch seems happier composing single impressive passages than constructing a unity.” RUSSELL 2023.

³⁴⁴ RUSSELL 2023.

megformálás nélkül odavetett, vázlatos szövegeknek. Sőt, feltűnő a magas szintű szerkesztés több szempontból is. Plutarchos – rá jellemző módon – apophthegmáiban is nagyon sok rövidítőszerkezetet használ, olykor egész építményeket emelve hierarchikus rendszerükből. Ezek főként az apophthegmák elején, az „előkészítő részben” találhatók, amelyek az előzményeket és a körülményeket vázolják. E részben rendszerint kevés a ragozott ige, olykor csupán a vezérigé az, többnyire valamely mondást jelentő szó. Ragozott igék sokkal inkább a dictum-részben találhatók. Ez az alapvető különbségtevés nyelvi síkon is érzékelteti, hogy a hangsúly a mondáson van. Az előzmények idősíkjai/idősíkjai kevésbé fontosak, hiszen szerepük „csupán” az, hogy megrajzolják az elhangzó mondás körülményeit, bázisként szolgáljanak a csattanó számára. Nem az esemény elmesélése tehát az esztétikai funkciójuk, hanem a pointírozott mondás egyik tényezőjét képezik. (Lásd például a Satibarzanésról szóló apophthegmát a 186–188. oldalon.)

A rövidítőszerkezetek ugyanakkor a tömörség szolgálatában is állnak, amely szemmel láthatólag Plutarchos ezen apophthegmáinak egyik fő jellemzője. Mondaton belüli elhelyezkedésük pedig kifejezetten művészinak mondható. Elrendezésük tudatos megfontolás következménye, melyben a szöveg más poétikai – elsősorban hangzásbeli és ritmikai – elemei is szerepet játszottak. Sokszor vesznek körül beékelt, esetleg szintén rövidítőszerkezettel kifejezett mellékmondatot, de részeik kerülhetnek egymástól azonos szótávolságra is, vagy más elv szerint rendezve. Szimmetria, párhuzamosság, ritmikusság jellemzi tehát „térbeli” elhelyezkedésüket, és ez az architektonikusnak is nevezhető elrendezés a szöveg más elemei esetében is megfigyelhető. A megkomponáltság pedig nem csupán a mondat egészére, hanem kisebb egységeire is igaz, a jószerkesztett belső szócsoportok különösen élvezetessé teszik az apophthegmák stílusát. Szépségükhöz hozzájárulhat a hangzás, a szavak hangalakja vagy a belső rímelés (homioptotonok, homioioteutonok). Az időmértéken alapuló prózaritmus hasonlóképpen tudatosan szolgálja a művészi formát,³⁴⁵ s az apophthegmákban a retorikai alakzatok gazdag tárháza figyelhető meg, amelyek illeszkednek a főnti elvekhez, azoknak megfelelően kerülnek a mondatokba.

Az alakuló műfaj lényegéhez tartozónak vélem a határozottan megfigyelhető elliptikus szerkesztésmódot. Ez nem csupán a tömörség szolgálatában áll, hanem nyelvi síkon képezi le, fejezi ki az esztétikai szituációt, a talányos vagy találókérdés-szerű alaphelyzetet, amelyre csattanós válasz következik. (Ez egyébként a rövidítőszerkezetekre is elmondható, amelyek – kibogozandók lévén – eleve önmagukban hordozzák a talányt.) A kihagyás

³⁴⁵ Plutarchos prózaritmusához lásd 83–84. o.

ugyanakkor a művészi elrendezést szolgálja, valamelyes asszimmetriát vive a szimmetriába. (Gyakoriak például a zeugmák.) Az elliptikus szerkesztés természetesen némi tartalmi homályosságot is maga után von, ami szintén nem idegen a műfaj alapkarakterétől.

A mindebből születő jószerkesztettséget, művészi felépítést és szép hangzást semmiképpen sem intézhetjük el egyetlen jelzővel, s nem mondhatjuk rá egyöntetűen, hogy egyszerű. Éppen ellenkezőleg: amennyire ennek a rövid terjedelemnek s a Plutarchos keze alatt születő műfajnak a keretei megengedik, és igényei megkövetelik, nyelvi megformáltsága a lehető legösszetettebb. Az egyszerűség benyomása az említett lexikai sajátosságokból, az egyszerű és takarékos szókincsből fakadhat. Ez esetleg tényleg őrzi Plutarchos jegyzetelési módját – hogy visszautaljunk a korábban vázolt hipotézisekre –, s egy bizonyos munkafázist tükrözhet, amelyben a jegyzetelő azért él alapszavakkal, hogy az összegyűjtött epizódokat később bármely felhasználásra alkalmassá tegye, s majd végleges helyén „színezzé” a nyelvezetet.³⁴⁶ Az egyszerű szókincs ugyanakkor a λιτόν jegyében bizonyos értelemben megfelel a műfaj karakterének, s talán fontos és szükséges ellenpontja a szöveg egyéb, retorikai/poétikai tekintetben való összetettségnek. (Nem kizárt, hogy már Plutarchos is valamiféle műfaji követelménynek engedelmeskedik ezen a téren.) Egyszerű és összetett, egyértelmű és kevésbé az – e kategóriák együttesen valósítják meg az apophthegmák esztétikai hatását, a talány és a csattanó kettősét.

Plutarchos vizsgált műve alapján tehát a következőképpen foglalhatjuk össze az apophthegma műfaji sajátosságait. Alapjellegzetessége a rendkívüli nyelvi megformáltság. Legfőbb jellemzője a tömörség, a brevitás. Ezt jelentős részben *per detractioem*, elliptikus formák segítségével éri el, de fontos szerephez jutnak benne a rövidítészerkezetek is. E formák váratlanságukkal hozzájárulnak a tartalmi frappánsághoz, az általuk keltett szintaktikai és szemantikai bizonytalanság s a „kibogozandóság” hozzájárul a szöveg hatásesztétikájához. További fő jellegzetesség az architektonikus elrendezés (szimmetria, tükröződés, párhuzam, azonos hosszúságú egységek stb.) s az ebből fakadó ritmikusság. A hangsúly – mind a tartalmi, mind a formai – a mondáson, a dictumon van, mivel ez képezi az apophthegma csattanóját. Emiatt kevésbé fontos az előzményként és keretként szolgáló történet időbeli kidolgozása, emiatt kaphatnak nagyobb szerepet a rövidítészerkezetek, és léphet előtérbe egyfajta nominalitás. Az apophthegma további sajátossága a lexikális egyszerűség.

---

³⁴⁶ A vizsgálódás folytatható volna ezen a ponton olyan apophthegmák kontextusba helyezett megszövegezésének összehasonlításával, amelyeket Plutarchos műveiben felhasznált. Jelen dolgozat azonban nem tekinti feladatának, hogy ezen a szálon továbbvigye a kutatást. Az apophthegmák kontextusba helyezésének módját természetesen vizsgálja a Plutarchos-filológia (pl. PELLING 2002; DEMULDER 2021), ám nyelvi jellemzőik szisztematikus felmérésére kevesebb hangsúly esik. E téren alapkutatások szükségesek. Vö. PELLING 2002, 84.

Végül pedig hangsúlyoznunk kell, hogy az egyes apophthegmák – bár a gyűjtemények törekszenek az egy személyhez tartozókat egymás után állítani, mintha történeti narratívát képeznének – poétikailag önálló egységek. A műfaj stiláris és retorikai megformáltságára vonatkozó fenti inherens érvekhez egy „külső” argumentum is hozzárendelhető. Hogy a *Királyok és hadvezérek bölcs mondásai* esetében valóban művészi megformáltságról kell beszélnünk, azt Janus eljárás módja látványosan visszaigazolja. A költő érzékeny, képzett és csiszolt ízlésű olvasóként felismerte a műfaj stiláris és retorikai jegyeit, s ennek elemeit, jellegzetességeit még tovább polírozva, tökéletesítve ültette át saját fordításába.

Hiányzó tartalmi elemek az eredetiben mint fordítási problematika

Bár a dolgozatnak egyáltalán nem volt célja, hogy a forrásszöveg specifikus problémáit vizsgálja, egyetlen szempontról mégis említést kell tennünk, ugyanis érinti a fordítás problematikáját, annak lehetőségeit. A jelenség voltaképpen a két plutarchosi apophthegmagyűjtemény keletkezésének és felhasználásának, funkciójának kérdéskörébe tartozik, emellett pedig műfaji vonatkozásai is vannak.

Köztudott, hogy a két apophthegmakorpusz alapjául szolgáló történeteket Plutarchos más szerzők munkáiból, főként történetírókból gyűjtötte össze. Ezeket az epizódokat aztán felhasználta a *Párhuzamos életrajzokban* és más munkáiban, illetőleg megszületett belőlük a két gyűjtemény. Vitatott, hogy Plutarchos a nyelvi megformáltság mely fokán vetette ezeket papírra az első jegyzetelés során. Pelling rámutat, hogy bizonyos apophthegmák a két gyűjteményben és az *Életrajzokban* a megformáltság hasonló szintjét mutatják. Emellett azt is megfigyelte, hogy számos darab tartalmilag másként jelenik meg önálló apophthegmaként és az *Életrajzok* kontextusában. Miként részletezi, az eltéréseknek számos oka lehet. Bizonyos esetekben morális szempontokat vett észre az omissziók háttérében, erkölcsileg súlyosan kifogásolható mozzanatok vagy akár teljes apophthegmák kimaradhattak ilyen megfontolásból a gyűjteményekből. Ám a legfontosabb különbség az egyes apophthegmák prezentálásában természetesen a két eltérő műfaj – apophthegmagyűjtemény versus történeti mű – igényelte pozicionáltságból és funkcionalitásból fakadt. Két momentumot kell itt megemlítenünk, az apophthegma kontextuális beágyazottságát az egyikben s önálló voltát a másokban, illetőleg tartalmi specifikusságát az egyikben és általánosságra törekvését a másokban. A szóban forgó epizódok az *Életrajzokban* széles kontextusba ágyazódnak, az olvasónak gazdag információs háttér áll rendelkezésére megértésükhöz, és az is előfordul,

hogy olyan elemek, amelyek az apophthegmagyűjteményben az adott darabhoz kapcsolódnak, az *Életrajzok*ban a szöveg más pontján, nem pedig az apophthegmánál olvashatók. Ezzel szemben az apophthegmagyűjteményekben ezek az epizódok önálló egységként szerepelnek, mindentől függetlenül is működniük kell, s így olyan mozzanatok is szükséges tartalmazniuk a megértéshez, amelyek az *Életrajzok*ban a kontextus által válnak ismertté. Emellett, bár az apophthegmáknak a történeti műbe ágyazódva is van általánosító jellegük, ez a funkció – általános életigazságok, pozitív vagy negatív tanulságok közvetítése – autonóm változatukban, az apophthegmagyűjteményeken belül felerősödik. Így a nagyon kontextusspecifikus epizódok ez utóbbiakból ugyancsak kikerülhettek.³⁴⁷

Pelling rámutat arra is, hogy van néhány olyan apophthegma a két gyűjteményben, amelyek az *Életrajzok*beli vagy az eredeti műbeli kontextusának ismerete nélkül pontosan nem érthetőek. Az ilyen darabok természetesen humanista fordítóink számára is gondot okoztak, miként minden későbbi fordító számára is. Egyben természetesen izgalmas esettanulmányok, hiszen intertextuális viszonyok sokaságát, olykor láncolatát lehet fellátni a szöveg különféle megjelenési formái között, ami Plutarchos saját forrásaihoz való viszonyával, a kijegyzetelés módjával és a szöveg legelső megformálásával kezdődik, s eljut a 20. századi fordítóig. A kérdés egyben a hatástörténet (*Wirkungsgeschichte*) kereteiben is tárgyalható.³⁴⁸ A jelenségre példaként választott apophthegma magyar fordítása a következő:

„Orontés, Artaxerxés király veje, miután indulatossága miatt megvetés tárgya lett [vagy: kegyvesztett lett? gyalázat érte?], és elítélték, így szólt: miként a számvetők ujjai is egyszer tízezreket, másszor viszont csupán egyetlen egységet jelentenek, ugyanúgy a királyok barátainak is egyszer minden, máskor a lehető legkevesebb áll a hatalmukban.”

A magyar fordítás bizonytalansága valójában a görög eredetiéből fakad, amely homályossága miatt többféle értelmezést is lehetővé tesz. Pusztán az apophthegmából ugyanis nem derül ki, hogy pontosan mi történt, csupán annyi, hogy Orontés valmiféle megbecsülés nélküli helyzetbe került (ἀτιμία περιπεσὼν), és elítélték. Még megtudjuk azt is, hogy a haragja miatt (δὲ ὀργῆν) történt mindez. Ez az apophthegma ugyanis egy meglehetősen szabad parafrázisa egyetlen mondatnak, amely Diodorus Siculus történeti munkájának 15. könyvében, annak is a 11. fejezetében található az Orontés-történet zárásaként. A história az Euagoras

³⁴⁷ Mindehhez lásd PELLING 2002, főként 83–84.

³⁴⁸ A műfordítást a hatástörténet szempontjából tekinti: POLGÁR 2003, főként 7–24.

ellen indított ciprusi háború során játszódik. Orontés, az egyik perzsa hadvezér, egyben Artaxerxés nagykirály veje féltékenységből és hatalomvágyból megvádolja a fővezért, Tiribazost a nagykirály előtt azzal, hogy a király elleni machinációkba fogott. Tiribazost erre bebörtönzik, majd bíróság elé állítják, ahol azonban tisztázni tudja magát a vádak alól. És itt jön a kérdéses mondat: „[Artaxerxés] Orontést – elítélve őt amiatt, hogy hamis vádat koholt –, töröltette barátai listájáról, és a megbecsülés legteljesebb hiányába vetette.³⁴⁹”

Diodorus Siculus 15, 11

DIODORUS 1963, p. 375

τοῦ δὲ Ὀρόντου καταγνοῦς ὡς ψευδῆ
κατηγορίαν πεπλακότος ἔκ τε τῶν φίλων
ἐξέκρινε καὶ ταῖς ἐσχάταις ἀτιμίαις
περιέβαλεν.

Plutarchus, Apophthegmata, 174B

Orontés

Ὀρόντης ὁ βασιλέως Ἀρτοξέρξου
γαμβρός · ἀτιμία περιπεσῶν δι' ὀργήν ·
καὶ καταγνωσθεῖς ·
ἔφη ·
καθάπερ οἱ τῶν ἀριθμητικῶν δάκτυλοι ·
νῦν μὲν μυριάδας · νῦν δὲ μονάδα [τιθέναι]
δύναται ·
τὸ αὐτὸ καὶ τοὺς τῶν βασιλέων φίλους ·
νῦν μὲν · τὸ πᾶν δύνασθαι ·
νῦν δὲ τοῦλάχιστον.

A két szöveg összehasonlításával megfigyelhetjük Plutarchos módszerét, miként alakította át forrásszövegét a célszöveg funkciójának megfelelően, autonóm apophthegmának szánva. Először is megmondja, hogy kis volt Orontés – Artaxerxés király veje –, majd két mozzanatot vesz át az eredetiből: a megbecsültség nélküli, megvetett állapotba való kerülést (aláhúzással jelölve), és az elítélést (kurzíválva). S ezek esetében az eredeti szavakat és kifejezéseket használja, adaptálva az új mondathoz. Az apophthegma második fele, a hatalmasok barátainak kiszámíthatatlan volta vándormotívum, amely például Polybiosnál (V, 26, 23) vagy Diogenés Laertiosnál (I, 59, Solón) is megtalálható. Plutarchos nyilvánvalóan általános érvényű gondolat megfogalmazására törekedett az átfolgozással, arra, hogy érzékeltesse: a hatalmasok kegye kiszámíthatatlan, s ebből a szempontból többé már nem volt fontos számára, hogy valójában mi is történt. Sőt, jobb is volt nem tudni, hogy Orontés joggal bűnhődött. Ám valamiféle ok megfogalmazására mégis szükség volt, s így kerülhetett bele az új

³⁴⁹ Lehet így is interpretálni: „minden tiszttségétől megfosztotta.”

változatba az ugyancsak kellőképpen ködös δι' ὀργήν, amit megint csak többféleképpen fordíthatunk, de összességében azt jelzi, hogy Orontés forrófejű lehetett, és indulatból vagy haragjában követett el valamit.

Ez a homályos tartalom kihívás elé állította a fordítókat is, ugyanis a többjelentésű szavak és kifejezések sokféle interpretációt megengedtek. Filelfo a καταγγνώσκω igének nem is az „elítél”, hanem a „megvet” („contemptui esset”) jelentését választotta, s körülbelül így fordította: „gyalázat érte, és megvetés tárgya lett”. Janus ezzel szemben megmaradt az „elítél” jelentésnél („esset condemnatus”). Fordítása hozzávetőlegesen: „gyalázat érte, és elítélték”. Mindkét fordítás helyes. Elemzésünkkel azt kívántuk bemutatni, hogy ebben az esetben a két humanista eltérő fordítása nem vagy-vagy helyzet, melynek során az egyiket hibásnak, a másikat pedig helyesnek kell tekintünük, hanem mindkét fordítás helyes, és – miként láttuk – ez a plutarchosi szöveg keletkezésmódjával és funkcionalitásával áll összefüggésben. (Az alábbi táblázatban az összehasonlítás kedvéért feltüntettük a két másik fordító, Antonio Cassarino és Raffaele Regio változatát is.)

Filelfo 4r–v	Cassarino 104v	Janus 5v	Regio p. 58
Orontes regis Artaxerxis gener cum <u>ob iram ignominiam excedisset</u> ³⁵⁰ <i>contemptuique esset</i> inquit quemadmodum computatorum digyti nunc decies millenarios numeros: nunc unarios quaerunt ponere ³⁵¹ . Eodem quoque modo regum amicos	Orontes regis Artaxerxis gener <u>propter iram affectus contumelia</u> ac <i>damnatu</i> s . ait . quemadmodum digiti arithmeti corum nunc decem milia . nunc unum possent significare . item et amicos regum nunc	Orontes regis Artaxerxis gener · cum <u>notam ex indignatione incurrisset</u> · et <i>esset condemnatus</i> · ait · quemadmodum supputatorum digiti · modo myriadas ³⁵³ modo unitates reddunt · itidem et regum amicos · nunc quidem omnia	Orontes regis Artaxerxis gener, quum <u>ob iram inhonorationis</u> , et <i>condemnatus foret</i> : Ut computatorum, inquit digiti, nunc decem millia, nunc unum significant, ita regum quoque amici interim totum, interim minimum possunt.

³⁵⁰ Az ősnymataványban a fő használó kéz javította „excidisset”-re a valószínűsíthető nyomtatási hibát.

³⁵¹ Filelfo fordítása tükrözi a fordítása alapjának tekinthető görög kódex szövegállapotát, pontosan visszadja a kiadás által kirekesztett τιθέναι-t is (Firenze, BML, Plut. 56.7, 3r, a τιθέναι elhelyezkedését lásd fent, a táblázatban).

³⁵³ A kódexben eredetileg „muriadas”, L² javítja „myriadas”-ra.

posse quandoque totum, quandoque minimum. quidem posse omnia . nunc nihil.³⁵² posse · nunc vero quam minimum.

Néhány hely arra utal, hogy Franco Filelfo felismerte a kontextusból való kiszakítottság problémáját, s az apophthegma pontos értelmezéséhez fellapozta annak forrását, hogy megismerje a teljes történet. Ez történt az Idanthysos-apophthegma (174E) esetében, amelyet Filelfo egyértelműen Hérodotos alapján (IV, 136, 142) fordít le,³⁵⁴ sőt, az eredeti apophthegmában nem meglévő magyarázatot is beszúr, az „ἀπαλλάττεσθαι”, „eltávozni” igét így adja vissza: „effugerent ac sese in libertatem vindicarent”, azaz „meneküljenek el, és szabadítsák fel magukat”. Magyarázatszerűen fordít le egy melléknevet is. Az ἄδραστα „tétlen” Filelfónál „minime fugitiva” lesz, azaz „szökésre legkevésbé sem gondoló [rabszolgák]”. A szövegek a következőképpen alakulnak (a kérdéses helyeket félkövérrel jelöltük):

Ἰδάνθυρσος ὁ Σκυθῶν βασιλεύς, ἐφ’ ὃν διέβη Δαρεῖος, ἔπειθε τοὺς Ἰώνων τυράννους τὸ τοῦ Ἰστρου ζευῆμα λύσαντας **ἀπαλλάττεσθαι**· μὴ βουλευθέντας δὲ διὰ τὴν πρὸς Δαρεῖον πίστιν ἀνδράποδα χρηστὰ καὶ **ἄδραστα** ἐκάλει. (174E)

A görög apophthegma kontextustól független fordítása:

„Idanthysos, a scythák királya, aki ellen Dareios átkelt a folyón, megpróbálta rávenni az iónok urait, hogy az Istros hídjának lebontását követően **távozzanak el**. Mivel a Dareios iránti hűségük miatt azok ezt nem akarták megtenni, hasznos és **cselekvésképtelen** rabszolgáknak nevezte őket.”

Filelfo fordításának fordítása:

„Idanthysos, a scythák királya, aki ellen Dareios átkelt a folyón, megpróbálta rávenni az iónok urait, hogy az Istros hídjának lebontását követően **meneküljenek el, és szabadítsák fel magukat**. Mivel a Dareios iránti hűségük miatt azok ezt nem akarták megtenni, hasznos és **szökésre legkevésbé sem gondoló** rabszolgáknak nevezte őket.”

³⁵² Az apophthegma mellett a margón megtalálható Filelfo változata is a scriptor másolatában.

³⁵⁴ Az apophthegma elemzéséhez lásd 198–201. o.

Egyértelmű, hogy Francesco Filelfo itt nem Plutarchos szándékát követi, nem az eredeti kontextusától immár elszakadt, általánosabb érvényű tartalmat kívánja közvetíteni, hanem a Hérodotosnál szereplő történetet rekonstruálja. Az általánostól tehát visszafordul a konkrét felé. Ez pedig ismét azzal a szándékával magyarázható, hogy az eredetinel anekdotikusabbá, elbeszélőbb jellegűvé tegye az apophthegmát.³⁵⁵

Tagolópontok a lipcsei kódexben

A szövegelemzések során nyilvánvalóvá vált, hogy Janus poétikai eljárásának megértéséhez különös figyelmet kell fordítanunk a lipcsei *Apophthegmata*-kódex szövegének eredeti tagolására. Azokra a tagolópontokra tehát, amelyeket a másoló helyezett el a szövegben, minden bizonnyal az előtte fekvő előkép nyomán.³⁵⁶ Ez a körülmény azonban korántsem volt nyilvánvaló. Eleinte, Ábel kiadásából dolgozván csupán az tűnt fel, hogy az apophthegmák ritmikusak, egészen pontosan fogalmazva: vannak különösen ritmikus részek. A mondatok elejének és végének ritmikai kidolgozottsága kézenfekvő volt, hiszen ez a megformált prózai szövegek egyik követelménye,³⁵⁷ ám sokáig egyáltalán nem volt belátható, hogy mihez is kell a ritmust viszonyítani a mondatok belső terében, mi az a tartalmi vagy strukturális egység, amely kompaktságában elemzés tárgyául kínálja magát. A kérdés megközelítéséhez újra a lipcsei kódex szövegének mikrofilológiai vizsgálata tűnt célszerűnek, és már első olvasatra kirajzolódott, hogy a ritmus a tagolópontokhoz igazodik, az általuk közrezárt szövegrészek ritmusa is a komponáltság jeleit mutatja, nagyon gyakran ritmikus felütéssel és zárással. Ez sem jelentett azonban teljes bizonyosságot. Tovább vizsgálva a kérdést és elemezve az apophthegmákat újabb lépésként a görög kódexek mikrofilológiai analízise is szükségesnek tűnt. Meghatározva, hogy melyik is az a szövegcsalád, amelybe

³⁵⁵ Mindez érinti az apophthegma műfajának kérdéseit is, s rávilágít arra, hogy a történetiség és az általános érvény, erkölcsi tanulság aránya ebben a műfajban más, mint az ennél kissé szabadabb, hosszabb terjedelmű, részletezőbb kisműfajokban. Az általános elem itt nagyobb arányban van jelen annak ellenére is, hogy a kerettörténet konkrét személyekhez kötött. Mindez az apophthegma gnomikus jellegét hangsúlyozza.

³⁵⁶ A humanizmus során a központosásra ismét nagyobb figyelem vetült, amely része volt az írás és a latin nyelv megtisztítására, minőségi javítására, áttekinthetővé tételére való általános törekvésnek. Az egyes szerzők/másolók maguk is figyelmet fordítottak szövegeik/másolandó szövegeik központosására, sokszor önálló rendszert dolgozva ki. Egy-egy scriptor különböző kéziratokban más-más szisztémát követhetett. A humanista kéziratok esetében tehát számolni kell azzal, hogy az adott másolatnak saját belső központoszási mechanizmusai vannak. Vö. PARKES 2016, 48.

³⁵⁷ QUINT. ins. 9, 4, 60–71.

Janus szövege tartozhatott (lásd alább), az odatarozó kódexek vizsgálata révén megállapítható volt, hogy a lipcsei kódex tagolása alapvetően a behatárolt család görög kódexeinek tagolását követi.

Az addig elvégzett elemzéseink, Janus fordításának poétikáját érintő tapasztalataink és a feltároló tények – a görög kódexek és a lipcsei kódex tagolása közötti nyilvánvaló kapcsolat – alapján egyértelművé vált, hogy a tagolás tükrözi Janus munkamódszerét, a szövegalkotás folyamatát, s a fordításban megfigyelhető esztétikai jellegzetességek a tagolással összefüggésben állnak. Kétségtelenné vált, hogy a tagolópontok által határolt egységek – commák, mai elnevezéssel szintagmák, olykor teljes mellékmondatok – poétikai egységeket képeztek a költő számára. A szöveg prózaritmusai, metrikai és más sajátosságai ezzel a jelölésrendszerrel állnak összefüggésben.

A fenti összefüggés azért is valószínűsíthető, mert – amint rámutattunk – a lipcsei kézirat olyannyira közel áll a szerzői eredetihez, hogy talán magának a szerző/fordítónak beavatkozásai találhatók meg benne. Tudniillik egy egykorú, közel egykorú használó (L²) végigment a szövegen, végigkorigálta, és „újratagolta” abban az értelemben, hogy bizonyos tagolópontokat virgula suspensivává alakított, néhányat – nagyon keveset – törölt, néhányat pedig hozzáadott. Beavatkozásai egyenértékűek azzal, mintha valaki az ultima manust adná hozzá egy szöveghez véglegesítés előtt. Hogy egy közeli példára utaljunk, eljárása nem más, mint Vitéz Jánosé, aki hasonló módon szokta véglegesíteni a számára másolt kéziratokat.³⁵⁸ Csapodi Csaba vetette fel, hogy ez a kéz esetleg maga a költő lehetett.³⁵⁹ Jóllehet használható és elégséges paleográfiai érvek továbbra sem állnak rendelkezésre, a kódex szövegének, különféle rétegeinek alapos áttanulmányozása és a teljes összehasonlító szövegelemzés elvégzése után magam is egyetértek Csapodi feltételezésével. A korrektor ugyanis beszúr olyan szavakat, amelyeket a másoló kihagyott, s úgy tűnik, hogy ezek nem önkényes kiegészítések. Emellett magas szintű tudatosság figyelhető meg az egykorú korrektor részéről a tagolás korigálásában. (Minderről részletesen később.)

E korrektor személyének kiléte azonban mégsem érinti kérdéseink és vizsgálódásaink lényegét. Hiszen a latin szöveg és a görög kódexek tagolásának szoros kapcsolata egyértelművé tette, hogy a kódex eredeti rétege e korrektor nélkül is szükségszerűen leképezi Janus Pannonius munkamódszerét. Kiváló kontrollpéldák e tételünk igazolására azok az

³⁵⁸ Vitéz az ultima manus során ugyancsak fixálja a tagolást, jelöli a paragrafusokat és a tulajdonneveket, korigálja a szöveget, adott esetben fejléceket és foliószámokat ad a kéziratához. Mindehhez lásd: ZSUPÁN 2009, 2021, 2022; ZSUPÁN, *The arrival of humanism*.

³⁵⁹ CSAPODI 1975, 193.

apophthegmák, amelyek a görög kódexekben nem tagoltak, ám Janus fordítása a lipcsei kódexben tagolja őket. Ilyen az Artaxerxéről szóló 2. apophthegma, amelynek alább részletes elemzésére is sor kerül.³⁶⁰ A szöveg tagolása a lipcsei kódexben tökéletesen leképezi annak poétikai struktúráját, végső soron pedig Janus munkamódszerét tükrözi.

Egyetlen körülményre utalunk még, amely a lipcsei kódex és a fordításhoz használt görög kézirat kapcsolatát jelzi, ezúttal vizuális téren: a lipcsei kódexben interpunkciós jelként kizárólag pontokat látunk, jóllehet a nyugati másolói gyakorlatban a 15. században az interpunkciós jelek tárháza formailag jóval gazdagabb. A vessző, a virgula suspensiva, amely a commák tagolására szolgál, azaz tulajdonképpen a középső állású pont, a stigma mesé megfelelője, általánosan elterjedt volt ekkoriban, mint ahogy nagyon gyakori a kettőspont is.³⁶¹ Vitéz János a maga kézírataiban éppen ezt teszi: a másolatokban elhelyezett pontokat a megfelelő helyeken virgula suspensivává alakítja, s így jár el a fekete tintával dolgozó korrektor is a Janus-kódexben. Azaz mindketten a maguk, kortárs gyakorlatát alkalmazzák. A pontok kizárólagos választása nem is a másoló sajátossága. Ellenőriztem valamennyi olyan kéziratot, amelyet neki attribúálok,³⁶² s mindegyikben más és más interpunkciós rendszert alkalmaz. Ezekben a főt említett interpunkciós jelek nagyon változatos összetételben jelennek meg – nyilvánvalóan a másolathoz használt előképek függvényében. A lipcsei kódex esetében a pontok kizárólagos alkalmazását a szerzői kézirat ösztönözhette, amelyet Janus szükségszerűen a görög kódex gyakorlatából vehetett át.³⁶³

³⁶⁰ Lásd 137–140. o.

³⁶¹ PARKES 2016, 304, 307. A virgula suspensiva eredetileg a legrövidebb szünet jelzésére szolgált, s a commák után állt. A 14., 15. és a 16. században azonban valamennyi típusú szünet jelzésére használták, kivéve a mondat végét. A kettőspont eredetileg a colonokat választotta el egymástól, de a humanista másolók a commák utáni szünetek jelzésére is használták.

³⁶² Lásd 8–9. j.

³⁶³ A Janus filológiában teljességgel feltáratlan, de eredményekkel kecsegtető terület az időben és térben a költőhöz közel születő kéziratok központosításának vizsgálata. Egyetlen szűrőpróbaszerű vizsgálatot végeztem el ezen a téren, egy olyan kézíraton, amelyet magam is jól ismerek, a B kódexen (Bécs, ÖNB, Cod. 3274). A kódex, mint köztudott, a Janus-szövegahagyomány legfontosabb darabja, 388 eprigrammát, 15 elégiát tartalmaz, valamint a Guarino-panegyricust. A kézirat valójában kolligátum, két eltérő kodikológiai és paleográfiai jellegzetességeket felmutató részből áll. 1. rész: Epigrammák és elégiák, ff. 1–106; 1. és 2. kéz; vízjel: mérleg, Picc. V. VI/59, 208, Linz 1500/1501; puha, zsiros érzetű papír, nagyobb írástükör, mint a másik egységben; vakvonalazás — 2. rész: Guarino-panegyricus, ff. 107–134; 3. kéz; vízjel: horgony, hasonló, mint Picc. VI, IV/88, 188, Linz 1493; tisztább, szárazabb, merevebb papír; kisebb írástükör, mint az első részben, szűkebb sorok, látható vonalazás. (Az adatok saját adatfelvétel eredményei. Mayer Gyula megfigyelése szerint csak az utolsó ívfűzet [ff. 123–134] vízjele horgony. Vö. JANUS PANNONIUS 2006, 11–12. A kérdést autopsziával ellenőrizni kell.) A kézirat tehát minden bizonnyal a 15. század végén vagy a 16. század elején keletkezett. Az interpunkciós jelek összetétele azonban mégsem e felosztás szerint és nem is a scriptorok szerint oszlik meg, hanem műcsoportonként. Az epigrammákban többnyire kettőspontokat és pontokat találunk, az előbbieik javára, az elégiákban azonban kettőspontokat alig, hanem túlnyomórészt pontokat és valamennyi virgulát. A Guarino-panegyricusban pedig újra visszatérnek a kettőspontok a mondaton belüli tagolás funkciójában, és szinte egyáltalán nincs virgula (talán az ősnymtatványok által befolyásolt gyakorlatot mutat?).

A Janus által a fordításhoz használt görög szöveg és a g kódex

Tételünk szerint tehát a lipcsei kódexben található központosítás közvetlen kapcsolatban áll az alkotói folyamattal, valamiképpen tükrözi azt, egyben pedig a szöveg esztétikai struktúráját is jelzi. Tudatos használatukat igazolja az a felismerésünk, hogy a latin szöveg tagolása lényegében követi a művet tartalmazó görög kódexek egy csoportjának tagolását. (Tapasztalataink szerint a szövegtagolás a görög kódexekben családonként különül el, azaz az azonos családba tartozó kéziratok tagolása nagyjából azonos.³⁶⁴) Miután pedig nyilvánvalóvá vált, hogy az eredeti (görög) tagolási szisztéma alapvető volt a latin szöveg esztétikai kidolgozásában, fontosnak mutatkozott, hogy valamiképpen behatároljuk azt a családot vagy szövegverziót, amelyet a költő a fordításhoz használt. Mivel a fordítás nagyon hűségesen követi a görög eredetit, a szövegkiadás segítségével lehetségessé vált véleményt alkotni arról, hogy a Janus által használt görög szöveg a hagyomány mely ágába tartozhatott. Úgy találtuk, hogy az alapul szolgáló görög eredeti felváltva főként a Γ és a Σ szövegcsalád³⁶⁵ jellegzetességeit követi. Janus szövege esetében egy olyan változatot feltételeztünk tehát, amely vagy őrizte a két család kettéválása előtti állapotot, vagy pedig kettejük kontaminációjából keletkezett. A szövegkiadás valóban regisztrált egy olyan kódexet, amelynek szövege a két említett család kontaminációjából állt elő.³⁶⁶ Jelzete: Pal. gr. 170, a heidelbergi Bibliotheca Palatina egyik darabja, amelyet ma a Vatikáni Könyvtár őriz.³⁶⁷ A szövegkiadásban a kódexet a „g” szigla jelöli. A fordítás és a kódexek összevetése során arra a következtetésre jutottunk, hogy Janus szövegváltozata közel állhatott ennek a kódexnek a szövegéhez. Janus fordításának egy-két olyan jelensége, amely csakis ebben a kéziratban föllelhető, nagyon valószínűvé teszi a kapcsolatot a költő kódexe és a g-ben található szövegvariáns között. Ugyanakkor Janus fordításának minden olyan helye, amely csupán a vizsgált kódexek egy részében lelhető fel, g-ben is megtalálható. Mindazonáltal egy-két helye nem magyarázható g alapján. Egyik ilyen pont árulkodónak bizonyult, ugyanis Janus olvasata csakis a Maximos

³⁶⁴ Természetesen ezt csupán a vizsgált műre értjük. A központosítás minden szerző szöveghagyománya esetében megvizsgálandó, és valószínűleg különböző képleteket mutat.

³⁶⁵ Nachstädt, Sieveking és Titchener szövegkiadása (PLUTARCHUS 1971) a *Regum et imperatorum apophthegmata* (59), az *Apophthegmata Laconica* (60), a *De fortuna Romanorum* (56) és a *De Alexandri M. fortuna aut virtute* I. II. (57 a b) szöveghagyományát kezeli együtt, lévén, hogy e szövegek hagyományozódása csaknem teljesen közös volt.

³⁶⁶ PLUTARCHUS 1971, X.

³⁶⁷ A kézirathoz lásd Vinzenz Gottlieb 2020-as leírását korábbi irodalommal: [Bibliotheca Palatina – digital » Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. gr. 170 \(uni-heidelberg.de\)](https://www.bibliotheca-palatina.de/) (2023. 12. 1.); valamint MANFREDINI 1987, 1034, 190. j.

Planudés-féle redakcióra visszavezethető családban (II) található meg (lásd alább, a példaknál).³⁶⁸ Ebből az a következtetés vonható le, hogy Janusnak egy másik görög szöveg is rendelkezésére állt, még hozzá egy olyan, amely ezt a családot képviselte. Egyben azt is figyelembe kell vennünk, hogy Janus akár Filelfo fordítása alapján is korrigálhatott. Filelfo verziója így akár kontaminálhatta is a Janus által használt kódex szövegét az elkészült fordításban. Valamint számolnunk kell Janus esetleges, logikán alapuló, önálló emendációival a fordítás során.

A vatikáni kézirat (g) a 15. század első felében/közepén Itáliában keletkezett, majd főként Firenzében forgott: a possessorbejegyzések alapján Andrea di Biagiót, Francesco di Nicholaio Biliottit és Giovanni Aurispát követően 1457-ben Gianozzo Manetti (1396–1459) könyvtárába került. Innen Ulrich Fugger vásárolta meg 1555-ben, hogy végül a heidelbergi Bibliotheca Palatina részévé váljon. Már a proveniencia is egyértelművé teszi, hogy ez a kódex nem lehetett Janus példánya. Igaz, a kézirat legújabb leírása valamelyest megkérdőjelezi a Manetti-eredetet, ugyanis nem található meg benne a szokásos Manetti-possessorbejegyzés és tartalomjegyzék.³⁶⁹ Származására csupán a Fugger-katalógus utal, amelyben a kódex jelzete után a „mane” bejegyzés áll, ami a katalógus belső jelzésrendszere alapján rendszerint a Manetti-provenienciát jelöli.³⁷⁰ A kéziratot átlapozva azonban azt találtuk, hogy a foliálás Gianozzo Manettitől származik, és Manetti-margináliák is találhatók benne.³⁷¹ Biztosra kell vennünk tehát, hogy a Fugger-katalógusban jelölt eredet igaz. Mind ebből következően Janus Pannoniusnak egy olyan kézírata volt, amely nagy valószínűséggel ugyanazt a szövegváltozatot tartalmazta, mint Pal. gr. 170, ám nem volt azonos vele.³⁷²

³⁶⁸ Lásd továbbá: 211–213. o.

³⁶⁹ UO.

³⁷⁰ BAV, Pal. gr. 1916, 547r.

³⁷¹ Az összehasonlításához felhasznált kódexek: BAV, Pal. gr. 166, 167, 168, 169, 178. Ezek a Plutarchos-kéziratok ugyancsak a Manetti-könyvtárból kerültek Ulrich Fugger tulajdonába. De közelebbi példát is hozhatunk: az OSZK-ban őrzött Plautus-corvina (Cod. Lat. 241.) szintén megfordult Manetti-könyvtárban is: megtalálható benne a possessorbejegyzés, a tartalomjegyzék, az autográf foliálás és néhány margójegyzet is Gianozzo Manettitől. A kódexhez lásd: „Az ország díszeré.” 2020, Kat. F11, 318–322 (Pócs Dániel).

³⁷² A heidelbergi kézirat scriptora, Ἀθανάσιος (vö. RGK II, Nr. 11; <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/copiste-possesseur-autre/815/>) (2022. 12. 20.); PLP, vol. 1, 376–377) több szálon is kapcsolatba hozható a korabeli magyar könyvkultúrával. Ő másolta a bécsi Hésiodos-corvinát (Bécs, ÖNB. Suppl. gr. 18, lásd hozzá újabban: BOLONYAI 2011), emellett barátja volt Kijeji Isidornak, akinek egyik munkája később szintén corvina lett (München, BSB, Cod. Graec. 157; a kódexhez lásd HAJDÚ 2003, 255–259; HAJDÚ 2008, 29–67). Ἀθανάσιος kapcsolatban állt Bessarión körével is, aminek azért van jelentősége, mert más, Magyarországra került görög kódexek másolói esetében is megállapítható ugyanez. A Janusénak tartott Plótinus-kézirat másolója, Démétrios Tribólés például szintén Bessarión környezetéhez tartozott (München, BSB, Cod. Graec. 449, vö. HAJDÚ 2008, 40. Egy másik kódex ugyanezzel a tartalommal [Plótinus], szintén Tribólés által másolva egyenesen Bessarión saját kódexe volt: Velence, BNM, Cod. Marc. 240, HAJDÚ 2008, 41). Ha Ἀθανάσιος esetleg egy másik példányt is készített g kódex tartalmával, az akár Magyarországra, Janushoz is kerülhetett. A Gianozzo Manetti-szálon szintén eljutunk Magyarorszáig: az ő könyvtárból származik az említett Plautus-corvina (lásd előző j.), valamint egy görög kódex Plutarchos *Vitae*-inek egy részével (Seitenstettensis 34), amelyről Németh

Az alábbiakban néhány bizonyító erejű példát hozunk a szövegből a fordítás és g kódex határozott kapcsolatára. Elemzésünkhöz felhasználjuk a gamma és szigma családok egy-egy képviselőjét is, hiszen g ezek segítségével volt behatárolható.

Γ család

G: Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Barb. gr. 182, ff. 147r–177v (10. sz. vége vagy a 11. sz. eleje, a Γ család legrégebbi eleme, a család valamennyi tagjának forrása.³⁷³)

Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 56.7 (szigla nélkül, G közvetlen apográfja — Francesco Filelfo kódexe, 1435/36-ban másolta számára Sienában Ἀντώνιος Ἀθηναῖος³⁷⁴)³⁷⁵

Σ család

c: London, British Library, Harley 5692, ff. 284r–307r (15. sz.)³⁷⁶

*

g: Città del Vaticano, BAV, Pal. gr. 170, ff. 78r–103r (15. sz.)³⁷⁷

András feltételezi, hogy esetleg corvina volt, s hogy Magyarországra kerülésének egyik lehetséges útja éppen Janus Pannonius lett volna. Vö. NÉMETH 2017. — A digitalizált kódex (2024. 1. 4.): https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_gr_170?ui_lang=eng

³⁷³ PLUTARCHUS 1971, XIII. A digitalizált kézirat: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.gr.182 (2023. 11. 30.) A kódex egy 10/11. századi (ff. 2–312) és egy 14. századi (ff. 1 [tartalomjegyzék], 313–389) részből áll. Korai egysége Marc. gr. 250-nel együtt az ún. *recensio Constantiniana*-ra vezethető vissza (vö. MARTINELLI TEMPESTA 2013, 279). A legrégebbi olyan kötet, amely csakis a *Moralia* darabjait tartalmazza. Miként a számos bejegyző kéz tanúsítja, folyamatosan használták, köztük a Chóra kolostor könyvtárosa, Maximos Planudés Plutarchos oeuvre-jének összeállítása, rendbetétele során a 13. század végén (vö. PÉREZ MARTÍN 1997). 34 mű található benne a *Moralia*-ból, s ez az egyik darab a *veteres* közül, amely címében tartalmazza az ἠθικὴ kifejezést (2r). Ám Planudés bár M (Mosq. Sin. 352 [501 Vlad.], 11. sz. második fele) a szövegét G alapján javította, az M-ben található sorrendet véglegesítette saját kiadásában, miként M lett a fő forrása *Mor.* 1–21-nek is. 1350-ben Niképhoros Gregoras f. 391r-n helyezett el egy magánjellegű bejegyzést, ami arra utal, hogy a kódex még ekkor is a Chóra könyvtárában volt, ugyanis a nevezett tudós a Chóra könyvtárosa volt. Megtalálhatók benne Manuél Chrysolóras bejegyzései is (lásd tartalomra vonatkozó bejegyzését Iv-n és 391r-n). Vö. PÉREZ MARTÍN 2019, 298–299, 301.

³⁷⁴ UO.; SPERANZI 2016, 58; MARTINELLI–DANELONI 1994, 313–314, n. 123 (Alessandro DANELONI). A másolóhoz lásd RGK, II, n. 29; valamint: <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/copiste-possesseur-autre/2820/> (2022. 12. 20.)

³⁷⁵ <http://mss.bmlonline.it/s.aspx?Id=AWOIjocI1A4r7GxMMLB&c=Plutarchi%20Apophthegmata#/book> (2023. 11. 30.)

³⁷⁶ A digitalizált kódex: https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Harley_MS_5692 (A digitális felvételek megtekintése során figyelni kell arra, hogy a képeket rosszul tették fel, a versők megelőzik a rectókat. A British Library honlapja digitális állományai egy cybertámadás miatt 2023 őszén nem voltak elérhetők.)

³⁷⁷ Lásd 367 j.

1. példa

Az alábbi apophthegma Janus fordításában még nem teljesen szűkíti g-re a lehetőségek körét, hanem olyan esetet mutat, amikor az alapul vett szöveg inkább Σ jellegzetességeiben osztozott, nem pedig a Γ családjában.

„Ő volt az [Artoxerxés], aki a hadvezéri kötelességeik ellen vétők esetében elsőként rendelte el azt a büntetést, hogy testük megvesszőzése és fejük megtépése helyett levett köpenyüket vesszőzzék meg, és letett fejdíszüket tépdessék meg.”

A hely a kódexek egy részében romlott, a duplán szereplő *μαστιγοῦσθαι* miatt homoiarkton állt elő, s emiatt a scriptorok könnyen kihagyhatták a kurzívval jelzett szakaszt.³⁷⁸ G kódex esetében is ez történt, a scriptor kihagyta a kérdéses részt, amelyet csak egy későbbi bejegyző egészített ki a margón (G⁴).

A szöveg a G kódexben (148r)

Πρῶτος δὲ τοῦς ἀμαρτάνουσι τῶν ἡγεμονικῶν · τιμωρίαν ἔταξεν · ἀντὶ τοῦ τὸ³⁷⁹ σῶμα *μαστιγοῦσθαι καὶ τὴν κεφαλὴν ἀποτίλλεσθαι* **μαστιγοῦσθαι μὲν ἀποδυσσάμενων τὰ ἰμάτια** · τίλλεσθαι δὲ τὴν τιάραν ἀποθεμένων. (173D, Artoxerxés/3)

A Σ-ban és g-ben nincs lacuna, ám sajátos szövegváltozatot adnak a „σῶμα” után.³⁸⁰

c kódexben (Σ-család) (285r)

Πρῶτος δὲ τοῦς ἀμαρτάνουσι τῶν ἡγεμονικῶν · τιμωρίαν ἔταξεν · ἀντὶ τοῦ τὸ σῶμα *μαστιγοῦν* · *μαστιγοῦσθαι ἐνδυσσάμενων τὰ ἰμάτια* · καὶ ἀντὶ τοῦ τὴν κεφαλὴν ἀποτίλλεσθαι · *τίλλεσθαι τὴν τιάραν ἀποθεμένων.*

g kódex szövege (79r)

³⁷⁸ Az érintett kódexek: o¹, G¹, O¹, Φ. Vö. PLUTARCHUS 1971, 6. G⁴ és O² a margón szúrta be a hiányzó részt.

³⁷⁹ Szintén G⁴ szúrta be.

³⁸⁰ PLUTARCHUS 1971, 6.

Πρῶτος δὲ τοῦς ἀμαρτάνουσι τῶν ἡγεμονικῶν · τιμωρίαν ἔταξεν · ἀντὶ τοῦ τὸ σῶμα
μαστιγοῦν · **μαστιγοῦσθαι μὲν ἀποδυσσαμένων τὰ ἱμάτια** · καὶ ἀντὶ τὴν κεφαλὴν
ἀποτίλλεσθαι · τίλλεσθαι τὴν τιάραν ἀποθεμένων.

Janus

Primus deliquentibus ducibus poenam constituit · **pro corporis verberatione paludamenta
eorum exuta pulsari** · pro capitis vellicatione tiaram depositam carpi.

Janus fordításában a tartalmi egységek sorrendje teszi egyértelművé Σ és g követését. Ha a kérdéses szakaszt négy tartalmi egységre osztjuk, akkor azt látjuk, hogy G-ben a sorrend keresztezi egymást: **A1 (test vesszőzése) – B1 (fej tépése) – A2 (levetett ruha vesszőzése) – B2 (letett tiara tépése)**, Σ-ban és g-ben pedig egymás mellé kerülnek, csoportosulnak: **A1 – A2 – B1 – B2**. Ez utóbbi állapotot figyelhetjük meg Janus fordításában is, ami most forráskódexének Σ jellegét erősíti, azon belül pedig g-vel is megegyezik.

Nem utolsó sorban ez a szöveghely vezetett el Filelfo görög *Apophthegmata*-kódexéhez. A szövegkiadás szövegével összehasonlítva ugyanis látható volt, hogy az itáliai humanista fordítása nem tartalmazza B1-et:

Primus etiam iis supplicium statuit: qui circa imperii disciplinam deliquissent, ut pro cedendo corpore exuti vestibus cederentur, depositaque tiara vellentur. (3v)

Feltételeztem, hogy erre a kihagyásra azért került sor, mert olyan szövegvariáns alapján dolgozott, amely B1-et kihagyta a mondatból, tehát tulajdonképpen G-vel egyezett. Valóban találtam egy olyan kódexet a Biblioteca Medicea Laurenzianában, amely ezt a szövegállapotot tartalmazta (Plut. 56.7, 2v). A kötet Filelfo sajátja volt,³⁸¹ néhány mű található benne a *Moraliából*, élükön az *Apophthegmatával*.³⁸² Datált és szignált, Ἀντώνιος ὁ Ἀθηναῖος³⁸³

³⁸¹ A kódexben található két címer ezt egyértelművé teszi. A kódex online: <http://mss.bmlonline.it/s.aspx?Id=AWOI7jocI1A4r7GxMMLB&c=Plutarchi%20Apophthegmata#/book> (2023. 9. 30.)

³⁸² Vö. MANFREDINI 1987, 1037–1038. Néhány tételt később lemásoltak belőle BAV, Vat. gr. 1308-ba, amely Lianoro Lianori tulajdonát képezte, aki *Mor.* 59, 60, 69-et maga jegyzi scriptorként. Bolonyai Gábor kutatásai szerint Lianori volt Janus Pannonius szótárának (ÖNB, Suppl. gr. 45) másolója és első tulajdonosa is: BOLO-NYAI 2023.

³⁸³ A scriptorhoz lásd RGK II, n. 29; valamint: <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/copiste-possesseur-autre/2820/> (2023. 12. 1.)

másolta Sienában, aki 1436. február 1-én készült el a munkával.³⁸⁴ A kódex tehát a humanista sienai korszakából datálódik.³⁸⁵ Filelfo 1434 és 1438 között tartózkodott a városban,³⁸⁶ az *Apophthegmatát* 1437-ben itt fordította latinra.³⁸⁷ Nagy valószínűséggel tehát ez a kódex szolgálhatott a fordítás alapjául. A kérdéses szöveghely is alátámasztja ezt a feltevésünket, ugyanis ott pontosan azt a szövegvariánst találjuk, amelyet fent bemutattunk, a kihúzott rész hiányzik a főszövegből (2v).³⁸⁸ Mivel azonban Plut. 56.7 közvetlen apográfja G-nek,³⁸⁹ amelynek margóján kiegészítés található a kérdéses szövegrészhez, Filelfo akár figyelembe vehette volna azt is, ám nem tette. Valószínűleg azért, mert alapvetően félreértette a mondatot, s értelmezésébe a kiegészítés már nem illett bele.

2. példa

„Amikor Dareios tízezer talantont kínált neki, s azon felül azt, hogy Ázsiából neki is juttat, Parmenión pedig így szólt: ‘én elfogadnám, ha Alexandros lennék’, ‘én is, Zeusra’, mondta, ‘ha Parmenión’. Dareiosnak pedig azt válaszolta, hogy sem a föld nem tűr meg két napot, sem Ázsia két királyt.”

³⁸⁴ „ἡθῶν ἐστὶ τέλος Πλουτάρχου σώφρονος ᾧδε, ὄνπερ Ἀθηναῖος γεγραφὼς Ἀντωνίου ἑστί· Φραγκίσκου δ’ ἀναλώμασι σπουδῆ τε Φιλέλφου:· Ἐτελειώθη ἐν Σήνῃ τῆς Τυρρηνίας· ἔται ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως: 1436: Φεβρουαρίου α’:- (205v) „Itt végződik a józan és bölcs Plutarchos Moraliája, amelyet az athéni Antónios másolt Francesco Filelfo költségén és törekvéséből. Elkészült Sienában, 1436. február 1-én.” Tárgyunk szempontjából érdekes megfigyelni a versorszerű colónt, amelyben Filelfo neve hyperbatonként szerepel. — A scriptor április elejére elkészült egy másik másolattal is, ezúttal Filelfo tanítványa, Francesco Patrizi számára, vö. MANFREDINI 1987, 1038. Manfredini feltételezi, hogy Patrizi kódexe talán Paris. gr. 2078 lehet.

³⁸⁵ Vö. SPERANZI 2016, 58; MARTINELLI–DANELONI, 305–343, itt: 313–314, 123. j. (Alessandro DANELONI); 336–337, 141. j. (Alessandro DANELONI). A kódexet említi: CALDERINI 1913, 237. Filelfo görög kódexállományának rekonstrukciós kísérlete: MARTINELLI TEMPESTA–SPERANZI 2018.

³⁸⁶ VITI 1997 szerint Filelfo csak 1436 decemberének végén érkezett Sienába. Kódexe is körülbelül ekkorra készülhetett el. Filelfo sienai tartózkodásához lásd FEO CORSO 1940, legújabban HANKINS 2023, főként 19–20. Filelfo tanítást vállalt Sienában, legkiválóbb tanítványának pedig Francesco Patrizi, a város későbbi podestája bizonyult, akivel jó, támogató kapcsolata később is megmaradt. Filelfo Patriziből kiváló görögöset nevelt, aki előtt így megnyílt az út a görög források felé. Talán nem véletlen, hogy – James Hankins értékelésének megfelelően – Machiavelli után Patrizi tekinthető a 15. század legjelesebb politikaelméleti írójának, akinek a művei később óriási népszerűségnek örvendtek.

³⁸⁷ FIASCHI 2007, 110; FEO CORSO 1940.

³⁸⁸ Filelfo fordításának más pontjai viszont azt sugallják, hogy más szövegeket is figyelembe vett, sőt, akár önálló konjektúrákat is feltételezhetünk. Ilyen hely például az Alexandrosról szóló 23. apophthegma, amelynek egy hosszabba szakasza hiányzik Plut. 56.7-ből (ἐπιδείξασθαι καὶ μὴ βουλόμενον ὀργισθεῖς ἀνελεῖν προσέταξε) (10v). Előképében, G-ben a margón a hiányzó rész megtalálható kiegészítésként (154r–v), de Plut. 56.7 a margón se hozza. Filelfo azonban ezt a szakaszt is lefordítja. A kontaminációra a fordítás során Filelfo esetében Stefano Martinelli Tempesta is rámutat az Euthyphrón-fordítás kiadásában: PLATO 2009, 14–29. Az *Apophthegmata Laconica* fordításán dolgozva 1454-ben Filelfo Theodóros Gazától kért szöveget, mert saját kódexe, Plut. 56.7 változatát nagyon rossznak ítélte. Vö. MANFREDINI 1987, 1038.

³⁸⁹ PLUTARCHUS 1971, XIII, 1. j.

Δαρείου δὲ διδόντος αὐτῷ μύρια τάλαντα καὶ τὸ τὴν Ἀσίαν νείμασθαι πρὸς αὐτὸν ἐπίσης, καὶ Παρμενίωνος εἰπόντος ἔγω μὲν ἔλαβον ἂν εἰ Ἀλέξανδρος ἦμην, *‘κάγω νῆ Δία’ εἶπεν ‘εἰ Παρμενίων’*. Ἀπεκρίνατο δὲ Δαρείω μήτε τὴν γῆν ἡλίουσ δύο μήτε τὴν Ἀσίαν δύο βασιλεῖς ὑπομένειν. (180B)

A kérdéses részt kurziváltuk mind a görög szövegben, mind a magyar fordításban. A kódexek többségében a kiadásban is választott olvasat található.³⁹⁰ Magyar fordításban:

„ἔν is, Zeusra’, mondta, ‘ha Parmenión (volnék)’”

Janus Pannonius fordítása itt azonban határozottan eltér a föntitől:

„Et ego, medius fidius, inquit, si non sim Alexander, sed Parmenion.”

„Ἐν is, istenemre, szól, ha nem volnék Alexander, hanem Parmenión.”

Itt esetleg gondolhatnánk arra is, hogy Janus elliptikusnak érezve az eredetit, magyarázó jelleggel bővítette a saját verzióját, mivel nem gyakran, de találunk erre példát fordításában.³⁹¹ Az apparatus criticus azonban segít a probléma megoldásában. A Janus által közölt verzió ugyanis pontosan megfelel egy olyan olvasatnak, amely eredendően a Γ családhoz köthető, a család közös ősének, G-nek (Barb. gr. 182, 153v) margóján, kiegészítésként tűnik fel:

κάγω νῆ δία εἶπεν εἶγε μὴ ἀλέξανδρος ἦμην ἀλλὰ παρμενίων³⁹²

G ugyanis teljességgel kihagyja a fent kurzivált részt. A betoldás továbböröklődött a Γ családban. Filelfo kódexe, Plut. 56.7 például, amely szintén a Γ család tagja, ugyancsak a margón közli ezt a szakaszt, még hozzá a főszöveg másolójának keze által. Sőt, a belső margón a más családok által adott „helyes” olvasat³⁹³ is megtalálható egy másik, egykorú kéztől. A

³⁹⁰ A Π és Φ család, valamint az o kódex kiegészül még egy ἦμην-nel („lennék”). Vö. PLUTARCHUS 1971, 26.

³⁹¹ Kétségtelen azonban, hogy csakis rendkívül indokolt esetben teszi ezt, akkor, ha az adott hely valóban nagyon elliptikus, nehezen érthető, homályos. A fenti hely nem tartozik ezek közé.

³⁹² PLUTARCHUS 1971, 26.

³⁹³ „κάγω νῆ Δία εἶπεν· εἰ Παρμενίων ἦμην·”

főszöveg pedig ugyanúgy kihagyja a fenti kurzivált részt, mint G. (Filelfo fordításában valószínűleg ezért nem találjuk e szakasz fordítását. A humanista ugyanis itt a főszöveget követte, és nem vette figyelembe a margón közölt olvasatok egyikét sem, amelyek valóban egyfajta magyarázatként hatnak.)

A Γ család további tagja, O (Milano, RBA, gr. 528 = M 82 sup., 13. sz.),³⁹⁴ valamint a Σ és Γ családok kontaminációjából előállt g kódex azonban már a főszövegben közli az eredetileg betoldásként a G margóján megjelenő szövegrészt.³⁹⁵ Tekintve, hogy Janus fordítása pontosan ezt a változatot követi, s más helyeken is g olvasatait tükrözi, ez a szakasz fontos bizonyíték a tekintetben, hogy Janus előtt a g kódex szövegével rokon szövegváltozat feküdhett.

3. példa

Míg a fenti példában g a Γ család sajátosságait mutatja fel, addig a következőben Σ -val tart.

Τοὺς δὲ πρέσβεις τοῦ Φιλίππου ψήγων τὸν ἵππον ἠρώτησεν, εἰ τοῦτο ποιεῖ Φίλιππος· τῶν δ' εἰπόντων 'οὐδ' 'καὶ πῶς δύναται' φησι 'πόλεμον ἄρασθαι κατ' ἐμοῦ;' (174E, Antreas/2)

„Csutakolva lovát megkérdezte Philippos követeitől, hogy Philippos szokta-e ezt tenni. *Miután ők azt válaszolták, hogy nem, így szólt: 'és akkor hogyan képes háborút indítani ellenem?'*”

A kurzívval szedett szövegrész csupán Σ kódexeiben és g-ben van meg. O-ban (Γ család) pedig margón található kiegészítésként szerepel, amelyet a második bejegyző kéz tüntetett fel. A szakasz Janus fordításában is megtalálható.³⁹⁶

Legatos Philippi · equum defricans · rogavit · nunquid idem ageret Philippus · quibus negantibus · et quomodo inquit bellum suscipere potest contra me?

³⁹⁴ A kódexhez általában lásd PASINI 2006.

³⁹⁵ PLUTARCHUS 1971, 26.

³⁹⁶ Az apophthegma elemzéséhez lásd 218–219 o.

4. példa

Önmagában áttélesen, de a többi adat fényében és kontextusában egyértelműen a g felé mutat az alábbi szöveghely.

„Egy, az anyjától származó levelet olvasván, amely titkos *szemrehányásokat és rágalmakat* tartalmazott Antipatros ellen ...”

Ἐπιστολὴν δὲ παρὰ τῆς μητρὸς ἀναγινώσκων αἰτίας ἀπορρήτους κατ’ Ἀντιπάτρου καὶ διαβολὰς ἔχουσιν .. (Alexandros/14)³⁹⁷

A Γ család képviselőben nem található meg az αἰτίας és a καὶ. Σ-ban és g-ben viszont igen. Janus fordítása egyértelműen az általuk is képviselt, teljes változatot adja vissza:³⁹⁸

Epistolam matris legens *conquestus arcanos et calumnias* adversus Antipatrum continentem ... (12v)

A Janus által követett központosítás pedig a g központosításához áll a legközelebb, ami szintén közelíti g-hez a feltételezett kiindulószöveget ebben az esetben is.

5. példa

Janus igehasználata az alábbi esetben is egyértelműen a Σ család és g szövegtípusa felé mutat.

A szövegkiadás jelzi, hogy Alexandros 27. apophthegmájában a ὑπερβεβληκέναι („felülmúlni”, act. perf. inf. a ὑπερβάλλω-ból) helyett Σ-ban, g-ben és α-ban a főszövegben ὑπερβεβηκέναι szerepel („átlépni”, „meghaladni”, act. perf. inf. a ὑπερβαίνω-ból).³⁹⁹ Filelfo fordítása egyértelműen az első változatot tükrözi („superatum”), míg Janusé a másodikat („transgressum”).

³⁹⁷ Uo., 27.

³⁹⁸ A különös az, hogy Filelfo fordítása is. Miként említettük, nem kizárt, hogy Filelfo más szöveget is figyelembe vett fordításához vagy konjektúrát alkalmazott. Vö. 359. j.

³⁹⁹ PLUTARCHUS 1971, 30. α = Ambr. 859 (XIII. sz.).

A lipcsei kódex központosása egyébként ebben az apophthegmában egészen pontosan g központosását követi. Az egyik tagolópontot – nem g specifikusat, hanem olyat, amely mindegyik vizsgált kódexben azonos helyen van – a fekete tollal dolgozó korrektor húzza be (L²).

6. példa

Pompeius Magnus indító apophthegmájában a Σ család, a Π család kódexeinek apográfjai és g használja a Μάγνος melléknevet, máshol Γναῖος található (203B).⁴⁰⁰ A lipcsei kódex főszövege is „Magnus Pompeius”-t ad, ami kontextusunkban ismét g fele mutat (37v). Igaz, hogy a margón variánsként megjelenik a „Cnaeus” is.⁴⁰¹

7. példa

A Γ-jellegzetesség mutatkozik meg a következő példában. Az Epameinóndasról szóló 18. apophthegmában a férfiak előtt az „ó” szócska csakis G-ben, a belőle származó O-ban⁴⁰² és g-ben található meg.⁴⁰³ Janus fordítása is ezt követi: ἔτι βουλευσασθε ὃ ἄνδρες – „Amplius deliberate o viri” (27r).⁴⁰⁴

8. példa

g felé mutat:

„Bár barátai biztatták, hogy száműzzön egy rágalmazót, nem tette meg, nehogy az körbejárva még többek előtt szidalmazza Philippost.”

„Amicis hortantibus detractorem in exilium pellere · negavit facturum · ne circumiens inter plures maledicat *Philippo*.” (9r)

⁴⁰⁰ UO., 96.

⁴⁰¹ A variáns a scriptor kezétől származik, ami arra utal, hogy az előképül használt szövegben is így szerepelhetett.

⁴⁰² PLUTARCHUS 1971, XIII–XIV.

⁴⁰³ UO., 67.

⁴⁰⁴ Az apophthegmához lásd 252–253. o. Az apophthegma másik Γ-jellegzetessége, hogy G leválasztja ezt az utána következőről, amelyet azonban a szövegkiadás egybevon vele. G is, g is és Janus is külön kezeli a kettőt. Más szövegforrást azonban ebben a kérdésben nem tudtam ellenőrizni. A kiadás mindenesetre nem jelzi ezt a szituációt, egyszerűen csak összevonja a bizonyos kódexekben két önálló egységként kezelt apophthegmát.

Az apophthegma a szövegkiadásban λέγοι-jal zárul, a Janusnál található „Philippos” név nem szerepel:

Philippos/5

Τὸν δὲ λοῖδορον ἐξελάσαι τῶν φίλων κελευόντων οὐκ ἔφη ποιήσῃν, ἵνα μὴ περιῶν ἐν πλείοσι **κακῶς λέγοι**.⁴⁰⁵

Philippos/6

Σμικύθου δὲ Νικάνορα διαβάλλοντος ὡς αἰεὶ **κακῶς λέγοντα** τὸν Φίλιππον καὶ τῶν ἐταίρων οἰομένων δεῖν ...⁴⁰⁶

G-ben a homoiarkton miatt (félkövérrel) a következő (6.) apophthegma elje (Σμικύθου ... λέγοντα) kiesett, a τὸν Φίλιππον pedig átkerült az 5. apophthegma legvégére (151r). Egy későbbi kéz korrigálta a helyet úgy, hogy a név előtt beszúrásjelet helyezett el, s a margón tüntette fel a 6. apophthegma hiányzó kezdetét. Így a Philippos név visszakerült a 6. apophthegmába. Ugyanez az állapot figyelhető meg G leszármazottaiban, O-ban és Plut. 56.7-ben (6v), valamint a Φ családban is, ám Φ-ben a beszúrás hiányzik.⁴⁰⁷ g-ben a 6. apophthegma eleje teljes, ám Philippos neve ottmaradt az 5. apophthegma végén is.⁴⁰⁸ Pontosán ezt az állapotot tükrözi Janus fordítása.

9. példa

g felé mutat:

Az Alexandrosról szóló 12. apophthegma (180C) végét (καὶ προσιόντες αὐτῷ ... ἡμῶν τὸν γράσον οὐχ ὑπομενοῦσι.) a vizsgált kódexek közül egyedül g kezeli önálló apophthegmaként, s Janusnál is így találjuk.⁴⁰⁹

⁴⁰⁵ 177D, Philippos/5, PLUTARCHUS 1971, 18.

⁴⁰⁶ Uo.

⁴⁰⁷ Uo.

⁴⁰⁸ A szövegkiadás ezt nem rögzíti.

⁴⁰⁹ Az apophthegmához lásd 188–189. o.

10. példa – tagolópontok

g felé mutat:

„A granikosi csata előtt arra kérte a makedónokat, hogy bőségesen egyenek, és mindent hozzanak elő mint olyanok, akik holnap már az ellenségét fogják enni.”

Alexandros/5	Janus 11v
Μέλλων δὲ τὴν ἐπὶ Γρανίκῳ μάχην μάχεσθαι ♦	Pugnaturus pugnam ad Granicum ·
παρεκάλει τοὺς Μακεδόνας ἀφθόνως δειπνεῖν ●♦	hortabatur Macedonas coenarent opipare ·
καὶ πάντα φέρειν εἰς μέσον ·	et ferrent omnia in medium ·
ὡς αὔριον δειπνήσοντας ● τὰ τῶν πολεμίων.	tanquam die crastini hostilia depransuri.

A vizsgált kódexek közül egyedül g adja a helyes szöveget (83r–v), s Janusnál is ez található. Mind G-ben (153r), mind c-ben (●) (289r) az apophthegma kisebb-nagyobb mértékben hiányos. G-ben későbbi kéz szúrja be a ὡς αὔριον-t⁴¹⁰ és a τὰ -t; c elején lacuna található, majd így kezdődik: ἐπιγγραφομένῳ μάχην – a szó minden bizonnyal az ἐπὶ Γρανίκῳ-ból romlott. Fontos azonban megjegyezni, hogy mindez csak G és c specialitása, nem pedig a teljes Γ és Σ családé.⁴¹¹ Önmagában ez a körülmény még nem szűkíti le g-re a lehetőségek körét. Határozottan efelé mutat azonban, hogy Janus tagolópontjai is tökéletesen egyeznek g-vel (♦).

Elmutat g-től (másik görög szövegváltozat?):

1.

„Parysatis, Kyros és Artoxerxés anyja meg szokta parancsolni mindazoknak, akik a királlyal szabadon⁴¹² kívántak szólni, hogy lágy szavakat használjanak.”

⁴¹⁰ Filelfo kódexében, Plut. 56.7-ben pedig a ὡς αὔριον más helyre került.

⁴¹¹ PLUTARCHUS 1971, 25.

⁴¹² A μετὰ παρησίας: fordításához lásd 505. j. A kifejezés jórészt ilyen kontextusban használják: valamit szabadon, nyíltan kimondani, őszintén beszélni, megmondani az igazságot. A fordításomban Janus értelmezését követtem.

Παρύσατις ἡ Κύρου καὶ Ἄρτοξέρξου μήτηρ · ἐκέλευε τὸν βασιλεῖ μέλλοντα μετὰ παρρησίας διαλέγεσθαι · βυσσίνους χρῆσθαι ῥήμασιν.⁴¹³

A releváns kódexek közül a Σ család képviselőiben – esetünkben a c-kódexben (285v) – és g-ben (79v) nem található meg a μετὰ παρρησίας.⁴¹⁴ (A Γ család viszon tartalmazza, lásd G, 148v.) Janus mégis belefordítja a kifejezést: „liberius” („szabadabban”, „nyíltabban”):⁴¹⁵

Parysatis Cyri et Artaxerxis mater · eum qui *liberius* regem allocuturus foret · iubebat byssinis uti verbis. (Janus, 5r)

Fentebb felvetettük, hogy Janus esetleg Filelfo fordítása alapján is „javíthatta”, kiegészítette saját szövegét, ha az apophthegma tartalmából úgy ítélte meg, hogy saját görög változatából valami hiányzik. Filelfo fordítása – aki hendiadyoinnal adja vissza a kifejezést („apparate et imperiose”, „ékesen és császárhoz illően”) – azonban most határozottan különbözik Janusétól.⁴¹⁶

Parasitis Cyri et Artaxerxis mater iubebat qui rex *apparate* quippiam et imperiose dicturus esset: verbis gravissimis atque ornatissimis uteretur. (Filelfo, 4r)

Janus tehát nem Filelfo alapján „vehette bele” a határozószót saját fordításába. S Cassarinóé-ból sem, ugyanis bár ehhez az apophthegmához felhasználta Cassarino verzióját, abban sem szerepel a μετὰ παρρησίας fordítása.⁴¹⁷ S mivel a kifejezés többféle értelmezést megenged, arra sincs igazán esély, hogy saját kútfőből dolgozott volna. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a kezében tartott görög szöveg tartalmazta a kifejezést. Ez lehet az egyik olyan pont, ahol megragadható az alapul vett szöveg mellett egy másik szövegváltozat használata. S mi-ként korábban felvetettük, ez lehet a Π család egy képviselője.

⁴¹³ 174A, PLUTARCHUS 1971, 7.

⁴¹⁴ PLUTARCHUS 1971, 7.

⁴¹⁵ Janusnak valószínűleg több görög szöveg állhatott rendelkezésére.

⁴¹⁶ Az „apparate” jelentései: „nagy készüllettel”, „pompásan”, „fényesen”. Beszédekről szólva pedig az „ornatus” („ékes”) retorikai fogalom kevésbé „hivatalos” szinonímájaként is megjelenik (vö. FORCELLINI, TLL s. v.; RHET. Her. 1, 7, 11). Ezért tartom valószínűnek, hogy az apophthegma kontextusában ez utóbbi értelmezés lehet a releváns. Filelfo fordításának második fele is ezt sugallja, hiszen ott mintegy értelmezi, hogy mit is ért az „apparate et imperiose” szólás alatt: a királynak igen súlyos és ékes szavakat kell használnia.

⁴¹⁷ BISCIONE 2023 bizonyította, hogy Cassarino az *Apophthegmata Laconica* fordításához a g szövegváltozatot használtam Gaál Balázs pedig a *Bruta animalia* fordítása esetében állapította meg ugyanezt, vö. GAÁL 2023, 180. Cassarino minden bizonnyal a másik apophthegmagyűjteményt is ugyanebből a kódexből fordította.

(Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy Filelfo ezt a szöveget alapvetően értette félre, úgy értelmezve, hogy Parysatis a király beszédmodjáról, nem pedig a királyhoz fordulókérő szől. Mentségére szolgáljon, hogy rendelkezésére állt egy olyan görög varia lectio is, amely valóban a „király” szót tette meg a mondat alanyául.⁴¹⁸ Ez okozhatta, hogy a kérdéses görög kifejezést [μετὰ παρρησίας] az „apparate”-val adta vissza, megpróbálva valamiképpen hozzáigazítani a mondat általa választott értelmezéséhez. A hely egyébként azt is beszédesen mutatja, hogy Janus milyen biztonsággal „korrigálta” Filelfo valamennyi félrefordítását – értve ez alatt, hogy soha nem követte azokat.)⁴¹⁹

2.

Az ifjabbik Dionysiosról szóló 2. apophthegmában (176C–D) egy bizonyos Πολύξενος-ról van szó. A név G főszövegében és g-ben is (emellett pedig a Φ családban) Πρόξενος-ként szerepel. G margóján javítják (5v). Ennek megfelelően Filelfo kódexében, Plut. 56.7-ben is ugyanígy megtalálható a margón a helyes változat Πολυξένου-ként, s Filelfo ezt használja fordításában. Janus kikövetkeztethető szövegváltozata, g azonban nem javítja. Elképzelhető, hogy Janus esetleg Filelfo alapján javított, de valószínűbbnek tűnik, hogy egy másik görög szöveg tartalmazta a helyes olvasatot, amely szintén rendelkezésére állt.

Π felé mutató szöveghely

Az Anteasról szóló első apophthegma a kódexek jelentős részében – köztük g-ben is – hibának tekinthető változatot tartalmaz. Kizáról a Planudés-féle redakció (Π) tagjai korrigálják, s Janus fordítása is azt követi.

„Anteas így írt Filipposnak: ‘te a makedónokat vezeted, akik emberek ellen tudnak a harcolni, én pedig a szkítákat, akik az éhség és a szomjúság ellen.’”

Ἄντεας ἔγραφε πρὸς τὸν Φίλιππον ἑσὺ μὲν ἄρχεις Μακεδόνων ἀνθρώποις μεμαθηκότων πολεμεῖν· ἐγὼ δὲ Σκυθῶν, οἱ καὶ λιμῶ καὶ δίψει μάχεσθαι δύνανται.’ (174E)

⁴¹⁸ Ehhez lásd még 168. o.

⁴¹⁹ Az apophthegma teljes elemzéséhez lásd 165–168. és 254–255. o.

A kódexek nagy részében, miként Janus feltételezett kódexében (g) is a Μακεδόνων ἀνθρώποις μεμαθηκότων helyett Μακεδόνων ἀνθρώπων μεμαθηκότων szerepel.⁴²⁰ Ez utóbbinak megfelelően a hely körülbelül így fordítható: „te a makedónokat vezeted, *olyan embereket, akik tudnak harcolni*”, míg Π javításában: „te a makedónokat vezeted, *akik emberek ellen tudnak harcolni*”. Janus is ez utóbbi módon fordítja a szöveget.

Az elemzéshez használt görög kódexek

Talán a több görög szövegvariáns felhasználása szolgálhat magyarázatul arra, hogy bár Janus fordítása jórészt g szövegét követi, tagolása nem mindig vezethető le g tagolásából, hanem szélesebb mezőből merít, váltakozva igazodik a Σ és a Γ családba sorolt kódexek központosításához, azon belül is leginkább G-vel tart. (Bár éppen Filelfo kódexe, Plut. 56. 7 a példa rá, hogy a központosítás nem követi teljes hűséggel az előképként szolgáló kódexét. Plut. 56.7 bár G közvetlen apográfja, központosításában nem minden esetben egyezik meg G-vel.⁴²¹) Ha feltesszük, hogy Janus egy Π családba sorolható szöveggel is rendelkezett, a tagolás erőteljes G jellegét magyarázhatja az a már megemlített körülmény, hogy Maximos Planudés G jelentős mértékben felhasználta saját redakciójához.

E bizonytalanságok miatt elmezéseinkhez nem csupán g szövegét vettük alapul, hanem mind Σ, mind pedig Γ fent megadott képviselőit is vizsgáltuk.

Az első korrektor (L²) és a tagolópontok szerepe

A tagolópontok rendkívül tudatos kezeléséről tesz tanúbizonyságot a lipcsei kódex fekete tintával dolgozó egykorú korrektora (L²). Az ő eljárása is arra utal, hogy a kódexben található tagolásnak szerepe, jelentősége volt mind a szöveg megalkotásában, mind pedig végleges műként való létében. L² – miként már volt róla szó – Csapodi Csaba szerint véleményünk szerint is azonos lehet Janusszal. Erről részletesen később lesz szó, most a tagolópontokhoz való tudatos, megfontolt viszonyulását mutatjuk be.

A következő apophthegma görög szövegét a vizsgált kódexek alapján tagoltuk. G (153v), Plut. 56.7 (9r–9v), g (83v) tagolása egybecseng, c (289r) is csak egyetlen ponton tér el tőlük, a στρατηγοί és a μή közé is tesz egy tagolójelet.⁴²²

⁴²⁰ Ez a hely valamennyi kódexben romlott, az ἀνθρώπων alakot adja, csupán néhány kódex javítja. PLUTARCHUS 1971, 9.

⁴²¹ Lásd például a vesszőzésről és hajtépésről szóló apophthegmát a 213–215. oldalon.

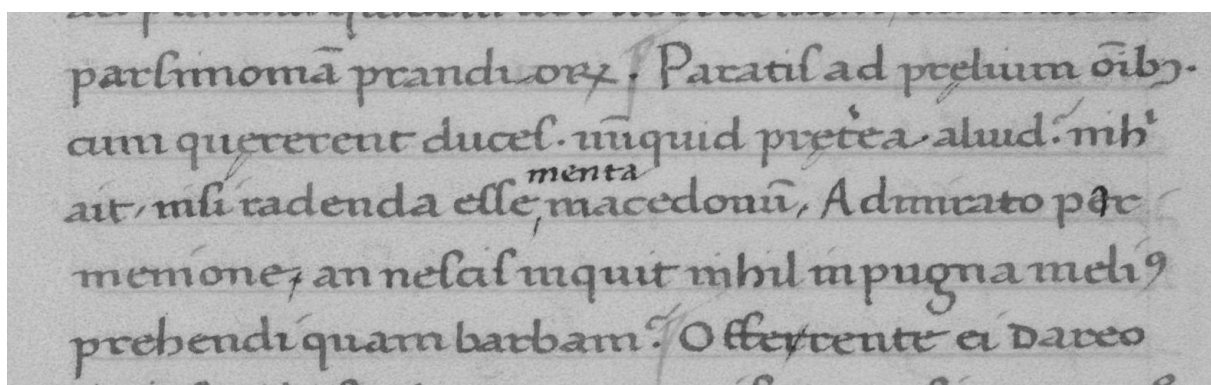
⁴²² Az apophthegmát lásd továbbá 256–257.

Ἐπεὶ δὲ παρασκευασμένων πάντων πρὸς μάχην · ἠρωτησαν οἱ στρατηγοὶ · μή τι πρὸς τοῦτοις ἕτερον · οὐδὲν εἶπεν · ἢ ξῦραι τὰ γένεια τῶν Μακεδόνων · θαυμάσαντος δὲ τοῦ Παρμενίωνος · οὐκ οἶδας εἶπεν ὅτι βελτίων οὐκ ἔστιν ἐν μάχῃ λαβὴ πάγωνος; (Alexandros/10)

Paratis ad praelium omnibus · cum quaerent duces · numquid *praeterea aliud*? Nihil ait · nisi radenda esse menta Macedonum · Admirato Parmenione · An nescis inquit nihil in pugna melius prehendo quam barbam? (12r)

„Miután mindenki felkészült a harcra, és a hadvezérek megkérdezték [Alexandrost], hogy van-e még valami. Semmi, mondta, csak annyi, hogy le kell borotválni a makedónok szakállát. Amikor Parmenión ezen elámult, így szólt: nem tudod, hogy nincs jobb kapaszkodó a csatában a szakállnál?”

1. Lipsce, Universitätsbibliothek, Rep. I. 80, f. 12r (részlet)

A lipscei kódex első rétege, tehát a főszöveg (L¹) csaknem minden ponton követi a görög tagolást, a plusz tagolópont esetében pedig c-vel tart: „duces · numquid”. Figyelmesebb szemlélő azonban felfedezheti, hogy L¹ egy további tagolóponttal is élt, amely nem található meg a görög kódexekben, a „praeterea” és az „aliud” között. (1. kép) Ezt a tagolópontot azért nehéz felfedezni, mert L² megpróbálta eltüntetni úgy, hogy meghosszabbította a „praeterea” utolsó „a”-jának jobbra fölfelé kanyarodó, lezáró vonalát, egészen a tagolópontig. Tehát saját módján törölte ezt a tagolópontot. A tagolás „praeterea” és „aliud” között – a teljes latin szöveg tagolási logikájának fényében – poétikailag is indokolatlan, hiszen, mivel a mondat végén azonnal jön egy újabb tagolás, egy kérdőjel, csupán egyetlen szót különít el („aliud”).

Az „aliud” leválasztását a rövid mellékmondaton belül tartalmilag sem indokolja semmi. Nem kizárt, hogy ez a tagolópont egy véletlenül becsúszott hiba, amely talán már Janus szerzői tisztázataiban is megvolt, s amelyet L^2 most kiküszöbölt. Az eljárás mindenféleképpen arról árulkodik, hogy a korrektor nagyon magas szinten volt tisztában a latin szöveg tagolási logikájával. Különös egybeesés, hogy ezzel a görög kódexekben található tagolással való teljes összhangot állítja helyre.

Hasonló példát láthatunk az idősebbik Dionysios syracusai tyrannos tizedik apophthegmájában is. L^2 a fönt ismeretett módon itt is „töröl” egy, a másoló által beszúrt tagolópontot a szóvég meghosszabbításával a „maledicentia” és a „debacchatum” között (7v, 16. sor). A tagolás javítása megint csak megfelel a vizsgált görög kódexekben található állapotnak.

Ugyancsak a görög kódexeknek megfelelő állapotot rekonstruálja L^2 a Philipposról szóló hatodik apophthegmában,⁴²³ amikor hasonló módszerrel számol fel egy tagolópontot „premi” és „et” között, mint a fönti esetekben. L^2 tagolójel-beszúrásai révén pedig egy olyan állapotot hoz létre, amely megjelenik a görög kódexekben. (L^2 sokszor a meglévő tagolójeleket is megerősítette vagy átalakította, áthúzva őket egy virgulával, ám azokat külön nem jelöljük.⁴²⁴) A tagolópontok jelentőségére utal továbbá, hogy L^1 , tehát a kézirat másolója is javítja a tagolást az „esse” és „tam” között, megnyújtva az „esse” második „e”-jének végét és összekötve a tagolóponttal.⁴²⁵ (2. kép)

⁴²³ Az apophthegma elemzését lásd 168–172. o. Fordítása: „Amikor Smikythos szidalmazta Nikanórt, hogy mindig rosszat mond Philipposról, és barátai úgy vélték, hogy oda kell hivatni és megbüntetni, így szólt: ‘de hát Nikanór nem a legalávalóbb makedón. Arra kell figyelniük, hogy ne adjunk okot erre’. Amint pedig megtudta, hogy Nikanór nyomorog, és elhanyagolja magát, megparancsolta, hogy adjanak neki valamiféle ajándékot. Amikor pedig Smicythos most azt mondta, hogy Nikanór mindenkinek csodás dicshimnuszokat zeng róla, így szólt: ‘Látjátok hát, hogy rajtunk áll, akár jót, akár rosszat hallunk magunkról?’”

⁴²⁴ Nem kizárt, hogy L^2 ezzel az eljárásával differenciált a tagolójelek között. A virgula a legkisebb szünetet jelölte. A virgulával áthúzott ponttal a 14. század humanistái a virguláénál valamivel hosszabb szünetet érzékeltettek a commahatárokon, de rövidebbet, mint a punctus flexus esetében. (Vö. 2016, 307.) Nem kizárt, hogy jelen esetben is hasonlót látunk. Úgy tűnik, hogy a punctus szerepe a virgulák bevezetése után a hosszabb szünetek (colonzárás, tagmondatvég, egész mondat zárása jelzésére szolgált).

⁴²⁵ Lehetséges, hogy L^1 a „Nicanore” és a „concives” között is törölt egy tévesen elhelyezett tagolópontot, de ennek megállapításához autopsziára volna szükség.

lipppo. Smicytho Nicanorem cōminante quāi sēp
 obloquentē philippo, ac familiaribus accersend'
 & pūiendum esse hominē censentibus, At quin
 inquit, Nicanor haud quāq̃ deterrimus est mace-
 donum. videndum ergo, ne quid in nobis cau-
 se sit. proinde ubi cognouit Nicanorem uehemē-
 ti inopia p̄mi. & ab se negligi. imperauit ei quip-
 piam muneris dari dicente rursum Smicytho,

mirā de eo apud omnes a nicanore p̄tūē p̄comia
 circumferri: videt^{te} inquit penes nos ip̄os esse. tam
 bene quam male audire. Atheniensis ppli duabz

2. Lipcse, Universitätsbibliothek, Rep. I. 80, f. 9r-v (részletek)

177D, Philippos/6

Σμικύθου δὲ Νικάνορα διαβάλλοντος ὡς
 ἀεὶ κακῶς λέγοντα τὸν Φίλιππον •♦
 καὶ τῶν ἐταίρων οἰομένων δεῖν
 μεταπέμπεσθαι καὶ κολάζειν ·
 ἀλλὰ μὴν ἔφη Νικάνωρ • οὐ φαυλότατός
 ἐστὶ Μακεδόνων ·
 ἐπισκεπτέον οὖν ♦
 μή τι γίνεται παρ ἡμᾶς ·
 ὡς οὖν ἔγνω τὸν Νικάνορα θλιβόμενον
 ἰσχυρῶς ὑπὸ πενίας ἡμελημένον δὲ ὑπ'
 αὐτοῦ ·
 προσέταξε δωρεάν τινα αὐτῷ δοθῆναι ·
 πάλιν οὖν τοῦ Σμικύθου λέγοντος ·
 ὅτι θαυμαστὰ περὶ αὐτοῦ πρὸς ἅπαντας
 ἐγκώμια λέγων ὁ Νικάνωρ διατελεῖ ·

Janus 9r-v

Smicytho Nicanorem comminante quasi
 semper obloquentem Philippo ·
 ac familiaribus accersendum et puniendum
 esse hominem censentibus ·
 At quin inquit / Nicanor haud quaquam
 deterrimus est Macedonum ·
 videndum ergo ·
 ne quid in nobis causae sit ·
 Proinde ubi cognovit Nicanorem vehe-
 menti inopiae premi et ab se negligi ·
 imperavit ei quippiam muneris dari / Di-
 cente rursum Smicytho ·

ὄρατε οὖν' εἶπεν ♦ ὅτι παρ' ἡμᾶς αὐτοῦς   mira de eo apud omnes a Nicanore conci-
 ἐστι καὶ τὸ καλῶς καὶ τὸ κακῶς ἀκούειν.   ves praeconia circumferri :⁴²⁶
 Videte inquit penes nos ipsos esse tam
 bene quam male audire.

Tagolás: az alaptagolást G adja (151r–v), c-ben (●) két helyen plusz tagolópont található G-hez képest. g (81v) két helyen tesz hozzá plusz tagolást (♦), egy helyen (λέγοντος ὅτι) pedig nem tagol. Ha L tagolását L² (/) kiegészítő tagolásával együtt tekintjük, akkor G tagolása mellett egy helyen c és g közös plusz tagolásával, egy másik helyen c-vel, egy harmadikon pedig g-vel egyezik.

A következő példában a kódex scriptorától (L¹) csupán egyetlen tagolópont származik („foederibus · non”). L² az, aki elhelyezi a többi tagolójelet (/). Az így előálló tagolás most g kódexszel egyezik (♦).⁴²⁷

175A, Gelón/1	Janus 6v
Γέλων ὁ Τύραννος ♦	Gelon tyrannus /
ὅτε Καρχηδονίους πρὸς Ἰμέρα καταπολέμησεν	victos apud Himeram Carthaginienses
· εἰρήνην ποιούμενος πρὸς αὐτοῦς ·	/ pace facta ⁴²⁸
ἠνάγκασεν ἐγγράψαι ταῖς ὁμολογίαις ·	etiam illud ascribere coegit foederibus
ὅτι καὶ τὰ τέκνα παύσσονται τῷ Κρόνῳ	· non immolaturos deinceps pignora
καταθύνοντες.	Saturno.

„Gelón tyrannos, miután Himéránál legyőzte a karthágóiakat, rákényszerítette őket, hogy azt is beleveggyék a békeszerződésbe, hogy ezután nem fognak gyerekeket áldozni Saturnusnak.”

Arra, hogy L² a görög kódexeknek megfelelően – leginkább talán G-vel vagy g-vel egyezően – pótolja a hiányzó tagolójeleket, a lipcsei kéziratban számos további példát találunk. A Memnónról szóló apophthegmában (174B) az egyik tagolójelet – G-nek megfelelően

⁴²⁶ A nagyon ritka kettőspontok egyike L-ben.

⁴²⁷ Tagolás: G (149r) és c (286r) tagolása azonos; g (80r) eltér tőlük annyiban, hogy az első két szó után is elhelyez egy tagolópontot.

⁴²⁸ A lipcsei kódexben itt nincs tagolás. Valószínűleg azért, mert Janus olyannyira tömörítette a szakaszt.

– L^2 pótolja.⁴²⁹ Az Alexandrosról szóló 33. apophthegmában L^2 teszi be a plusz tagolójelet, s tagolása így g -vel válik egyezővé.

---

⁴²⁹ Lásd 189–190. o.

V. A JELENSÉGEK BEMUTATÁSA

Janus Pannonius fordítása és az eredeti szöveg között a retorikai/poétikai eszközök alapvető ekvivalenciája figyelhető meg. Előrebocsátjuk, hogy különbség elsősorban a mértékben van: Janus az eredeti szöveg eszközkészletét – legegyszerűbb így fogalmazni – fokozott mértékben, alapvetően költői habitusának megfelelően, saját alkotói elvei jegyében, azokhoz illesztve használja fel. Korábban bemutattuk, hogy Plutarchos milyen gondosan válogatta nyelvi eszközeit, és dolgozta ki apophthegmáinak szövegét, minek következtében erősen megformált, ritmusos, számos költői elemet felmutató szöveg született. Janus érzékeny olvasóként mindezt a maga mélységében felismerte, és alkalmazta a fordítás során A műfaj jellegéből fakadóan saját költői apparátusának csaknem teljességét mozgósíthatta. Az elemzések nyilvánvalóvá teszik, hogy Janus e legalapvetőbb szövegalkotási eszközkészlete a prózafordítás létrehozása során is döntőnek bizonyult. A szoros értelemben vett poétikai – itt valóban „költői”-ként értve a terminust – megközelítés a teljes fordítást áthatja.

Hozzá kell tennünk azonban és nagyon nyomatékosan hangsúlyoznunk, hogy a szövegalkotás során ösztönös költői tehetségének legalább akkora szerepet kellett játszania, mint felkészültségének. Azaz hagyományos irodalomtörténeti terminológiával élve az apophthegmák műves kidolgozása legalább annyira a *poeta natusnak*, mint a *poeta doctusnak* köszönhető, mondhatni a „parce pater virgis ...” esete köszön vissza. Mivel sem Janustól, sem kortársaitól nem áll rendelkezésünkre önreflexív alkotáslélektani és módszertani szöveg, egy késői analógiával, a 20. század magyar irodalmának legfontosabb alkotásmódszertani szövegével, Weöres Sándor *A vers születése* című doktori értekezésében kifejtett esetekkel tudjuk leginkább megközelíteni Janus eljárását. Weöres tipizálja saját verseinek megszületését, közülük az egyik típusba azok a versek tartoznak, melyeknél az alkotás folyamatában a dallam, a ritmus valamiféle legkorábbi fokozat, létrejötte legtöbbször megelőzi a tartalomét.⁴³⁰ Mutatis mutandis, ha Janus ráhangolódott az első apophthegmák fordítása során a mű „dallamára”, a folytatás részben ösztönösen formálódhatott. Ezzel persze nem vitatható el a tudatos kidolgozás, ám a hangok és szótagok méricskélését, számolgatását talán kevésbé kell feltételeznünk, mint azt dolgozatunk második felében, a mélységi elemzésekből az olvasó feltételezhetné. A végeredmény ritmikus, tömör, karakteres és erőteljes latin szöveg, amely önállóan él, s élményszerűsége a versekével vetekszik.

---

⁴³⁰ WEÖRES 1939.

A szövegalkotás eszközeinek szinkronitásából következik, hogy ha egy-egy apophthegma poétikai jellemzőit be akarjuk mutatni, azt hasonló módon kell tennünk, azaz egymás mellé állítva őket. Ugyanis csak így érthetőek meg igazán, hiszen egymást kiegészítve, erősítve fejtik ki hatásukat. Valahogy úgy, mint a zenei akkordok, amelyek nem egymás után, hanem egyszerre hangoznak fel. A jellegzetességek és módszerek tehát a bemutatás során sem választhatók le egymásról. Metodikai folyamánya mindennek, hogy az alább következő szövegelemzésekben bár törekszünk arra, hogy kiemeljük az aktuálisan tárgyalandó domináns jelenséget, az apophthegma összes többi fontos jellegzetességéről is szólnunk kell, hiszen ezt kívánja a poétikai eszközök hatásmechanizmusa.

A Francesco Filelfo fordításához való viszony szempontja a legtöbb apophthegmában előkerül. Miként említettük, Filelfo verziója alapvetően határozta meg Janusét. A költő valamiképpen – akár elfogadólag, akár elutasítólag, akár az átalakítás útját választva – minden egyes apophthegmában viszonyul hozzá. Fordítása teljesen más lett volna, ha nem tekint megkerülhetetlen alapszövegnek Filelfoét. A két fordítás lexikális átfedéseit a példákban félkövérrel jelöljük.

Miként eddig is, a görög szöveget az 1971-es kiadás,⁴³¹ a Filelfótól származó fordításrészleteket pedig az editio princeps alapján közöljük.⁴³² Janus latin szövegét nem Ábel Jenő kiadásából, hanem a lipcsei kódexből adjuk. Miként többször is szó volt róla, a lipcsei kódex tükrözi Janus munkamódszerét, s tagolása az általa a fordításhoz használt görög kódex tagolására vezethető vissza. Poétikai szempontból tehát nagyon fontos vizuális elemről van szó. Emiatt valamennyi példánkat a lipcsei kódex alapján tagoljuk. A görög szöveg tagolását az elemzéshez használt kódexekből vesszük, pontosan jelölve azok eltéréseit is.

Szép hangzás, ritmus, metrikai csiszoltság

Ha hierarchikus rendet kívánunk felállítani a fordító szempontrendszerében, a zeneiséget első helyen kell említenünk. Janus szövegformálásának egyik legfőbb szempontja a mívés szófűzés, a compositio, a ritmus és hangzás, összességében a szöveg zeneisége, a concinnitas volt, hiszen ezt írta elő a műfaj, s ezt kínálta/igényelte az eredeti szöveg. Janus a Guarino-panegyricusban maga vall arról, hogy milyen nagy hangsúlyt fektetett erre a stílárius tudatosságra és a stílushoz illeszkedő szövegformálásra a ferrarai oktatás:

⁴³¹ PLUTARCHUS 1971.

⁴³² Venetiis, Vindelinius de Spira, 1471, GW M34400, ISTC ip00816000. Az általam használt példány: (München, Bayerische Staatsbibliothek, 4 Inc.c.a. 25-1; <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00060048?page=1>): (2023. 12. 5.)

„... ám teneked mindegy: kicsi, nagy, fenséges, alantas,
 belsejükig lehatolsz, és nem hagysz mitse homályban,
 egyetlen szótag, se betű rá nem szedi elméd,
 szórendet vizsgálsz és értelmét a szavaknak,
 s azt, hogy a szók testét hogyan őrizték meg az évek,
 hogy mi a szógyök, amelyből a későbbi alak lett,
 hogy rokonértelmű szók közt mégis mi a másság,
hogy mi a stílus, a versmérték, ki a versek írója,
honnan a szónokok érvei, mily színezést tűr a lényeg,
s más oldalról: mily színezést szükséges a forma,
hogy mi a szerkesztés törvénye, minek teszi művész-
fortély épp a középre az elsőt és az utolsót,
mért ne a kezdettől induljon a szál, s ne a végén
szűnjék meg, hanem inkább megfordítva a rendet:
kezdje a legkésőbbi, következék a korábbi.”

(*Dicsőítő ének a veronai Guarinóhoz*, 520–534, ford. CSORBA

Gyöző⁴³³)

Plutarchos prózáját, stílusát Guarino tanítványai természetesen jól ismerték, hiszen tanáruk a filozófus-történetíró egyik legfontosabb és legavatottabb reneszánszbeli tolmácsolói közé tartozott, lévén annak a Chrysolórasnak tanítványa, aki igen sokat tett azért, hogy a latin nyugat megismerkedjék vele.⁴³⁴ Guarino Plutarchos számos életrajzát és más művét is

⁴³³ KLANICZAY 1982, 159 „[G]randia sed parvis, sublimibus infima miscens / nil indiscussum penitus dubiumve relinquis, / syllaba uti nullum tenuis vel littera fallat, / qui structurae ordo, quae sit sententia vocom, / quae nota verborum servata fidelibus annis, / quodlibet a quanam decurrat origine nomen, / quid distent, unum quae significare videntur, / qui stilus aut numeri species, quis carminis auctor, / argumenta quibus veniant de sedibus et quos / excuset ratio, commendet forma colores, / narrandi quae lex potior, quod saepe per artem / in medio soleant prima et postrema locari, / nec se a principiis moveat tractatus et imos / desinat in fines, sed gratius ordine verso / ultima praeveniat, longe prius acta reservet.” (JANUS PANNONIUS, *Carmina epica* 2018, 183–184.) A ferrarai iskola oktatási gyakorlatát összegző mű, Battista Guarino *De ordine studendi et docendij*e is hangsúlyozza a hangok és szótagok, a verslábak, az elrendezés, a ritmus stb. megismerésének fontosságát. Sőt, mindezt csak a görög nyelv és poétika elsajátításán keresztül látja igazán lehetségesnek: „hoc, inquam, clara voce praedico: neminem posse absque litterarum graecarum scientia in hac versusum doctrina fundamenta et, ut ita loquar, medullam penitus introspicere.” (GUARINO 2002, 274–278, c. 14–18, itt 16) De árukkodó a ferrarai oktatás és műhely és mindenekelőtt Janus mestere, Guarino da Verona magas szintű nyelvi tudatosságáról az a szerep is, amelyet Angelo Decembrio Guarino da Veronának osztott a *De politia litterariá*ban. Kiadás és átfogó elemzés: DECEMBRIO 2002.

⁴³⁴ Összefoglalóan erről: PADE 2023.

lefordította latinra.⁴³⁵ A ferrarai iskolában nevelkedett költő egyik legfőbb poétikai célja volt tehát a fordítás során, hogy megőrizze a forrásszöveg concinnitásbeli csiszoltságát, erényeit. Azonban, miként említettük, nem elégedett meg „pusztán” az ekvivalenciával, hanem az eredeti szöveg eszközeit fokozott mértékben alkalmazva, bizonyos értelemben saját arcára is formálta azt.

Miként korábban volt róla szó, a műfaj – s egyben a plutarchosi próza – egyik leg-alapvetőbb jellegzetessége ritmikussága.⁴³⁶ S igaz ez abban az elsőként Cicero által megfogalmazott kettősségben, amelyre fentebb szintén rámutattunk, nevezetesen, hogy a gondolatok ritmusa mívés elrendezésben, kiegészülve az alakzatokkal önmaga is ritmust ad a szövegnek, s ezt egészíti ki az időmértékes prózaritmus. Az apophthegmák ritmikussága a legkevésbé sem korlátozódik tehát a prózaritmus hagyományosan vizsgált ritmikus clausuláira, s még csak az alkalmazott verslábakra sem. (Természetesen már nem a középkori ritmikus clausulákról beszélünk, hanem az antik prózaritmusról, amelynek költői verslábak képezték az alapját, s amelyhez a humanista irodalom visszatért. Szemben a cursusok középkori rendszerével, amely a szóhangsúlyon alapult, a klasszikus görög prózaritmus a költészethez hasonlóan időmértékes metrumokat használt.) Ám ha mégis csupán az időmértékes metrumokat tekintjük, akkor azt tapasztaljuk, hogy a filozófus-történetíró nem csupán a mondatok zárását, hanem a colonokét is ritmizálta, sőt, megfigyelhető, hogy e ritmikus záradékok létrehozása érdekében gyakran hosszabb egységeket is kisebbekre bontott.⁴³⁷ A Heinnek köszönhető a megfigyelés, hogy Plutarchos a hellénisztikus és a római műpróza kedvelt clausulatípusait részesítette előnyben, amelyek a következők: ditrocheus (– ◡ – ◡ vagy – ◡ – – [H2]), creticus + trocheus, amely, ha az utolsó szótagot hosszúnak vesszük, creticus és spondeus kettőseként is értelmezhető (– ◡ – – ◡ vagy – ◡ – – – [H3]), kettős creticus (– ◡ – – ◡ – [H1]), hypodochmius (– ◡ – ◡ – [H4]).⁴³⁸ A közelmúltban született egy monográfia Plutarchos prózaritmusáról G. O. Hutchinson részéről, aki hatféle jellemző

⁴³⁵ UO.; valamint PADE 2002, 2007. Guarino eleinte Leonardo Brunihoz és Iacopo Angelihez hasonlóan a római történelem szempontjából érdekes életrajzokat fordít: *Flaminius* (1411), *Marcellus* (1412 júniusa előtt), *Coriolanus* (1414 előtt), *Caesar* (ca. 1411/13). Velencében (1414-től), az ottani alkotmányos berendezkedés és a keleti orientáció csodálatában s talán ezek hatására kezd el görög életrajzokat fordítani: *Dión*, *Themistoklés*, *Phokión*, *Eumenés*, *Pelopidas*, *Philopoimén*. Az 1430-as években immár Ferrarában: *Lysandros – Sulla* (1434). Lefordította továbbá a pseudo-plutarchosi *De liberis educandis* (1411), és összeállított – már Ferrarában – egy compendiumot a *Quomodo adulator ab amico internoscatur* alapján. — CORTESI 2017 Vittorino Feltre mantovai iskolája kapcsán enged bepillantást abba, hogy hogyan is alkalmazták Plutarchost az oktatásban.

⁴³⁶ Plutarchos prózájához lásd 82–83. o. Plutarchos prózaritmusának monográfiája, Hutchinson így fogalmaz a ritmus meghatározó voltával kapcsolatban: „Plutarch shares various means with pre-Hellenistic prose; but in him everything is affected by the rhythmic structuring.” HUTCHINSON 2018, 34.

⁴³⁷ RE, Band XXI, 1, col. 935–938.

⁴³⁸ UO. Lásd továbbá például SANDBACH 1939, BALDASSARI 2000, HUNTER–RUSSELL 2011, 23–25.

clausulát állapított meg, melyek közül nézete szerint az első négy tekinthető ritmikusnak.⁴³⁹ Rendszere azonban nem különbözik Hein Ziegler által is közölt clausulatípusaitól, s miként a zárójeleken belül jeleztük, clausulái (H1, H2 stb.) megfeleltethetők azoknak s a latin prózaritmus legfőbb clausulatípusainak is.⁴⁴⁰ Hutchinson clausulatípusai a következők:⁴⁴¹

Ritmikus záradékok

1. – ◡ – – ◡ – / – – – – ◡ –
2. – ◡ – –
3. – ◡ – – –
4. – ◡ – ◡ –

Nem ritmikus záradékok

1. – ◡ – – – ◡ –
2. – – – –

Valmennyi longum két brevévé oldható, kivéve az utolsó longumot, amely azonban lehet egy breve is, hiszen pozíciója miatt automatikusan megnyúlik.

Cicero megemlíti, hogy clausulaként ő nemcsak az utolsó lábat érti, hanem az utolsó előtti, sőt, olykor az azt megelőzőt is figyelembe veszi.⁴⁴² Quintilianusnál ez már szabályként jelenik meg, ő azt mondja, hogy a clausula nem lehet két lábnál kevesebb és háromnál több.⁴⁴³

Az egyes clausuláknak minősége, értéke és hatása is volt, amelyekre az antik elméletírók rendszerint kitértek. A spondeus és a molossus például egyértelműen méltóságteljes.

⁴³⁹ UO., 11–12.

⁴⁴⁰ HOFMANN–SZANTYR 1972, 716. A latin prózaritmus elsősorban creticusokból és trocheusokból építkezik. A három alapclausula a következő: I. egy creticusból és egy trocheusból álló kettős láb (a második láb katalektikus creticusnak is tartható): – ◡ – – – [H3]; II. két creticus: – ◡ – – ◡ – [H1]; III. két trocheus – ◡ – – [H2] (előtte creticust, molossust vagy spondeust igényel, egy idő után kötelezően). IV: (ritkább) hypodochmius – ◡ – ◡ – [H4] (a kötelező creticus-bázissal – Janusnál gyakran találkozhatunk hypodochmiusszal); V. vitatott forma: dispondeus – – – – [H6] (kérdéses, hogy ritmikus clausulának tartható-e). A végső longumok mindenhol helyettesíthetők brevével.

⁴⁴¹ HUTCHINSON 2018, 11.

⁴⁴² ADAMIK 1998, 144; CIC. or. 64, 216.

⁴⁴³ QUINT. inst. 9, 4, 95.

A spondeus Cicero szerint a commában és a colonban különösen hatásos, ugyanis a rövidséget súlyossággal ellensúlyozza.⁴⁴⁴ A creticust általában jónak tartották kezdésnek és zárásnak is.⁴⁴⁵ Dionysios Halicarnasseus szintén kitér erre *A szavak elrendezéséről* című művében. Álljon itt egy összefoglaló Adamik Tamás részéről:

„A kétszótagú ritmusok között Dionysios rossznak tartja a rövideket, például a pyrrichiust, mert hiányzik belőle a fenség, a spondeus ezzel szemben nagyszerű, mert fenséges. Az egy hosszúból meg egy rövidből (trocheus) és egy rövidből meg egy hosszúból (jambus) álló verslábak nem rosszak. A háromszótagú verslábak közül a három rövidből álló (tribrachys) közönséges, nincs benne semmi fenség. A három hosszúból álló versláb (molossus) fennkölt, tele van méltósággal. Az egy hosszúból és két rövidből álló versláb, ha a hosszú közepén van (amphybrachys) nem sorolható a jó verslábak közé, mert hiányzik belőle az egyensúly, ezért effeminált. Az a láb, amely két röviddel kezdődik, egy hosszúval végződik (anapestus), nemes és fenséges. De az egy hosszúval és a két röviddel kezdődő (daktylos) is nemes és szép harmóniát hoz létre (17, 2–10).”⁴⁴⁶

Quintilianus szintén hosszan értekezik a ritmikus clausulákról művében. Ő valamilyest máshogy tagolja a lábakat, például nagyon gyakran veszi alapegységnek az egy rövid és két hosszú szótagból álló baccheust, de rendszere alapvetően természetesen nem különbözik elődeitől.⁴⁴⁷

A ritmikus clausulákat mi is fel fogjuk tüntetni az elemzések során, ha az argumentáció megkívánja, sőt, a legtöbb esetben – amennyiben alkalmazható – Hutchinson Plutarchosra kidolgozott clausuláinak számát is jelezni fogjuk (H1, H2 stb.). Ám más szempontokat is figyelembe kívánunk venni, s ehhez álljon itt még egyszer Cicero megfigyelése,⁴⁴⁸ mely szerint egy prózai szöveg ritmusa jóval több, mint a benne előforduló verslábak jellege és mértéke. A kiválasztott szavak, azok hangrendje, a szintaktikai formák, elrendezésük, maga a szórend, végül a metrumok és a hangsúlyok együttesen adják a ritmust, amely pedig elválaszthatatlan egységben van a tartalommal, azaz a gondolatok ritmusával.⁴⁴⁹

⁴⁴⁴ ADAMIK 1998, 144; Cic. or. 64, 218

⁴⁴⁵ QUINT. inst. 9, 4, 107.

⁴⁴⁶ ADAMIK 1998, 162–163.

⁴⁴⁷ QUINT. inst. 9, 4, 60–119.

⁴⁴⁸ Vö. ADAMIK 1998, 121–146, 139.

⁴⁴⁹ A közelmúltban megjelent modern analógia a magyar irodalomelméletben Kulcsár Szabó Ernő vizsgálódása a Márai-dallam kapcsán. Kulcsár Szabó gondolatmenetének egyik bázispontja a ritmusnak e komplex felfogása, valamint ritmus és gondolat egymást élere hívó, elválaszthatatlan közössége. A szerző arra is rámutat, hogy Márai – a 30-as évek irodalmának egyik „legfeltűnőbb” trendjének képviselőjeként (38) – éppen a

Sőt, megkockáztatjuk, hogy a szövegalkotás ez utóbbival indul, s csak erre következhet a formai kidolgozás. Hasonlóképpen fogalmaz Hutchinson Plutarchos prózaritmusa kapcsán: „the rythm is very far from being a mere abstract pattern, and is intimately bound up with thought and meaning.”⁴⁵⁰

Cicero ugyanakkor azt is hangsúlyozza, amit Aristotelés csak sejtet, „hogy a ritmus az egész mondatot átjárja, s a mondat vége felé tendál, hogy lezárja. Egy mondat bármely részének ritmusa a másik részhez való viszonyulásban kapja meg jelentését.”⁴⁵¹ A mondatnak mind az eleje, közepe és vége fontos a ritmus szempontjából.⁴⁵² Ugyanezt vallja Quintilianus is, értve alatta a komplex értelemben vett ritmust és a szűken vett, időmértékes metrumokon alapult prózaritmust egyaránt.⁴⁵³ Rámutat arra, hogy a mondat kisebb és nagyobb egységei, a szorosabban összetartozó egységek és a tagmondatok eleje és vége, valamint az egész mondat eleje és vége, valamint közepe is kidolgozandó rimikailag:

„[A mondat] egész teste teljesen – hogy úgy mondjam – át van szöve ritmussal [...]. Mégis jobban igényeljük a végeken, s ott meg is mutatkozik, először is, mert minden gondolatnak megvan a befejezése, és természettől igényli a szünetet, hogy az elválassza a következő elejétől. [...] A végekhez hasonló gondosságot igényelnek a kezdetek, mert ezeket is feszülten várja a hallgatóság. Mégis könnyebben lehet kezelni őket, mert máshoz nem kapcsolódnak, és az előttük levővel nem törődnek. [...] Középen nemcsak arra kell gondot fordítani, hogy összekapcsolódjanak a szavak, hanem hogy ne legyenek vontatottak, hosszúk, és ami ma a leggyakoribb hiba, ne ugráljanak a rövid szavak összefűzés miatt, olyan zörejt hallatva, mint a gyermekek csörgője. Mert ahogyan a kezdések és a befejezések nagy jelentőségűek, amikor kezdünk vagy befejezünk egy gondolatot, úgy középen is van némi igyekezet, s ez is parányi szünetet tart, ahogy a futók lába nyomot hagy maga után még akkor is, ha nem marad egy helyben. Így nemcsak a tagmondatokat és a szószerkezeteket kell

---

klasszikus retorikára támaszkodva éri el prózájának sajátos ritmusát, felépítését, a Márai-dallamot. Vö. KULCSÁR SZABÓ 2020. Kulcsár Szabó idézi NÉMETH Lászlót (1973, 530) is a próza ritmusának e felfogásával kapcsolatban: „a prózai ritmus, »a numerozítás [...] nem egészen önálló külső valami, mint az időmérték (bár időmértékes elemek is keverednek hozzá), szoros összefüggésben van a mondat egész fölépítésével, főképp a szórenddel s azon át az értelemmel.«” Uo., 37.

⁴⁵⁰ HUTCHINSON 2018, 34.

⁴⁵¹ ADAMIK 1998, 14. Adamik hozzáteszi, hogy éppen emiatt elhibázott az ún. clausulakutatás, amely csakis a rimikus záradékokat vizsgálja. Ugyanerre figyelmeztet SCHMID (1959, 29), aki teljes egészében elveti a statisztikai módszert.

⁴⁵² CIC. or. 59, 200.

⁴⁵³ QUINT. inst. 9, 4, 60–71.

jól elkezdni és lezárni, hanem azokban is, amelyek kétségkívül szorosan összekapcsolódnak, és nem igényelnek lélegzési szünetet, kell lennie valamilyen rejtett fokozatnak.”⁴⁵⁴

Miként látni fogjuk, mindez Janus eljárás módjának elmélete is. A lipcsei kódexekben látható tagolópontok az eredeti görög periodus commáit és colonjait elválasztó tagolásnak felelnek meg. Ez az az alapstruktúra, amelyhez mind az eredeti, mind pedig Janus fordítása a stílus kidolgozásában viszonyult. A colonokon belül további kisebb, ritmikailag vagy más szempontból kidolgozott blokkok is találhatóak. Mind Cicero, mind Quintilianus ugyanakkor óva int a költői metrumok túlzott alkalmazásától szónoki beszédekben, mondván, hogy a túlzás nagyon művivé, mesterkéltté teszi a szöveget.⁴⁵⁵ Janus erre a szabályra már nem volt tekintettel, s amellett, hogy jóval nagyobb egységeket metrizált, mint szabadott volna, kifejezett versritmusokat is szívesen alkalmazott zárásként, mint például a jambust vagy a dactilus és spondeus kettősét, a *clausula heroát*.⁴⁵⁶ A költő mentségére szolgál, hogy ez esetben nem szónoki beszédet írt, illetve dolgozatunk alapkielentésének megfelelően költői habitusa némiképp eluralta a prózafordításait is.

A metrikai gazdagság költői alakzatokkal kiegészülve a szöveg rendkívüli dallamosságához, ritmikusságához vezetett, ami felolvasás során érvényesülhetett igazán, s egyben a tömör, alakzatokban bővelkedő szöveg jobb megértéséhez is vezethetett. E csiszolt formák ugyanis a gondolatnak is csiszoltságot kölcsönöztek és fordítva. Eljárás módjával Janus voltaképpen eleget tett annak a legmagasabb szintű kíváncsúnak, amit Leonardo Bruni a *De interpretatione rectá*ban a fordítótól elvárt: az eredeti stílusának visszaadása során képes volt a szöveg művészi ritmusának az átültetésére is.

„[L]egnehezebb mégis azt helyesen átültetni, amit az elsődleges szerző ritmikus prózában, ékesen írt. Mert bizony a ritmikus prózában colonok, commák és periódusok szerint kell haladni, és igen gondosan ügyelni kell arra, hogy megfelelően és illően

⁴⁵⁴ UO. QUINTILIANUS 2009, 630–632. Adamik Tamás fordítása.

⁴⁵⁵ QUINT. *Inst.* 9, 4, 72–78, 112–113.

⁴⁵⁶ A latin műprózában eleve jelen voltak a költői ritmus bizonyos szabályai, mint például a syllaba anceps a colonvégeken vagy az elízió, ám mégis törekedtek olyan verslábak használatára, amelyek a versben nem voltak gyakoriak. Ilyen, a próza által rendkívül kedvelt láb volt a creticus. A jambus és a dactilus azonban kifejezetten költői ritmusnak számított. A *clausula heroa* alkalmazásának mértéke így jól kifejezte az egyes szerzők viszonyulását a költői ritmus akceptálásához a prózában. Legtöbbször tudatos stílusjegyként alkalmazták az epikus ritmus más jellegzetességeivel kiegészítve. Vö. HOFMANN–SZANTYR 1972, 714–715.

válják teljessé a körmondat. Egyben minden más ékítmény megőrzésére is a legnagyobb figyelmet kell fordítani. [...]... [A]z ékítményeknek két típusa van, az egyik révén a szavak, a másik révén a mondatok válnak ékessé. Kétségtől mindkettő nehezségeket okoz a fordítónak, ám mégis nehezebb a szavakat, mint a mondatokat ékesíteni, azért, mert *ilyesfajta ékítmények gyakran a ritmusban állnak*, mint amikor az azonosakat azonosakkal adják vissza, vagy az ellentéteket – vagy akár egymással szembehelyezkedőket, amelyet a görögök antithetának neveznek – ellentétesekkel. *Gyakran ugyanis a latin szavak vagy több vagy pedig kevesebb szótagúak, mint a görögök, és hasonló hangzás sem könnyen áll elő.*⁴⁵⁷ [Kiemelések: ZS.E.]

Az egyensúly elve – kompenzáció

Egy alapelvet mindeneket megelőzően kell tárgyalnunk, ez pedig az egyensúly elve – a modern műfordításelmélet terminusával – kompenzáció.⁴⁵⁸ Minden fordítás esetében természetes jelenség, hogy a forrásnyelv sajátosságai számos dolgot nem tesznek lehetővé a célnyelven. Bár a görög és a latin e tekintetben egymáshoz igen közeli nyelvek, mégis van különbség eszköztárukban. Janus Pannonius minden bravúrja ellenére sem tud minden esetben pontos, szintaktikai, szemantikai, ritmikai és akusztikai megfeleléseket létrehozni. Azonban azokon a helyeken, ahol kompromisszumokat kell kötnie, tehát ha lehetetlen például egy rövidítészerkezetet hasonló rövidítészerkezettel visszaadnia a latinban, akkor eltekint tőle, ám máshol, ahol a forrásnyelv nem rövidítészerkezettel, hanem például mellékmondatokkal él, a költő rövidítészerkezetet használ, s így állítja helyre az eredeti szintaktikai arányait. Ez az egyensúlyra való törekvés minden nyelvi jelenség esetében megfigyelhető.

⁴⁵⁷ „[D]ifficillimum tamen est illa recte transferre, quae a primo auctore scripta sunt numerose atque ornate. *In oratione quippe numerosa necesse est per cola et commata et periodos incedere* ac, ut apte quadrateque finiat comprehensio, diligentissime observare. In exornationibus quoque ceteris conservandis summa diligentia erit adhibenda. [...] ... duo sint exornationum genera – unum, quo verba, alterum, quo sententiae colorantur –, utrumque certe difficultatem traductori affert, maiorem tamen verborum quam sententiarum colores, propterea quod *saepe huiusmodi exornationes numeris constant*, ut cum paria paribus redduntur aut contraria contrariis vel opposita inter se, quae Graeci ‘antitheta’ vocant. Frequenter enim verba Latina vel plus vel minus syllabarum habent quam Graeca, neque par sonus auribus faciliter correspondet.” BRUNI 1928, 87. — Bruni Platón Phaidrosának egy részletén demonstrálja ezt a fajta fordításmódot, s a szövegben metrikailag és máshogy is különösebben kidolgozott blokkokat „csillagok”-nak nevezi: „Insunt [az eredeti szövegben] enim et verborum, ut ita dixerim, deliciae et sententiarum mirabilis splendor. Et est alioquin tota ad numerum facta oratio. Nam et „in seditione esse animum” et „circa ebrietates tyrannidem exercere” ac cetera huiusmodi translata verbe *quasi stellae* quaedam interpositae orationem illuminant.” UO., 89.

⁴⁵⁸ KLAUDY 1993, 273–283.

Fordítói hűség – Janus módján

Az első példa azt szemlélteti, hogy bár a magyar humanista Filelfo változatára épít, finom módosításokkal mennyire más poétikai végeredményre jut, mint itáliai pályatársa. A mondat első felében szó szerint veszi át a szöveget (félkövérrel), a második felében pedig Filelfo más döntéseit követi, olyanokat, amelyek nem annyira nyilvánvalók. Vezérelve, hogy saját eszközeivel megvalósítsa a forrásnyelvi változat jellegzetességeit a célnyelven, s legfőbb célja és mércéje a jólszerkesztettség és a szép hangzás.

Οἱ Αἰγυπτίων βασιλεῖς κατὰ νόμον ἑαυτῶν τοὺς ΔΙΚΑΣΤΑΣ ἐξώρκιζον ὅτι, κἂν βασιλεὺς τι προστάξῃ κρῖναι τῶν μὴ δικαίων, οὐ κρινοῦσι. (174C)⁴⁵⁹

Az egyiptomiak királyai törvényeiknek megfelelően rendszerint *megeskették* a BÍRÁKAT, hogy – még ha király parancsolja is valamiféle igazságtalanság jóváhagyását – nem hagyják jóvá azt.

Francesco Filelfo

Aegyptiorum reges ex sua ipsorum lege *adiurabant* IUDICES ne quid per iniuriam aliquando **iudicarent** si reges id etiam ipsi imperassent. (4v)

Janus

Aegyptiorum Reges ex sua ipsorum lege IUDICES *adiurabant* · quod etiam si rex iusserit · nihil iniquum **iudicabunt.** (5v)

Az „*adiurabant iudices*” („megeskették a bírakat”) szórendjének megcserélésével Janus helyreállította a görög eredeti szórendjét (kurzválva és nagybetűvel). Ugyanezt a szándékot, az eredeti szórendjének hűséges követését láthatjuk az apophthegma további részében is.

Első pillantásra is látszik, hogy Janus rekonstruálja a görög eredetinek megfelelő állapotot. A görögben az apophthegma második fele két mellékmondatból áll, az aláhúzott

---

⁴⁵⁹ PLUTARCHUS 1971, 8.

feltételes mellékmondat beékelődik a másik, a főmondattól függő kijelentő tárgyi mellékmondatba (ὄτι, ... οὐ κρινοῦσι). Míg Filelfo megszünteti a beékelést, az apophthegma végére helyezi a feltételes mellékmondatot, addig Janus visszaállítja az eredeti állapotot. (Lásd az aláhúzott szövegrészeket.) A helyreállítás azonban nem teljes. És ezen a ponton valószínűleg ismét Filelfo – még ha nem is oly’ látványos – hatásáról van szó. Ha megfigyeljük, a beékelte aláhúzott tagmondat egy része, az „igazságtalanság” (μὴ δικαίων) kifejezés már Filelfónál is átkerült a másik mellékmondatba („ne quid per iniuriam”). Janus is megőrzi ezt az állapotot („nihil iniquum”), de ezzel a grammatikai transzpozícióval együtt is hű marad az eredeti szórendhez. Egyetlen dolog marad ki nála is, valószínűleg ismét Filelfo nyomán, elfogadva az ő megoldását: nem ismétli meg a „iudico” „jóváhagy”, „megítél” igét, pedig görög megfelelője – κρίνω – kétszer is szerepel. Egyébként a költő szöveghűségére jellemző, hogy a mondat végén található igét a görögnek megfelelően visszateszi futurumba („iudicabunt”), míg Filelfo az átalakítás miatt más igeidőt választott.

Ha megvizsgáljuk a példaként szolgáló eredeti görög apophthegmát, jól látszik, hogy két egyenlő hosszúságú részre oszlik, a főmondatra és a két mellékmondatra, az egyik mellékmondat pedig körbeöleli a másikat (kurziválva).

Οἱ Αἰγυπτίων βασιλεῖς κατὰ νόμον ἑαυτῶν τοὺς δικαστὰς ἐξώρκιζον ·

— — — ∪ — ∪∪ — ∪∪ ∪∪ ∪ — — — ∪ — — — — —

ὄτι κὰν βασιλεύς ΤΙ προστάξῃ κρῖναι ΤΩΝ ΜΗ ΔΙΚΑΙΩΝ · οὐ κρινοῦσι.

∪∪ — ∪∪ — ∪ — — — — — — — ∪ — — — — —

Talán az sem véletlen, hogy a beékelte mellékmondat ragozott igéje és infinitivusa középre került (aláhúzva), s egy szép hyperbaton fogja közre a központi elemet (nagybetűvel). E tudatos elrendezésből ritmus születik, amelyet egyéb tényezők, homioiptotonok, a mély és magas magánhangzók aránya s a prózaritmus tesz erőteljesebbé. A ritmikusság egyszerű felolvasás során is érződik, de érdemes megvizsgálni a mondat teljes metrikai felépítését is. (Prózáról beszélünk, ezért nem teljes metrikai képleteket várunk, inkább csak tendenciákat jelzünk.)

Jól látszik, hogy az első sor közepén felgyorsul a szöveg, míg a sor vége felé, a tagolópont, azaz a belső zárás előtt a sok hosszú szótagnak köszönhetően lelassul. A második sor két anapestusszal (∪∪ —) kezdődik, majd egy jambust (∪ —) követően sok-sok hosszú szótag

kölcsönöz méltóságot a szövegnek. A második tagolópont előtt egy baccheust látunk (⊂ – –), amely Quintilianus szerint lezárásra különösen alkalmas versláb.⁴⁶⁰ Végül az utolsó egyseget újra négy hosszú szótag alkotja, méltóságteljesen lezárva az apophthegmát. Hutchinson rendszerét alkalmazva ennek az apophthegmának a clausuláira (a tagolópontok előtt) azt találjuk, hogy itt egyetlen ritmikus clausula van: μη δικαίων (2-es típus: – ⊂ – –), azonban – miként a fönti elemzés is mutatja – egy szöveg ritmusát az összes alkalmazott nyelvi eszköz együttese hozza létre.

Tagolópontok

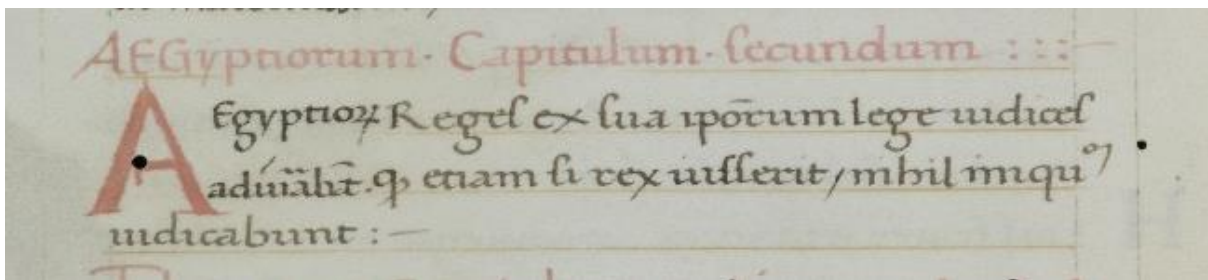
A fenti görög mondatban elhelyezett két tagolópont nem a szövegkiadásból származik, hanem a szövegeket megőrző kódexekből. Miként szó volt róla, a kéziratokban hagyományozódó tagolás különbözik a szövegkiadások modern tagolási gyakorlatától. Tárgyunk szempontjából elsődlegesen fontos, hogy Janus előtt milyen tagolású görög szöveg feküdt, mert ő maga messzemenően figyelembe vette görög kéziratának tagolását, s aszerint haladt saját fordításában is. A lipcsei kódex latin szövegének tagolása ugyanis jelentős mértékben egyezik a Janus által használt görög szöveg(ek) családjára jellemző tagolással. Említettük, hogy Janus szöveghűsége lehetővé teszi következtetések levonását az általa használt görög kódex szövegével kapcsolatban, így behatárolhatóvá vált a szövegcsalád, sőt egy olyan verziót is találtunk, amely nagyon közel esik Janus feltételezhető görög szövegéhez: ez a Γ és Σ család kontaminációjából előálló redakció, amely a g kódexben hagyományozódott. Ez a változat lehetett Janus alapszövege a fordítás során.

Vegyük szemügyre újra a példaként választott apophthegmát Janus fordításában, de most a tagolópontok szemszögéből! A szöveg átírása alatt a lipcsei kódex részlete látható, amely alapján a tagolópontokat az átírásban elhelyeztük.

Aegyptiorum Reges ex sua ipsorum lege iudices adiurabant · quod etiam
si rex iusserit · nihil iniquum iudicabunt.

---

⁴⁶⁰ QUINT. inst. 9, 4, 102.

3. Leipzig, Universitätsbibliothek, Rep. I 80, f. 5v (részlet)

Említettük már, hogy bár szöveg tekintetében valóban g áll legközelebb Janus fordításához, a központozás terén ez nincs teljesen így, a lipcsei kódex tagolása olykor nem vezethető le g-ből, hanem hol a szigma családdal, hol pedig gammával tart.⁴⁶¹ Jelen példánkban a lipcsei kódex első tagolópontjának elhelyezkedése („adiurabant · quod”) megegyezik mind a gamma-kódexek első, mind pedig a szigma-kódex (c) egyetlen tagolópontjával. Bizonyos értelemben a második tagolópont („iusserit · nihil”) is megegyezik a gamma-kódexek tagolásával, ha figyelembe vesszük a Janus általi változtatásokat a szövegben: láttuk, hogy a „jogtalanság” („iniquum”) kifejezést – Filelfo nyomán – ő is a másik mellékmondatba tette át, így kibővült a záró rész, amelyet a gammákban csak egyetlen ige, az οὐ κρινοῦσι foglal el. De az sem kizárt, hogy adott esetben Janus magától szúrta be a második, a rendelkezésére álló görög szöveghez képest plusz tagolópontot. A g kódex tagolása gammától annyiban különbözik, hogy plusz egy tagolás található benne az apophthegma elején, a βασιλεῖς („királyok”) után.

Janus Pannonius:

Aegyptiorum Reges ex sua ipsorum lege iudices adiurabant ·
quod etiam si rex iusserit ·
nihil iniquum iudicabunt.

Γ család

Firenze, BML, Plut. 56.7, f. 3v:

⁴⁶¹ Lásd 108. o.

Οἱ Αἰγυπτίων βασιλεῖς κατὰ νόμον ἑαυτῶν τοὺς δικαστὰς ἐξώρκιζον ·
ὅτι κἄν βασιλεύς τι προστάξῃ κρῖναι τῶν μὴ δικαίων ·
οὐ κρινοῦσι.

Città del Vaticano, BAV, Barb. gr. 182, f. 148v (G szigla):

Οἱ Αἰγυπτίων βασιλεῖς κατὰ νόμον ἑαυτῶν τοὺς δικαστὰς ἐξώρκιζον ·
ὅτι κἄν βασιλεύς τι προστάξῃ κρῖναι τῶν μὴ δικαίων ·
οὐ κρινοῦσι.

Σ család; London, BL, Harley 5692, f. 285v (c szigla):

Οἱ Αἰγυπτίων βασιλεῖς, κατὰ νόμον ἑαυτῶν τοὺς δικαστὰς ἐξώρκιζον ·
ὅτι κἄν βασιλεύς τι προστάξῃ κρῖναι τῶν μὴ δικαίων οὐ κρινοῦσι.

g kódex: Città del Vaticano, BAV, Pal. gr. 170, f. 79v:

Οἱ Αἰγυπτίων βασιλεῖς,
κατὰ νόμον ἑαυτῶν τοὺς δικαστὰς ἐξώρκιζον ·
ὅτι κἄν βασιλεύς τι προστάξῃ κρῖναι τῶν μὴ δικαίων ·
οὐ κρινοῦσι.

E megfontolások alapján a 122. oldalon közölt, metrikailag is elemzett görög példamondatban a tagolópontokat a gamma család két képviselőjének tagolása alapján helyeztük el, hiszen a Janus fordítását megőrző lipcsei kódex tagolása ehhez áll a legközelebb.

Nézzük most, hogy mit is eredményeztek a Filelfo szövegéhez képest végrehajtott változtatások példánkban.

Filelfo fordítása (félkövér jelzi a tökéletes egyezéseket Filelfo és Janus fordítása között):

Aegyptiorum reges ex sua ipsorum lege adiurabant iudices ne quid per
iniuriam aliquando iudicarent si reges id etiam ipsi imperassent.

Janus Pannonius fordítása:

Aegyptiorum Reges ex sua ipsorum lege iudices adiurabant ·

– ∪ – – – –

quod etiam si rex iusserit ·

∪ ∪ – – – – ∪ –

nihil iniquum iudicabunt.

∪ ∪ ∪ – – – ∪ – –

Első a szórendcsere volt („iudices adiurabant”). Janus ezzel nem csupán helyreállította az eredeti görög szórendet, hanem határozottabb lezárást adott az első tagolópontig tartó belső egységnek: a creticus („iudices” – ∪ –) után a négy hosszú szótag jelentősen lelassítja, s ezáltal zárja az egységet.

Az apophthegma második felében is követi a görög eredetit, közbeszúrja a feltételes mellékmondatot („quod ... iusserit”). A kapott szöveget a két tagolópont két egyenlő hosszúságú, hasonlóan szerkesztett, egyaránt gondosan ritmizált részre osztja. (Talán részben ez lehetett az oka annak, hogy helybenhagyta az „iniquum” Filelfo általi áthelyezését a másik mellékmondatba.) Mindkét rész első felét három rövid és három hosszú szótag alkotja. Az első egység végén ezt követően egy creticus áll (– ∪ –). Ennek a verslábnek, amely a krétai táncok ütemét őrzi „sajátos ritmusa akkor érződik leginkább – írja Szepessy Tibor –, ha minden creticus után metszet (szóvég, diairesis) van, s még inkább, ha a metszet értelmi egységeket választ el.”⁴⁶² A „iusserit” annál is inkább megfelel e kitételeknek, mert önmaga alkot egy teljes creticust, tehát a versláb előtt is diairesis van. A második egységet s egyben a teljes apophthegmát baccheus (∪ – –) zárja. A versláb zárójellege itt azért is határozott, mert Quintilianus szerint a baccheus szereti, ha záró helyzetben többek között spondeus előzi meg, miként jelen esetben is.⁴⁶³ De bárhogyan is tagoljuk a hosszú és rövid szótagokat, a két záró egység („quod etiam ... iudicabunt”) ritmikai hatása kétségtelenül hasonló.⁴⁶⁴ Végül talán

⁴⁶² SZEPESSY 2013, 139.

⁴⁶³ QUINT. *Inst.* 9, 4, 102: „[A] bacchius jó zár (...), de szereti, ha choreus [trocheus] vagy spondeus van előtte.” QUINTILIANUS 2008, 637. Adamik Tamás fordítása.

⁴⁶⁴ Hutchinson alapján a görög változatban – miként láttuk – csupán egyetlen ritmikus clausula van. Janusnál eggyel többet találunk: az „-am si rex iusserit” az 1-es típusnak felel meg (– – – – ∪ –), míg a „iudicabunt” a 2-esnek (– ∪ – –). Janus tehát e rendszer szerint is határozottabban ritmizálja a szöveget, mint az eredeti. Egyébként Filelfo változata is határozottan ritmikus, a mondatzáró clausula nála is a 2. típust képviseli, sőt, valószínűleg a mondaton belül is lehetett még egy. (Ám sem az elemzés alapjául szolgáló ősnymtatvány, sem pedig a párizsi kézirat (BnF, Latin 6142, 4r) nem tagolja ezt az apophthegmát.

nem volt tudatos Janus részéről a magánhangzókkal való játék, ám e két utolsó egység hangzói meglepő sorozatot alkotnak. Az első részben a mély magánhangzók szabályosan tagolják az egymás mellett álló „e”-k és „i”-k kettőseit: o – (e + i) – a – (i + e) – u – (e + i) (az „e” és „i” sorrendje közepén megfordul, s ez finomabb hangzásbeli átmenetet eredményez), a második részben pedig a négy „i”-t követően két mély magánhangzó vesz körül egy újabb „i”-t: i – i – i – i u – u – i – a – u. A mély magánhangzók nem csupán ellenpontosítják, vegyítik a magas hangrendű „i”-ket, hanem hozzájárulnak az apophthegma lezárásához is.

Ez a nagyon egyszerű példa azt kívánta bemutatni, hogy finom változtatásai révén Janus milyen gyökeresen más eredményre jutott, mint Filefo, noha az ő szövegét használta föl. S egy olyan fordítást adott, amely azon túl, hogy csaknem *ad verbum* módjára követi az eredeti görög szöveget, tehát nagyfokú szöveghűséget mutat, annak stílusát is képes meszesemenően tükrözni. A példa azt is érzékelteti, hogy a ritmus és a szép hangzás alapvető szerepet játszott a szöveg formálásában.

Concinnitas

Hogy Janus milyen szintre jutott a concinnitas művészetében – ami nála minden bizonnyal elsajátított természetesség volt –, jól szemlélteti a következő példánk.

Ὅργισθεῖς δὲ Βαβυλωνίοις ἀποστᾶσι	Dühössé válva az elpártoló babilóniaiakra
καὶ κρατήσας	és legyőzve őket
προσέταξεν	megparancsolta,
ὄπλα μὴ φέρειν	hogy fegyvereket ne viseljenek,
ἀλλὰ ψάλλειν	hanem énekeljenek,
καὶ αὐλεῖν	és fuvolázzanak,
καὶ πορνοβοσκεῖν	tartsanak örömlányokat,
καὶ καπηλεύειν	kocsmázzanak,
καὶ φορεῖν κολπωτοῦς χιτῶνας. (173C) ⁴⁶⁵	és hordjanak mélyöblű khitónt.

Filefo fordítása:

⁴⁶⁵ PLUTARCHUS 1971, 5.

Babyloniis autem quoniam deficcissent **iratus**, **potitusque victoria imperavit arma ne ferrent**, **sed psallerent**, **tibia** uterentur, **scorta** alerent, cauponicae indulgerent ac **sinuosis tunicis** induerentur. (3v)

Janus Pannonius fordítása:

Iratus Babyloniis ob defectionem et **victoria potitus · imperavit arma ne ferrent · sed psallerent · et tibiis** canerent · ac **scorta** nutrent · et cauponarentur · et **sinuosos** gestarent amictus. (4v)

Ismét nagyfokú lexikális egyezést látunk Filelfo változatával. Az eredeti görög szöveg is jól felépített és ritmikus. A khiasztikus elrendezésű participium coniunctumok után következik a ragozott ige (προσέταξεν, „megparancsolta”), majd pedig azonosan felépített colonok⁴⁶⁶ sorjáznak, melyek sorában egyfajta formai climaxot figyelhetünk meg: a három kétszótagú igét – φέρειν, ψάλλειν, αὐλεῖν – két négyzótagú követi – πορνοβοσκεῖν, καπηλεύειν –, végül elegáns jelzős szerkezet (κολπωτούς χιτῶνας – „mélyöblű khitónt”) töri meg az egyhangúságot, s éri el benne az apophthegma nyelvi csúcspontját.⁴⁶⁷

A mondat első részében Janus Filelfóhoz képest helyreállította az eredeti sorrendet, a khiasztikus elrendezést. (Lásd lent.) Felszámolta Filelfo mellékmondatát, és inkább névszót alkalmazott az „elpártolás” kifejezésre („ob defectionem”). Ez sokkal jobban megközelelti az eredeti participiumot. Az ἀποστᾶσι („elpártoló”) ugyanis aoristos participium,⁴⁶⁸ s az előidejűséget kifejező aoristos participiumnak nincsen pontos latin megfelelője az aktívumban. Csakis a déponens igék participium perfectumai használhatók erre, ha vannak, mint például mondatunkban a „potitus”. Hogy Janus a mondat első felét egységként kezelte, tükrözi a lipcei kódex tagolása is, hiszen tagolópont csak a szövegrész végén található.

Ὀργισθεὶς δὲ Βαβυλωνίοις ἀποστᾶσι καὶ κρατήσας

J **Iratus Babyloniis** ob defectionem et **victoria potitus** ·

F **Babyloniis** autem *quoniam deficcissent iratus potitusque victoria*

A mondat második felében apró, de annál lényegesebb változtatásokat eszközölt.

⁴⁶⁶ Az isocolonhoz lásd LAUSBERG 1990, 359–367; SZATHMÁRI 2008, s. v.

⁴⁶⁷ „Gesetz der wachsenden Glieder”. Vö. HOFMANN–SZANTYR 1972, 722.

⁴⁶⁸ Többes szám dativusban.

Filelfo	Janus
arma ne ferrent,	arma ne ferrent ·
	– ∪ – – –
sed psallerent,	sed psallerent ·
	– – ∪ –
tibia uterentur,	et tibiis canerent ·
	– – ∪ – ∪ ∪ –
scorta alerent,	ac scorta nutrent ·
	– – ∪ – – –
cauponicae indulgerent	et cauponarentur ·
	– – – – –
ac sinuosus tunicis induerentur.	et sinuosos gestarent amictus.
– ∪ ∪ – –	– ∪ ∪ – – – – – ∪ – –

A harmadik egységben a filelfoi „tibia uterentur” helyett szinonímát választ: „tibiis canerent”. Ezáltal megszünteti a Filelfónál meglévő hiátust a két szó között, egyben pedig harmonikusabban folytatja a colonok sorát: „ferrent”, „psallerent”, „canerent” – homoioteleutonok, míg az „uterentur” Filelfónál megtöri ezt a sort, s a hosszabb szónak, amely ráadásul a „tibia” utolsó szótagjával együtt egy clausula heroát ad ki (– ∪ ∪ – –), erős lezárójellege is van.⁴⁶⁹ Janus ezt felszámolja. A következő egységben az „alerent” helyett szinoníma mellett dönt: „nutrent” – minden valószínűség szerint azért, mert az „alerent”-tel sok volna már az „a” és „e” hangokból. A hangok monotonitását szépen töri meg az „u” és az „i”. A filelfoi „cauponicae indulgerent” szókapcsolat helyett egyetlen szót választ: „cauponarentur”. (Ebben is megfelel a görög eredetinek, hiszen ott is egyetlen, dallamos, hosszú szó található: καπηλεύειν.) Ezt az egységet tehát már máshogy szerkeszti, elegánsan, egyetlen szóval, itt már megengedi a „-tur” végződést és újra az „a”-kat és az „u”-t. Végül a záró egységben a Filelfo által használt ige, az „induerentur” helyett szinonímát választ, és máshogy is szerkeszti a colont, középre teszi az igét („gestarent”). Az eredetiben megfigyelt formai climaxot tehát tökéletesen visszaadja.

⁴⁶⁹ Quintilianus szerint ez nem olyan szerencsés megoldás, hiszen verssorvég (egy dactilus és egy spondeus kettőse). Vö. QUINT. inst. 9, 4, 75, 102. Lásd 423. j.

A vizsgált rész „metrikailag” is kidolgozott. E tekintetben is pontosan követi a görög eredetit, amelynek ritmikus volta itt nagyon szembeűnő.⁴⁷⁰ Tulajdonképpen akár be is jelölhetnénk végig a verslábakat, ha nem prózáról beszélnénk. Csupán az utolsó egység metrikai összetételére hívnám fel a figyelmet, amely egy choriambusból, két spondeusból, és egy lezáró baccheusból áll. Ez utóbbi, mint szó volt róla, mind költői, mind pedig prózai művekben tipikus záróformula.⁴⁷¹ A baccheus elé helyezett spondeus is indokolt, hiszen Quintilianus említi, hogy ez különösen szerencsés zárás.⁴⁷²

Az elemzésből látható, hogy Janus a colonokat valóban poétikai egységként fogta fel. Ez tükröződik a lipcsei kódex központosításában, amelyet pedig viszontlátunk a gamma és a szigma család görög képviselőiben is.

Janus központosása a lipcsei kódex alapján (Leipzig, UB, Rep. I 80, f. 4v):

Iratus Babyloñiis ob defectionem et victoria potitus ·
 imperavit arma ne ferrent ·
 sed psallerent ·
 et tibiis canerent ·
 ac scorta nutrent ·
 et cauponarentur ·
 et sinuosos gestarent amictus.

Γ család

Città del Vaticano, BAV, Barb. Gr. 182 (G szigla), f. 148r:

Ὅργισθεῖς δὲ Βαβυλωνίους ἀποστᾶσιν ·
 καὶ κρατήσας ·
 προσέταξεν ὄπλα μὴ φέρειν ·

⁴⁷⁰ A görög eredeti clausulái Hutchinson rendszere szerint (lásd 116. o.): ὄπλα μὴ φέρειν (– ∪ – ∪ – 4) · ἀλλὰ ψάλλειν (– ∪ – – 2) · καὶ αὐλεῖν (–) · καὶ πορνοβοσκεῖν (– ∪ – – 2) · καὶ καπηλεύειν (– ∪ – – – 3) · καὶ φορεῖν κολπωτοῦς χιτῶνας (– ∪ – – 2). Janus clausulái ugyanebben a rendszerben: 3, -, 3, 3, -, 2. Janus tehát arányaiban csaknem ugyanannyi ritmikus clausulát alkalmaz, mint Plutarchos. Egyébként Filelfo is él velük: 3, -, -, 1, 2, -, -.

⁴⁷¹ QUINT. inst. 9, 4, 103.

⁴⁷² QUINT. inst. 9, 4, 102. Lásd 431. j.

ἀλλὰ ψάλλειν καὶ αὐλεῖν ·
καὶ πορνοβοσκεῖν καὶ καπηλεύειν ·
καὶ φορεῖν κολπωτοῦς χιτῶνας.

Firenze, BML, Plut. 56.7, f. 2r:

Ὅργισθεις δὲ Βαβυλωνίοις ἀποστᾶσιν ·
καὶ κρατήσας ·
προσέταξεν ὄπλα μὴ φέρειν ·
ἀλλὰ ψάλλειν καὶ αὐλεῖν ·
καὶ πορνοβοσκεῖν καὶ καπηλεύειν ·
καὶ φορεῖν κολπωτοῦς χιτῶνας.

g kódex (Città del Vaticano, BAV, Pal. gr. 170, f. 79r):

Ὅργισθεις δὲ Βαβυλωνίοις ἀποστᾶσι καὶ κρατήσας ·
προσέταξεν ὄπλα μὴ φέρειν,
ἀλλὰ ψάλλειν καὶ αὐλεῖν ·
καὶ πορνοβοσκεῖν καὶ καπηλεύειν,
καὶ φορεῖν κολπωτοῦς χιτῶνας.

Σ család

London, BL, Harley 5692 (c szigla), f. 285v:

Ὅργισθεις δὲ Βαβυλωνίοις καὶ κρατήσας *τούτων ἀποστάντων*,
προσέταξεν ὄπλα μὴ φέρειν ·
ἀλλὰ ψάλλειν · καὶ αὐλεῖν ·
καὶ πορνοβοσκεῖν · καὶ καπηλεύειν ·
καὶ φορεῖν κολπωτοῦς χιτῶνας.

A gamma családba tartozó kódexek tagolása részben, a szigma családba tartozó londoni kódex tagolása teljes egészében megegyezik a lipcsei kéziratéval. A vatikáni kódexhez képest a lipcseiben eltérés, hogy egy helyen az utóbbiban nincs tagolópont ott, ahol az előbbiben

van („defectionem et” / ἀποστᾶσι · και), illetőleg két plusz tagolópontot is látunk ebben a vatikánihoz és a firenzeihez képest, éppen a fent bemutatott poétikai építkezésnek megfelelően („canerent · ac nutrirent · et”). A g kódex tagolása annyiban áll közelebb a lipcsei kódex tagolásához, hogy abban sem található tagolópont az első nagy egységben, más tekintetben g követi a gamma család tagolását. A szigma család képviselőjében viszont teljes egészében megegyezik a tagolópontok rendszere a lipcsei kódexével. Itt azonban a szöveg más egy kicsit, mint Janus fordítása (lásd fent kurziválva). Hogy pontosan milyen lehetett a Janus előtt fekvő görög szöveg tagolása, rekonstruálhatatlan. A fönti elemzés csupán megközelítőlegesen tudja ezt felmutatni, s ezúttal is elsősorban arra szolgál, hogy alátámassza azon meggyőződésünket, miszerint Janus Pannonius fordításának poétikai építkezése nem elválasztható a fordításhoz használt görög kódex tagolásától.

A dictum kidolgozása

[Kulcsjelenségek a példában:

Szépen kidolgozott kezdés és zárás

Architektonikus szerkesztés]

A klasszikus retorika általános szabályainak megfelelően Janus az apophthegma elejének és végének kidolgozására mindig különös figyelmet fordít. Ez egybeesik azzal a körülménnyel, hogy a hangsúly e műfaj esetében a dictumon van, így a szöveg e része egyébként is gondosabban megformálandó.⁴⁷³

„Artoxerxés, Xerxés fia, akit „a hosszúkezű”-ként szoktak emlegetni lévén egyik keze hosszabb, mint a másik, azt szokta mondani, hogy hozzátenni királyhoz illőbb, mint elvenni.”

Ἄρτοξέρξης ὁ Ξέρξου ὁ μακρόχειρ προσαγορευθεὶς · διὰ τὸ τὴν ἕτεραν χεῖρα μακρότεραν ἔχειν, ἔλεγεν · ὅτι τὸ προσθεῖναι τοῦ ἀφελεῖν βασιλικώτερον ἐστὶ. (173D, Artoxerxés/1)

UUU - - - - UU - UUU -UU --

⁴⁷³ Ugyanezt figyelte meg Ritoók Zsigmond is az epigrammafordítások esetében: az elejük és végük különösen kidolgozott, utóbbi a csattanó miatt kiváltképp fontos. Vö. RITOÓK 1975, 415.

Tagolás: Γ (G, 148r; Plut. 56.7, 2v) és Σ (c, 285r) családok kódexeiben megegyezik, s fönt is eszerint adjuk. Egyedül g-ben (79r) kerül a harmadik tagolójel a προσθεῖναι mögé, ám ez minden bizonnyal tévesztés.

Filelfo

Artaxerxes Xerxis filius **cognomento longimanus** quoniam **manum alteram haberet longiorem** aiebat dare longe **regalius esse quam** accipere.

– ∪ – – – ∪ ∪ – – ∪ – ∪ ∪ –

Janus

Xerxis filius Artaxerxes **cognomento Longimanus** · eo quod **alteram manum habuit**

– – – ∪ ∪ – ∪ – – – – – – – ∪ ∪ ∪ ∪ – ∪ – ∪ – ∪ – ∪ ∪ ∪

longiorem · **regalius esse** dicebat addere **quam** demere.

– ∪ – – – – ∪ ∪ – ∪ – – ∪ – ∪ ∪ – – ∪ –

Az első Artaxerxés-apophthegma ismét nagyarányú azonosságról, szó szerrinti egyezésekről tesz tanúbizonytságot Janus és Filelfo fordítása között. Úgy tűnik, hogy a költő (szórendi) változtatásait újfent a jó hangzás és a metrum jegyében eszközölte, így az apophthegma elején a nevek sorrendjét bizonyára azért cserélte fel, hogy a „Xerxés” szó ne hangozzék el közvetlenül egymás után kétszer. (Filelfo esetében ez a szituáció a metrikai könnyedség – trochaikus lejtés – ellenére is nehézkességet okozott.) Janus így spondeusszal kezdi a mondatot, annak első harmadában is túlnyomórészt spondeust használ, ez Quintilianus szerint méltóságot kölcsönöz a szövegnek,⁴⁷⁴ s jelen esetben jól illik a tárgyhoz.

A költő további szórendváltoztatásaival elérte, hogy az apophthegma közepe szinte tökéletes jambikus lüktetést kapjon („quod alteram manum habuit longiorem”). A mondat végén található szakasz pedig különösen erős művészi hatást kelt. Érdeemes összehasonlítani a görög eredeti, Filelfo és Janus szórendjét és más megoldásait is. Az utolsó tagolópont után következő dictum a görög eredetiben is szépen megformált. A főnevesített infinitivusok és a névszói igei állítmány elrendezése tudatos, s többféleképpen is leírható. Tekinthejtük hysteron proteronnak, amennyiben az összehasonlítás genitivusa megelőzi a középfokú melléknevet tartalmazó állítmányt. Ez utóbbinak jelen esetben szemantikai szempontból inkább a genitivus comparationis elé kellett volna kerülnie. Most e genitivus a mellékmondat két fő alkotóeleme, az alany és az állítmány között található, s így egyfajta khiasztikus elrendezést

⁴⁷⁴ QUINT. inst. 9, 4, 83.

sugall, a szimmetria érzését keltve. A metrumokból születő ritmus pedig emellett, hogy esztétikus, a közlésben megfogalmazott információ hangsúlyait is pontosan tükrözi és alátámasztja. A tagolópont után lendületesen, három brevével indul a dictum, amelyet akár tribrachisnak is tekinthetünk. E három rövid szótag abban is segít, hogy gyorsan túljussunk a szükséges, ám a közlés szempontjából mégis lényegtelen nyelvi elemeken (ὄτι τὸ), s ennek köszönhetően szépen előkészíti az utána következő, fontosabb tartalmat. Ebben három spondeus emeli ki a mondanivaló egyik pillérét, az „adást”, „hozzátevést” (προσθεῖναι). Majd a dictum szimmetriatengelye, a genitivusban álló „elvevés” (τοῦ ἀφελεῖν) következik, amely egy choriambus. Ez a metrum nem lezáró forma, hanem olyan, amely inkább nyitva hagyja a gondolatot, várakozást kelt, s így továbbvezeti az olvasót,⁴⁷⁵ miként a jelen esetben is. A choriambus valóban rövid megállásra készlet a szövegben, mielőtt nekifutnánk az igazi csattanónak, a legfontosabb információnak, hogy ti. miként is értékelendő a „hozzátevés”: a zárás lendületesen, gyors sodrással indul egy újabb tribrachis révén, majd pedig következik az egy dactilusból és egy spondeusból álló ritmikus clausula.

Filelfo szintén felfigyelt az eredeti compositiójára. (Most eltekintett szokásos eljárásától, s annak ellenére, hogy a görög is ezt kínálta, nem mellékmondatban fejezte ki a dictumot, hanem rövidítőszerkezetet, accusativus cum infinitivót alkalmazott.) Ő az eredeti tagmondat állítmányát tette középre („regalius esse”), s a „hozzátevést” és „elvevést” kifejező invinitivusokat annak két oldalára. A görög és a latin különbsége okán – a latin nem tudja ragozni a főnévként használt infinitivusokat – szükséges volt bevezetnie a „quam”-ot („mint”).⁴⁷⁶ Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy Filelfo a két ige fordításában határozottan eltér az eredetitől, bizonyos értelemben leegyszerűsíti az uralkodói „hozzátevés” és „elvevés” kettősének problematikáját, amelyet ez az apophthegma megfogalmaz, s az adni és kapni egyszerű képletére redukálja. Egyértelműsít, a leendő olvasót szolgálja, annak már meglévő ismereteit mozgósítja, arra appellál. Ezért módosíthatja az eredetit. Az olvasó így képes lesz összekötni az újdonságot saját tudásával, ami segíti a megértést, és a ráismerés élményében is részesíti. Ugyancsak eltér az eredetitől abban, hogy beszúrja a „longe” („messze”) adverbiumot a „regalius” („királyibb”) középfokú alak mellé. Ezzel kikerüli annak a veszélyét, hogy a „-re” szótag kétszer ismétlődjön egymás után, egyszer a „dare” végén, másszor a „regalius” elején, ugyanakkor törekvést tesz arra, hogy kiegyensúlyozza a nyelvi elemek hosszúságát a szimmetriatengely, a „regalius esse” két oldalán. Filelfo termé-

⁴⁷⁵ SZEPESSY 2013, 140.

⁴⁷⁶ Név szó alkalmazása itt valószínűleg végképp agyoncsapta volna a hely nyelvi szépségét.

szetesen az eredeti szöveg prózaritmusát is érzékelt. A görög nyelvű apophthegma fent közölt tagolása az ő kódexének változatát is tükrözi (Plut. 56.7, 2v). Annak ellenére, hogy az ő szövegtagolása nem a görög eredetiét követte⁴⁷⁷ – ezt elsősorban fordításmódja akadályozta meg, hiszen jóval nagyobb változtatásokat hajtott végre az eredetihez képest, mint Janus –, mégis, ha úgy adódott, a prózaritmus terén is igyekezett hű maradni az eredeti stílusához. Ha képzeletben kitesszük az ő változatában is a tagolópontokat, akkor azt látjuk, hogy a három közül két belső tagolópont előtt, illetőleg a teljes apophthegma végén is ritmikus clausulákat alkalmaz. Ezek a következők. 1. „-nomento longimanus” – – – – ◡ ◡ ◡ [H1]; 2. „longiorem” – ◡ – – [H2]; az apophthegma végén: „-se quam accipere” – ◡ – ◡ ◡ – [H3].

Janus mind az eredetihez, mind pedig Filelfo fordításához képest egy szerkezeti ötlettől vezérelve „emelte a tétet” (aemulatio), tudniillik duplázta a szimmetriát a dictumban. Az első szimmetriatengely a „dicebat”, annak két oldalán helyezkedik el az állítmányból lett infinitivus („regalius esse”), a másikon pedig az accusaticus cum infinitivo infinitivusszal kifejezett tárgya („addere”), valamint az elliptikus hasonlító mellékmondat megfelelő része („demere”). Ám ugyanez a felépítés megismétlődik ez utóbbi egységen belül is. Most a „quam” a szimmetriatengely, s annak két oldalára kerül a két infinitivus, az „addere” és a „demere”. Az összhatást fokozandó, a két infinitivus szójátékot, paronomasiát alkot, hangzásuk nagyon hasonló, szótagszámuk azonos, s metrikailag mindkettő egy-egy creticust tesz ki.⁴⁷⁸ A paronomasia követelményeinek a szövegrész annyiban is megfelel, hogy míg az infinitivusok alakilag hasonlóak, addig tartalmilag ellentétesek.⁴⁷⁹ Végül a szép szintagma egységét a ritmus is érzékelteti, hiszen négy jambus egymásutánja alkotja. E záró szakasz rendkívüli jólszerkesztettségével különös hangsúlyt ad az apophthegma lezárásának, a dictumnak. A forma most is alátámasztja a tartalmat, ugyanakkor azt is megkockáztatjuk, hogy talán túlságosan is. Olyannyira szembeötlő a ritmikus szójáték, hogy akár el is vonhatja a figyelmet a tartalomról.

Ez a fajta formai építkezés rendkívül jellemző Janusra. A szavak, mondatrészek ezen tudatos kezelését architektonikus elrendezésnek neveztük el. Később e jelenségre további példák következnek.

⁴⁷⁷ Jól mutatja ezt az Österreichische Nationalbibliothek Cod. 3089 jelzetű kézirata is, amelyben megtalálható Filelfo fordítása. (Milánó? A 15. század második/harmadik negyede?)

⁴⁷⁸ Antonio Cassarino fordításában csaknem ugyanez található: „adiicere quam adimere” (104r) Valószínűleg ezt a struktúrát másolja Janus.

⁴⁷⁹ SZATHMÁRI 2008, 97–99, s. v. *Annomináció vagy paronomázia*.

Önálló költőiség

[Kulcsjelenségek a példában:

Költőiség

Filelfo verziójától elszakadva

Architektonikus szórend

Architektonikus metrika

Grammatikai allúzió

Szójátékok]

A műben igen kevés olyan apophthegma található, amely esetében Janus félreteszi Filelfo fordítását, és teljes egészében a saját útját járja. Ezek a példák rendkívül értékesek, mert bepillantást engednek Janus valódi műhelyébe, amikor valóban a saját módján, a másik szövegre való reflexiós kényszer nélkül alkot. Talán meglátta a költői lehetőséget az így kezelt darabokban, s ahhoz képest használhatatlannak ítélte Filelfo változatát.

Az alább következő példa tükrözi, hogy milyen intenzíven, mennyi ötlettel és művészettel nyúl egyetlen ilyen rövid mondatocskához. S teszi mindezt az eredeti által igényelt szigorú kötöttségek közepette. Az intenzitást s a költői kedvet sugallja ugyanakkor, hogy Janus most némiképp eltér egyik legfőbb alapelvétől, attól, hogy a lehetőségek határáig kövesse az eredeti szórendjét. Ezzel együtt is az eredeti stílust a maga teljességében adja vissza, sőt karakterisztikáját fokozza, olyannyira, hogy ezekben az esetekben valóban a költészet határait súrolja, csaknem versként fordítva a prózát, de mindenképpen a költészet eszközeit használva.

„Elsőként engedélyezte, hogy vadásztársai közül azok hajítsanak először, akik képesek rá, és akik akarnak.

Πρῶτος δὲ πρωτοβολεῖν ἐκέλευσε τῶν συγκυνηγετούντων τοὺς δυναμένους καὶ

– – ∪ – ∪ – – – ∪ ∪ ∪ – –

βουλομένων. (173D, Artoxerxés/2)

– ∪ ∪ –

[Tagolás: a görög kódexek ezt az apophthegmát nem tagolják. Egyedül g-ben van egyetlen vessző a Πρῶτος δέ után a mondat elején (79r).]

Filelfo (3v)

Primus autem iussit, qui et possent et vellent venatores iactu initio uterentur.

Janus (4v)

Primus etiam comitibus venationum · valentibus et volentibus · *indulsit* · feram prius *ferire*.

- ◡ ◡◡- ◡◡◡- - ◡- - ◡- ◡◡- ◡- ◡◡ - - - ◡- ◡- ◡--

Az eredeti görög mondat egyetlen rövidítőszerkezetből, egy accusativus cum infinitivóból áll, emellett pedig három participium található benne, amelyek mindegyike egy-egy további mellékmondatot tömörít. Ennek megfelelően a mondat rendkívül takarékos és tömör. A mondatrészek elrendezése művészi. A vezérige – az egyetlen ragozott ige – a mondat első harmadában található, az alanyt képviselő attributum praedicativum (Πρῶτος), valamint az infinitivus (πρωτοβολεῖν) után, az accusativus cum infinitivo két tárgya pedig a mondat végére kerül. A zárórész kötelező kidolgozásának retorikai elve jegyében az apophthegmát látványos szójáték, paronomasia zárja, amelyet e két tárgy alkot (τοὺς δυναμένους καὶ βουλομένους) a καὶ két oldalán szimmetrikusan elrendezve. A paronomasiát méginkább ki-domborítja, hogy két elemének hasonló a ritmusa a bennük található rövid szótagoknak köszönhetően. A megelőző hosszú szótagok késleltetése után, azokról elrugaszkodva, egy tribrachys (◡◡◡), illetőleg egy pyrrichius (◡◡) révén mindkét szó felgyorsul.⁴⁸⁰ Ha a metrikai szerkezetet vizuálisan közelítjük meg, akkor azt mondhatjuk, hogy a két gyors egység között szimmetriatengelyként három hosszú szótag helyezkedik el. A jelenséget architektonikus metrikai felépítésnek nevezhetjük, amely nemcsak a görög eredetiben, hanem, miként látni fogjuk, Janus fordításában is gyakori eljárás mód.

A költő az eredetihez való formai és stiláris hűség jegyében igyekszik eljárni. Most nem accusativus cum infinitivót használ, hanem más megoldás mellett dönt – „indulgeo” („megenged valakinek valamit”) dativus és infinitivus vonzattal –, amely azonban formailag és jellegében is emlékeztet az eredeti rövidítőszerkezetre. Ezt, a Janusra nagyon jellemző eljárásmódot grammatikai allúzióknak neveztük el.

Jól követhető, hogy a fordító kiindulva az eredeti változat megoldásaiból, hogyan használja fel azokat, hogyan adaptálja a latin nyelvhez, valamint saját koncepciójához, és miként fokozza, teszi intenzívebbé az eredeti szöveg művészi hatását. Miként említettük, szokásával ellentétben most átrendezi az eredeti szórendjét. A mondat vázát Plutarchos első

⁴⁸⁰ A záró metrum természetesen choriambus (-◡◡-), ám most szándékosan csak a brevékből álló egységeket emeltük ki.

három szava képezi: Janus az „elsőként” („primus”) állítmányi jelzót az eredeti helyén, a mondat legelején hagyja, az állítmányt („indulsit”) viszont hátrébb, a hozzá tartozó infinitivushoz („ferire”) közel helyezi el. Ha vizuálisan tekintjük a mondatszerkezetet, a három említett alapmondatrész három pilléreként a mondat elejére („primus”) és végére („ferire”), az állítmány pedig annak arany metszéspontjába került (kurzíválva). A mondat második felében Janus megduplázza az eredetiben megfigyelhető szimmetrikus elrendezést. A fő szimmetriatengely a vezérigé, az „indulsit”, ennek két oldalán helyezkedik el két szintagmapár, mindkettő önmagában is szimmetrikus szójáték: „*valentibus et volentibus indulsit feram prius ferire*”. Az első pár szimmetriatengelye az „et”, a másodiké a „prius”. Alliteráció (va-, vo-; fe-, fa-) és homoioteleutonok (-entibus) a szójáték eszközeit, sőt, a „valentibus” és „volentibus” participiumokat csupán egyetlen mássalhangzó különbözteti meg egymástól.⁴⁸¹ Miként a görög esetében, e szimmetriát a ritmus is követi. Míg az első szópár két eleme – „valentibus et volentibus” – két paiónból áll (⊖ – ⊖ ⊖), s a két elemet egy spondeus választja el, addig a második szópárt két iambus és egy baccheus alkotja. Ez utóbbi rendkívül dallamosan, és határozottan zárja le metrikailag az apophthegmát – ebben is megfelelve a görög eredeti megoldásának. A két különálló metrikai egységet (is) képező szópárt pedig a vezérigé molossusa választja el metrikai pilléreként egymástól. Ugyanez az eredetiben is megfigyelhető volt, hiszen ott is három longum képez metrikai szimmetriatengelyt a szójáték két elemének brevékből álló gyors részei között.

Érdekes megfigyelni, hogy a szerkesztés logikája, az itt bemutatott tartalmi és formai építkezés a lipcsei kódex központosításában is tükröződik. Miként említettük, ezt az apophthegmát a görög kódexek nem tagolják, annyira tömör. Így feltételezzük, hogy a latinban Janus Pannoniustól származik a tagolás, hiszen valóban követi, leképezi a szerkesztés mikéntjét, a mögötte húzódó elképzelést, s egyértelművé teszi, hogy a tagolópontok által határolt szövegszakaszok valóban poétikai egységként funkcionáltak Janus számára.

Mint említettük, a megoldások e bravúros csokrával Janus tulajdonképpen nem csinált mást, mint az eredeti szöveg stílusát, alakzatait követte hűségesen, továbbgondolva, fokozva azokat. Az accusativus cum infinitivo allúziós visszaadásán kívül a három participium

⁴⁸¹ A „valens”/„volens” játékát máshol is megtaláljuk az *Apophthegmata*-fordításban, ott is a fenti példához hasonlóan a δυνάμενος/βουλόμενος kettősének megfelelően: „[Alexandros] megparancsolta a kincstárnoknak, hogy Anaxarchosnak, a filozófusnak adjon annyit, amennyit kér. Amikor a kincstárnok azt mondta, hogy 100 talantont kér, így szólt: ‘jól teszi, hiszen tudja, *hogy olyan barátja van, aki képes, és akar is ennyit ajánlkozni neki*’.” A kurzív szakasz görögül: ὅτι φίλον ἔχει, καὶ δυνάμενον τηλικαῦτα δωρεῖσθαι καὶ βουλόμενον. (179E, Alexandros/7, PLUTARCHUS 1971, 25) Janus fordításában: „gnarus amicum sibi esse · et valentem talia largiri et volentem.” (12r) A két tárgyesetben álló participium mind a görög eredetiben, mind pedig Janusnál khiasztikus elhelyezkedésű, utóbbinál ráadásul metrikailag is azonos szerkesztésű a két szó, s ezzel is fokozza a szöveg ritmikusságát és jólszerkesztettségét.

coniunctumból kettőt meg tudott tartani: a „valentibus et volentibus” – esetétől eltekintve – a „τοὺς δυναμένους καὶ βουλομένους” pontos megfelelője tartalmilag, formailag és stílusát tekintve is. A harmadik participiumot már nem tudta megőrizni, hiszen a latinban nem létezik olyan ige, amely önmagában ki tudná fejezni az együtt vadászás jelenségét (τῶν συγκυνηγετούντων participium coniunctum genitivus partitivusban). Emiatt itt is körülírással élt, ám allúziós eljárással inkább főneveket választott, mint hogy mellékmondatlal fejezze ki a tartalmat: „comitibus venationum”. Ezzel formailag is közelebb maradt az eredeti participiumok nominális jellegéhez. Egyben pedig a „venationum” révén kiegészíthette, előkészíthette a rákövetkező szójáték alliterációját („ve-”). A második szójáték esetében Janus tulajdonképpen abból kovácsolt erényt, hogy a latinban nincs meg a πρωτοβολεῖν, „elsőként dobni” ige párja, s tartalmát csak körülírással tudta kifejezni. Ebből lett a „feram prius ferire”. S ennek köszönhetően növelhette az eredeti esztétikumát. S hogy Filelfo fordítását se hagyjuk említés nélkül, ő ezúttal minden kunszttól eltekintett, s szokásos megoldásával élt, mellékmondatlaltá bontotta a három participiumot.

Még egy árnyalatnyi eltérésre kell rámutatnunk. A vezérige jelentése Janusnál eltér az eredetitől: „indulsi”-ot („engedélyezte”) használ a „megparancsolta” helyett. (Filelfo hűséges maradt az utóbbihoz.) Nem kizárt, hogy Janus a jelentés pontosságának szempontját a jól hangzás, a ritmikusság mögé helyezte. Az általa választott háromszótagú szó könnyebbé teszi a mondat haladását, s láttuk, hogy így az eredetinek megfelelő molossus is megvalósulhatott a szójáték két pillére között. Figyelemre méltó, hogy a költő olyan igét használt, amely a Filelfo által választott, és az eredetinek valóban a leginkább megfelelő „iussit” („megparancsolta”) magánhangzóit – i, u – megőrizte. Végül nem kizárható, hogy a szóválasztást Janus egy másik fontos jellemzője is színezte, a képibb, gazdagabb, „intenzívebb” szavak iránti vonzalom. Az „indulgeo”, amely a kedveskedve, hízelegve engedélyezést jelent, kétségtelenül ezek közé tartozik.

A bemutatott apophthegma Janus egészen magas szintű fordítói készségeiről tanúskodik. Nem csupán visszaadja pontosan latinul a szöveget, hanem jelentősen fokozza esztétikai erényeit is. A fordító itt látványosan felmutatta költői képességeit, s azt is egyértelművé tette, hogy a művészi szövegformálás szempontjai számára mindenek fölött állnak, adott esetben akár apró tartalmi eltéréseket is megengednek számára az eredetihez képest.

Tagolópont a ritmus alapján?

[Kulcsjelenségek a példában:

Erőteljes ritmikusság

Metrikai allúzió

Lexikális hűség]

„Az ő testvére, Artaxerxés, akit Mnémónnak [Emlékező] neveztek, nem csupán önmagát tette akadálytalanul elérhetővé bármely hozzá folyamodó számára, hanem törvényes feleségének is megparancsolta, hogy húzza el utazókocsija függönyét, hogy akinek szükséges, utazás közben is fordulhasson hozzá.”

Ἄρτοξέρξης ὁ τούτου μὲν ἀδελφὸς · Μνήμων δὲ καλούμενος · οὐ μόνον τοῖς ἐντυγχάνουσιν ἑαυτὸν ἀνέδην παρεῖχεν · ἀλλὰ καὶ τὴν γυναῖκα τὴν γνησίαν ἐκέλευσε • τῆς ἀρμαμάξης τὰς αὐλαίας περιελεῖν · ὅπως οἱ δεόμενοι κατὰ τὴν ὁδὸν ἐντυγχάνωσι. (173F–174A, Artaxerxés Mnémón/1)

Tagolás: G (148v) alapján. Megegyezik vele Plut. 56.7 (3r); c (285v) (●) ἀδελφὸς Μνήμων nem tagol, ἐκέλευσε · τῆς plusz tagolópont; g (79r) ἀδελφὸς Μνήμων nem tagol. A lipcsei kódex (L) alapvetően követi G-t, de plusz tagolópontokat is elhelyez: volentibus * non modo; indigerent * alloquerentur.

Filelfo

Artaxerxes huius frater cognomento memor non adeuntibus **modo** se obsequentem

– ∪∪–∪ – ∪–

benignumque praestabat, **verum etiam legitimae uxori** iusserat regii currus aulea undique tolleret quo **indigentibus** in itinere aditus pateret. (4r)

Janus

Huius frater Artaxerxes · cognomento Memor · adire volentibus * **non modo** sui copiam

– – – ∪ – ∪ – – – – – ∪– ∪–∪ ∪|–∪ – | – ∪ –|∪– – ∪∪

abunde faciebat · **verum etiam uxori legitimae** praecepit aulaea pilenti subducere · ut qui

∪– – ∪∪––

– – – – – ∪∪

indigerent * alloquerentur in via. (5r)

– ∪ – – – – ∪ – ∪ – ∪–

Az apophthegma elejének és végének ritmikai/metrikai kidolgozottsága szembeütő. Az első egység egy spondeusból, két jambusból és egy újabb spondeusból áll. Ritmikai erejüket fokozza, hogy a verslábak három esetben egybeesnek a szóvégekkel. Az Artaxerxes tulajdonnevet pedig a két versláb éppen középen osztja ketté: Arta – xerxes, amely bár nem szóvég, de hatásában hasonlít hozzá (metrikai allúzió). Ha csupán a clausulát tekintjük, az első egység vége Hutchinson rendszere szerint a második típusba sorolható. Akár architektonikusnak is nevezhetjük a comma ritmikai felépítését, hiszen két spondeus fog közre két jambust, amely a tempó tekintetében is szimmetrikussá teszi az első tagolópontig tartó részt: méltóságteljes a kezdés, majd két gyors, ütemes láb után hasonló méltósággal zárul. A második comma egy teljes ritmikus clausulát tesz ki [H1]. Megjegyezzük, hogy Janus ezt a szövegrészt változtatás nélkül veszi át Filelfótól, ami arra utal, hogy megfelelő vagy legalábbis elfogadható volt számára a ritmus, hiszen a milánói humanista is igyekszik olykor átültetni az eredeti stílusjegyeit.

Janus azonban nem elégszik meg az első taktusok ritmizálásával. A harmadik egység vége („adire volentibus”) a rákövetkező „non modo”-val két nagyon határozott creticust formál. Nem kizárt, hogy a költő itt azért helyezett el egy, a görög kódexekhez képest plusz tagolópontot, hogy még határozottabbá tegye a „volentibus” lezárását, s így a creticus erejét. (Ismét figyelmeztetnünk kell Filelfo megoldására, akinél a „non adeuntibus modo” szintén szépen ritmizált. A hyperbaton [„non ... modo”] tudatos szerkesztésre utal.) Bár a negyedik clausulát egy dactilus és egy spondeus alkotja (*calusula heroa*), a szöveg az apophthegma közepén „megnyugszik”, kevésbé ritmikus. A záró szakasz viszont ismét különösen dallamos, hiszen a baccheussal záruló [H2] utolsó előtti egységről elrugaszkodva egy spondeus után három jambusra fut ki a szöveg. Most sem lehet kizárni, hogy a költő az „indigerent” utáni plusz tagolópontot ennek a „nekirugaszkodásnak” a nyomatékosabbá tételére, a baccheus záró erejének hangsúlyozására szúrta be.

Ha felidézzük Quintilianus ritmizálásra vonatkozó szabályait, miszerint három lábnál ne legyen több a ritmikus kezdés és zárás, akkor meg kell állapítanunk, hogy Janus messze túllépte ezt az irányelvet. Az apophthegma megformálásában a poétikai – itt most elsősorban a ritmikai – szempont volt a döntő, ami minden mást fölülírt, így az eredeti szórendhez való hűséges ragaszkodást is. Filelfo ebben az apophthegmában pontosabban követi a görög szórendet, mint Janus. Az apophthegma bepillantást enged a tagolópontok használatába, abba az elvbe, ahogy Janus megközelítette őket. A most valószínűsíthető eljárása, nevezetesen, hogy ritmikai alapon szúr be két, a görög kódexekben nem meglévő tagolópontot, tükrözi, hogy a tagolás valóban a poétikai építkezés legfőbb viszonyítórendszerét jelentette számára.

A plusz tagolópontok beszúrásával ugyanazt az elvet követi, mint amelyet a görög kéziratban fellelt tagolópontok felhasználása kapcsán megfigyelhetünk.

Lexikális hűség

Janus alapvetően nagy gondossággal választja ki a görögnek legmegfelelőbb latin szavakat és kifejezéseket. Ha nem így tesz, és jelentősebb eltérést tapasztalunk, többnyire poétikai oka van. (Lásd ehhez a *Szóhasználat* fejezetet is.) Az elemzett apophthegmából vett lexikai példánk a gondos szaválasztás további árnyalatát prezentálja, további fokozatot a pontos megfeleltetés terén.

A görög ἀρμάμαξα szó olyan utazókocsit jelöl, amellyel főemberek és nők utazhattak. Filelfo egyszerűen „currus”-szal fordítja, Janus azonban a „pilentum”-ot választja. Ez utóbbi jóval pontosabban adja vissza a görög szót, hiszen olyan kocsit jelent, amelyen matrónák utazhattak szent eseményekre, áldozatbemutatásra, illetőleg ünnepi játékokra. Hispaniában alkották meg, s eredetileg – mielőtt a hölgyek utazására jelölték volna ki – a ráerősített ládában az áldozati cselekményekhez szükséges eszközöket szállították rajta. A kocsit bőrökkel és nemezelt gyapjúval fedték, hogy megvédjék utasaikat az illetéktelen tekintetektől.⁴⁸² A „pilentum” tehát még e tekintetben is hibátlanul illeszkedik az apophthegmában szereplő kocsihoz, hiszen az is fedett volt, s a királynénak el kellett húznia/felemelnie a függönyt.⁴⁸³

Viszony Filelfo fordításához

A két fordítás kapcsolata nemcsak a szó szerinti egyezésekben, hanem más tekintetben is érzékelhető. A τοῖς ἐντυγχάνουσιν fordításánál Janus esetleg Filelfo szaválasztása („adeuntibus”) nyomán marad ugyanennél az igénél („adeo”), szépen variálva azt a „volo” segítségével. Második esetben azonban, míg Filelfo az „adeo”-nál marad egy azonos tövű főnevet használva („aditus”), Janus eltér tőle, és az „alloquor” igét választja.⁴⁸⁴ Teszi ezt

⁴⁸² FORCELLINI; TLL s. v. „pilentum”.

⁴⁸³ A szó előfordul az itáliai elégiákban is: Siratóéneke Racacinusról, kisinasáról: „Nec te insuccessi requies tam lenta iuvat / *pilenti*, et remis molliter acta ratis ...” (11 M [=115 Tel], 131–132, JANUS PANNONIUS 2014, 80–81) Nem vonzott úgy téged *hintó* lomha nyugalma, / Sem békés evezés csónakon ülve tavon.” (JANUS PANNONIUS 1987, 230)

⁴⁸⁴ A *Vocabulariumban* (ÖNB, Suppl. gr. 45) most meg is találjuk az „alloquor”-t az ἐντυγχάνω mellett (95v). Nem a lémma elsődleges latin rétegében, hanem a hozzátoldottban. A másoló és tulajdonos az eredetileg ott szereplő „convenio”-t és „interpello”-t kiegészítette a következő szavakkal: „alloquor”, „incido”, „incurro”, „obvio”, „conquiro”, „postulo”, „adipisco” (sic!). (Az „alloquor” inkább újkori használatára Finály Henrik is rámutat; vö. FINÁLY, s. v.) Ez a kiterjedt szóbokor is mutatja, hogy Janusnak lehetősége lett volna az „adeo”-

annak ellenére, hogy az eredetiben is szóismétlés van: τοῖς ἐντυγχάνουσιν – ἐντυγχάνωσι. Itt – és számos más esetben – Janusnak egy további fordítói sajátossága érhető tetten: kerüli a szóismétlést, és ha teheti, ilyen helyzetekben szinonímát alkalmaz.

A εἰ αὐτὸν ἀνέδην παρεῖχεν szintagmát mindketten körülírják. Janus megoldása („sui copiam abunde faciebat”) adverbialis jellege miatt közelebb áll az eredetihez, egyben igen választékos. Filelfo két melléknevet használ a körülíráshoz („se obsequentem benignumque praestabat”). A hendiadyoin az ő egyik nagyon határozott fordítói jellegzetessége.

Az „indigentibus” alak alkalmazásával Filelfo őrzi az eredetiben található participios formát (οἱ δεόμενοι), ám elveszíti a nominativust. Janus itt mellékmondattá alakítja a participiumot, ezáltal megtartja a kifejezés alany jellegét, és nem kell kimódolt megoldást keresnie a mondat további részében. (Filelfónál az „aditus pateret” kétségtelenül szükségmegoldás.)

Ritmus több szempontból

„Amikor egy szegény ember a természetesnél sokkal nagyobb almát kínált neki, örömmel elfogadta, és így szólt: Mithrászra, azt hiszem, ez az ember egy várost is naggyá tudna tenni kicsiből, ha rábíznák.”

Πένητος δ' ἀνθρώπου μῆλον ὑπερφυῆς μεγέθει προσενέγκαντος αὐτῷ · δεξάμενος ἠδέως ·
 – ◡ – – – ◡◡◡ –◡– [H1]

ἠνὴ τὸν Μίθραν' εἶπεν · οὗτός μοι δοκεῖ καὶ πόλιν ἂν ἐκ μικρᾶς μεγάλην πιστευθεῖς
 – ◡ – – [H2]

ἀπεργάσασθαι. (174A, Artoxerxés Mnémón/2)

– ◡ – – [H2]

Tagolópontok: G (148v) alapján. Vele megegyezik Plut. 56.7 (3r) és g (79r–v) tagolása is. c (285v) nem tagol αὐτῷ δεξάμενος. A lipcsei kódex (L) követi G és g tagolását, de két plusz tagolópontot is elhelyez: videtur * vel, fidei * amplam.

Filelfo

---

n kívül más ige választására is, s ez még valószínűbbé teszi a Filelfo verziójához való igazodást. Mindazonáltal itt is megjegyezzük, hogy Janusnak minden bizonnyal nem volt szüksége különösebb szótárhasználatra a fordítás elkészítéséhez.

Paupere autem **homine malum** ingentis **magnitudinis ei** offerente iucunde suscepit ‘per Solem’ **inquiens** ‘**hic is mihi videtur** quem urbem quoque ex parva magnam **reddere** posse existimavi.’ (4r)

Janus

Cum **homo pauper malum ei** attulisset eximiae **magnitudinis**· accepto libenter ·

- ∪ ∪ - - - ∪ ∪ - - ∪ - ∪ - ∪ ∪ - - ∪ - ∪ - [H4] - - - ∪ - - [H2]

Per Mithram **inquit**⁴⁸⁵ · **hic mihi videtur** * vel civitatem suae commissam fidei * amplam

- - ∪ - - [H2] - ∪ ∪ ∪ - - [H2] - - ∪ - - ∪ - - - - ∪ ∪ - - ∪

e pusilla **redditurus**. (5r)

- ∪ - - - ∪ - - [H2]

Az apophthegma metrikai szempontból tanulságos. A tagolópontok mint metrikai szakaszhatárok között meglepő ritmikusság bontakozik ki, jóllehet a görög szöveg a ritmikus clausuláktól eltekintve nem mutat ilyen sajátosságokat. A szöveg többféleképpen is tagolható metrikailag. Az első egység zárásának határozott ritmusa első olvasásra is érzékelhető: „eximiae | magnitudinis” – ∪ ∪ – | – ∪ – ∪ – .⁴⁸⁶ Egy choriambus és egy hypodochmius együtteséről van szó. Ám nemcsak a záró szakaszok ritmikusak, hanem az egész egység könnyedén metrumba rendeződik. Ugyanezt tapasztaljuk a tagolópontok által határolt, további egységeknél is. A végeredmény meglepő: ez a mondat hiánytalanul leírható verslábakkal: 1. egység: dactilus + spondeus + choriambus + 2 trocheus + choriambus + hypodochmius; 2. egység: molossus + baccheus; 3. egység: spondeus + baccheus; 4. egység: dactilus + baccheus; 5. egység: spondeus + baccheus + jambus + molossus + anapestus; 6. egység: 2 trocheus + molossus + baccheus. De akár máshogy is el lehetne végezni a verslábakra vagy ritmikai egységekre osztást. Ha például Hutchinson ritmikus clausuláit vesszük, azt találjuk, hogy az első egység kivételével, amely a négyes típust képviseli, s az ötödikével, amely e rendszerben nem tekinthető ritmikusnak, valamennyi a kettes típusú clausulával zárul. Érzékelhetjük a ritmust a tempó szempontjából is, hogy miként gyorsul fel az első egység második felében a sok breve hatására, és miként ellensúlyozza illő lassúság a rövid egységeket. A két plusz tagolópont mindennek szellemében kerül bele a szövegbe, osztja a görög kódexekben most osztatlan dictumot, hogy itt a többivel megközelítőleg megegyező

⁴⁸⁵ A szakasz Cassarinónál: „malum eximiae magnitudinis attulisset . eo libenter accepto inquit per Mithram” (104v). Az egyezés különösen figyelemre méltó Cassarino és Janus fordítása között.

⁴⁸⁶ A hely valószínűleg átvétel Cassarinótól (lásd az előző jegyzetet). Ám ha a teljes átvett szakaszt tekintjük, Janus apró módosításokkal, szórendcserével ritmikailag egészen más végeredményre jut.

hosszúságú egységek álljanak elő. Itt is, újra hangsúlyoznunk kell, hogy ez a szövegállapot feltehetően a beszéd/szöveg természetes lüktetéséből állt elő a költő tehetségének köszönhetően, és ebben a mértékben nem volt tudatos Janus részéről, a jelenség ezzel együtt is nagyon figyelemre méltó és jellemző.

Viszony Filelfo fordításához

Ami Janus és Filelfo fordításának egymáshoz való viszonyát illeti, a mondat első felében Filelfo bizonyos értelemben közelebb marad az eredetihez, hiszen a genitivus absolutust (πένητος δ' ἀνθρώπου ... προσενέγκαντος) ablativus absolutusszal („paupere homine ... offerente”) fordítja, míg Janus mellékmondattá oldja azt („cum homo pauper ... attulisset”). A grammatikai allúzió jegyében s megtartandó legalább a participiumos formát Janus a δεξάμενος-t egy passzív participium perfectumban megnyilvánuló ablativus absolutus mancuusszal adja vissza, s ennek megfelelően a szerkezet alanyát is megváltoztatja. Nem Artaxerxés, hanem az „alma” („malum”) az odaértendő. Filelfo ebben az esetben nem őrzi a participiumos formát, igét használ („suscepit”), a participium aoristosságát az igében indicativus praesens perfectummal adja vissza.

Szókincs tekintetében megfigyelhető, hogy a kézenfekvő, keresetlen alapszavak, amelyeket nehéz lett volna a homályosságot okozó túlzott keresettség vádja nélkül másokkal helyettesíteni, a két fordításban megegyeznek („homo pauper”, „malum”, „magnitudo”, „inquit”, „reddo”, „videtur”), ám egyéb tekintetben Janus mintha ismét tudatosan válogatna a szinonímák között, hogy a két változat szóanyaga mégse legyen teljesen azonos. Választásait ezzel párhuzamosan, miként már számos esetben láttuk, metrikai és hangzásbeli szempontok is meghatározhatták. Árukkodó ebből a szempontból a „pusillus” alkalmazása a „kicsi”-re a kézenfekvő és Filelfo által is használt „parvus” fényében.

Értelmezésbeli különbség fordításaik között a ἡδέως hovatarozásának megválasztása. Filelfo az adverbiumot az εἶπεν-hez, Janus pedig a δεξάμενος-hoz köti. Ebből fakad fordításaik különbözősége: „örömmel elfogadva” („accepto libenter” – Janus), „vidáman mondva” („iucunde inquiens” – Filelfo).

Ebben az apophthegmában ismét találkozhatunk Filelfónál egy jelentősebb hibával, amelyet Janus nem követ, hanem pontosan fordítja az eredeti helyet. Filelfo a záró nominativus cum infinitívót értette félre, pontosabban a πιστευθεῖς értelmezése okozott neki problémát. Ez egy többszörösen alárendelt, „kifacsart” fordítást eredményezett, ami magyarul

körülbelül így fordítható: „ez [az ember] itt⁴⁸⁷ olyannak tűnik nekem, *akiről úgy hiszem* (πιστευθείς), hogy egy várost is nagyra tud tenni kicsiből”. A passzív (aoristos participium) πιστευθείς-et Filelfo „az úgy hiszem róla”, „meg vagyok győződve vele kapcsolatban” értelemben fordította („quem ... existimavi”) a helyes „rá van bízva valami”, „meg van bízva valamivel” helyett, ami Janus megoldása volt („suae commissam fidei”). Janus őrzi a görög eredeti passzív participiumát, amely azonban a latin nyelv követelte szükségszerű átalakítások miatt itt már nem a főhősre („homo pauper”) vonatkozik, hanem a mondat tárgyára („civitatem”).

(Janus az *äv* + aoristos infinitivust – *ἀπεργάσασθαι* – futurum infinitivusszal adja vissza [„redditurus esse”), amelyben az „esse” odaértendő).

Szókincs: idegen jelleg - Mithras

Az apophthegmában különbséget észlelhetünk egy reália fordítása tekintetében Janus és Filelfo változata között. Utóbbi Mithrast egyszerűen „Nap”-ként adja vissza, Janus azonban minden további nélkül megtartja a „Mithras”-t. Miként majd szó lesz róla, ez a különbség kettejük eltérő fordítói alapattitűdjének köszönhető. Filelfo mindenekelőtt latinizálásra törekedett, egyben persze tekintettel volt leendő olvasóközönségére is, akik előtt nem okvetlenül volt ismert Mithras alakja, Janus viszont nem ódzkodott a transliterált görög szavak használatától.⁴⁸⁸ (Érdekes kérdés, hogy vajon Mátyás, akinek a művet szánta, vajon ismerhette-e a perzsa eredetű istenség nevét.)

Csaknem verssor

[Kulcsjelenségek a példában:

Versorszerűség

Akusztikai hűség]

Az alábbi rövid apophthegma Janus fordításában rendkívül ritmikus. A költő amellett, hogy megőrizte az eredeti mondat szórendjét, szimmetrikus elrendezését, az első tagolópontig egy csaknem tökéletes sánta jambust, skazónt hozott létre.

⁴⁸⁷ A „hic is” kettőse Filelfo szövegében fölösleges – az „ez itt” kifejezésére elegendő lett volna csupán a „hic” –, és a sorrendjük is furcsa, nem kizárt, hogy az egyes másolatok és kiadások készülte során a szövegbe került hibáról van szó.

⁴⁸⁸ Ehhez lásd a *Foreignization – elidegenítő fordítás* című fejezetet!

„Kotys annak, aki neki párducot ajándékozott, oroszlánt adott viszonzásul.”

Κότυς τῷ δωρησαμένῳ πάρδαλιν · ἀντεδωρήσατο λέοντα. (174 D, Kotys/1)

υ - - - - υ υ - - υ - - υ - - υ υ υ - - [H2]

Tagolás: valamennyi görög kódexben azonos G (149r); c (285v); g (79v). A lipcsei kódex (L) is ezt követi (5v), L² a „Cotys” után plusz tagolást szúr be (/).

Filelfo

Cotys pardam largienti leonem rursus ipse largitus est. (4v)

υ - - - - υ - - υ - - - υ - υ - υ υ - [H3]

Janus

Cotys / eum⁴⁸⁹ qui se donaverat pardo · redonavit leone. (5v)

υ - υ - - - - υ - - - [H3] υ - - - υ - - [H2]

Most Filelfo az, aki őrzi az eredeti participiumos formát. Janus talán azért döntött – szokásával ellentétben – a participium mellékmondatral való feloldása mellett, mert ezáltal alkalma nyílt arra, hogy verssorhoz igen hasonló szekvenciát hozzon létre, amely csaknem tökéletes choliambus vagy másik nevén skazón abban az esetben, ha Cotys nevét egy breve és egy longum kettőseként fogjuk fel.⁴⁹⁰ Az egyetlen apró „megbicsaklás” a sorban a negyedik láb brevéje helyett szereplő longum („donaverat”). De felolvasás során ez akár meg is rövidülhetett. Az egység zárása a ritmikus clausulák rendszerében is elhelyezhető [H3]. A „verssor” terjedelme megegyezik az értelmi egység terjedelmével – ez a participiumból alakított mellékmondat –, amelynek lezárását a kódexben tagolópont is jelzi. A tagolás Janus fordításában mintegy a mondat aranymetszéspontjába kerül, s a lélegzetvételnél megállás a skazónszerű clausulával együtt jól előkészíti, igazán hangsúlyossá teszi a rövid csattanót, amelynek kezdetén megismétlődik az egy rövidből és három hosszúból álló szekvencia, majd baccheusszal zárul. (Ha csak a clausulát nézzük, akkor típusa H2) Hatását erőteljesebbé teszi az az esztétikus aránytalanság, amely a „redonavit” és az ἀντεδωρήσατο terjedelmi

⁴⁸⁹ Ábel Jenő kiadásában nem szerepel.

⁴⁹⁰ L² elhelyez itt egy tagolójelet, amivel azt jelzi, hogy itt valóban szünet szükségeltetik, ami pedig mindenképpen megnyújtja a kérdéses szótagot. A virgulából levonható következtetésekhez lásd Lásd 270. o.

különbözőségéből fakad: míg az eredetiben a tagolópont csaknem középen választotta ketté a mondatot, addig Janus fordításában a szöveg kétharmadánál, s így a csattanó kellőképpen rövid és tömör lehetett.

Ábel Jenő az „eum”-ot nem közölte kiadásában, jóllehet szerepel a lipcei kéziratban. Miként látható, a „verselés” alapján a névmás jelenléte indokolt, hiszen így lesz teljes vagy majdnem teljes a skazón.

Elemzett példánkban Filelfo változata is ritmikus. Az ő fordítása is őrzi az eredeti mondat szimmetriáját s az eredeti tagolást. Bár az ő fordításában a görög szövegnek megfelelő tagolópontok minden valószínűség szerint nem hagyományozódtak, ebben az apophthegmában jól érzékelhető, hogy ő is az eredeti tagolás szerint haladt a fordítás elkészítése során, s ahol fordítói elvei lehetővé tették, érzékeltette a belőlük fakadó ritmikát. Jelen apophthegmában a tagolópontot a „largienti” után helyezhetnénk el, itt zárul az első egység egy baccheusszal [H2]. Míg Janusnál az első, addig Filelfónál a második egység a hosszabb, s a ritmikailag változatosabb. Egy baccheus után két jambus, majd egy choriambus következik. A zárás felé haladva fokozatosan felgyorsul az apophthegma, s az egy choriambust kitevő záró ige igazi csattanóként áll a mondat végén. Filelfo csupán szórendcserét hajtott végre az eredetihez képest, felcserélte a főnév és participium, illetve a főnév és ige sorrendjét.

Akusztikai összhatás

Az eredeti mondat hangulatához, összhatásához akusztikai jellemzői is hozzájárulnak. Mássalhangzói (d, p, r, n, t) és az ezekből előálló hangkapcsolatok (nt, rd) dobpergészerű jelleget kölcsönöznek a szövegnek. A hangzás jelentőségét valószínűleg mindkét fordító felismerte. Azonban eltérő módon adták vissza azt. Filelfo, talán a „leo” „l”-jéhez és a „pardam” „r”-jéhez igazodva, e két hangra és az „l”-lel képzett alliterációra építette fel a mondat hangzásbeli struktúráját. Az előálló hangzás bár kétségtelenül harmonikus, mégis nélkülözi az eredeti keménységét, pattogását, ami a tartalomhoz, a kemény uralkodó e kis történetben megmutatkozó képéhez jobban illik. Janus e tekintetben is hűséges maradt az eredetihez, s a „dono” és „redono” választásával sikerrel adta vissza az eredeti pergesét. Az említett mássalhangzók mellett fontos szerepet játszik még az „o” és az „a” váltakozása, amelyet valamelyest világosít a magas hangrendű „e”.

Ragrímek tudatosan

[Kulcsjelenségek a példában:

Ekphrasis

Törekvés a Filelfóétól eltérő szókinccs alkalmazására

Concinnitas, új szempont: ragrímek tudatos elhelyezése

A csattanó (dictum) különösen megformált ritmikailag]

„[Kotys] mivel természetéből fakadóan hirtelen haragú volt, és rendszerint keményen megbüntette azokat, akik szolgálattelvés közben mulasztottak, amikor egy alkalommal vendége törékeny és vékony falú kerámiaedényeket hozott neki ajándékba, amelyeket tetszetősen és gazdagon díszítettek vésetek és domborművek, az edényt mind egy szálig összetörte, nehogy, mondván, haragjában súlyosabban büntesse meg azokat, akik esetleg majd összetörhetik.”

Plutarchos, 174 D, Kotys/2

Φύσει δ ὦν ὀξύς εἰς ὀργὴν ·
καὶ πικρὸς τῶν ἀμαρτανόντων ἐν ταῖς
διακονίαις κολαστής ·
σκευὴ ποτὲ κεραμεῖ ξένου κομίσαντος

εὐθραυστα καὶ λεπτά ·
πιθανῶς δὲ καὶ περιττῶς εἰργασμένα ●
γλυφαῖς τισὶ καὶ τορεΐαις ·
τῷ μὲν ξένῳ ● ἔδωκε δῶρα · τὰ δὲ σκευὴ
πάντα συνέτριψεν · ὅπως εἰπὼν ● μὴ δι
ὀργὴν ♦ πικρότερον κολάζω τοὺς
συντρίβοντας.

Janus 5r

Cum autem *esset natura* iracundus ·
et acerbus **delinquentium** inter **ministeria** /
punitor ·
ac **fictilia** sibi aliquando **vasa** homo **pe-**
regrinus attulisset *
fragilia sane et minuta ·
sed eleganter et abunde sculptionibus qui-
busdam ● et tornaturis elaborata / hospiti-
tem **quidem remuneravit** · **vasa** vero
contrivit omnia / Inquiens ● **ne per iram**
durius *castigem* frangentes.

Tagolás: G (149r) alapján; c (285v) (●) plusz tagolópontok: εἰργασμένα · γλυφαῖς, ξένῳ · ἔδωκε, εἰπὼν · μὴ; g (79v) (♦) nincs tagolás: ὀργὴν - καὶ, plusz tagolás: ὀργὴν · πικρότερον. Janus fordításának tagolása alapvetően követi G tagolását. Egy ponton c-vel halad: az „inquit” (= εἰπὼν) után Janusnál is tagolópont található. Szintén c sűrűbb tagolási elvét követi az a tagolópont, amelyet a lipcsei kódex az ajándék-kerámiaedények hosszú ekphrasisának felosztásaként szúr be, bár Janus itt átrendezi a szórendet, s valóban csak az elv azonos.

L plusz tagolópontot (*) szúr be az „attulisset” után, valószínűleg felosztandó a hosszú mellékmondatot. Végül a fekete tintás korrektor (L²) helyez el két plusz tagolójelet (/), amellyel a G szerinti tagolást teszi teljesebbé a latin szövegben.⁴⁹¹

Filelfo (4v)

Cumque natura *excandesceret* et in eos qui in **ministeriis deliquissent** *animadverteret* gravius ubi a **peregrino vasa fictilia** *deportata forent* : cum et **fragilia** et tenuia tum etiam apte atque magnifice laborata caelata tornataque politissime : peregrino **quidem** ille *dedit* dona at **vasa confregit omnia ne per iram** : ut *ait* : amarius illos *plecteret* : qui ea *confregissent*.

Janus

Cum autem *esset* **natura** iracundus · et acerbus **delinquentium** inter **ministeria** / punitor · ac **fictilia** sibi aliquando **vasa** homo **peregrinus** *attulisset* · **fragilia** sane et minuta · sed

– ∪ – – [H2]   – ∪ – – [H2]

eleganter et abunde sculptionibus quibusdam · et tornaturis elaborata / hospitem **quidem**

– ∪ – – [H2]

remuneravit · **vasa** vero *contrivit* **omnia** / Inquiens · **ne per iram** durius *castigem* frangentes.

– ∪ – – [H2]   – ∪ – ∪ – [H4]   – ∪ –   – ∪ –   – – – ∪ –   – – – – – – –

Az apophthegma a téma okán – az ajándék rövid ekphrasisa is helyet kap benne (σκεύη ... τορείαις) – szókincsében is gazdagabb a többinél. Bár a mondat elején látunk bizonyos szóhasználatbeli egyezéseket Filelfo és Janus között, a költő egészében véve törekszik az önálló szóhasználatra, sőt, jelen esetben – miként az alábbiakban látni fogjuk – ezt akár érdekes poétikai kihívásként is értelmezhetette. (Jellemző, hogy a Filelfótól kölcsönzött „peregrinus”-t másodszer már nem használja – Filelfo igen –, helyette a „hospes”-t választja.)

A bonyolult körmondat a két fordítónál szerkezetében is jelentősen különbözik egymástól. Miközben Filelfo mellékmondati alárendelések rendszerével oldotta fel a rendkívül tömör görög eredetit, addig Janus igyekezett hűséges maradni a görög tömörségéhez. Filelfo öt mellékmondattá („Cumque natura ... politissime”) alakította a görög mondatnak azt a részét, ahol egyetlen ragozott ige sem, csak rövidítőszerkezet, valamint attributum praedicativum és appositio praedicativa található (Φύσει δ ὄν ... τορείαις). Janus is kénytelen volt

⁴⁹¹ A „ministeria” szó után szintén látható egy függőleges fekete vonal, ám halványabb, mint a szokásos, s nem kizárt, hogy törlésből fakadóan ilyen. Lehet, hogy a korrektor tévesen helyezte el az adott helyen, majd megkísérelte törölni. A helyet az eredeti kódexben, autopsziával kell ellenőrizni.

mellékmondati feloldást alkalmazni, ám csupán kettőt („Cum autem ... elaborata”). Meg kell állapítanunk ugyanakkor, hogy a feloldás a kevésbé sikerültek közé tartozik Janus részéről. A „cum” ugyanis mintha kettős funkcióban lenne, először az okhatározói mellékmondat kötőszava, majd pedig „menet közben” átlényegül cum historicummá. Az egymásra tornyosuló görög rövidítőszerkezetek, valamint a felvállalt szórendi, ritmusbeli kötöttség okán a költőnek most nem sikerült hibátlan megoldást találnia.

Filelfo fordítása nem csupán a mellékmondatokká oldás miatt, hanem más tekintetben is „laza”. A πικρὸς κολαστής-t („szigorú büntető”, Janusnál „acerbus punitor”) „gravius animadverteret”-ként fordítja (kb. „súlyosabban vette”). Az ekphrasison belül a névszókat (γλυφαῖς τισι καὶ τορειαῖς) participiumokkal adja vissza, és hozzátesz még egy, az eredetiben nem szereplő felsőfokú adverbiumot mintegy értelmezésként („caelata tornataque politissime”). Vele szemben Janus marad a névszóknál („sculptionibus quibusdam et tornaturis”).

A magyar humanista fordítása alapvetően őrzi a görög eredeti kompozicionális eleganciáját. A szórendben is csak a szükséges, illetőleg a magasabb fokú esztétikum érdekében álló változtatásokat eszközli, és meg kell jegyeznünk, hogy ennek szolgálatában állnak szóválasztásai is. E tekintetben szemléletes az ekphrasis (εὐθραυστα καὶ λεπτά, πιθανῶς δὲ καὶ περιττῶς εἰργασμένα γλυφαῖς τισι καὶ τορειαῖς) fordítása. A némiképp komplikált leírást Plutarchos különböző szófajok alkalmazásával teszi változatossá, amelyek kettésével követik egymást: két melléknév után két adverbium áll, középen helyezkedik el a befejezett participium (εἰργασμένα), majd többes számú dativusok zárják a sort. Ritmikusság, párhuzamosság s egyben változatosság következik ebből a felépítésből, amelyet erősít a végzések, tulajdonképpen a belső rímelés mindebből fakadó ritmusa és alakulása. Janus valószínűleg itt is felismerte a tudatos szövegformálást, és a maga változatában is megpróbálta a plutarchosi stílust megvalósítani. Szórendi és hangzásbeli szempontokra kellett ügyelnie, amelyekben most határozott szerephez jutottak az egybecsengő ragrímek, a homioptotonok. Ez utóbbiak a jelzett szövegrészen belül az alábbiak szerint alakulnak a három szerzőnél (félkövérrel az ekphrasis központi elemének, a befejezett participiumnak – εἰργασμένα, F: „laborata” – J: „elaborata” – elhelyezkedését jelöljük):

Plutarchos: -a, -a / -ósz, -ósz / **-a**, -aisz, -iszi, aisz

Janus: -a, (-e), -a / -ter, -e / **-ibus**, quibusdam, -is / **-a**

Filelfo: -a, -a / -e, (-e), -e / **-a**, -a, -a (-e), -e

P: εὐθραυστα καὶ λεπτά, πιθανῶς δὲ καὶ περιττῶς εἰργασμένα γλυφαῖς τισι καὶ τορειαῖς

J: fragilia sane et minuta · sed eleganter et abunde sculptionibus quibusdam · et tornaturis elaborata

F: fragilia et tenuia tum etiam apte atque magnifice laborata caelata tornataque politissime

Nem kizárt, hogy Janusnál az „elaborata” nem csupán szemantikai okokból került a leírás végére – lezárja, hozzáköti a leírást a jelzett szóhoz („vasa”), s ezáltal segíti a megértést –, hanem a concinnitas okán is, nevezetesen, hogy mintegy keretszerkezetként térjen vissza a szóvégi „a” a sor végén, s ezáltal is erősítse a lezárást. (Mint láttuk, a participium mind az eredetiben, mind pedig Filelfónál az ekphrasis közepére került, az egyébként szórendi hűsége törekvő Janusnál is ott kellene állnia, elmozdításának tehát valószínűleg oka volt.) Az „a” keretes jelleggel való alkalmazása azt is lehetővé tette, hogy a közrefogott rész ragríméibe viszont Janus változatosságot vigyen. Éppen ez az a pont, ahol Janus és Filelfo fordítása a rímelés tekintetében különbözik egymástól. Minden bizonnyal az itáliai humanista is tudatosan szerkeszt, ám a ragrímek tekintetében eljárása egyhangúbb, homogénebb, mint Janusé. A leírás végén például csaknem halmozza az „a”-kat, amelyek nem csupán a szavak végén, hanem azokon belül is bőségesen megtalálhatók, s ezáltal egyhangúságot, rossz hangzást eredményeznek („laborata caelata tornataque”). Janusnál mindennek nyoma sincs, a költő mind a szófajok, mind a végződések, mind pedig a szavak belső hangzása terén változatosságra törekedett. Az elemzés elején rámutattunk arra, hogy Janus szókincse ebben az apophthegmában jelentősen eltér Filelfőétől. A fentiek alapján úgy véljük, hogy szóválasztását mindenekelőtt a változatos, szép hangzás, a concinnitas határozta meg.

Ritmikai építkezés a tartalom szolgálatában

[Kulcsjelenségek a példában:

Az előképek átrendezése

Tömörség

Metrikai csiszoltság

A ritmus alátámasztja a tartalmat]

„[Gelón] pénzt kért a polgároktól, és amikor azok zúgolódtak, azt mondta, hogy meg fogja adni. Meg is adta a háború után.”

175A, Gelón/3

Janus 6v

Αἰτῶν δὲ χρήματα τοὺς πολίτας ·
ἐπεὶ ἐθορύβησαν ·
αἰτεῖν εἶπεν ὡς ἀποδώσων ·
καὶ ἀπέδωκε μετὰ τὸν πόλεμον.

Pecuniam petens a civibus ·
ubi excitarunt tumultum ·
petere se dixit mutuo ·
et **bello** confecto **restituit**.

Tagolás: G (149r), g (80r) azonos, c (286r)⁴⁹² nincs tagolás: ἀποδώσων καὶ. Janus fordításának tagolása megegyezik G és g tagolásával.

Filelfo 5r

Janus 6v

Idem cum ob **petitas pecunias cives** tumultuant: eo **se** pacto **petere** pecunias **dixit** ut eas restitueret: quas etiam post **bellum restituit**.

Pecuniam petens a civibus ·
ubi excitarunt tumultum ·
petere se dixit mutuo ·
et **bello** confecto **restituit**.

[A következő táblázatban Cassarino és Janus egyezéseit kurziváltuk. Cassarino Filelfo-átvételeit félkövérrel jelöltük.]

Cassarino 105v

Janus 6v

Pecunias a civibus petens
ubi tumultuatum sensit ·
mutuo se eas **petere** ait
tamquam **bello confecto** redditurus ·
idque ita egit.

Pecuniam petens a civibus ·
ubi excitarunt tumultum ·
petere se dixit *mutuo* ·
et **bello confecto** **restituit**.

Tömörség

A szóhasználat átfedései alapján tagadhatatlan a kapcsolat Janus fordítása és Filelfoé között, ám az út Filelfortól most Cassarino fordításán keresztül vezetett. Jól látszik, hogy a költő mindkét forrását felhasználta, és saját poétikai elveinek megfelelően dolgozta át őket. Filelfo maga is szépen adja vissza az Αἰτῶν δὲ χρήματα rövidítés szerkezetet (participium

⁴⁹² A Σ család kódexeiben az apophthegma eleje Αἰτῶν δὲ χρήματα τοὺς szakasz nem található meg, így c-ben sem. Vö. PLUTARCHUS 1971, 10.

coniunctum) praepositíós fordított jelzős szerkezettel: „ob petitas pecunias” (grammatikai allúzió), ugyanakkor azonban ismét túl sok utalószót, kötőszót, névmást használ a fordításában. Cassarinóé viszont tömör, s hűséggel adja vissza a görög szintaxist, beleértve a participiumot. Janus át is veszi tőle a fordulatot, csupán átrendezi. Amellett, hogy ezzel helyreállítja az eredeti szórendet, a szójáték is erőteljesebb. A „mutuo” Cassarino hozzátoldása az eredetihez, ami azonban abundanciát okozott, hiszen voltaképpen ugyanazt jelenti, mint az ígéret, hogy vissza fogja adni (a görögben ἀποδώσων, Cassarinónál „redditurus”). Janus átveszi a „mutuo”-t, s ezzel kiváltja az ἀποδώσων fordítását. Ezzel teszi saját verzióját még tömörebbé. (Filelfo ugyanezt a helyet viszonylag terjengős mellékmonddal oldja meg: „eo se pacto ... ut eas restitueret”.)

Concinnitas, metrika

Az apophthegma legfigyelemreméltóbb jellegzetessége azonban a metrikai csiszoltság (lásd alább). A tagolópontok valóban metrikai egységekre bontják a szöveget, amely egységek kompakt egészek önállóan is, és ugyanakkor – éppen ezzel – alátámasztják a mondat tartalmi/értelmi tagolását, s végső soron a megértést segítik.

A mondat jambusokkal kezdődik egyfajta „elbeszélő” tónusban. A szép hangzást a két első szó első szótagjának egybecsengése („pe-”) is segíti. A következő egység elején az anapestus nyomban jelzi a változást, az új egység, az időhatározói mellékmondat kezdetét („ubi ...”), majd a két baccheus némiképp lassítja a szöveg tempóját. Ez jól megfelel a közbevetett mellékmondat karakterének. Majd egy tribrachis gondoskodik róla, hogy újult lendülettel térjünk vissza a főmondat sodrába („petere”). A záró szakaszban spondeusok sora készíti elő a choriambus alkotta csattanós befejezést. Talán ez az oka – a metrikai csattanóképzés –, hogy Janus itt eltért a görög eredeti szórendjétől, és az igét („restituit”) a mondat végére helyezte.

Pecuniam petens a civibus · ubi excitarunt tumultum · petere se dixit mutuo ·

⊖ – ⊖ – ⊖ – – – ⊖ – | ⊖⊖ – ⊖ – – ⊖ – –   ⊖⊖⊖ – – – – ⊖ – |

et bello confecto restituit.

– – – – – – – – – – ⊖⊖ –

Meg kell említenünk továbbá a homioptotonokból fakadó rímelést („mutuo et bello confecto”), valamint ugyane szakasz hangzásbeli harmóniáját: az „o” mellett „e”-k és „u”-k szerepelnek, s egyetlen sziszegő hang sincs. Ebben az értelemben, hangzásában is csattanó a mondat végén a „restituit”. A metrikai és hangzásbeli csattanó egyben az értelmi csattanó is.

Zenei tartalom és forma

„Ismeniasnak, a kiváló fuvolásnak, akit foglyul ejtett, megparancsolta, hogy játsszon. Míg a többiek csodálták, addig ő megesküdünt, hogy édesebb neki lónyerítést hallgatni.”

174E, Anteus/3

Ἴσμηνίαν δὲ τὸν ἄριστον αὐλητήν

λαβῶν αἰχμάλωτον ·

ἐκέλευσεν αὐλῆσαι ·

θαυμαζόντων δὲ τῶν ἄλλων ·

αὐτὸς ὤμοσεν ●

ἥδιον ἀκούειν τοῦ ἵππου χρεμετίζοντος.

Janus 6r

Ismeniam Tibicinem optimum /

– ∪ ∪ – – ∪ ∪ ∪ – ∪ – [H1]

cum inter captivos haberet ·

∪ – – – – ∪ – – [H2]

Tibia canere iussit ·

– ∪ – ∪ ∪ ∪ – – [H2]

Admirantibus caeteris ·

– ∪ – ∪ – – ∪ – [H1]

ipse deieravit ·

– ∪ – ∪ ∪ – [H3]

Equum se libentius audire hinnientem.

– ∪ – – [H2]

Tagolás: G (149r) és g (80r) megegyezik, c (286r) plusz egy tagolópont (●): ὤμοσεν · ἥδιον. A lipcsei kódex tagolása most c tagolásához áll a legközelebb, azzal az eltéréssel, hogy L² plusz egy tagolást eszközöl (/).⁴⁹³

Filelfo

⁴⁹³ Autopszia szükséges annak eldöntéséhez, hogy itt volt-e már megelőzőleg is tagolópont, amelyet esetleg még L¹ eltávolított. Bizonyos jelek ugyanis erre utalnak.

Ismeniam vero : quem captivum egerat tibicen optimum⁴⁹⁴ **tibia** uti **iussit**. **Admirantibus** autem reliquis : iuravit equestrem hinnitum auditu sibi iucundiozem esse. (5r)

Az apophthegma tömör, ritmikus, szóhasználatában takarékos. Plasztikusan mutatja a tagolópontok közé zárt egységek jelentőségét a szövegalkotásban. Ezek az egységek mind szóválasztásukat, mind szórendjüket, mind ritmikai kialakításukat tekintve nagyon csiszoltak. Az egységek végén ritmikus clausulákat találunk. Az utolsó colon tudatos felépítése szembeötlő: az infinitivus („audire”) a tagolópontok által határolt szakasz második arany metszéspontján helyezkedik el, az alanyból lett tárgy („se”) az elsón. A hyperbatonnal szerkesztett jelzős szerkezet, amely tárgyként szolgál, az elején és a végén határolja a szövegrészt, melynek a szimmetriatengelye az adverbium („libentius”).

Figyelemre méltó, hogy a költő miként játszik a tempóval. Az első egységben a rövid szótagokból álló „tibicinem” tempóját az utána következő creticus („optimum”, – ∪ –) szépen lelassítja. A kiegyensúlyozott második egység után a harmadikban a „canere” ismét felgyorsítja a szöveget, amelyet a „iussit” spondeusa újra visszafog. Mintha a zenét Janus itt a gyorsasággal „fejezné ki”, kapcsolná össze.

Allúziós technikák

Az allúziót akár helyettesítő eljárásnak is nevezhetjük. Ez Janus legalapvetőbb módszere arra, hogy áthidalja a görög és a latin nyelv lehetőségei között húzódó távolságot, s végső soron a forrásnyelvi változathoz minden tekintetben nagyon hasonló szöveget hozzon létre a célnyelven is. Ez azt jelenti, hogy ilyen esetekben nem tud ugyanazokkal a megoldásokkal élni, mint az eredeti, ám azokhoz nagyon hasonlókkal igen. Az eljárásmód a szövegformálás minden szintjén megfigyelhető, s ennek megfelelően beszélhetünk grammatikai/szintaktikai, metrikai, szórendi vagy akár alakzatallúzióról.

Szórendi és grammatikai allúzió

„[Xerxés] azt szokta mondogatni, hogy nem eszik import attikai fűgét, hanem csak olyat és akkor, amikor elfoglalja az azt termő országot.”

⁴⁹⁴ Az ősnymtatványban itt „captivum” áll még egyszer. A közel egykorú használó javítja a margón „optimum”-ra.

Ἀττικὰς δὲ ἰσχάδας • οὐκ ἂν ἔφη φαγεῖν ὀνίους κοιμισθείσας · ἀλλ' ὅταν τὴν φέρουσαν κτήσῃται χώραν. (173B, Xerxes/3)

Tagolás: G (148r) és g (79r) egyezik, c (285r) (●) a jelzett ponton plusz egy tagolást szúr be. A lipcsei kódex tagolása megegyezik G-vel és g-vel, a fekete tintás korrektor (L²) helyez el egy plusz tagolójelet (/).

Filelfo

Venilibus autem **caricis**, quae portarentur ex Attica, aiebat futurum⁴⁹⁵ ne prius vesceretur quam quod illas ferret solo potitus foret. (3v)

Janus

Atticas **caricas** esurum se negabat venum advectas · sed tunc demum / cum ferentem eas terram obtinisset. (4v)

Janus itt teljességgel szakított Filelfo változatával, egyetlen közös elemként a száritott fügét jelentő „carica” szót tartotta meg, s tette ezt valószínűleg azért, mert nem csupán jelentésbelileg, hanem szótagszáma és ebből fakadó metrikai tulajdonságai miatt is jobban megfelelt az eredeti görög ἰσχάδας-nak. A kétszótagú „ficus” ugyanezt a funkciót nem tudta volna betölteni. Filelfo ismét mellékmondatokra bontotta Plutarchos rövidítőszervezetek mesteri alkalmazásával épített, tömör mondatát. Az itáliai humanista mellékmondatai mintegy értelmezik a participiumokba tömörített eredeti mondanivalót. Janusnál viszont a stílus tekintetében újfent pontos megfeleltetést látunk. Olyannyira követi Plutarchosét, hogy észre sem vesszük a szórendben eszközölt apró változtatásokat, amelyekre a latin nyelvnek a görögtől eltérő szabályrendszere és működési módja miatt volt szükség. A szórend tulajdonképpen a stílus következménye. Nem különálló, önálló kíváncsi, hanem elválaszthatatlanul összefügg a stiláris döntésekkel. Szolgai szórendkövetéstől a mondat ugyanúgy megbicsaklana, mint Filelfo esetében. Janus viszont olyan helyettesítő eljárásokat alkalmazott – szórendi illetőleg grammatikai allúziót –, melyeknek köszönhetően az eredetitől való szükségszerű

⁴⁹⁵ Az általam használt kiadás szövegében itt valami probléma van. A bécsi kézirat ezen a helyen nedvességből fakadó károsodás miatt alig olvasható, ám úgy tűnik, mintha az „ex Attica” után közvetlenül a „ne prius” következne (ÖNB, Cod. 3089, 93v). Ugyanez a helyzet a fordítás egy másik kódexében, Párizs, BnF Latin 6142-ben (3v). A hely tehát valóban problematikus.

elmozdulások nem okoznak stílustörést. (A szórendi allúzió sokszor azonos az alakzatallúzióval. Az alább bemutatott esetekben is tulajdonképpen hyperbatonról van szó.) Ennek során az alapstruktúra megtartása mellett a költő olyan elemeket használ, amelyek nem azonosak a két nyelvben, funkciójuk is eltérő, ám nagyon hasonlítanak egymásra. Jól megfigyelhetjük ezt a mondat zárószakaszában. A τὴν φέρουσαν κτήσεται χώραν egy határozott névelővel indított, participiummal képzett jelzős szerkezet, amelybe beékelődik egy ige (κτήσεται). Janus meg kívánván tartani az eredeti jellegét és szórendjét ugyancsak participios jelzős szerkezetet hozott létre („ferentem eas terras obtinuisset”), s keresett valamit, amivel – a göröghöz hasonlóan – megtörhette azt. Az „eas” azért is volt szerencsés választás, mert bár névmásként lényegileg különbözik a görög τὴν-től, és másra vonatkozik a mondaton belül, mégis emlékeztet rá, s az azonosság érzetét kelti. Janusnak így nem kellett az igét felhasználnia a jelzős szerkezet megtörésére, hanem majd metrikailag értékesíthette a mondat végén. Ez az allúziókra épülő eljárás mód szerzőnknel nagyon gyakori, s az eltérések ellenére az azonosság érzetét kelti, s a stílushűség szolgálatában áll.

A mondat – miként említettük – a metrikai tudatosság miatt is érdekes, valóban csak a kezdő és a záró szakasznak van határozott, nagyon jellegzetes metrumba. A mondat két creticussal (– ◡ –) kezdődik: „Atticas caricās”. A két láb között metszet, diaresis van, ami a creticus esetében nagyon kívánatos is.⁴⁹⁶ A gyakorlat azt mutatja, hogy a költők törekedtek arra, hogy a metrum és a metszet valóban egybeessen.⁴⁹⁷ S így tett, mint látjuk, Janus is. Ugyanakkor Quintilianus említi, hogy a rétorok a határozott, szilárd creticusszal szívesen kezdenek sorokat, sőt, ez a láb a legjobb kezdésnél.⁴⁹⁸ A mondatot a továbbiakban jambikus jelleg színezi, majd pedig az „obtinuisset” igében dactilus és a spondeus kettőse, azaz *clausula heroa* zárja.⁴⁹⁹

Ritmikai allúzió

[Kulcsjelenségek a példában:

Architektonikus szórend, szimmetrikus felépítés

Ritmikai allúzió]

⁴⁹⁶ SZEPESSY 2013, 139.

⁴⁹⁷ SZEPESSY 2013, 138.

⁴⁹⁸ QUINT. inst. 9, 4, 107.

⁴⁹⁹ QUINT. inst. 9, 475, 102.

„Térés, Sitalkés apja azt szokta mondogatni, hogy amikor pihenőideje van, és nem háborúzik, úgy érzi, semmiben sem különbözik a lovászoktól.”

Τήρης ὁ Σιτάλκου πατήρ ♦ ἔλεγεν ♦● ὁπότε σχολάζοι καὶ μὴ στρατεύοιτο · τῶν ἵπποκόμων οἴεσθαι μηδὲν διαφέρειν. (174C/D, Térés)

Tagolás: G (148v–149r), g (79v) (♦), c (285v) (●). A lipcsei kódex (L) tagolása inkább g-vel tart, amennyiben sűrűbb. Ám ahhoz képest is tartalmaz két plusz tagolójelet (*).

Filelfo

Teres Sitalici [!] pater dicere consuevit cum otiosus esset : neque rei militari operam daret nihil se sua sententia agasonibus praestare. (4v)

Janus

Teres * Sitalcae pater · aiebat · cum vacaret * et in expeditione non esset · nihil se putare ab equisonibus differre. (5v)

Az eredeti görög szöveg szimmetriája, architektonikus felépítése e rövid apophthegmában különösen szembetűnő. A mondat ütemesen bővülő szintagmákból és (rövidített) mellékmondatokból áll, amelyeket rövid szakaszok tagolnak. A szintagmák és mellékmondatok önmagukban is ritmikus, szimmetrikus felépítésűek:

Τήρης

ὁ Σιτάλκου πατήρ ·

ἔλεγεν ·

ὁπότε σχολάζοι καὶ μὴ στρατεύοιτο ·

τῶν ἵπποκόμων οἴεσθαι μηδὲν διαφέρειν.

Janus fordítása mindezt kiválóan tükrözi, s a kódex egykorú tagolása őrzi a fordítói gondolatmenetet:

Teres ·

Sitalcae pater ·

aiebat ·

cum vacaret · et in expeditione non esset ·

nihil se putare ab equisonibus differre.

A költő minden bizonnyal eleve felismerte a műfaj e stiláris jellegzetességét, s törekedett annak visszaadására a latin változatban is. A szó szerinti megfeleltetés szándéka nem csupán a tartalom pontos visszaadását, hanem az eredeti stílus hűséges követését is szolgálja. Ebben az apophthegmában különösen jól megfigyelhető, hogy Janus csupán szükség esetén él bővítéssel – főként, miként itt is, a görög és a latin szókincs közötti szemantikai eltérések okán –, ám azt is nagy körültekintéssel, az eredeti stílus szellemében, szimmetriája szerint teszi. Jó példa erre az apophthegma középre helyezett időhatározói és feltételes mellékmondat: ὀπότε σχολάζοι καὶ μὴ στρατεύοιτο. Plutarchosnál a két szintagma felépítése megegyezik, egy-egy ige uralja őket, s bár azonos a két szintagma szótagszáma (6), rejtett változatosságot kölcsönöz a szakasznak, hogy míg az első egységben az ige három, addig a másodikban négy szótagból áll, s ezáltal a második szintagma hosszabbnak tűnik. Filelfo mindkét görög igét körülírással adja vissza, melyek közül a második meglehetősen terjedelmes („cum otiosus esset : neque rei militari operam daret”), szemmel láthatólag figyelmen kívül hagyva a szöveg feszességét és ritmusát. Janus ezzel szemben az eredeti stílusnak megfelelően jár el: „cum vacaret · / et in expeditione non esset”. Az első szintagma nála is egy kötőszóból és egy igéből áll. A másodikban ő is körülírásra kényszerül, ám ezt óvatosan hajtja végre, csupán két szóval bővít, ami az eredetihez hasonló hatást kelt: a második szintagma kissé hosszabb, mint az első. A jelenséget akár ritmikai allúzióknak is nevezhetnénk: megközelíti az eredeti szöveg ritmusát, ám nem ugyanazokkal az eszközökkel. (Ritmus tekintetében itt most nem kizárólag a metrumokból születő ritmusra, hanem a szöveg sok összetevőből létrejövő, teljes ritmusára gondolunk.)

A záró accusativus cum infinitivo szimmetriáját a görögben a középre helyezett infinitivus (οἴεσθαι) teremti meg. E szimmetriát mind Filelfo, mind Janus követi, az eltérés csupán annyi, hogy Filelfo az infinitivust – Janusnál szintén infinitivus, „putare” – névszókból álló kifejezéssel („sua sententia”) helyettesíti. Ugyanakkor mindkét humanista megcseréli a göröghöz képest a „lovászok” és a „semmi” elhelyezkedését a „putare” (J), illetőleg a „sua sententia” (F) körül. Nem kizárt, hogy Janus ezt Filelfo nyomán teszi.

Szórendi vagy alakzatallúzió

[Kulcsjelenségek a példában:

Filelfo szövegéhez való viszonyulás: átdolgozás

Jelentősebb egyezés Filelfo változatával, ám annak teljes poétikai átalakítása

Alakzatallúzió]

„[Gelón] gyakran vezette ki a szürakúszaiakat ültetni – mintegy hadjáratba – hogy a föld is jobbá váljék a műveléstől, és ők se legyenek rosszabbak a tétlenség miatt.”

175A, Gelón/2

Ἐξῆγε δὲ πολλάκις τοὺς Συρακουσίου⁵⁰⁰

ὡς ἐπὶ στρατείαν κατὰ⁵⁰¹ φυτεῖγαν ·

ὅπως ἢ τε χώρα βελτίων γένηται

γεωργουμένη ·

καὶ μὴ χεῖρονες αὐτοὶ σχολάζοντες.

Janus 6v

Syracusanos frequenter educebat velut **ad**

militiam * ac plantationem ·

quo videlicet et ager cultura **fieret melior** ·

et ipsi per otium non ignaviores.

Tagolás: G (149r), g (80r), c (286r) megegyezik. A lipcsei kódex (L) tagolása alapvetően megegyezik velük, ám plusz egy tagolópont is található benne (*).

Filelfo 5r

Reducebat praeterea Siracusanos persaepe

perinde atque **ad militiae plantationisque**

munus:

quo et ager melior cultu redderetur:

et ne **ipsi per otium** deteriores **fierent**.

Janus 6v

Syracusanos frequenter educebat velut

ad militiam * ac plantationem ·

quo videlicet et ager cultura **fieret melior** ·

et ipsi per otium non ignaviores.

Janus fordítása szövegszerűen jelentősebb egyezést mutat Filelfoéval, ám alaposabb elemzés után nyilvánvalóvá válik, hogy apró módosításokkal a költő poétikailag gyökeresen átdolgozta „előképét”, és megoldásaiban valójában több szempontból is a görög eredetit követi.

⁵⁰⁰ A πολλάκις τοὺς Συρακουσίου sorrendje csak c-ben ez, G-ben és g-ben fordított. A πολλάκις megfelelője Janusnál a „frequenter”, s ugyanúgy a második helyen áll a mondatban, mint görög megfelelője c-ben.

⁵⁰¹ A kritikai apparátus szerint a kódexekben itt egységesen καί szerepel, amelyet mind Filelfo, mind pedig Janus fordítása tükröz. A κατὰ coniectura. Vö. PLUTARCHUS 1971, 10.

Felszámolja Filelfo genitivus explicativusát („ad militiae plantationisque munus”), azaz elhagyja mellőlük – a göröghöz igazodva – a „munus”-t. Beszúr ugyanakkor egy, az eredetiben nem meglévő, értelmező szót („videlicet”, „tudniillik”). Ez valószínűleg a Filelfo szövegében a „quo” és az „et” között létrejövő hiátus megszüntetését szolgálja. A „videlicet” dallamosan oldja ezt a nehézkességet. Feltűnő a „cultura” választása a „cultu” helyett. Janus azon általános törekvése mellett, hogy lehetőség szerint más szavakat használjon ugyanarra a jelenségre, mint Filelfo, megint a concinnitas megvalósítását sejthetjük a háttérben: a három hosszú szótagból álló cultura⁵⁰² változatosságot hoz a szöveg tempójába, ellensúlyozza a sok-sok rövid, illetőleg „gyors” ejtésű szót. (A hiátus megszüntetésén túl a videlicet-nek is van hasonló szerepe.)

Szórendi vagy alakzatallúzió

Ami azonban az apophthegmában leginkább figyelemre méltó, az a célhatározói mellékmondat szórendjének átalakítása. Filelfóval ellentétben Janus megőrzi a zeugmát: a görögben ez a γένηται-tól, a latinban a „fieret”-től függ. A görög eredetiben a mellékmondat elemei tudatosan rendeződnek el: az alanyok és az állítmányi jelzők chiasmust alkotnak, az alanyokhoz kapcsolt participiumok pedig elegáns hyperbatonnal a két tagmondat végére kerülnek mindkét esetben. Az ige (γένηται) a zeugma első elemének körülbelül az aranymetszésponthelyén helyezkedik el:

ἢ τε **χώρα** βελτίων   γένηται   γεωργουμένη
καὶ μὴ χείρονες **αὐτοὶ**   σχολάζοντες.

Janus érzékelte mindezt, és a saját változatában szórendileg hasonló tudatossággal járt el azzal a különbséggel, hogy nála nem chiasmust találunk, hanem párhuzamosságot a zeugma két tagjában: mindkét esetben elől áll az alany, azt követi a határozó. Az ige ugyanott helyezkedik el, mint Plutarchosnál, a zeugma első tagjának aranymetszésponthelyén, végül az állítmányi jelzők – a görög participiumokhoz hasonlóan – hyperbatonnal egységesen a két tagmondat végére kerülnek:

et **ager** *cultura*   fieret melior

⁵⁰² A szó ablativusban van, ezért hosszú az „a”.

et **ipsi** per otium   non ignaviores.

Ezt a megoldást, melynek során a görög eredeti alakzatait a költő ugyanolyan tudatossággal, hasonló megoldásokat alkalmazva adja vissza saját fordításában, szórendi vagy alakzatallúzióknak nevezhetjük el.

Metrika

A tagolópontok előtt metrikailag kidolgozott formákkal lezárásokkal találkozunk ebben az apophthegmában is: a „militiam” egy choriambust alkot (– ∪ ∪ –, a „plantationem” baccheussal zárul (∪ – –, [H2]), a „firerent melior” két anapestust tesz ki (∪ ∪ – ∪ ∪ –). Az utolsó tagolópontot követő egység, a célhatározói tagmondat második fele, egyben az apophthegma vége ismét erőteljesebben ritmikus: egy bacchesut két jambus követ, majd ismét két baccheus következik, ami harmonikus lezárást kölcsönöz a mondatnak. A „non” utáni cezúra a baccheuson belül nagyon szépen késlelteti a ritmust és készíti elő a záró szótagokat:

et ipsi per otium non ignaviores
 ∪ – – | ∪ – ∪ – | ∪ : – – | ∪ – –

Architektonikus szerkesztés

Plutarchos apophthegmáinak egyik legalapvetőbb stílusjellegzetessége a mondat alkotóelemeinek tudatos, művészi elrendezése, természetesen a szintaktikai felépítéssel összefüggésben. Ez az eljárás mód olyannyira látványos, hogy joggal a vizualitás szférájába is vonható, a vizualitás fogalmaival is leírható. Ismétlődés, párhuzamosságok, ellentétek és legfőképp mindebből előálló szimmetria figyelhető meg a mondatok felépítésében. A szerző felhasználja mindehhez a retorika alakzatait, azon belül a transmutatio – az alkotóelemek cseréje – alakzatait, a szórend tekintetében az anastrophét és a hyperbatont, valamint az isocolont mint szintaktikai alakzatot. Ám nemcsak a részek, hanem az alakzatokból építkező szöveg egésze is tudatos komponáltság jeleit mutatja. S miként más esetben, természetesen ez a szövegalkotási szempont sem jár egyedül, akusztikai, ritmikai sajátosságokkal kiegészülve alkotják e szó-felépítmények a művészi végeredményt.

Janus a forrásszöveg e tulajdonságait felismerve a saját fordításában is messzemenően megvalósította azokat. A legtöbb esetben persze helyettesítő (allúziós) technikára volt

szüksége (lásd a föntebb), hiszen a görög formák változtatás nélkül ritkán voltak átültethetők a latinba. Az eljárásmodot ugyanakkor nemcsak a konkrét helyek függvényében, hanem általánosabb strukturális elvként is alkalmazta, s a kompenzáció jegyében olyankor is élt vele, ha az eredeti szöveg nem kínálta fel, példának okáért pusztán ellensúlyozandó az eredetihez képest egyszerűbben fordított helyeket.

A költő az architektonikus megközelítést, elrendezést nem csupán szorosan véve a szórendben és a szövegtagolásban, szövegstruktúrában érvényesítette, hanem adott esetben a metrikai elrendezés, valamint – ami még érdekesebb – a hangok elrendezése terén⁵⁰³ is. E komplex vizuális megközelítés nagyon sokban hozzájárult apophthegmái esztétikai összehatásához, voltaképpen annak alapvető komponensévé vált. S megkockáztatjuk, hogy kidolgozottságban, polírozottságban a legtöbb esetben felülmúlta az eredetit.

Az architektonikus szerkesztésmódot már több példában is szemléltettük, hiszen anyyira lényegi összetevője a szövegalkotásnak, hogy szinte nincs olyan szempont, amelynek tárgyalása során említés nélkül lehetne hagyni. Érdekes ezen a ponton visszalapozni az *Őnálló költőiség* című fejezethez és az abban található elemzéshez. Az Artoxerxéről szóló második apophthegma jól példázza be az architektonikus szemlélet működését és a szöveg más összetevőivel való együttműködését.⁵⁰⁴

A következő, Parysatisról szóló példa ugyancsak több aspektusát mutatja be a jelenségnek.

[Kulcsjelenségek a példában:

architektonikus metrikai szerkesztés

architektonikus szórendalakítás – kulcsige]

„Parysatis, Kyros és Artoxerxés anyja meg szokta parancsolta mindazoknak, akik a királlyal szabadon⁵⁰⁵ kívántak szólni, hogy lágy szavakat használjanak.”

174A, Parysatis

Janus 5r

⁵⁰³ Lásd 164–175. o.

⁵⁰⁴ Lásd 137–140. o.

⁵⁰⁵ A μετὰ παρησιας kifejezés fordítása itt egy kicsit bizonytalan. Általában beszéddel kapcsolatos igék mellett használatos, s jelentése ekkor: „őszintén”, „kendőzetlenül”. Lásd pl. Démosthenés: Dem. 10 (Philip. 4), 53: εἰ δεῖ τάληθῆ μετὰ παρησιας εἰπεῖν, valamint Dem. 3, 3; 6, 31; 8, 21; 9, 3; 19, 237; 23, 204 stb. Hasonlóképpen Hypereidés: Hyp. 5, 3 és Isokratés: Isoc. 5, 72. Hasonló jelentésben Plutarchosnál is: Plut. Dio. 54; Publ. 1; Tim. 15.

Παρύσατις ἡ Κύρου καὶ Ἄρτοξέρξου μήτηρ ·	Parysatis Cyri et Artaxerxis mater ·
ἐκέλευε τὸν βασιλεῖ μέλλοντα μετὰ	eum qui liberius regem allocuturus fo-
παρρησίας διαλέγεσθαι ·	ret ·
βυσσίνοις χρῆσθαι ῥήμασιν.	iubebat byssinis uti verbis.

Tagolás: G (f. 148v), g (79v), c (285v) azonos, g-ben és c-ben nem található meg „μετὰ παρρησίας”.⁵⁰⁶

Filelfo 4r	Janus 5r
Parasitis Cyri et Artaxerxis mater iubebat	Parysatis Cyri et Artaxerxis mater ·
qui rex apparate quippiam et imperiose dicturus	eum qui liberius regem allocuturus
esset:	foret ·
verbis gravissimis atque ornatissimis uteretur.	iubebat byssinis uti verbis.

Ez a rövid apophthegma alkalmas arra, hogy szemléltessük az architektonikus szórendalakítás mikéntjét Janus szövegformálásában. Már korábban is megfigyelhető volt, ami a jelen esetben is, hogy a mondat valamely fontos igéje – ez lehet akár vezérigeként funkcionáló infinitivus is – a mondat vége felé helyezkedik el. Most a „iubebat” játssza ezt a szerepet. Mind a görög mondatban, mind pedig Filelfo fordításában ez az ige a mondat elejére került, közvetlenül az alany és bővítményei után. Janusnál a mondat élén található alany és a vége felé elhelyezkedő állítmány két, egymástól megfelelő távolságra, arányosan elhelyezkedő tartópillérként funkcionál, amelynek nem csupán esztétikai, hanem szemantikai, megértést segítő szerepe is van. A mondat vége felé megjelenő – nevezzük így – kulcsige visszatereli a mellékmondatok, rövidítőszerkezetek révén elkalandozó közlést a fő mederbe, s lezárva, összegezve a mellékkörülményeket, egyben gazdagodva általuk, ismét a fő jelentésbeli csapáson vezeti tovább a mondatot. Ez a fajta szerkesztés lehetőséget teremt arra is, hogy a gondosan megfontolt szórend révén a kulcsigét ritmikus clausula kövesse, melynek ritmikusága előállhat az alkalmazott metrumok vagy akár a szavak elrendezése révén, miként a jelen esetben is. E mondatban a „iubebat” után az accusativus cum infinitivo infinitivusát és eszközhatározóját találjuk: „byssinis uti verbis”.⁵⁰⁷ Elrendezése nem esetleges, nevezhető

⁵⁰⁶ Ehhez lásd 106–107. o.

⁵⁰⁷ A „byssinus” melléknév értelmezéséhez és Janus általi használatához lásd 254–255. o. A költő a fordulatot nagy valószínűséggel Antonio Cassarinótól vette: „Parysatis Cyri et Artaxerxis mater . iussit eum qui esset allocuturus byssinis verbis uti.” (104v)

architektonikusnak is, amennyiben az infinitívus a szimmetrikusan elhelyezett jelzős szerkezet tengelyeként funkcionál (hyperbaton). Janus e tekintetben az eredetét követi, ahol ugyanezt az elrendezést látjuk azzal a különbséggel, hogy a vezérlő a görög szövegben nagyon messze van a szerkezet többi részétől. A clausula hatását a ritmus is kiegészíti, fokozza, a hosszú szótagok lelassítják, mintegy méltóságjelzéssé teszik a királynői közlést.

Az architektonikus elrendezés más tekintetben is összefonódik a „verseléssel”. A mondat második felének legfőbb szervezőerejeként funkcionáló „iubebat” három spondeusa (— — —) jelentősen lelassítja a szöveget, amely a rákövetkező creticus („byssinis” — ∪ —) előtt egy pillanatra meg is torpan, és előkészíti a csattanót, ezzel is kiemelve mind a kulcsige, mind pedig a clausula szintaktikai és szemantikai pozícióját. Még határozottabbá teszi a „iubebat” elhelyezkedését az előtte található colonhatár: egy creticus után („allocuturus foret” — ∪ —)⁵⁰⁸ nyomtatékos szünetet teremt a közbevetett mellékmondat vége és a kulcsige között, előkészítve a közlés visszatérését a fő áramba. (A fonémák teremtette szebb hangzás mellett talán ismét a verselés indokolja a „foret” alkalmazását az „esset” helyett, hiszen utóbbi két nehezkesebb hosszú szótagból áll.) A mellékmondat lezárását a kódexben tagolópont jelzi, miként a mellékmondat kezdetét is.⁵⁰⁹ Mindez erősíti a lezárás dinamizmusát, az apophthegma lényegét adó dictum hangsúlyos helyen és módon való közlését.

Az architektonikus szórendalakítás mellett jelen apophthegma az *architektonikus metrika* jelenségét is felkínálja. Ám ez is szigorúan az értelmi tagolással együtt jelentkezik. Miként említettük, a két egykorú tagolópont a szövegben a közbevetett mellékmondatot fogja közre:

· eum qui liberius regem allocuturus foret ·

∪ — — | — ∪∪ — | — ∪ | — ∪∪ — | — ∪ —

A szakaszt máshogy is feloszthatnánk metrikailag, ám a két choriambus mindenképpen plasztikusan érzékelhető a sor ritmusában. Annál is inkább, mert mindkettő szó elején kezdődik (az első pedig szóhatáron is végződik, s ez a „diairesis” még határozottabban kirajzolja a metrumot). S a két „-us” végződés homoioteleutonként tovább erősíti e két szövegelem („liberius”, „allocuturus”) ritmikai párhuzamát. Kétségtelen, hogy a második „-us” („allocuturus”) már nem a choriambus része, ám ez a homioptoton erején, összhatásán nem változtat. A két choriambus elhelyezkedése kétségtelenül szimmetrikus. A jelenségnek szemantikai

⁵⁰⁸ A clausula típusa: H1.

⁵⁰⁹ Különbség a mai tagoláshoz képest, hogy az egykorú tagolópont a főmondati utalószó, az „eum” elé kerül, nem pedig a szigorúan vett mellékmondat élére, a „qui” elé.

vonatkozása is van, hiszen ezen eszközök hatására az olvasó / hallgató számára egyértelművé válik, hogy a két szó („liberius”, „allocuturus”) tartalmilag összetartozik, igéről és adverbiumáról van szó.

A példa talán érzékelteti, hogy az architektonikus építkezés milyen sokrétű módon található meg ebben a rövid a mondatban. A szórend szoros követésére való törekvés mellett ez a művészi kidolgozás is hozzájárul a mondat tömörséggel párosuló kompaktságához, hiszen egy ilyen mértékben kidolgozott szerkezetben fölösleges elemnek nincs helye.

Filelfo fordítása ehhez képest laza parafrázisnak tűnik, ám természetesen önmagában nem az, a maga módszerei szerint ő is hűségesen próbálja követni az eredetét. Szokása szerint minden rövidítőszerkezetet felold, a „iubebat” után célzatos tárgyi mellékmondatot használ asyndetonnal, pontosabban mintha a „qui”-nek kettős funkciója lenne, egyfelől a vonatkozó mellékmondatot vezeti be, másfelől a mondat végén álló célzatos tárgyi mellékmondatot. Ebben az apophthegmában Filelfo újra hendiadyoint⁵¹⁰ alkalmaz: a μετὰ παρηρησίας és a βυσσίνοις (...) ῥήμασιν fordítására kínál két-két melléknevet, s ebben valószínűleg a két kifejezés latinul való pontos visszaadásának nehézsége is megmutatkozik.

Végül említést kell tennünk egy alapvető értelmezésbeli eltérésről Janus és Filelfo között. A különbséget a „király” szó formája okozza a görög szövegben. Janus szövegében minden bizonnyal a mai kiadásnak is megfelelő dativus (βασιλεῖ) állt,⁵¹¹ ám Filelfo úgy fordította a mondatot, mintha a „király” tárgyesetben volna. A βασιλεῖ-t megelőző, accusativusban álló határozott névelő és az őt követő, accusativusban álló participium (τὸν βασιλεῖ μέλλοντα) szinte tálcán kínálja ezt a konjektúrát. S valóban, a szöveghagyomány tud is ilyen változatokról (Π).⁵¹² Felütve a Filelfo által a fordításhoz használt kódexet, azt találjuk, hogy bár a főszövegben dativus áll, a margón vörös tintával ott szerepe a „király” szó tárgyesete, βασιλέα, alternatív olvasatként. Filelfo nyilvánvalóan ezt a változatot követte.⁵¹³

A makedón Philipposról, Nagy Sándor apjáról szóló hatodik apophthegma csiszolt fordítását ugyancsak érdemes megvizsgálni az architektonikus megszerkesztettség szempontjából.⁵¹⁴

⁵¹⁰ Hendiadyoinnal Guarino Veronese is szívesen élt fordításai során (vö. PACE 2006, 183), miként Antonio Cassarino is (vö. GAÁL 2020, 182).

⁵¹¹ g-ben valóban ez szerepel (79v).

⁵¹² PLUTARCHUS 1971, 7.

⁵¹³ Az apophthegma elemzéséhez lásd még 106–107. és 254–255. o.

⁵¹⁴ Az apophthegmához lásd a 110–112. oldalt is.

„Amikor Smikythos szidalmazta Nikanórt, hogy mindig rosszat mond Philipposról, és barátai úgy vélték, hogy oda kell hivatni és megbüntetni, [Philippos] így szólt: ‘de hát Nikanór nem a legalávalóbb makedón. Arra kell figyelnünk, hogy ne adjunk okot erre’. Amint pedig megtudta, hogy Nikanór nyomorog, és elhanyagolja magát, megparancsolta, hogy adjanak neki valamiféle ajándékot. Amikor pedig Smikythos most azt mondta, hogy Nikanór mindenkinek csodás dicsőhimnuszokat zeng róla, [Philippos] így szólt: ‘Látjátok hát, hogy rajtunk áll, akár jót, akár rosszat hallunk magunkról?’”⁵¹⁵

177D, Philippos/6

Σμικύθου δὲ Νικάνορα διαβάλλοντος ὡς
ἀεὶ κακῶς λέγοντα τὸν Φίλιππον ●◆
καὶ τῶν ἐταίρων οἰομένων δεῖν
μεταπέμπεσθαι καὶ κολάζειν ·
ἀλλὰ μὴν ἔφη Νικάνωρ ● οὐ φαυλότατός
ἔστι Μακεδόνων ·
ἐπισκεπτέον οὖν ◆
μή τι γίνεται παρ’ ἡμᾶς ·
ὡς οὖν ἔγνω τὸν Νικάνορα θλιβόμενον
ἰσχυρῶς ὑπὸ πενίας ἡμελημένον δὲ ὑπ’
αὐτοῦ ·
προσέταξε δωρεάν τινα αὐτῷ δοθῆναι ·
πάλιν οὖν τοῦ Σμικύθου λέγοντος ·
ὅτι θαυμαστὰ περὶ αὐτοῦ πρὸς ἅπαντας
ἐγκώμια λέγων ὁ Νικάνωρ διατελεῖ ·
ὁρᾶτε οὖν’ εἶπεν ◆ ὅτι παρ’ ἡμᾶς αὐτοῦς
ἔστι καὶ τὸ καλῶς καὶ τὸ κακῶς ἀκούειν.

Janus 9r–v

Smicytho Nicanorem comminante quasi
semper obloquentem Philippo ·
ac familiaribus **accersendum** et punien-
dum esse hominem censentibus ·
At quin inquit / Nicanor haud quaquam
derrimus est Macedonum ·
videndum ergo ·
ne quid in nobis causae sit ·
Proinde ubi cognovit Nicanorem **vehementi**
inopia premi⁵¹⁶ et **ab se negligi** ·
imperavit ei quippiam muneris dari / Di-
cente **rursum** Smicytho ·
mira **de eo apud omnes** a Nicanore concii-
ves praeconia circumferri :⁵¹⁷
Videte inquit penes nos ipsos esse tam
bene quam male audire.

Tagolás: az alaptagolást G adja (151r–v), c-ben két helyen plusz tagolópont található G-hez képest (287v) (●). g két helyen tesz hozzá plusz tagolást (81v) (◆), egy helyen (λέγοντος ὅτι)

⁵¹⁵ Az apophthegma mondanivalója teljességgel egybeesik Plutarchos Janus által is lefordított, *De utilitate inimicitiarum* (Az ellenségeskedés hasznáról) c. művének tartalmával, egyik lefőbb kicsengésével.

⁵¹⁶ L² innen kitöröl egy tagolópontot úgy, hogy a „premi” „i”-jének végét meghosszabbítja és összeköti a ponttal.

⁵¹⁷ A nagyon ritka kettőspontok egyike L-ben.

pedig nem tagol. Ha L tagolását L² kiegészítő tagolásával együtt tekintjük (/), akkor G tagolása mellett egy helyen c és g közös plusz tagolásával, egy másik helyen c-jével, egy harmadikon pedig g-jével egyezik.

Filelfo

Et Smicytho Nicanorem insimulante quod assidue Philippum maledictis laceraret amicisque suadentibus **accersendum** illum ac plectendum esse. Verum Nicanor inquit non est macedonum nequissimus. Itaque considerandum est ne quid adversus nos agatur. Atque ubi novit Nicanorem **inopia vehementer** affligi et **a se neglectum : imperavit** largitionis quiddam **ei dari. Rursusque** cum Smicytus diceret mirificia de eo apud omnis laudes Nicanorem vidisse praedicare. **Videtisne** inquit in nobis esse et vituperari⁵¹⁸ et laudari. (7v)

Elöljáróban meg kell jegyeznünk, hogy Janus fordítása ismét pontosan követi az eredetit csaknem minden tekintetben. A szórendben csupán apró eltérések találhatóak a göröghöz képest, egy helyen, a második egységben van határozottabb különbség, erre alább kitérünk. A fordításnak nyilvánvalóan köze van Filelfo verziójához, erről elsősorban a grammatikai szerkezetek, szintaktikai megoldások árulkodnak, megoldásai érezhetően vezették Janus kezét. Szókincsük azonban csak nagyon kis arányban közös. Janus most inkább arra törekszik, hogy szinonimákat találjon Filelfo változataira. Szóválasztásai helyenként választékosabbak vagy keresettebbek azokhoz képest,⁵¹⁹ helyenként pedig pontosabbak, az eredetinek jobban megfelelők, mint amazok.⁵²⁰ Figyelemre méltó Janus részéről a frappánságra törekvés: képes egy szóval visszadni olyan kifejezéseket, amelyek a görögben két szóból állnak: Κακῶς λέγειν („rosszat mond”) – „obloquor”, θαυμαστά ἐγκώμια – „praeconia”. Ez utóbbi esetben

⁵¹⁸ Az ősnymtatványban „vituperare”, a közel egykorú használó javítja.

⁵¹⁹ Ehhez lásd *A keresettség – ritka szavak* című fejezetet.

⁵²⁰ Κακῶς λέγω („rosszat mond”): F „maledictis lacero” – J: „obloquor” [most Filelfo is intenzív kifejezést használ]; ἑταιροί („társak”): F „amici” – J „familiares”; οἶμαι („gondol”): F „suadeo” („meggyőz”) – J „censeo” („megítél”) [itt mindketten fokozzák a szó erejét az eredeti semlegességéhez képest]; μεταπέμπομαι („odahivat”): F–J „accerso” („beidéz” – jogi is); κολάζω („büntet”): F „plector” („bűnhődik”) – J „punio” („büntet”) [mindkettő jogi is]; φαιλότατος („alávaló”): F „nequissimus” – J „deterrimus”; ἐπισκέπτομαι („ügyel”, „figyel vmire”): F „considero” („figyelmesen szemlél”, „megfontol”) – J „video” („figyel valamire”, „törekszik valamire”) [Janusé talán kicsit pontosabb, mint Filelfoé]; θαυμαστά ἐγκώμια („csodás dicsőítések”): F „mirificae laudes” („csodás dicsőítések”) – J „praeconia” („magasztalás”); λέγων ὁ Νικάνωρ διατελεῖ („Nikanór szüntelenül mond”): F „praedicare” („fennen hirdet”) – J „circumferri” („körbevitetik” [ti. a dicsőítés] – Janus változata itt valamelyes pontosabb, mert kifejezi az ismétlődést, a „szüntelenséget” is); τὸ καλῶς καὶ τὸ κακῶς ἀκούειν („jót és rosszat hallani”): F „viruperari et laudari” („elmarasztaltatni és dicsérve lenni”) – J „tam bene quam male audire” („úgy jót, mint rosszat hallani”) – itt Janusé a pontosabb).

ráadásul még a latin szó hangalakja is megidézi a görög eredetét.⁵²¹ Janus szókinése összességében valamelyest ebben az apophthegmában is választékosabb az eredetinel, és mintha némi jogi/törvényszéki színezetet kapna.⁵²² Emellett beszúr két olyan szót, amely nem található meg a görögben, a „concives”-t („polgártársak”) és a „hominem”-et. Janus ritka hozzátoldásainak egyik típusáról van szó, amikor a tartalmi pontosítás érdekében érzi fontosnak az eredetiben nem meglévő szó betoldását, s ekkor további esetleges homályosságot okozó névmások helyett szívesebben használja az „ember”-t és aktualizált szinonímáit.

Ami a szintaktikai megfeleltetést illeti, Janus az apophthegma minden rövidítőszerkezetét megőrzi, alkalmazva a szükséges helyettesítő vagy allúziós eljárásokat, a genitivus absolutusok helyett ablativus absolutust, accusativus cum participio helyett accusativus cum infinitivót használ (ὡς οὖν ... ἡμελημένον δὲ ὑπ’ αὐτοῦ „Proinde ... negligi”). Sőt, két helyen, ahol a görögben mellékmondat áll, Janus rövidítőszerkezet mellett döntött. Első alkalommal voltaképpen rövidítőszerkezetek hierarchikus felépítményét hozta létre, hiszen az accusativus cum infinitivo egy ablativus absolutustól függ („mira ... circumferri” – a görögben genitivus absolutustól függő mellékmondat található: ὅτι ... διατελεῖ). A második esetben pedig a „videte”-től függ egy accusativus cum infinitivo. Ennyiben még tömörebb, feszesebb is a végeredményként kapott szöveg, mint az eredeti.

Architektonikus szórend

Az architektonikus szemléletet több ponton is fellelhetjük az apophthegmában. Miként jeleztük, az első egységben Janus szórendileg eltér az eredetitől:

καὶ τῶν ἐταίρων οἰομένων δεῖν μεταπέμπεσθαι καὶ κολάζειν

ac familiaribus *accersendum et puniendum* esse hominem censentibus

⁵²¹ Ehhez lásd a *Két vagy több szót egy szóval* című fejezetet is.

⁵²² Talán ez indokolja, hogy a διαβάλλω-t („szidalmaz”, „rágalmaz”) Janus nem pontosan fordítja, hanem a „comminor”, fenyeget igével, amely jogi kontextusban is szerepel (pl. ULP. dig. 1, 12, 1, 10; 1, 16, 9, 3; 26, 7, 7, 7; 47, 8, 4, 7; 47, 11, 9; PAUL. dig. 5, 2, 7). (Filelfo ezzel szemben az „insinuo”-t választja, ami pontosan megfelel a görög eredetinek.) Janus számára az ötletet a Filelfónál szereplő „accerso”/„arcesso” („törvényszék elé idéz”) adhatta. Így a „comminor”, az „accerso” és a „censeo” együttesen jogi jelentésmezőbe helyezte az apophthegmtát, miközben a görög eredeti informálisabb a szavak tekintetében. — Az LLMAeH a „comminor 1” vagy „commino 1” szócikknél hoz egy példamondatot, amelyben együtt szerepe az „accerso” és a „comminor” ige: „Comes curialis dispensatore abbas --- acceriri [sic!] fecit et illum comminando, ut iussui regis satisfaceret, misit.” Lehetséges, hogy a „comminor” itt alapjelentésével szerepel, és nincs speciális jogi használata, de ez utóbbi sem kizárható.

Míg Plutarchosnál párhuzamos, addig Janusnál khiasztikus elrendezést figyelhetünk meg. Az ablativus absolutus két tagját az egység elejére és végére helyezte, a két gerundivumot pedig közéjük. Ebben az egységben található az egyik, a görög eredetiben nem meglévő szó, a „hominem”, amelyet Janus valószínűleg az explicitáció, a jelentéspontosítás okán szűrt be. A szórend csiszoltaságára jellemző, hogy a létige, az „esse” a tagolópontok által közrefogott egység aranymetszéspontjába került.

A strukturális elemzés mellett visszatérve a szóválasztás lehetséges szempontjainak latolgatásához is, megfigyelhetjük, hogy a szakasz második felének hangzását alapvetően az „i”-k és az „e”-k határozzák meg. A „censentibus” magánhangzói szépen illeszkednek ehhez a sorozathoz, sziszegő mássalhangzói pedig az „esse” hangzásával állnak párban, ugyanakkor az „n”-ek és a „t”-k a megelőző szavakban hangsúlyos „m”-ekhez, „n”-ekhez, „t”-khez és „d”-khez kapcsolódnak. A szóválasztás háttérében a tartalmiak mellett akár concinnitas-beli szempontok is meghúzódhattak.

Egy következő egység felépítése az eredetiben is művészi, s Janus ezt nem csupán megőrizte, hanem fokozta. Az elrendezés szimmetriáját növelte azzal, hogy a „Nicanor” nevet középre helyezte mintegy szimmetriatengelyként (lásd alább). Ebben a szakaszban található a másik, a görög eredetiben nem meglévő, Janus által hozzáadott szó, a „concives”, amelynek most a jelzője lesz az eredetiben is meglévő „omnes”. A „concives” beszúrásának lehetséges okaként említettük az egyértelműsítést, de – miként a szöveg felépítése mutatja – az elrendezés szempontja is szóba jöhet. Hiszen így lehetőség adódott egy újabb bináris szerkezet létrehozására s ezáltal a szimmetria fokozására. A hyperbatonok száma így az eredeti egyről kettőre emelkedett.

ὅτι θαυμαστὰ περὶ αὐτοῦ πρὸς ἅπαντας ἐγκώμια λέγων ὁ Νικάνωρ διατελεῖ

mira de eo apud omnes a Nicanore concives praeconia circumferri

Architektonikus metrika

Az alábbi példa egy szakasza ismét jól szemlélteti az architektonikus metrikai építkezést.

„[Philippos] letáborozni készült egy szép helyen, és miután megtudta, hogy nincs fű az igas-állatoknak, így szólt: milyen életünk van, ha még a szamarak érdekeit is szem előtt kell tartanunk!”

178A, Philippos/13

Janus

Μέλλων δὲ καταστρατοπεδεύειν ἐν χωρίῳ καλῷ

Castra metaturus in pago per-

· καὶ πυθόμενος ὅτι χόρτος οὐκ ἔστι τοῖς

pulchro⁵²³ ·

ὑποζυγίοις ·

ubi accepit iumentis foenum deesse ·

οἷος εἶπεν ἡμῶν ὁ βίος ἐστίν ♦

Qualis ergo inquit *vita nostra est* ♦

– ∪ – ∪ – –

– ∪ – ∪ – – – ∪ – ∪ –

εἰ καὶ πρὸς τὸν τῶν ὄνων καιρὸν ὀφείλομεν ζῆν.

si etiam ad asellorum commoditatem

vivendum nobis est.

– – – – ∪ –

Tagolás: a görög kódexek tagolása egybecseng, csupán g-ben található egy plusz tagolás (82r) (♦). A lipcsei kódex így g tagolásával egyzik.

Metrikailag a „Qualis ergo inquit *vita nostra est*” colon figyelemre méltó, amelyet egy-egy tagolópont határol. A teljes colon metrikája kidolgozott, s akár úgy is felfogható mint két hypodochmius (– ∪ – ∪ –), amelyeket egy longum („-quit”) választ el egymástól. Az „inquit” után a „diairesis” mindenképpen nagyon határozott. A szerkesztés ismét megfelel a tartalmi tagolásnak, hiszen a két hosszút kitevő, elválasztószerében álló „inquit” közbevetett szó az egyenes idézetben. A colon zárására („*vita nostra est*”) figura etymologicaként, hasonló felépítésben csendül majd a végső zárás: „*vivendum nobis est*”.

Blokkszerű építkezés kisebb egységek tekintetében is

[Kulcsjelenségek a példában:

Blokkokból építkező szöveg

Metrikailag azonos szerkesztésű egységek

Architektonikus szórend]

„Poltyx trák király a trójai háború idején, amikor egyszerre érkezett hozzá trójai és acháj követség, úgy rendelkezett, hogy ha Alexandros (Paris) visszaadja Helenét, két szép asszonyt fog kapni cserébe.”

⁵²³ Cassarinónál: „Castra in loco percommodo metaturus ...” (109v)

174C, Poltys

Πόλτυς ὁ Θρακῶν βασιλεὺς · ἐν τῷ
 Τρωϊκῷ πολέμῳ ●
 πρεσβευσαμένων πρὸς αὐτὸν ἅμα τῶν
 Τρώων καὶ τῶν Ἀχαιῶν ·
 ἐκέλευσε τὸν Ἀλέξανδρον ἀποδόντα τὴν
 Ἑλένην ·
 δύο παρ' αὐτοῦ λαβεῖν καλὰς γυναῖκας.

Janus 5v

Thracum Rex Poltys
 bello troiano ●
 cum tam iliensium quam graecorum lega-
 tiones ad se venissent ·
 hortatus est Paridem restituta Helena duas
 ab se **accipere** formosas **mulieres**.

Tagolás: G (148v) és g (79v) tagolása megegyezik; c (285v) nem tagol: βασιλεὺς ἐν, plusz egy új tagolás (●); a lípcsei kódex inkább c-vel tart, ám nem tagol: Ἑλένην δύο.

Filelfo 4v

Poltys Rex thracum cum in troiano bello
 et a troianis eum et ab acheis legati simul
 adiissent :
 iussit ut Helenam redderet : duasque a se
 pulchras **mulieres** Alexander **acciperet**.

Janus 5v

Thracum Rex Poltys bello troiano ·
 cum tam iliensium quam graecorum lega-
 tiones ad se venissent ·
 hortatus est Paridem restituta Helena duas
 ab se **accipere** formosas **mulieres**.

Janus ebben az esetben Filelfóétól egészen különböző szóválasztára törekedett – valószínűleg tudatosan. Még a néprnevekre is szinonímát talált, s Alexander helyett is a másik lehetőséget (Paris) választotta.

A görög mondat egyetlen ragozott igétől eltekintve (ἐκέλευσε – „megparancsolta”, „elrendelte”) bővelkedik rövidítőszerkezetekben. Filelfo valamennyit mellékmondattá oldotta, Janus azonban csak az első genitivus absolutus esetében járt el így, a mondat második felének accusativus cum infinitivóját (ἐκέλευσε τὸν Ἀλέξανδρον ... λαβεῖν) és a hozzákapcsolt participium coniunctumot (τὸν Ἀλέξανδρον ἀποδόντα τὴν Ἑλένην) maga is rövidítőszerkezetekkel adta vissza: megőrizte az accusativus cum infinitivót („hortatus est Paridem ... accipere”), a participium coniunctum helyett pedig a grammatikai allúzió jegyében ablativus absolutust alkalmazott („restitua Helena”).

A mondat második fele azt tükrözi, hogy a blokkokból való építkezés a tagolópontok által határolt colonokon belül is érvényesült, tehát kisebb szövegegységekre nézve is. A rövidítőszerkezetek mindezt nagyban elősegítették, s gyakran megfigyelhető – miként ebben a példában is –, hogy a blokkok egységszerűségét a metrikai szerkesztés is alátámasztotta. A „hortatus est Paridem” és a „restituta Helena” egységek bár nyelvi kialakításuk különböző, szótagszámuk tekintetében teljesen megegyeznek, és az első breve helyzetét leszámítva metrikai felépítésük is csaknem azonos: – – ◡ – ◡ ◡ – ; – ◡ – – ◡ ◡ –. Ez a két, szótagszám tekintetében és metrikailag is hasonló ütem azt eredményezi, hogy az accusativus cum infinito hátralévő része is ezektől kissé elkülönülve, önállóbb egységként jelenjen meg. E hátralévő résznek („duas ... mulieres”) felépítése pedig mintaszerűen architektonikus: hyperbaton határolja, középen foglal helyet a vezérigé („accipere”) mint tengely, két oldalán a határozóval és a jelzővel.

A szórend egyéb sajátosságai

A kezdés kidolgozása

Korábban beszéltünk arról, hogy Janus nem csupán a csattanó (dictum) kidolgozására fordít különös figyelmet, hanem a kezdésre, az apophthegmák felütésére is. Mint láttuk, Quintilianus kifejezetten ajánlja a mindenkori szöveg elejének gondos megformálását.⁵²⁴ Ezt a szabályt Janus minden apophthegma esetében lelkiismeretesen követi. Eszközkészletében ugyanakkor megfigyelhető néhány olyan jellemző szórendi eljárás, amellyel rendszeresen, következetesen él, természetesen összhangban a szöveg grammatikai, szintaktikai struktúrájával.

Rövidítőszerkezetek

Ugyancsak volt szó arról, hogy e rövid műfaj dinamikája minden nyelvi eszközt a dictum erőteljes érvényesülésének szolgálatába állít, a frappáns csattanó felé halad. Ám ugyanakkor a dictum mikroszituációja minden alkalommal kissé tágabb kontextust is kap, mégha csupán vázlatosat is, ezzel pedig az epizód óhatatlanul időbeli vonatkozásokat vesz fel. Ezért a szövegek szinte mindig egy történeti szituáció megjelölésével kezdődnek, ami a

---

⁵²⁴ Lásd 119–120. o.

magyarban legtöbbször egy „amikor” vagy „miután” kezdetű időhatározói mellékmondatban ölt testet. Plutarchos nagyon gyakran használ rövidítőszerkezetet ennek kifejezésére, különösen a mondat legelején. Janus, aki a kezdés szép megformálásának általános szabálya mellett a forrásnyelv megoldásainak megtartására is törekszik, az apophthegmákat ilyen esetekben szintén rövidítőszerkezettel, participium coniunctummal vagy ablativus absolutusszal kezdi.

1.

Rövidítőszerkezetbe tömöríteni a körülményeket a mondat élén kétségtelenül frappáns megoldás. Janus azzal fokozza Plutarchos eljárás módját, hogy míg a görög író magát a szerkezetet nem okvetlenül a mondat legelejére teszi, addig a költő ennek érdekében még egyik alapelvétől, a szórendi hűségtől is hajlandó eltérni. Erre (is) példa az alábbi apophthegma.

„*Amikor barátai bízatták, hogy száműzzön egy rágalmozót, nem tette meg, nehogy az körbejárva még többek előtt szidalmazza Philippost.*”⁵²⁵

177D, Philippos/5

Janus 9r

Τὸν δὲ λοῖδορον ἐξελάσαι τῶν φίλων
κελευόντων ·

*Amicis hortantibus detractorem in exilium
pellere ·*

οὐκ ἔφη ποιήσῃν ·

negavit facturum ·

ἵνα μὴ περιῶν ἐν πλείοσι ·⁵²⁶

ne circumiens inter plures maledicat Phi-

κακῶς λέγοι [τὸν Φίλιππον]⁵²⁷.

lippo.

Az apophthegma egyébként rendkívül pontosan követi a görög eredetét. Tömörségére jellemző, hogy a következő rövidítőszerkezet, az accusativus cum infinitivo („negavit facturum”) állítmányából elhagyja a létige infinitivusát, az „esse”-t.

2.

⁵²⁵ Az apophthegmához lásd még 103–104. o.

⁵²⁶ Csak G-ben és leszármazottaiban, g és c itt nem tagol. Tagolás tekintetében Janus tagolása most az utóbbiakkal egyezik.

⁵²⁷ A név csak g-ben található meg. Lásd 103–104. o.

Janus a következő példánkban a grammatikai allúzió módszerével él, s az eredetiben található rövidítőszerkezetet – ezúttal egy participium coniunctumot – előidejű ablativus absolutusszal adja vissza. Az apophthegma rendkívüli tömörsége egyébként is figyelemre méltó. Bár az eredeti is jólszerkesztett és ritmikus, Janus a saját fordításában e jellemzőket tovább fokozza.⁵²⁸ Elegendő csak az eredeti és a fordítás hosszúságát összehasonlítani, s máris kiténik a fordító változatának tömörsége.

„*Miután valaki felhánytorgatta neki, hogy rossz szagú a lehelete*, [Hierón] szemrehányást tett a feleségének azért, hogy ezt soha nem jelezte neki. Az pedig így szólt: azt gondoltam, hogy minden férfinak ugyanilyen szaga van.”

175B, Hierón/3

*Λοιδορηθείς δὲ ὑπὸ τινος εἰς τὴν
δυσωδίαν τοῦ στόματος ·
ἤτιᾶτο⁵²⁹ τὴν γυναῖκα ·
μηδέποτε περὶ τούτου φράσασαν ·
ἢ δ' εἶπεν ·
ᾧμην γὰρ τοιοῦτον ·
ἅπαντας τοὺς ἄνδρας ὄζειν.⁵³⁰*

Janus 6v

*Exprobrato sibi a quopiam foetore animae ·
incusabat uxorem ·
quae id sibi nunquam indicasset ·
At illa putabam inquit omnes itidem olere
viros.*

3.

A következő apophthegmában két genitivus absolutus is található. A másodikat (3. sor) Janus már nem rövidítőszerkezettel, hanem cum-os mellékmondatlal fordítja. Ezt az „oldást” viszont rögvest egy újabb rövidítőszerkezettel, egy accusativus cum infinitívóval ellensúlyozza („matura ... mortuum”) ott, ahol az eredetiben viszont mellékmondat áll. A tömörséget fokozza, hogy az accusativus cum infinitivo infinitivusából hiányzik az „esse”, csak a névszói rész, a „mortuum” marad. Jól látszik hát, hogy a költő miként „egyensúlyoz”, old és lazít a szövegen a latin nyelv lehetőségeinek és saját művészi szándékainak megfelelően.

⁵²⁸ Filelfo változata most valóban nagyon „földönjáró”. Csak a tartalom visszaadására korlátozódik, s nem hordoz különösebb művészetet: „Obiurgatus autem a quodam quod os sibi feteret : suae id uxori crimini dabat : utpote quae nihil unquam hac de re dixisset. At illa ait: existimabam enim viros omnis ita olere.” (5v)

⁵²⁹ G-ben és g-ben itt: αὐτοῦ.

⁵³⁰ G (149v); c (286r) nem tagolja: γυναῖκα · μηδέποτε, τοιοῦτον · ἅπαντας; g (80r) nem tagolja: τοιοῦτον · ἅπαντας. Janus tagolása alapvetően G-vel és g-vel egyezik, ám az utolsó tagolópontot az eredetinel jóval tömörebb, kompaktabb szerkesztés miatt elhagyja.

„Amikor az euboiai Hipparchos meghalt, [Philippos] szemmel láthatóan nehezen viselte. Amikor valaki azt mondta, hogy arra érett korban halt meg, így szólt: önmagának valóban, ám nekem túl hamar, ugyanis előbb ment el, mint hogy tőlem barátságunk méltó köszönetét megkaphatta volna.”

178D, Philippos/21

Janus, 10v

Ἰππάρχου δὲ τοῦ Εὐβοέως ἀποθανόντος ·

Hipparcho Euboensi defuncto ·

δηλὸς ἦν βαρέως φέρων ·

manifeste indoluit ·

εἰπόντος δὲ τινος,⁵³¹

Cum autem dixisset quispiam ·

ἀλλὰ μὴν ὠραῖος ὢν ἐκεῖνος ἀποτέθηκεν ·

matura illum aetate mortuum ·

ἑαυτῷ γε εἶπεν ·

Sibi inquit fortassis ·

ἐμοὶ δὲ ταχέως ·

at mihi praematura ·

ἔφθη γὰρ τελευτῆσαι,⁵³²

qui prius excessit a vita quam a me dignam

πρὶν ἢ παρ ἐμοῦ χάριν ἀξίαν τῆς φιλίας

amicitiae gratiam recepisset.

ἀπολαβεῖν.

Cum – mellékmondati kötőszóként beljebb

Ha Janus mégis mellékmondattal kezdi az összetett mondatot, vagy úgy dönt, hogy feloldja az eredetiben található rövidítőszerkezetet, akkor az esetek túlnyomó részében nem a mondat élére teszi a kötőszót, hanem pár szóval beljebb. (Filelfo erre a szempontra a saját verziójában egyáltalán nem ügyel.) Többnyire időhatározói mellékmondatokról van szó, és a jelenség főszereplője a „cum” kötőszó.

1.

„Amikor Polyxenos, a dialecticus azt mondta, hogy meggyőzi őt, így szólt: ami a szavakat illeti, bizonyára. Ám a tettek tekintetében én győzlek meg téged, ugyanis te a saját dolgaidat hátrahagyva velem és az én dolgaimmal törődsz.”

176 C–D, az ifjabb Dionysios/2

Janus (8r)

⁵³¹ Ez a tagolójel csak c-ben.

⁵³² Tagolás: csak G-ben és leszármazottaiban.

Πολυξένου δὲ τοῦ διαλεκτικοῦ φήσαντος	Polyxenus dialecticus <i>cum</i> iactasset
αὐτὸν ἐξελέγχειν ·	convicturum se illum ·
ἀμέλει τοῖς λόγοις εἶπεν ·	Verbis inquit dumtaxat ·
ἐγὼ δὲ σε τοῖς ἔργοις ἐλέγχω ·	at ego te rebus convinco ·
τὰ γὰρ σεαυτοῦ καταλιπὼν ·	nam tuis omissis ·
ἐμὲ καὶ τὰ ἐμὰ θεραπεύεις. ⁵³³	me et mea curas.

Az apophthegmában nemcsak a „cum” elhelyezkedését figyelhetjük meg, hanem Janus más, jellemző eljárásait is. A szöveg nagyon tömör, rövidebb, mint az eredeti, a fordító kevesebb szót használ, mint a szerző. A futurum infinitivusból szokás szerint elmarad a létige infinitivusa („convicturum”). Az utolsó két comma megformáltsága és nyelvi takarékosága ugyancsak figyelemre méltó.

A „iactare” – jelentése itt körülbelül: „nagyképűsködött” – azonban nem felel meg a görög eredetiben található ige stílusértékének, hiszen Plutarchos egyszerűen csak a „mondta” igét használta. Ez a jelenség már a költő egy másik sajátosságához tartozik, ahhoz, hogy számos esetben képszerűbb, „intenzívebb” szavakat használt az eredetinel, dinamikusabbá téve ezzel a végeredményt. (Lásd az *Intenzívebb szóhasználat* c. fejezetet!)

2.

Az időhatározói mellékmondat „cum”-ja az előzőnél is beljebb található a mondatban.

„Amikor [Philippos] Antipatros barátai közül valakit a bírák közé sorolt, majd pedig tudomást szerzett arról, hogy az illető festi a szakállát és a haját, rögvest felállította mondván, hogy nem hiszi, hogy aki a szörzet tekintetében nem hű az igazsághoz, az a tettek terén megbízható.”⁵³⁴

178E, Philippos/24

Janus 10v

Τῶν δ' Ἀντιπάτρου φίλων τινὰ
κατατάξας εἰς τοὺς δικαστάς ·

Quendam e familiaribus Antipatri / *cum* ad-
legisset in ordinem iudicum ·
deinde sensisset mentum⁵³⁶ et caput ·

⁵³³ Tagolás: G (150v), c (287r), g (81r) azonos, és L is megegyezik velük.

⁵³⁴ Az apophthegma további elemzéséhez lásd 247–248. oldalt.

⁵³⁶ A „mentum” használatához a jelen apophthegmában lásd a 246–248. oldalt, egy másik apophthegmában pedig 269–270. oldalt.

εἶτα τὸν πώγωνα βαπτόμενον

αἰσθόμενος καὶ τὴν κεφαλὴν ·

tingere ·

continuo removit / dicens ·

ἀνέστησεν εἰπων ·

infidum in pilis ·

τὸν ἄπιστον ἐν θριζῖ ·

nequaquam existimare se fide dignum in neg-

μῆ νομίζειν ἀξιόπιστον ἐν πράγμασι.⁵³⁵

otiiis.⁵³⁷

Aranymetszésponnt – állítmány/vezérige

Ezt a jellegzetességet akár az architektonikus szerkesztéshez is sorolhattuk volna. A vezérigének vagy az accusativus cum infinitivo ininfinitivusának az aranymetszésponntba való helyezése nagyon gyakori eljárás Janus részéről. Igaz ez akkor is, ha a teljes mondatot, s akkor is, ha csak a tagolóponntok által határolt részeket tekintjük. Ez alapvetően illeszkedik a vizuális alakzatok általa kedvelt, igen szofisztikált kezeléséhez. Az alábbi apophthegmában bemutatjuk, hogy Janus milyen polírozottan szerkeszt ebből a szempontból két tagolóponnt között is. Nem kevésbé polírozott az eredeti sem.

„Amikor az olynthosi Lasthenés és emberei panaszkodtak és méltatlankodtak, hogy néhányan Philippos környezetében árulónak nevezik őket, [Philippos] azt mondta, hogy a makedónok természetükből fakadóan ostobák és faragatlanok, akik a csónakot csónaknak hívják.”

Τῶν δὲ περὶ Λασθένην τὸν Ὀλύνθιον ἐγκαλούντων καὶ ἀγανακτούντων ♦ ὅτι προδότας αὐτοῦς ἔνιοι τῶν περὶ Φίλιππον ἀποκαλοῦσι · σκαιοῦς ἔφη φύσει καὶ ἀγροίκους εἶναι Μακεδόνας · τὴν σκάφην · σκάφην λέγοντας. (178B, Philippos/15)

Janus (10r)

Lasthene Olynthio cum suis querulante et indignante ♦ quod quidam circa Philippum se

– ◡ ◡ ◡ – ◡ – – ◡ –

proditores nuncuparent · *sinistros natura et rusticos sane ait esse Macedonas* · qui scapham

⁵³⁵ Tagolás: G (152r) és g (82r) megegyezik, c (288v) csak egyetlen ponton tér el tőlük, κεφαλὴν és ἀνέστησεν között nem tagol.

⁵³⁷ A lipcsei kódex tagolásának első rétege (L¹) egyetlen pont kivételével („caput · tingere”) megegyezik G és g tagolásával (lásd az előző jegyzetet). L² szúr be további két virgulát. A „caput · tingere” közötti plusz tagolóponnt beszúrásának talán hangtani okai lehetnek: a szóhatáron két mássalhangzó, ráadásul két „p” találkozik, amely ejtés- és hangzásbeli nehézséget okoz. A tagolás némiképp elválasztja egymástól a kettőt.

scapham vocent. (10r)

- ∪ - ∪ - [H4]

Tagolás: G (151v) alapján; c (288r) nem tagol: σκάφην σκάφην; g (82r) plusz tagolás: ἀγανακτούντων ♦ ὅτι. A lipcsei kódex tagolása most leginkább g-t követi, ám az utolsó tagolópontot elhagyja. (L² most valamennyi tagolópontot virgulává alakítja.)

A kurzívval jelzett, mind a görögben, mind a lipcsei kódexben egy-egy tagolóponttal határolt colon elrendezése a következő:

σκαίους ἔφη φύσει καὶ ἀγροίκους εἶναι Μακεδόνας
sinistros natura et rusticos sane ait esse Macedonas

Miként látható, az elrendezés a görög eredetiben is szofisztikált. Az accusativus cum infinitivónak mind a vezérigéje (ἔφη), mind az infinitivusa (εἶναι) a tagmondat aranymetszésponjtján található, mintegy az egység két pilléreként jelennek meg. Ezek közé fűzi a szerző a jelzős szerkezetet dupla hyperbatonnal, melynek elemei középre, előre és a tagmondat végére kerülnek. Harmonikus, szimmetrikus elrendezés születik így. Janus ezt csaknem teljes pontossággal adja vissza, azzal a különbséggel, hogy a vezérigét („ait”) ő az infinitivus mellé helyezi, még hangsúlyosabbá téve ezáltal az aranymetszésponjt pozícióját. Egyben pedig megőrzi a kettős hyperbatont is.

A „sane” („csakugyan”) az eredetiben nem meglévő plusz beszúrást Janus részéről. A beszúrást okát nem látjuk pontosan, esetleg indokolhatja a párhuzamos szerkesztés, amennyiben a második jelző mellé is szeretne kapcsolni egy plusz szót a „natura” példájára.

Tömörség⁵³⁸

Eddigi példáink is egyértelművé tették, hogy Janus Pannonius fordításának alapjelensége a tömörség. Az elv az eredeti szöveg tulajdonságaiból mint műfaji jellegzetességből fakad. A tömörség nem csupán bizonyos nyelvi elemek sajátja a fordításban, hanem létrejöttéhez valamennyi nyelvi elem hozzájárul, s nem leválasztható a frappánságról sem.

⁵³⁸ Lásd ehhez az implicitáció jelenségét is, 250–252. o.

Ennek megfelelően itt voltaképpen újra felsorolhatnánk, szemléltethetnénk számos eddigi szempontunkat, ám az ismétlések elkerülése végett csak rövid áttekintésre szorítkozunk.

Megfigyelhettük, hogy Janus nem csupán az eredeti szöveg rövidítőszerkezeteit próbálja meg hűségesen visszacsi, hanem lehetőség szerint még fokozza is számukat, ahol ezt a súlyos homályosság bűnébe való esés nélkül megteheti. Ezek alkalmazása során szem előtt tartja a kompenzáció elvét (ha valahol nem tudja a görög szintaktikai formát alkalmazni, máshol, ahol a görög egyszerűbb megoldást kínál, bepótolja azt). Általában törekszik arra, hogy ahol egy-egy nyelvi jelenség több elemből áll, a nélkülözhető elemet elhagyja, elliptikus formákat használjon. Az összetett infinitivusoknál rendszerint mellőzi a létigét. Ugyane törekvéséhez illik, hogy ahol lehetséges, a görögnél kevesebb szót használ. Látványos esete ennek, amikor két vagy több szóból álló kifejezést egyetlen latin szóval ad vissza. S ilyenkor nem sérül az érthetőség vagy a tartalmi gazdagság sem. Az alábbiakban éppen erre, a szóhasználatbeli takarékosagra hozunk néhány példát.

Kevesebb szóval, mint az eredeti

Az előző fejezetben szó volt a mondatkezdő rövidítőszerkezetekről. Ezek speciális esete, amikor Janus az eleve is szűkszavú eredetit tovább képes tömöríteni, és kevesebb szót használ Plutarchosnál.

Négy szóból egy szó

Janus megőrzi az eredeti participium coniunctumát a kezdő pozícióban, sőt, az előjárósót is „megspórolja”, s ezzel jelentősen lecsökkenti a nyelvi elemek számát az első egységben. Ugyanakkor megőrzi a kezdő egység ritmikusságát, vele együtt a ritmikus zárást is.

„[Az idősebbik Dionysios] annak, aki azt tudakolta, hogy szokott-e pihenni, ezt válaszolta: ‘ez sosem történik meg velem’.”

176A Dionysios ho Presbyteros/9

Janus 7v

Πρὸς δὲ τὸν πυθόμενον εἰ σχολάζοι ·

*Percontanti an vacaret*⁵⁴⁰

– ∪ – – [H2]

– ∪ – – [H2]

⁵⁴⁰ Lásd az előző jegyzetet.

μηδέποτε εἶπεν ἐμοὶ τοῦτο συμβαίη.⁵³⁹nunquam inquit id mihi contingat.⁵⁴¹*Három szóból egy szó*καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν („minden évben”) = quotannis⁵⁴²*Öt szóból két szó*

175C, Hierón/4

Janus 6v

*Πρὸς δὲ Ξενοφάνην τὸν Κολοφώνιον**Xenophani Colophonio ·*

εἰπόντα ●

UU – – UU – U – [H1]

μόλις οἰκέτας δύο τρέφειν ·

cum is dixisset aegre se duos alere servulos ·

– U – U – UU U –

U – – – U – – – U – UUU – U – [H1]

ἀλλ' Ὅμηρος εἶπεν ·

Homerus vero inquit ·

ὄν συ διασύρεις ·

cui tu detrahis ·

πλείονας ἢ μυρίους τρέφει τεθνηκώς.

plures quam decies millenos alit mortuus.

– U – – U – [H1]

Tagolás: G (149v) és g (80r) megegyezik, c (285r): plusz egy tagolópont (●). A lipcsei kódex tagolása most inkább c tagolásával mutat párhuzamot, amennyiben az első commát hozzá hasonlóan leválasztja. A különbség a nyelvtani formák különbözőségéből fakad, míg a görögben előljárószavas szerkezet található, amelyhez participium coniunctum kapcsolódik, addig a latinban egyszerű dativus áll, a participium coniunctumot pedig Janus most mellékmondattá oldja.

Az apophthegma eleje különösen tömör és szépen formált, ám igaz ez a teljes mondatra is. A ritmus most sem csupán a ritmikus clausulákból fakad. Érdeemes megfigyelni a colonok ritmusát: rövid, hosszú, rövid, rövid, hosszú. Mind a rövid, mind pedig a hosszú colonok terjedelme nagyjából azonos egymással. A két hosszú colon (2., 5.) önmagában is

⁵³⁹ Tagolás: G (150r), c (286v), g (80v) megegyezik. A tagolást a lipcsei kódex is követi. A különbség csak annyi, hogy a tagolójelet most a fekete tintás korrektor (L²) helyezi el (/).

⁵⁴¹ Az apophthegma Filefo fordításában is ritmikus: „Idem interroganti an esset otiosus. Nunquam hoc mihi inquit contingat.” (6r)

⁵⁴² 177C, Philippos/2; L, 9v. Az apophthegmához lásd 238–239. o.

jólszerkesztett, és számos megoldását tekintve párhuzamos egymással. A colonvégeken az „-os” és „-us” végződés hasonlít, ami első hallásra összeköti őket. (A szövegben egyébként is sok „-os” végződés van, s az „o” így meghatározza a hangzást, képes a „mortuus” „-us”-át kissé átszínezni.)⁵⁴³ Emellett mind a „servulos”, mind pedig a „mortuus” háromszótagú. (Nem kizárt, hogy a kézenfekvő – és Filelfónál is szereplő – „servus” helyett Janus éppen e szimmetria kedvéért választotta a „servulus”-t.) A két szó ritmusa is azonos, mindkettő egy-egy creticust alkot, s ezzel maga mellé vonzza az első colonvég creticusát is. Sőt, mindkettő előtt az „alo” ige áll. Az utolsó három szó itt is, ott is szimmetrikus elrendezésű: egy-egy hyperbaton, melynek egy ige a szimmetriatengelye: „*duos alere servulos*”, „*millenos alit mortuus*”. A homioptotonok természetesen erősítik a hatást. S rámutathatunk a korábban tárgyalt aranymetszéspontra-alapú szórendre is. Az első hosszú colonban az első aranymetszéspontra áll a ragozott ige, a másodikban az infinitívus, ritmikusan tagolva a szakaszt:

„cum is *dixisset aegre se duos alere servulos*”;

míg a másodikban az ige került az aranymetszéspontra:

„*plures quam decies millenos alit mortuos*”.

Miként eddig is, most is megfigyelhetjük, hogy az esztétikai összhatás s azon belül a ritmus számos elem együttes érvényesülése révén születik.

Kétszavas görög kifejezés egy szóval

A tömörítés egyik ritka módja Janusnál, amikor egy két szóból álló görög kifejezést egyetlen latin szóval képes visszaadni. Ezt figyelhetjük meg a következő példában:

τῷ στόματι τῷ ἐκείνου τὴν σφραγίδα ἐπέθηκεν.⁵⁴⁴ [szájára pecsétként tette]

et os illius *obsignavit*. (12v) [száját lepecsételte]

⁵⁴³ Filelfo változatában ugyanígy az „i” dominál: Xenophani vero Colophonio dictitanti vix se alere duo servos: respondit. At Homerus cui tu detrahis plures quam decemmillia vel mortuus alit.” (5v)

⁵⁴⁴ PLUTARCHUS 1971, 27, 180D, Alexandros/14.

A görög eredeti és a latin fordítás terjedelme közötti különbség is beszédes: Janus tömörebb verziót alkotott, mint az eredeti, miközben hű maradt a kiinduló változathoz.

Névmás mellőzése

A tömörség jegyében pedig minden elhagyhatót elhagyott, így a megértéshez nem okvetlenül szükséges névmásokat is. Az alábbi apophthegmában Janusnál az εἰρήνην ποιούμενος πρὸς αὐτοὺς, azaz a „békét kötven velük” szakaszból nála „pace facta” lett a „velük” nélkül. Szemmel láthatólag arra is törekedett, hogy a választott szavak kellőképpen rövidek legyenek. Egyben a grammatikai allúzió eszközével élt, hiszen participium coniunctum helyett egy másik rövidítőszerkezetet, ablativus absolutust alkalmazott:

„Gelón tyrannos, miután Himéránál legyőzte a karthágóiakat, rákényszerítette őket, hogy a békeszerződésbe ezt is felvegyék: ezután nem fognak gyerekeket áldozni Saturnusnak.”

175A, Gelón/1

Janus 6v

Γέλων ὁ Τύραννος ♦

Gelon tyrannus /

ὅτε Καρχηδονίους πρὸς Ἱμέρα καταπολέμησεν ·
εἰρήνην ποιούμενος πρὸς αὐτοὺς ·

victos apud Himeram Carthaginienses /
pace facta

ἤνάγκασεν ἐγγράψαι ταῖς ὁμολογίαις ·

etiam illud ascribere coegit foederibus ·

ὅτι καὶ τὰ τέκνα παύσσονται τῷ Κρόνῳ

non immolaturos deinceps pignora Sa-

καταθυόντες.

turno.

Tagolás: G (149r) és c (286r) tagolása azonos; g (80r) eltér tőlük annyiban, hogy az első két szó után is elhelyez egy tagolópontot (♦). A lipcsei kódex most g tagolásával tart, ráadásul a háromból kettőt L² (/) helyez el.

A lipcsei kódex tagolása egyetlen ponton nem követi a görög kódexekét, éppen a „pace facta” után, s valószínűleg éppen a tömörítésnek köszönhetően vált fölöslegessé tagolópont beszúrása.

Az apophthegmában Janus olyan magas szintre emeli a tömörítést, hogy a görög eredeti három ragozott igéje helyett nála csak egyetlen egy található: „coegit”. Minden más rövidítőszerkezetekkel old meg.⁵⁴⁵

⁵⁴⁵ Az apophthegma részletes elemzéséhez lásd 244–246. o.

Rövidebb szavak

Ebben az apophthegmában a tömörséget egyetlen eszköz, a rövidebb szavak választása szolgálja. Miként látjuk, nagyon hatékonyan.

Παρατασσομένου δὲ τοῦ στρατεύματος („a hadsereg már hadrendben állt”)⁵⁴⁶

F: Instructo autem exercitu

J: Structa iam acie

A genitivus absolutusszal kezdődő apophthegmát Filelfo és Janus is előidejű ablativus absolutusszal adja vissza a grammatikai allúzió jegyében. Janus változata jól mutatja a költő magas szintű tömörségigényét. Az eredetnél is tömörebb, feszesebb megoldás tükrözi és alátámasztja az apophthegma mondanivalóját is, az Alexandros által megkövetelt szigorú fegyelmet. A forma a tartalom szolgálatába szegődik. A végeredmény jobb, kifejezőbb, illelőbb, mint az eredetié volt.

A következő példa számos szempontból figyelemre méltó. A hasonló hosszúságú, hasonlóan felépített colonok, a kidolgozott ritmus (architektonikus metrika, jelölve) csiszolt, szép szöveget adnak. Ennek érdekében Janus szórendi változtatásokat is eszközöl (kurzívval). Az apophthegma olyannyira tömör, hogy az eredeti tagolásokhoz képest Janus két tagolópontot „összevonhatott”.

„Amikor a tyrannis kezdetén föllázadtak ellene a polgárok, és megostromolták, barátai azt tanácsolták neki, hogy ha nem akar elfogva meghalni, mondjon le az uralomról. Ő azonban megpillantva egy tehenet, amelyet éppen letaglózott a szakács, és amely azon nyomban összeesett, így szólt: hát nem méltatlan dolog, hogy a haláltól való félelmünkben, amely pedig ilyen rövid, lemondjunk ekkora hatalomról?”

175D, Idősebb Dionysios/2

Janus 7r

Ἐπει δ' ἐν ἀρχῇ τῆς τυραννίδος ἐπολιορκεῖτο ·
 συστάντων ἐπ' αὐτὸν τῶν πολιτῶν ·

Cum initio tyrannidis
 civili tumultu *obsideretur* ·

⁵⁴⁶ PLUTARCHUS 1971, 27, 180C–D, Alexandros/13. A teljes apophthegma fordítása: „Amikor már hadrendbe állt a hadsereg, megpillantván, hogy egy katona még a hajítósíjat illeszti a dárdájára, elűzte a falanxból mint alkalmatlant, aki most készülődik, amikor már használni kell a fegyvereket”.

οἱ μὲν φίλοι συνεβουλεύον	amici quidam consulebant *
ἀπαλλαγῆναι τῆς ἀρχῆς ·	uti se imperio <i>abdicaret</i> ⁵⁴⁸ ·
εἰ μὴ βούλεται κρατηθεῖς ἀποθανεῖν ·	nisi mallet captus interire ·
ὁ δὲ βοῦν ἰδὼν σφαττόμενον ὑπὸ μαγείρου καὶ	At ille aspiciens bovem iugulante
πίπτοντα ταχέως ·	coco repente <i>procumbentem</i> ·
εἶτα οὐκ ἀεικέες ⁵⁴⁷ ἔστιν εἶπεν ♦	Nonne inquit insulsum subinde est ·
	– ∪ – ∪ – – – ∪ – ∪ –
οὕτω βραχὺν ὄντα τὸν θάνατον ·	tam brevis leti metu ·
φοβηθέντας ἡμᾶς ·	– ∪ – – – ∪ –
ἀρχὴν ἐγκαταλιπεῖν τηλικαύτην;	tantum nos <i>dimittere</i> potestatem?

Tagolás: G (149v) alapján, g (80r–v) egy plusz tagolás (♦), nem tagol: θάνατον · φοβηθέντας.
L plusz egy önálló tagolást szúr be (*). L alaptagolása g-ből is levezethető, jellemző azonban, hogy a tömörség okán több tagolópontot „összevon”, azaz kihagy: ἐπολιορκεῖτο · συστάντων, θάνατον · φοβηθέντας.⁵⁴⁹

A apophthegma alábbi részét emeljük ki mint különösen tömör megoldást Janus részéről:

- οὕτω βραχὺν ὄντα τὸν θάνατον · φοβηθέντας ἡμᾶς ·
- tam brevis leti metu ·

A költő két rövidítőszerkezetbe tömörített alárendelést alakított át ezen a módon, egyben pedig a névszók révén a participiumok által képviselt nominális stílushoz is közel maradt. (A „letum” a „halál”-ra költői megoldás.)

⁵⁴⁷ Az ἀεικέες („méltatlan”) Pohlenz konjektúrája (PLUTARCHUS 1971, 12), a kódexekben itt egyöntetűen ἀηδές („kellemetlen ízű”, „undorító”) szerepel, amely szónak, mint látjuk, táplálkozásbeli konnotációja is van. Janus fel is ismerte az ebben rejlő „színezési” lehetőséget, s az „insulsum”, „ízetlen” szót használta a maga változatában. (Filelfo hendianyoint alkalmaz: „iniucundum et triste”. Szóválasztása semlegesebb és magyarázatszerű.) A kontextus, a szakács, az ökör, tehát a főzés szemantikai mezeje indokolja a kódexekben szereplő ἀηδές-t is.

⁵⁴⁸ Filelfo hendiadypoint alkalmaz a „hatalomról lemondani” szókapcsolatra, s ettől fordítása magyarázatszerűvé válik: „magistratum imperiumque deponere”. Janus esetében az „abdicaret” egyben hangzásbeli allúziót is eredményez az eredeti ἀπαλλαγῆναι-ra.

⁵⁴⁹ Ennél az apophthegmánál c tagolásának figyelembevételére már nem volt lehetőségem a British Library honlapját ért kibertámadás miatt (2023. 12. 4.)

Hosszabb apophthegmák egyben tartva

A hosszabb apophthegmák esetében különösen jól megfigyelhető, hogy Janus mennyire mesterien képes egyben tartani a szöveget. Vezérelve a brevitás, az eredmény pedig tömör, részleteiben és egészében is jól strukturált, ritmikus, szép hangzású szöveg. Mindemellett pedig követi az eredeti szókincsét, nyelvtani megoldásait, mondatszerkezetét és szórendjét.

Az alábbi apophthegma szemléletes példa minderre. Hangsúlyoznunk kell, hogy Janus fordítása itt teljesen elszakad Filelfóótól.⁵⁵⁰ A költő nagyon pontosan követi az eredetit, megtartja a rövidítőszervezeteket, sőt, még gyarapítja is számukat eggyel. A tömörséghez és feszességhez, annak érzetéhez a szöveg dallama, „rímei” és ritmusa is hozzájárul. E poétikai eszközök az eredeti szövegben is megtalálhatók. A görög változatban a colonok vége nagyon kidolgozott, a zárópozíciókban párba rendezett homioiptotonok, homioioteleutonok (félkövérrel) találhatóak, amelyeket ritmikus clausulák tesznek még határozottabbá. Mindez kiegészülve az architektonikus elrendezéssel jól strukturált, lüktető, erőteljes szöveget eredményez.

„Az egymillió velük szemben felálló ellenséggel szemben megvívandó arbélai döntő ütközet előtt barátai odamentek Alexandroshoz, és bevádolták a katonákat, hogy a sátrakban összebeszélnek, és megállapodásokat kötnek arról, hogy a zsákmányból semmit sem fognak a királyi sátorba vinni, hanem saját hasznukra tarják meg azt. Ő mosolyogva így szólt: nagyon jó hírt hoztok, hiszen nem megfutamodásra, hanem győzelemre kész férfiak megfontolásait hallom ki ebből.”

Μέλλοντι δ' αὐτῶ περι τῶν ὄλων ἐν Ἀρβήλοισ κινδυνεύειν πρὸς ἑκατὸν μυριάδας

ἀντιτετάγμενας^{.551}

– ∪∪ – ∪ – [H1]

προσῆεσαν οἱ φίλοι τῶν στρατιωτῶν κατηγοροῦντες ·

– ∪ – – [H2]

ὡς ἐν ταῖς σκηναῖς διαλαλούντων καὶ συντιθεμένων ·

ὅπως μηδὲν τῶν λαφύρων εἰς τὸ βασιλικὸν ανοίσουσιν, ·

⁵⁵⁰ Talán csak a „de rerum summa” (F: „de summa rerum”; περι τῶν ὄλων) és az „in tabernaculis” (ἐν ταῖς σκηναῖς) emlékeztet az itáliai humanista változatára.

⁵⁵¹ A központozást G alapján adjuk, Janus központozása most ennek felel meg tökéletesen.

ἀλλ αὐτοὶ κερδανοῦσιν ·
 – ∪ – – [H2]

ὁ δὲ μειδιάσας ·
 – ∪ – – [H2]

‘ἀγαθά’ φησὶν ‘ἀγγέλλετε ·
 – ∪ –

νικᾶν γὰρ ἀνδρῶν ·
 – ∪ – – [H2]

οὐ φεύγειν παρασκευασμένων ἀκούω διαλογισμούς.’ (180C, Alexandros/12)

Janus mindezt megvalósítja a maga verziójában is. A colonok végén homioptotonok és homioptoteutonok állnak, amelyek belső rímelést adnak az apophthegmának, s a colonokat itt is ritmikus clausulák zárják, vagy olyan, nem ritmikusnak tekintett szekvenciák és metrumok, amelyek más poétikai eszközökkel kiegészülve ebben a poétikai kontextusban mintegy ritmikus clausulákként jelennek meg. Emellett nem csupán a colonvégeknél, hanem a szövegben máshol is található ritmikus egységek. E rövid colon például szinte verssorként hat: „At ille risu edito” (∪ – ∪ – – – ∪ –), miként a rákövetkező is: „Felicia inquit nunciatis” (– ∪ ∪ – – – ∪ – –).

Janus fordítása:

Facturo in Arbelis de rerum summa periculum adversus decies centena milia **hostium** ·
 – ∪ ∪ – ∪ –

adeuntes amici suggesserunt accusationem **militum** ·
 – ∪ – ∪ – – – ∪ –

tanquam in tabernaculis dictitant**ium** et conventiones facient**ium** ·
 – ∪ – ∪ – – – ∪ ∪ – ∪ – [H1]

nulla se spolia in praetorium delat**uros** ·

sed privato lucro reservat**uros**. ·

At ille risu edito ·
 ∪ – ∪ – – – ∪ –

Felicia inquit nunciatis ·
 – – ∪ ∪ – – – ∪ – – [H2]

nam virorum haud fugere ·

sed vincere partorum audio sermones.

Figyelmet érdemel az utolsó két egység, az okhatározói mellékmondat. Noha Janus általában kínosan ügyel az eredeti szórend megtartására, itt mégis eltér tőle. Valójában a görög szöveg szerkesztési elvéhez, az architektonikus építkezéshez marad hű, s azt kísérli meg visszaadni a célnyelv eszközeivel. A görögben az összetartozó szavak A, B, A, B, C, D sorrendben követik egymást, míg Janus változatában A („virorum”) B („fugere”) B („vincere”) A („partorum”) C („audio”) D („sermones”) a sorrend.

A fent felsorolt elemek összessége mind szerepet játszik abban, hogy a latin változat tömörré, ritmikussá, összefogottá vált.

Viszony Filelfo fordításához

A Filelfo változatához való viszonyulást Janus részéről mindvégig nyomon követhettük, s láttuk, hogy e viszonyulás számos formában jelentkezik. Van, amikor nyilvánvaló a kapcsolat, akár hosszabb szó szerinti átvételről is beszélhetünk, van, amikor csak a szintaktikai struktúra rokonsága figyelhető meg, s van, amikor éppen az elkerülőstratégiák árulják el Janus részéről az előkép használatát (például másodlagos szókinés használatára való törekvés). Filelfo változata – többször is hangsúlyoztuk – alapvető volt Janus számára. A fő attitűd részéről mindenképpen a versengés, az aemulatio volt, hiszen a költő az átvételeket is átformálta, igyekezett jobbat alkotni a felhasznált részekből. Ugyanakor az itáliai humanista fordítása nyersanyagként funkcionált számára, amelyet valamelyest úgy kezelt, mint más – akár antik, akár középkori – szerzők szóanyagát: adaptálva saját céljaihoz, azok fényében használva fel őket.

Ritoók Zsigmond tulajdonképpen párhuzamos helyzetet tanulmányozott az *Ilias* II, 299–330 Janus általi fordításának elemzése kapcsán. A szakaszt ugyanis Cicero is lefordította a *De divinatione* című művében.⁵⁵² Ritoók összeveti Janus fordítását Ciceróéval is, és egyértelművé teszi, hogy Janus ismerte a nagy római szónok változatát. Majd rámutat arra, hogy Cicero fordításának hatása megfigyelhető Janus fordításában. S miként oly sokszor Filelfo fordításának átvétele során, itt sem nyilvánvaló azonosságok tűnnek elő, hanem felépítésükben, hangzásukban, esetleg bizonyos szavak tekintetében Cicero fordítására emlékeztető megoldások.⁵⁵³ Ritoók mindezt az aemulatio jelenségével írja le, a „versengés, versengő utánzás apró jelei”-nek tekinti. Majd így összegzi a két fordító alkotói kapcsolatát:

⁵⁵² CIC. div. 2, 63–64.

⁵⁵³ Ritoók egy példája: (Cicero) „immani specie tortuque draconem” (11. sor) – (Janus) „rubri specie tortuque draconem” (11. sor). Vö. RITOÓK 2000, 33.

„Mindezek azonban csak apróságok, a tisztelet kifejezése a nagy előd iránt. Janus a fordításban egészen önálló úton jár.”⁵⁵⁴ Filelfohoz való viszonyában mi is ugyanezt tudjuk mondani Janusról: minden átvétel ellenére egészen önálló úton jár.

Az alább következő példák mindegyike a két fordítás közötti viszonyt boncolgatja.⁵⁵⁵ A félkövérrel szedett szavak, miként az egész dolgozatban, most is a szó szerinti egyezéseket jelzik Filelfo és Janus fordítása között. A metrikai elemzések sokszor csupán jelzésértékűek, nem a teljesség igényével készültek. Egy-egy apophthegma mind Filelfo, mind Janus fordításában jóval ritmikusabb is lehet annál, mint amit a feltüntetett metrumok sugallnak.

1. példa: szinonímakeresés, átdolgozás a ritmus és hangzás alapján

„Mihelyt megtudta, hogy ágyasa, Satibarzanés valami olyan gázságot kér tőle, amit harmincezer dareikosra taksált, megparancsolta a kincstárnoknak, hogy szállítson oda harmincezer dareikost, és átnyújtva neki így szólt: ‘fogd, ó Satibarzanés, hiszen ha ezt neked adom, nem leszek szegényebb, da ha azt megteszem, bizony igazságtalanabb leszek’.”

173D-E, Artoxerxés/4

Janus 4v–5r

Σατιβαρζάνην δὲ τὸν κατακοιμιστὴν
αἰτούμενον τι παρ’ αὐτοῦ τῶν μὴ δικαίων ·
αἰσθόμενος ἐπὶ τρισμυρίοις δαρεικοῖς
τοῦτο ποιοῦντα ·

προσέταξε τῷ ταμίᾳ τρισμυρίους
δαρεικούς κομίσαι ·

καὶ διδοὺς αὐτῷ ·

λάβέ εἶπεν ὁ Σατιβαρζάνη ·

ταῦτα μὲν γὰρ δοὺς ·

οὐκ ἔσομαι πενέστερος ·

ἐκεῖνα δὲ πράξας ·

Satibarzanem **cubicularium**

postulantem **ab** se **quiddam** iniquum ·

ubi sensit ob tria **milia** daricorum **id** agere ·

imperavit quaestori uti eam summam
nummorum afferret⁵⁵⁷ ·

quam largitus **illi** ·

Accipe inquit Satibarzane⁵⁵⁸ ·

nam cum haec **tibi dedero** /

haud quamquam ero **pauperior** ·

si illa **fecero** /

fiam **iniustior** ·

⁵⁵⁴ Uo.

⁵⁵⁵ Az elemzés valójában lehetővé tenné, hogy Filelfo fordításmódjáról is legalább olyan részletekbe menően és szisztematikusan írjunk, mint Januséről, ám e dolgozatnak nem ez a feladata. Emiatt valóban csak Januséhoz képest taglaljuk, részletes bemutatását egy másik munkában tervezzük.

⁵⁵⁷ Ábel kiadásában „afferat”, vö. PLUTARCHUS 1880, 34.

⁵⁵⁸ L¹: Satiborzane, L² javítja az „o”-t „a”-ra (5r).

ἀδικώτερος.⁵⁵⁶

Tagolás: lényegét tekintve mindhárom vizsgált kódexben azonos. c szórendcsere miatt módosít egyik tagolópont helyzetén αὐτῷ εἶπεν · λάβῃ (285r). A lipcsei kódex tagolása egyébként teljesen megegyezik a görög kéziratokéval. Két tagolójelet L² helyez el (/).

Filelfo	Janus 4v–5r
Saribarzane autem cubiculario	Satibarzanem cubicularium
iniusti quiddam ab eo petente:	postulantem ab se quiddam iniquum ·
– ∪ – – [H2]	– ∪ ∪ – –
ubi non obscure ⁵⁵⁹ didicisset: triginta milli-	ubi sensit ob tria milia daricorum id agere ·
bus daricis ab illo id fieri:	
quaestori imperavit totidem daricos ad se	imperavit quaestori uti eam summam
portaret:	nummorum afferret·
quos illi tradens:	quam largitus illi ·
– – – –	– – ∪ – – [H2]
accipe inquit Satibarzanes	Accipe inquit Satibarzane·
hos enim cum tibi dedero	nam cum haec tibi dedero /
pauperior certe futurus non sum.	haud quamquam ero pauperior ·
At si quae petieras fecero :	si illa fecero /
– ∪ –	∪ – ∪ – ∪ –
iniustior.	fiam iniustior.
∪ – ∪ –	∪ ∪ ∪ – ∪ –

A görög eredeti rendkívül tömör, rövidítőszerkezetek hierarchikus felépítményét látjuk. Igen kevés a ragozott ige. Janus emiatt – bár más tekintetben nagyon hűséges az eredetihez – több rövidítőszerkezetet is mellékmondattá old.

A kapcsolat Filelfo és Janus fordítása között szembetűnő. A szókincs tekintetében mintha ismét Filelfo választotta volna a kézenfekvőbb, egyszerűbb latin megfelelőket, Janus pedig tudatosan törekedett volna arra, hogy ahol lehet, ne ugyanezeket a szavakat használja, és a legközelebbi szinonímákat kereste volna (például μη δίκαιος – iniustus [F] – iniquus [J];

⁵⁵⁶ Az apophthegma kiváló a különféle görög tagolójelek szempontjából, amelyeket most mindhárom kódex következetesen alkalmaz.

⁵⁵⁹ „Non obscure”: fölösleges a fordításban. Filelfo görög eredetijében sem található olyan kifejezés, amely ezt a beszúrást indokolná. Az αισθόμενος-ban rejlő megismerési folyamatot kívánhatta érzékeltetni. (Ezt Janus a „sensit”-tel adta vissza.)

αἰτέομαι – peto [F] – postulo [J]; αἰσθάνομαι – non obscure disco [F] – sentio⁵⁶⁰ [J]; κομίζω – porto [F] – affero [J]; δίδωμι – trado [F] – largior [J]). Ám ennek ellenére számos szó megegyezik a két fordításban. Janus nyilván mérlegelte, hogy milyen mértékben választhat keresettebb kifejezéseket anélkül, hogy az apophthegma kötelező kifejezésbeli egyszerűségét megsértené. Talán ugyancsak Filelfo szövege adhatta annak az ötletét, hogy a számnévet⁵⁶¹ ne ismétlje meg. Míg azonban Filelfo csak a számot hagyta el („totidem daricos”), addig Janus teljes körülírást használt az ismételt előfordulásakor („eam summam nummorum”).

Janus fordításának megformáltsága különösen az utolsó, tagoltabb részben, az apophthegma dictumában érzékelhető. Ebben az eredeti görög szöveget követi, amely az előzményeket elmesélő, hosszú, szerkezetekbe tömörített tagmondatok után itt párhuzamosan komponált, rövid colonokból áll (isocolon), s egyben zeugma szervezi felépítését. Filelfo megőrizte a zeugmát, ám a sorrendet megváltoztatta, kevésbé ügyelve a ritmikusságra és a szép hangzásra. Sőt, egy, az eredetiben nem meglévő magyarázatot is beszúrt („quae petieras” – „amit kértél”). Janus lemondott a zeugmáról, ám az isocolont megőrizte, s ezáltal a szöveg ritmusosságát is. Az utolsó négy sor mintha versstrófa lenne, a tagolópontok által lezárt egységek vége rímel („dedero” – „pauperior” – „fecero” – „iniustior”). Belső rímet is látunk, valószínűleg ezért is döntött Janus az „ero” mellett Filelfo „futurus sum”-ja helyett. A „strófa” első két sorának és második két sorának hosszúsága megegyezik. Jól látszik, hogy Janus Filelfo megoldásait a szép hangzás és a ritmus szempontjából dolgozta át, s hozott létre egy ritmikusabb, dallamosabb, tömörebb, elegánsabb szöveget.

2. példa: nagyarányú egyezés

„Amikor az ifjabbik Kyros a spártaiakat akarta megnyerni szövetségesének, azt állította, hogy szíve testvérénél erősebb, nála több színbort iszik, és jobban is bírja. A másik viszont alig képes megmaradni a lovon vadászat közben, fenyegető helyzetekben pedig még a trónon is. Annak érdekében, hogy küldjenek neki férfiakat, azt ígérte, hogy a gyalogosoknak lovat,

⁵⁶⁰ A görög ige alapjelentésével jobban egyezik.

⁵⁶¹ A lipcsei kódex ennél az apophthegmánál jelez először eltérő olvasatot (4v). Az eredeti görög szövegben „harmincezer” áll, Janus azonban „háromezret” fordít. A másoló a margón római számmal az „al.” után felünteti a harmincas számot. A szövegahagyomány nem ismer ezen a helyen más olvasatot, csak a harmincezet. Nem kizárt, hogy itt Janus lapsusával van dolgunk: elképzelhető, hogy véletlenül azonosnak tekintette a görög μύριοι („tízezer”) és a latin „milia” („ezer”) szerepét és jelentését a hangalaki hasonlóság alapján. Bár előtte feküdt Filelfo fordítása emlékeztetőként, amelyben „triginta” („harminc”) áll az ezres szám előtt. Ezért nem tartjuk kizártnak azt sem, hogy Janus esetleg a szép hangzás miatt döntött a „tria” mellett, megengedvén ezt a tartalmi csúsztatást a szöveg szépsége érdekében.

a lovasoknak kocsit, a földbirtokosoknak falvakat fog adni, a falvak tulajdonosait pedig városok urává teszi. Az ezüstnek és az aranynak pedig nem darabszáma, hanem súlya lesz.”

173E–F, Kyros ho neóteros

Κῦρος ὁ νεώτερος •

τοὺς Λακεδαιμονίους συμμαχεῖν αὐτῷ
παρακαλῶν ·

ἔλεγε ·

τοῦ ἀδελφοῦ καρδίαν ἔχειν βαρυτέραν ·

καὶ πλείονα πίνειν ἄκρατον αὐτοῦ καὶ
φέρειν βέλτιον ·

ἐκεῖνον δὲ μόλις ἐν ταῖς θήραις ἐπὶ τῶν
ἵππων μένειν ·

ἐν δὲ τοῖς δεινοῖς μηδ’ ἐπὶ τοῦ θρόνου.

παρακάλει δ’ ἀποστέλλειν ἄνδρας πρὸς
αὐτόν •♦

ἐπαγγελλόμενος τοῖς μὲν πεζοῖς ·

ἵππους δώσειν ·

τοῖς δὲ ἵππους ἔχουσιν · ἄρματα ·

τοῖς δὲ χωρία κεκτημένοις · κόμας ·

τοὺς δὲ κόμας ἔχοντας ·

πόλεων κυρίουσ ποιήσειν ·

ἀργυρίου δὲ καὶ χρυσοῦ ♦

οὐκ ἀριθμὸν ·

ἀλλὰ σταθμὸν ἔσεσθαι.

Janus (5r)

Cyrus iunior /

Lacedaemonios ad belli **societatem** pellectans ·

aiebat ·

cor se habere **gravius quam fratrem** ·

plus etiam illo ebibere **meri** *

ac **ferre melius** ·

Ac⁵⁶² illum **vix** inter venandum **equo** insidere ·

ubi vero terroris aliquit immineret *

ne solio quidem ·

Cohortabatur subinde *

uti **viros ad se mitterent** //

pollicens * **peditibus** quidem **equos daturum** ·

Equitibus autem **currus** ·

praedia habentibus **vicos** ·

qui vicos⁵⁶³ **possiderent** ·

eos urbium dominos facturum ·

Argenti et auri non numerum fore sed
mensuram.

Tagolás: G (148r–v), c (285r–v) két plusz tagolópont (•), nem tagol: ἔλεγε τοῦ, ἔχουσιν ἄρματα, ἀριθμὸν ἀλλὰ; g (79r) két plusz tagolópont (♦), nem tagol: ἔλεγε τοῦ, πεζοῖς ἵππους. A lipcsei kódex (L) most hol G-vel, hogy c-vel, hol g-vel egyezik. Beszúr három, az eredetiben nem meglévő tagolópontot (*), illetőleg az apophthegma vége felé kettőt el is hagy,

⁵⁶² A kódexben: „at”.

⁵⁶³ „qui vicos”: L² szúrja be.

valószínűleg a tömör fogalmazás okán. L² pedig c-nek, illetve g-nek megfelelően egészít ki (/).

Filelfo 4r

Cyrus iunior

cum lacedaemonios : ut secum **societatem**
facerent hortaretur :

dicebat

cor sibi longe **gravius** esse **quam fratri** :
quodque et **plus meri** quam ille biberet et
melius ferret.

Et ut ille **vix** in venationibus **equis**
insisteret.

At difficilioribus in rebus **ne** in **solio qu-**
idem.

Hortabatur autem

viros ad se mitterent :

monens et **pollicens** : **peditibus equos se**
daturum,

equitibus vero **currus**. **Vi**

cos autem quibus **praedia** essent

at **eos qui vicos possiderent** :

facturum se **urbium dominos.**

Argenti vero et **auri non numerum sed**
pondus iis **fore.**

Janus 5r

Cyrus iunior /

Lacedaemonios ad belli **societatem** pellec-
tans ·

aiebat ·

cor se habere **gravius quam fratrem** ·

plus etiam illo ebibere **meri** *

ac **ferre melius** ·

Ac illum **vix** inter venandum **equo** insidere

·

ubi vero terroris aliquit immineret *

ne solio quidem ·

Cohortabatur subinde *

ut **viros ad se mitterent** //

pollicens * **peditibus** quidem **equos da-**
turum ·

Equitibus autem **currus** ·

praedia habentibus **vicos** ·

qui vicos possiderent ·

eos urbium dominos facturum ·

Argenti et auri non numerum fore sed
mensuram.

Az apophthegma egyetlen hosszú dictum, amelyben az ifjabbik Kyros saját képességeire, hadvezéri és uralkodói erényeire hivatkozva amellett érvel, hogy ő, kiválóbb lévén, mint a bátyja, a spártaiaknak tett nagyszabású ígéreteit valóra is tudja váltani, s ennek következtében érdemesebb őt támogatni. Rétorikai szempontból enthymémáról van szó. Az érvelés alapját – a meglévő premisszát – tartalmazó első mondat tömör uralkodólaudáció. A második mondat a bátyról szóló vituperatio, míg a záró körmondat az egész társadalmat érintő, nagyszabású ígéretek halmaza.

Plutarchos főként accusativus cum infinitívókból álló egységeket szerkesztett. Az apophthegma második felében tartalmi és formai fokozást látunk, amelyben a hasonlóan felépített colonokat bővítéssel és zeugmával teszi változatossá.

Ha összevetjük Janus és Filelfo fordítását, első pillantásra szembeötlő az azonos szavak, szerkezetek és nyelvtani megoldások nagyfokú azonossága. Ez a második mondatra különösen igaz. Természetesen eltéréseket is találunk. Filelfo igyekezett az első mondat accusativus cum infinitívóit mellékmondatokkal feloldani, míg Janus hűséges maradt az eredeti szerkesztéshez. Janus Filelfo fordításához képest eszközölt szórendbeli változtatásait itt kevésbé az eredetihez való pontosabb igazodás, mint inkább a nyelvi kifejezés szépsége vezérelhette. Amikor arról van szó, hogy Kyros több színbort iszik, mint a testvére, Filelfo így fordít: „et plus meri quam ille biberet et melius ferret”. Janus fordítása csak árnyalataiban különbözik tőle: „plus etiam illo ebibere meri ac ferre melius”. Janus kötőszóhasználata változatosabb, a két „et” helyett „etiam”-ot és „ac”-ot használ. Valószínűleg fel akarta számolni az „e”-k Filelfónál megfigyelhető hosszú sorozatát. Az „etiam”-ra talán azért is esett a választása, hogy terjedelmileg pótolja a kihagyott „quodque”-t. A „quam”-ot, amely már az egygyel korábbi accusativus cum infinitívóban is szerepelt, az azonos szerkesztést kiküszöbölendő ablativusszal (comparationis) helyettesíti. A „plus meri”-ből hyperbatont alkot és a tagolópontokkal határolt egység elejére és végére helyezi. Az accusativus cum infinitívót záró comma Filelfóéhoz képest megfordított sorrendje nem csupán dallamosabb, hanem az eredeti görög szórendet is őrzi („et melius ferret” [F] – „ac ferre melius” [J]).

Az eltérő szóválasztások mögött is megfigyelhető a Filelfo szövegéhez való viszonyulás. A lovaglás képességéről szólva Janus talán Filelfo „insistere” alakjának – ti. az ige hangalakjának – hatására választotta az „insideo”-t, jóllehet a görög μένω ige számos más megoldást is lehetővé tett volna. Filelfo lehetett a forrása a „solium” választásának a „trónus” fordításaként a „thronus” helyett. Valószínűleg Filelfo nyomán használ a költő is mellékmondati feloldást a második mondat elején („Cohortabatur subinde ut viros ad se mitterent”). Janus infinitívust is szívesen használ hasonló esetben.⁵⁶⁴ (Pontosabban itt csaknem egy az egyben átveszi Filelfo fordítását: „Hortabatur autem viros ad se mitterent”. Különbség ket-tejük között, hogy Filelfo gyakori szokásához híven itt is asyndetonnal él a célzatos tárgyi mellékmondat esetében.⁵⁶⁵) Janus valószínűleg ismét Filelfo nyomán oldja fel vonatkozói

⁵⁶⁴ Artaxerxés/3: „indulsit ... ferire”.

⁵⁶⁵ Példa az asyndetonra Filelfónál hasonló esetben: Artaxerxés/3: „iussit ... iactu initio uterentur”.

mellékmondattal a falubirtokosokat jelölő görög participiumos kifejezést („qui vicus possident”), hiszen az itáliai humanistánál ugyanezt a fordítást találjuk. Itt is egy az egybeni átvételről beszélhetünk.

3. példa: kulcskifejezések egyeznek

„Egy menekülés során mivel málhája odaveszett, száraz fűgét és árpa kenyéret evett. Majd így szól: micsoda gyönyörűség maradt eddig rejtve előttem’.”

174A, Artoxerxés Mnémón/3	Janus 5r
Ἐν δὲ φυγῇ τιμὴ τῆς ἀποσκευῆς αὐτοῦ διαρπαγείσης ·	In fuga quadam impedimentis eius direptis ·
ξηρὰ σῦκα φαγὼν • καὶ κρίθιον ἄρτον ·	cum ficos aridos et panem hordeaceum ⁵⁶⁶ edisset ·
οἷας εἶπεν ἡδονῆς ἄπειρος ἤμην.	Qualis inquit voluptatis ignarus eram.

Tagolópontok: G (148v) és g (79v) egyezik, c (285v) egy plusz tagolópont (•), és nem tagol: διαρπαγείσης · ξηρὰ. A lipcsei kódex tagolása G-vel és g-vel egyezik.

Filelfo 4r	Janus 5r
Cum vero aliquando fugiens com- meatu impedimentisque direptis siccis ficis vesceretur ac pane ordea- ceo eiusmodi inquit voluptatis rudis eram.	In fuga quadam impedimentis eius direptis · cum ficos aridos et panem hordeaceum ⁵⁶⁷ edisset · Qualis inquit voluptatis ignarus eram.

Janus nagyfokú hűsége az eredetihez nyilvánvaló. A szavak száma tulajdonképpen meg-
egyezik az eredetivel, a szórendben pedig a költő csupán a mondat közepén hajtott végre
olyan szükségszerű változtatásokat, amelyek együtt jártak a görög participium coniunctum
mellékmondattá alakításával, illetőleg felcseréli a jelző és a jelzett szó sorrendjét. De hason-
lóan nyilvánvaló a Filelfo fordításához való kapcsolódása is, a mondatok súlypontját adó

⁵⁶⁶ L: „ordeaceum”.

⁵⁶⁷ A kódexben Janusnál is „ordeaceum”.

kifejezések megegyeznek Filelfóéival. S mivel ez esetben az itáliai humanista is meglehetősen pontosan követte a görög eredetit, kettejükénél a szintaktikai felépítés is alapvetően megegyezik. A genitivus absolutust ablativus absolutusszal adják vissza, míg az említett participium coniunctumot mindketten időhatározói mellékmondatná alakítják. Filefo szövege részleteiben azonban távolabb van az eredetitől, mint Janusé. Míg a költő a mondat elején a „valamely menekülés során” szintagmát teljesen úgy formálja meg, miként az az eredetiben áll („in fuga quadam”), addig Filefo participium imperfectummal szerkesztett participium coniunctumot alkalmaz („fugiens”), ami ugyanakkor nem idegen a stílustól. Volt már szó arról, hogy Janus a mellékmondati kötőszavakat előszeretettel viszi el a mondat elejéről, és helyezi beljebb. Ez az apophthegma ennek az eljárásnak iskolapéldája, a mellékmondati kötőszó a tagolópontra jelzett második egység elejére került.

Janus e fordításának különlegessége, hogy az alkalmazott igeidőkkel finoman érzékelteti a történések egymásra következését, ami a görög mondatban sincs okvetlenül határozottan elkülönítve. Filefo viszont – ami szintén nem hibás, és megfelel a görög eredetinek – az egész történést egyidejűvé teszi, egyetlen idősíkbba vonja az összes mozzanatot. Ezt jól mutatja időhatározói mellékmondatának coniunctivus praeteritum imperfectumba tett állítmánya („cum ... vesceretur”). Janus ezzel szemben coniunctivus praeteritum perfectumot használ az előidejűség érzékeltetésére.

Végül említést kell tennünk Filefo sajátos fordításáról, amelyet Janus nem követ. A οἷας ... ἡδονῆς a mondatban felkiáltásként értelmezendő, amit Janus így is adott vissza szemben Fileffóval, aki az „eiusmodi” („ilyen”) adverbialis kifejezést használta.

4. példa: szintaktikai hasonlóság

„Orontés, Artaxerxés király veje, miután indulatossága miatt megvetés tárgy lett (vagy: kegyvesztett lett?/ gyalázat érte⁵⁶⁸), és elítélték, így szólt: miként a számvetők ujjai is egyszer tízezreket, másszor viszont csupán egyetlen egységet jelölnek, ugyanúgy a királyok barátainak is egyszer minden, máskor a lehető legkevesebb áll a hatalmukban.”

174B, Orontés

Janus 5v

Ὁρόντης ὁ βασιλέως Ἀρτοξέρξου γαμβρός · Orontes regis Artaxerxis gener ·
ἀτιμία περιπεσῶν δι' ὀργήν ·

⁵⁶⁸ A bizonytalanság okához lásd *A hiányzó tartalmi elemek az eredetiben mint fordítási problematika* című fejezetet.

καὶ καταγνωσθεῖς ●◆

ἔφη ·

καθάπερ οἱ τῶν ἀριθμητικῶν δάκτυλοι ·

νῦν μὲν μυριάδας · νῦν δὲ μονάδα [τιθέναι]

δύνανται ·

τὸ αὐτὸ καὶ τοὺς τῶν βασιλέων φίλους ·

νῦν μὲν ◆ τὸ πᾶν δύνασθαι ·

νῦν δὲ τοῦλάχιστον.

cum notam ex indignatione incurrisset ·

et esset condemnatus ··

ait ·

quemadmodum supputatorum digiti ·

modo myriadas⁵⁶⁹ modo unitates

reddunt ·

itidem et regum amicos ·

nunc quidem omnia posse ·

nunc vero quam minimum.

Tagolás: G (148v), c (285v) egy plusz tagolás (●), g (80v) két plusz tagolás (◆). A lipcsei kézirat most c tagolásával egyezik meg teljesen.

Filelfo 4r–v

Orontes regis Artaxerxis gener

cum ob iram ignominiam excedisset⁵⁷⁰

contemptuique esset

inquit

quemadmodum computatorum **digyti**

nunc decies millenarios numeros:

nunc unarios quaerunt ponere⁵⁷¹.

Eodem quoque modo **regum amicos**

posse quandoque totum,

quandoque minimum.

Janus 5v

Orontes regis Artaxerxis gener ·

cum notam ex indignatione incurrisset ·

et esset condemnatus ·

ait ·

quemadmodum supputatorum **digiti ·**

modo myriadas modo unitates

○○ - ○○ - ○○ - ○ - -

reddunt ·

- -

itidem et **regum amicos ·**

○○○○ - ○ ○ - -

nunc quidem omnia posse ·

- ○ ○ - ○○ - -

nunc vero quam minimum.

- - - - ○ ○ -

⁵⁶⁹ A kódexben eredetileg „muriadas”, L² javítja „myriadas”-ra.

⁵⁷⁰ Az ősnymataványban a fő használó kéz javította „excidisset”-re a valószínűsíthető nyomtatási hibát. A fordítást tartalmazó párizsi kódexben valóban „excidisset” szerepel (BnF, Latin 6142, 4r).

⁵⁷¹ Filelfo fordítása tükrözi a fordítása alapjának tekinthető görög kódex szövegállapotát, pontosan visszadja a kiadás által kirekesztett τιθέναι-t is (Firenze, BML, Plut. 56.7, f. 3r).

Ebben az apophthegmában Janus és Filelfo fordításának kapcsolatára a szóazonosság kevésbé, inkább a szintaktikai hasonlóság utal, valamint Janus azon törekvése, hogy szinonimákat keressen Filelfo szóválasztásaira: „cum ob iram ignominiam excidisset” (F) – „cum notam ex indignatione incurrisset” (J); „computatorum digyti” (F) – „supputatorum digiti” (J); „totum” (F) – „omnia” (J). Kapcsolatot sejtet a görög aoristos participium (περιπεσών) mindkettejük szövegében egyaránt és egyformán alkalmazott időhatározói mellékmondatos feloldása is („cum ...excidisset/incurrisset”). Mintha itt Janus tudatosan fogadná el Filelfo megoldását talán azon megfontolásból, hogy a sűrűn egymást követő görög rövidítőszerkezetek pontos visszaadása túlságosan tömörre, kötötté tenné a latin mondatot. A mellékmondat szórendjét Janus hangzásilag kiasztikus elrendezéssel teszi változatossá („*incurr-isset et esset condemnatus*”), megtörvén így a Filelfo verziójában oly szembetűnő homioptotonok nehézkességét („*incidisset, contemptuique esset*”). Értelmezésbeli különbség is regisztrálható Filelfo és Janus fordítása között. Az itáliai humanista a καταγγνώσκω igét „megvet”-ként, Janus pedig „elítél”-ként fordítja.⁵⁷²

Janus fordítása az apophthegma felénél kezd formailag határozottabban eltérni Filelfoétól. A μυριάδας visszaadásával próbálkozva az itáliai humanista inkább magyarázatot ad, értelmezi a jelenséget („decies millenarios numeros” – „tízszer ezres számokat”), szövege emiatt kissé terjedőssé válik, míg Janus az idegen szó megtartása mellett dönt.⁵⁷³ Az ő változata így frappáns és ritmikus lesz („modo myriadas modo unitates reddunt” – három anapestus, egy baccheus, egy spondeus), s a folytatásban is az marad, miközben pontosan követi az eredeti szórendjét. A három utolsó comma hasonló hosszúságú. Közülük kettő („itidem ... posse”) együttesen csaknem teljes hexametert ad ki. A pontok közé fogott utolsó értelmi egység molossusszal indul, ami lelassítja a mondat tempóját, amelyet harmonikus choriambus zár.

5. példa: több szó helyett egy szó

„Memnón Dareios király oldalán harcolt Alexandros ellen. Egy alkalommal meghallotta, hogy a zsoldosok közül valaki káromló és parázna dolgokat szór Alexandrosra. Abban a

⁵⁷² Az eltérés okához lásd *A hiányzó tartalmi elemek az eredetiben mint fordítási problematika* című fejezetet.

⁵⁷³ A transliterált görög szó használatát Janus tanára, Guarino kanonizálta. Lásd 209. j.

pillanatban átdöfte lándzsájával az illetőt, és így szólt: én téged azért tartalak, hogy harcolj Alexandros ellen, nem pedig azért, hogy becsméreld.”

174B, Memnón

Janus 5v

Μέμνων, ὁ Ἰαλεξάνδρῳ πολεμῶν ὑπὲρ
Δαρείου τοῦ βασιλέως · μισθοφόρον τινὰ
πολλὰ βλάσφημα καὶ ἀσελγῆ περὶ
Ἰαλεξάνδρου λέγοντα · τῆ λογγῆ πατάξας ·
ἐγὼ σε εἶπε τρέφω μαχοῦμενον •♦
ἀλλ' οὐ λοιδορησόμενον Ἰαλεξάνδρῳ.

Memnon adversus Alexandrum **pro Dareo rege bellum gerens** / conductitium **quendam** multa contumeliosa et obscoena *
de Alexandro iactantem · hasta **percutiens** ·
ego te inquit alo ut pugnes non ut maledicas Alexandro.

Tagolás: G (148v); c (285v) nem tagol: λέγοντα τῆ, egy plusz tagolás (●); g (79v) egy plusz tagolás (♦). g tagolása közelebb van G-hez. A lipcsei kódex most G-hez van legközelebb, illetőleg betesz egy plusz tagolójelet, ami nincs a görög kódexekben (*). Egy tagolójelet L² helyez el (/).

Filelfo 4v

Janus 5v

Memnon qui contra Alexandrum **pro Rege Dario bellum gereret** :
quendam <qui>⁵⁷⁴ sibi sub se merens **multa de Alexandro** maledice petulanterque loqueretur : ubi lancea **percussisset. Ego inquit te alo ut pugnes non ut maledicas de Alexandro.**

Memnon adversus Alexandrum **pro Dareo rege bellum gerens** /
conductitium **quendam multa** contumeliosa et obscoena · **de Alexandro** iactantem ·
hasta **percutiens** · **ego te inquit alo ut pugnes non ut maledicas Alexandro.**

[Kurzívval Cassarino és Janus egyezéseit jelöljük, a félkövér továbbra is a Filelfóval való azonosságokat tükrözi mindkét későbbi fordítónál.]

Cassarino 105r

Janus 5v

Memnon qui **pro Dario adversus Alexandrum** pugnatat mercenarium **quendam**

Memnon *adversus* Alexandrum **pro Dareo rege bellum gerens** /

⁵⁷⁴ Az ősnymtatványt használó kéz egészíti ki így a margón. A fordítást tartalmazó párizsi kódexben valóban megtalálható a „qui” (BnF, Latin 6142, 4r).

<p>militem multa in Alexandrum probra et foeda <i>iactantem hasta percussit</i>. inquires pugnatorem ego te . non autem convitiatorum contra Alexandrum . <i>conduxi</i>.</p>	<p><i>conductitium quendam multa</i> contumeliosa et obscoena · de Alexandro <i>iactantem · hasta percutiens · ego te inquit alo ut pugnes non ut maledicas Alexandro</i>.</p>
--	--

Janus és Filelfo fordításának kapcsolatát jól tükrözi az utolsó tagmondat, amely gyakorlatilag megegyezik. Janus fordítása egyébként nagyon pontosan követi az eredetit, a mondat első részében megtartja a grammatikai formákat (participium coniunctumok: πολεμῶν – „gens”; λέγοντα – „iactantem”; πατάξας – „percutiens”), míg Filelfo mindezt mellékmondatokká, ragozott igékké oldja. A költő csupán az utolsó tagmondat esetében fogadja el az igével való feloldást, a participiumok további sorakoztatása talán túlságos tömörséget eredményezett volna, illetőleg a görög és latin participium futurum között nem pontos a szemantikai átfedés, a latin változatból hiányzik az a határozott célzatosság, amely a jelen szöveghelyet meghatározza. Janus az eredeti szórendet is pontosan követi, csakis az első sorban található némi módosítás: „Dareus” mint tengely körül az eredetihez képest megfordul a szórend.

Filelfo az apophthegma második szakaszában, a „káromló és parázna” fordításánál (βλάσφημα καὶ ἀσελγῆ) szófajt vált, adverbiumokkal helyettesíti a mellékneveket („maledice petulanterque”), míg Janus marad a melléknévnél („contumeliosa et obscoena”).

Érdekes a „zsoldos” (μισθοφόρος) szó fordítása mindkettejükénél. Janus szokása szerint és az eredetihez való legnagyobb hűség jegyében egyetlen fogalommal kívánja visszaadni azt, ami a görögben is egy szóval van kifejezve, nem utasítva el eközben a keresettséget sem, a ritkább, eredendően Plautusra visszavezethető, ám főnévként használva, „zsoldoskatona” értelemben a középkori latinban dokumentált „conductitius”-t választja.⁵⁷⁵ Ezzel szemben Filelfo szerencsésnek találta inkább körülírni a zsoldoskatona jelenségét („sibi sub se merens”).

Végül ebben az apophthegmában is találunk példát arra, hogy az eredetiben álló, semleges stílusértékű szavakat a költő szívesen adja vissza intenzívebb, nagyobb képiséget árasztó kifejezésekkel. A „mondani” ige mind a görögben, mind pedig Filelfo fordításában a lehető legegyszerűbb szóval szerepel (λέγω – „loquor”), Janus azonban a „iacto”-val („rádob”, „rászór”) teszi a szöveget és a szituációt intenzívebbé. Hozzá kell tennünk, hogy Antonio Cassarino fordításában ugyancsak megtaláljuk a „iacto”-t, ráadásul ugyanabban a

⁵⁷⁵ Lásd 227. o.

szintaktikai helyzetben, miként a „hasta”-t is. S ennek nyomán az is felmerül, hogy a „conductitus” ötletét is esetleg az ő „conduxi”-ja adta a költő számára.

6. példa: elfogadás, de átalakítás a jólhagzás jegyében

„Idanthysos, a scythák királya, aki ellen Dareios átkelt a folyón, megpróbálta rávenni az iónok urait, hogy az Istros hídjának lebontását követően távozzanak el. Mivel a Dareios iránti hűségük miatt azok ezt nem akarták megtenni, hasznos és cselekvésképtelen rabszolgáknak nevezte őket.”

174E, Idanthysos

Janus 6r

Ἰδάνθυρσος ὁ Σκυθῶν βασιλεύς ●

Scytharum rex Idathysus⁵⁷⁶.

ἐφ’ ὃν διέβη Δαρεῖος ·

adversus quem traiecit Dareus /

ἔπειθε τοὺς Ἰώνων τυράννους ·

suadebat ionum tyrannis⁵⁷⁷ ·

τὸ τοῦ Ἰστρου ζεῦγμα λύσαντας ●◆

Histri ponte⁵⁷⁸ dissoluto //⁵⁷⁹

ἀπαλλάττεσθαι ·

abire.

μὴ βουληθέντας δὲ ● διὰ τὴν πρὸς Δαρεῖον

Qui cum id **facere noluisse**⁵⁸⁰ propter

πίστιν ·

eam quam Dareo servabant **fidem** ·

ἀνδράποδα χρηστὰ καὶ ἄδραστα ἐκάλει.

mancipia eos frugi *

et **minime fugitiva** vocabat.

Tagolás: G (149r) alapján. c (285v) három plusz tagolópont (●); g (79v) nem tagol: βασιλεύς ἐφ’, egy plusz tagolás (◆). A lipcsei kódex (L) a görög kódexek közül g-vel egyezik, illetve plusz egy tagolópontot helyez el (*).

Filelfo

Janus 6r

Idatysus rex scitharum :

Scytharum rex Idathysus ·

adversus quem traiecisset Darius :

adversus quem traiecit Dareus /

suasit Ionum tyrannis :

suadebat ionum tyrannis · Histri ponte

ut soluto Istri iugo

dissoluto /

⁵⁷⁶ Ábel rosszul írta át „Idathysus”-ként, vö. PLUTARCHUS 1880, 36.

⁵⁷⁷ L² javítja a „tyrannis”-t „tyrannis”-ra.

⁵⁷⁸ A „ponte” és „dissoluto” eredetileg egybeírva, L² jelzi a szétválasztást.

⁵⁷⁹ Eldönthetetlen, hogy volt-e itt eredeti tagolópont, vagy sem (autopszia szükséges).

⁵⁸⁰ Eredetileg: „voluisse”. L² javítja a „v”-t „n”-re: „noluisse”.

effugerent ac sese in libertatem	abire.
vindicarent. Quod cum ob suam in Darium	Qui cum id facere noluisent propter eam
fidem facere noluisent mancipia frugi	quam Dareo servabant fidem ·
mansueta minimeque fugitiva appellabat.	mancipia eos frugi ·
	et minime fugitiva vocabat.

Cassarino 105r–v

Janus 6r

Idanthysus rex scytharum per id temporis quo Darius traiecit .

Scytharum rex Idathysus ·

suadebat ionum tyrannis .

adversus quem traiecit Dareus /

ut interrupto *Histri ponte* diffugerent.

suadebat ionum tyrannis ·

Histri ponte dissoluto /

abire.

Nolentes .

Qui cum id **facere noluisent** *propter eam*

propter **fidem** quam Dario debebant .

quam Dareo servabant **fidem** ·

mancipia bona atque inertia *vocabat*.

mancipia eos **frugi** ·

et **minime fugitiva** *vocabat*.

Filelfo és Janus fordításának szókinccse jelentős mértékben megegyezik, s Cassarino fordításával is látunk egyezéseket. Janus kisebb változtatásokat eszközöl a ritmus s a jólhangzás érdekében. Pontosan követi az eredeti szórendjét és nyelvtani formáit, szokás szerint pontosabban, mint Filelfo. Míg például Filelfo a „suasit” után „ut”-tal kezdődő mellékmondatot alkalmazott addig Janus az infinitivus mellett döntött („adire”), amely jobban emlékeztet az eredeti accusativus cum infinitivóra (grammatikai allúzió). Filelfo emellett még az eredetiben nem meglévő magyarázatot is beszúr fordításába („sese in libertatem vindicarent”), explicitál, pontosít. Ezt azért érezhette szükségesnek, mert visszatért az apophthegma forrásszövegéhez, Hérodotoshoz (IV, 136, 142), s annak a tartalmához próbálta közelíteni Idanthysos megszólalását. Pedig az apophthegma ettől már elszakadt, s önálló életet élt, értelmezésmezejét kizárólag azok a nyelvi elemek jelölték ki, amelyek szűkre szabott terjedelmében megtalálhatók voltak. Janus ehhez maradt hűséges, s az egyszerű „abire”-re („el-menni”) korlátozódott, amely ha szintaktikai funkciójába teljesen nem is, allúzió gyanánt megfelelt az ἀπαλλάττεσθαι infinitivusnak, sőt rövidebb is volt nála. Két ponton azonban ő is feloldással él. Az egyik esetben kibontja az eredetiben álló nem egyeztetett jelzős szerkezetet: „propter eam quam Dareo servabant fidem” (διὰ τὴν πρὸς Δαρεῖον πίστιν, most Filelfo

a rövidebb: „ob suam in Darium fidem”). Az ötletet ehhez a szövegformáláshoz Cassarino változata adhatta, hiszen ugyanezt a szerkesztést látjuk nála is. A másik ponton Janus Filelfo változatát fogadja el, és marad ő is az aoristos participium mellékmondatl való feloldásánál („facere noluisse”). Az utolsó két egységben Janus többé-kevésbé újfent Filelfót követi, ám megszabadul minden felesleges sallangtól – például a Filelfo által beszúrt, az eredetiben nem melévő „mansueta” jelzőtől –, s letisztult, frappáns, rövidebb egységeket formál. A módosítások nagyon árnyalatnyiak, de a költő csiszoltság, frappánság tekintetében sokat nyer velük.

Követés – átdolgozás, hangok, ritmus

Ami viszont igazán változott Janus keze alatt, az a ritmus. A τοῦ Ἰστρου ζεῦγμα λύσαντας visszaadása során Janus újra Filelfo és Cassarino fordításából gyúrta össze sajátját. E szakasz Filelfónál is szépen formált: „ut soluto Istri iugo”. Rövid felütéssel kezdődik („ut”), majd a közel azonos hosszúságú szavak ritmikusan követik egymást. A homoioteletonok („-o”, „-o”) tovább fokozzák, lekerekítik a ritmust, a hyperbaton szintén növeli a művészi hatást. Hangok tekintetében a szöveget az „u” és az „o” uralja, amelyek a grammatikai szerkezetnek megfelelően veszik körbe a magas hangrendű „Istri”-t. Janus azonban Cassarino „Histri ponte”-jét veszi át, s visszaállítja az ablativus absolutus eredeti szórendjét. A „soluto”-t azonban megtartja Filelfótól, de megtoldja egy igekötővel, így megmarad a filelfoi szótagszám. Az „i” ebben az igében és az „e” a „ponte”-ben a magas hangrend irányába mozdítja el a szöveget, s ezáltal hangrendileg kiegyensúlyozottabbá teszi azt. Az így átdolgozott szövegegység Janusnál metrikailag is határozottabb formát kapott: bár a ritmikuság Filelfónál is érzékelhető, Janus változata különösen ritmikus, s ritmikus clausulával zárul („Histri ponte dissoluto” – – – ◡ – ◡ – – [H2]).

Térjünk vissza röviden a Cassarino alapján végrehajott mellékmondati feloldáshoz („eam ... fidem”). Janus beszúrt egy utalószót („eam”), ami egyébként nem jellemző rá, hiszen rendszerint mindent elhagy, amit csak lehet. Átrendezi a sort, s a „debebant”-ot a „servabant”-ra cseréli. Mindennek két oka van, a ritmus és a hangzás. AZ értelmi egységet nem csupán az elrednezés (hyperbaton) tartja egybe, hanem a a ritmus is, hiszen az eleje és a vége is metrizált, choriambussal (– ◡ ◡ –) kezdődik és creticusszal (– ◡ –) zárul. A hangzás tekintetében pedig az „a”-k és „e”-k harmonikus váltakozása megjegyzendő, amelyet szépen zár le a „fidem” két magas hangrendű magánhangzója. Gyanakodhatunk, hogy ezt a betoldást, az eredeti tömörségétől való eltérést a költő a szép hangzás érdekében engedte meg.

A következő szintagmát – „mancipia eos frugi” („őket hasznos rabszolgáknak [nevezte]”) – a kódexben szintén két tagolópont fogja közre. Szorosan vett metrikai képlete a következő: – – ∪ ∪ || ∪ – || – –, amelyben a függőleges vonalak most a szóhatárokat jelzik. Ha megengedjük, hogy a „mancipia” végén álló rövid szótag a szóvég miatt felolvasás során könnyen hosszúvá válhatott, a szintagma máris jambikus lüktetést kap skazónszerű lezárással. De a verslábak pontos meghatározása nélkül, pusztán a szavak elrendezése révén is határozottan érzékelhető a prózaritmus. Janus itt Filelfo szövegéből – „mancipia frugi mansueta”⁵⁸¹ – a „mansueta”-t hagyta el, és hozzátette az „eos” névmást, így alakította ki ezt a csiszolt, ütemes egységet. Az utolsó colon („et minime fugitiva vocabat”) pedig nagyon határozottan ritmikus, három dactilusból és egy záró spondeusból áll (– ∪ ∪ – ∪ ∪ – ∪ ∪ – –). Költőisége nyilvánvaló. (Ugyanakkor hozzá kell tennünk, hogy Filelfo fordítása, amelyet Janus itt átvett, ismét magyarázatszerű. Az ἄδραστα ugyanis annyit jelent, hogy „tétlen”, Filelfo „minime fugitiva” fordulata egyszerűen mást jelent. Egyértelmű, hogy Filelfo itt ismét az eredeti történetet tartalmazó Hérodotos alapján fordított. Most Cassarino adta a pontos fordítást: „inertia”. Janus valószínűleg a szép hangzás s az apophthegma ritmikus lezárása miatt választotta inkább Filelfo voltaképpen pontatlan fordítását.⁵⁸²)

Filelfo változata jobb

Ritkán, ám mégis előfordulhat, hogy Filelfo fordítása jobb, mint Janusé. Szóválasztásában szerencsésebb (kevésbé keresett), frappánsabb, a műfajhoz illőbb. Ennek okát mindenekelőtt Janus abbéli alaptörekvésében látjuk, hogy az ő változata valamilyen szempontból mindenképpen eltérjen Filelfo szövegétől. A legtöbb esetben Filelfo fordítását remekül transzformálja, ám olykor az itáliai humanista egyszerűen „lefoglalja” a stílushoz és a tartalomhoz illő legtalálhatóbb szavakat és kifejezéseket, s ha ráadásul még kellően pontos is, és a szórendet is követi, akkor Janus dolga nehezebbé válik. Ilyenkor a maga megoldásával a keresettség hibájába eshet. Ez mindenekelőtt az apophthegmák részleteiben szokott előfordulni. Nagyon kevés olyan példát találunk, amikor az egész apophthegmára elmondható, hogy Filelfo megoldása jobb, a műfaj alapvető egyszerűségéhez, tömörségéhez, csattanóságához jobban illik, mint Janusé. (De talán pontosabb úgy fogalmaznunk, hogy az

⁵⁸¹ A „mansueta” beszúrásával Filelfo itt ismét „magyaráz”: hangsúlyosabbá teszi, hogy milyenek is voltak az iónok.

⁵⁸² Az ἄδραστα Filelfo általi fordításának pontatlanságára Karsay György mutatott rá az Ókortudományi Társaságban 2023. december 15-én megtartott előadásom vitájában.)

egész apophthegmáról mondható el, hogy jobb a Filelfo-fordítás. Ugyanis még ezekben az esetekben is Janusé az elsőbbség bizonyos részletmegoldásokban, s a gondosságot, csiszolt-ságot ekkor sem lehet elvitatni tőle.) Az alábbiakban egy ilyen példát mutatunk be.

„Azt mondta, hogy köszönettel tartozik az athéniak népvézereinek, hogy ócsárlásukkal jobba teszik őt mind szavaiban, mind erkölcsiben. Szavaival és tetteivel is megkísérli ugyanis bizonyítani, hogy hazugok.”

177D, Philippos/7

Janus 9v

Τοῖς δὲ τῶν Ἀθηναίων δημαγωγοῖς ἔφη
 χάριν ἔχειν ·
 ὅτι λοιδοροῦντες αὐτὸν ●
 βελτίονα ποιοῦσι καὶ τῷ λόγῳ καὶ τῷ ἦθει ·
 πειρῶμαι γὰρ αὐτοὺς ἅμα καὶ τοῖς λόγοις
 καὶ τοῖς ἔργοις ●
 ψευδομένους ἐλέγχειν.

Atheniensis populi ducibus **gratiam**
habere profitebatur ·
 quod obtrectando **meliozem** se **facerent***
 et sermone et **moribus** ·
 Nam tanto magis inquit **enitor eos** dictis
 pariter ac factis comprobare mentientes.

Tagolás: G (151v) alapján; c (287v) két plusz tagolás (●); g (81v–82r) G-vel egyezik. A lipcsei kódex (L) tagolása G és g tagolását követi, illetőleg egy plusz tagolást helyez el (*).

Filelfo 7v–8r

Janus 9v

Atheniensium vero factionum ducibus **gratias habere** se dicebat:
 qui suis comitiis **meliozem** ipsum **facerent**
 cum verbis tum etiam **moribus**.
Enitor enim eos et verbis simul et rebus
 mendacii arguere.

Atheniensis populi ducibus **gratiam**
habere profitebatur ·
 quod obtrectando **meliozem** se **facerent** *
 et sermone et **moribus** ·
 Nam tanto magis inquit **enitor eos** dictis
 pariter ac factis comprobare mentientes.

A két fordítást összehasonlítva jól látszik, hogy Janus most is alapul vette Filelfo változatát. Erről tanúskodik például az első tagolópontra tartó első egységnek az eredetitől eltérő szórendje (állítmány az egység végén) és az apophthegma teljes grammatikai felépítése. Érzékelhető ugyanakkor az a törekvés is Janus részéről, hogy ahol lehet, eltérjen Filelfo

fordításától. Ezt leginkább a szókincsben figyelhetjük meg (F/J: „factionum”/„populi”; „dicebat”/„profitebatur”; „ipsum”/„se”; „verbis”/„sermone”; „enim”/ „nam”; „verbis”/„dictis”; „simul”/„pariter”; „rebus”/„factis”; „arguere”/„comprobare”) vagy az egyes szám – többes szám megváltoztatásában („Atheniensium”/„Atheniensis populi”; „gratias”/„gratiam”; „verbis”/„sermone”).

Miként említettük, a költő a részleteket tekintve sokszor ezúttal is pontosabb, sőt, akár jobb is, mint Filelfo. A λοιδοροῦντες („ócsárlók/ócsárolva”) fordítására például két különböző megoldást kínálnak. Filelfo teljesen eltér az eredetitől, hiszen lemond az ige/participium fordításáról, valójában nem is fordítja a helyet, hanem egy konkrét, az eredetiben nem meglévő szituációt vázol fel: a népgyűlésre helyezi a jelenetet („comitiis”). Janus sokkal közelebb marad a göröghöz az „obtrectando”-val („gyalázkodással” / „gyalázkodva”) mind jelentését, mind pedig nyelvtani formáját tekintve, hiszen a gerundium igenévként hasonló minőségű, mint a görögben található participium (grammatikai allúzió). Az apophthegma végén Janus „comprobare mentientes” megoldása tökéletesen adja vissza az eredeti ψευδομένους ἐλέγγειν-t (a „rábizonyítani” ige infinitivusa + a „hazudik” ige participium imperfectum activijének accusativusa). Filelfo az eredetitől távolabbi megoldást választott az „arguo” „vádol” igével és mellette vonzatként a „mendacium” („hazugság”) genitivusával („hazugsággal vádol”). Sőt, a „meliorem se faceret” Janusnál a „se” rövidsége miatt hangzás tekintetében szerencsésebb, gördülékenyebb, mint ugyanez a hely Filelfo fordításában, aki az „ipsum”-mal operált, s ezzel nehézkessé tette a helyet: „meliorem ipsum faceret”.

Amint látjuk, Janus fordításának számos erénye van. Filelfo azonban most ritmikuságban és tömörségben győzi le őt. Janus hosszabb szavakkal él, s egy helyen – ritka eljárás nála – beszúr olyan szavakat is, amelyek nem találhatók meg az eredetiben („tanto magis”⁵⁸³), ami kissé abundánssá teszi a stílust. Bár az apophthegma Janusnál is nagyon szépen zárul metrikailag, egy trochaikus metrumot két spondeus, azaz négy hosszú szótag követ, összességében mégis Filelfónál szembetűnő a ritmikuság. A határozott jambikus jelleg egyszerű felolvasás során is érezhető, különösen az első szakaszban, a „dicebat”-ig. A rövidebb, egyszerű szavak, a szerencsés elrendezés mind hozzájárul ahhoz, hogy a fordítás frapáns, tömör hatást keltsen. Ilyen például: „Enitor enim eos ...”, ahol az „e” alliterációja s a hasonló hosszúságú, rövid szavak egymásutánja további ritmikuságot kölcsönöz a szöveg-

⁵⁸³ A beszúrás oka kétséges, talán ritmikai vagy intenzitásfokozás.

nek. Szerencsés Filelfónál a „cum verbis tum etiam moribus” elrendezés, amelyben a párhuzamos szerkesztést a második részében az „etiam” beszúrásával változatossá teszi, mintegy amplifikálja. Mindez hozzájárul a compositióhoz, a szép elrendezéshez.

Ez az apophthegma tehát arra példa, hogy a csiszoltság, a nyelvi bravúrok, a grammatikai és szemantikai közelség ellenére Janusnak hátránya származott abból, hogy egy korábbi fordítás viszonylatában kellett a szöveghez nyúlnia. Ám miként említettük, ez a legkevésbé sem volt általános, ami a teljes *Apophthegmata*-fordítást illeti.

Átvétel és elutasítás: változatos stratégiák

„Ptolemaios, Lagos fia legtöbbször barátainál evett és aludt. Ha pedig olykor maga is vacsorát adott, az ő dolgaikat használta: elküldött hozzájuk pohárért, matracokért és asztalért. Neki magának csak a legszükségesebbek álltak rendelkezésére, ám azt vallotta, hogy a gazdagságnál királyibb dolog a gazdaggá tevés.”

181F, Ptolemaios ho Lagou

Πτολεμαῖος ὁ Λάγου ·
τὰ πολλὰ παρὰ τοῖς φίλοις ἐδειπνεῖ καὶ
ἐκάθευδεν ·
εἰ δέ ποτε δειπνίζοι ·
τοῖς ἐκείνων ἐχρῆτο ·
μεταμειπόμενος ἐκπώματα καὶ στρώματα
καὶ τραπέζας ·
αὐτὸς δ' • οὐκ ἐκέκτητο πλείω τῶν
ἀναγκαίων ·
ἀλλὰ τοῦ πλουτεῖν ἔλεγε ·
τὸ πλουτίζειν εἶναι βασιλικότερον.

Janus 14r

Ptolemaeus Lagi
frequentius apud amicos et cibum capiebat
et somnum ·
Sin **aliquando** epulum exhiberet ·
illorum rebus utebatur ·
Precario sumens pocula et vestem stragulam⁵⁸⁴ et **mensas** ·
Ipse autem nihil possidebat praeter necessaria ·
sed ditare quam ditescere **dicebat** esse
regalius.

⁵⁸⁴ Ábel kiadásában téves központozást találunk (46): ő a „vestem stragulam” jelzős szerkezetet, ami annyit tesz, hogy „pamlagtakaró”, vesszővel osztja fel, ami azt sugallja, hogy két különálló főnévről van szó. Ám ez nem így van.

Tagolás: G (155r); c (290v) plusz tagolás (●); g (85r) nem tagol ἐχρήτο μεταμεμπόμενος között. A lipcei kódex Λάγου · τά között nem tagol, egyébként megegyezik G és g tagolásával.

Filelfo 12r	Janus 14r
Ptolomeus Lagi filius	Ptolemaeus Lagi
frequentissime apud amicos et coenabat et dormiebat.	frequentius apud amicos et cibum capiebat et somnum ·
Quod si aliquando coenam praeberet rebus illorum utebatur .	Sin aliquando epulum exhiberet · illorum rebus utebatur ·
ccersebat enim scyphos strata et mensas.	Precario sumens ⁵⁸⁵ pocula et vestem stragulam et mensas ·
Iipse praeter necessaria possidebat nihil:	Iipse autem nihil possidebat praeter necessaria ·
quin alios locupletes efficere regum magis esse dicebat quam locupletari.	sed ditare quam ditescere dicebat esse regalius. ⁵⁸⁶

Az apophthegmában többféle viszonyulást figyelhetünk meg Janus részéről Filelfo fordításához. Érzékelhetők a másodlagosság következményei és Janus jellemző stratégiái. Az első mondatban Filelfo változata viszi el a pálmát, Janusén érződik, hogy küszködik, máshogy szeretné formálni a szöveget. Kétségtelen, hogy a „frequentissime” pontosabb, mint a „frequentius”, az „et coenabat et dormiebat” [F] jobb és nyelvi formáját tekintve inkább megfelel az eredetinek – lévén a göröghöz hasonlóan két praeteritum imperfectum –, mint a „cibum capiebat et somnum” [J], még ha zeugma is. Nem hibás természetesen, ám formailag más, mint az eredeti. Az „epulum exhiberet” viszont választékosabb, mint a filelfői „coenam praeberet”. Az egyszerűség mint vezérelv szempontjából az utóbbi megoldás a kézenfekvő. A tárgyak felsorolásában Janus két esetben szinonimákat választott. Filelfo a poharat most a transliterált verzióval fordította („scyphus”), Janus pedig a latinus „pocula”-val, ami amellet, hogy hangalakilag közelebb áll a görög ἐκπώματα-hoz, szépen alliterál a „precario”-val. A pamlagtakaróra kézenfekvőnek tekinthető Filelfo megoldása („strata”), Janusnál a „vestis stragula” megint kissé keresettként hat, bár jelentésileg pontos. Az átvett egységen

⁵⁸⁵ Cassarinónál itt „sumebat” áll (114r).

⁵⁸⁶ Cassarinónál a záró egységben a „divitias” szó szerepel. Ötlelet adhatott Janus szóválasztásához? (114r)

(„Ipse autem nihil possidebat praeter necessaria”) csak annyit módosított, hogy a szavakat a görög szórendjének megfelelően rendezte át. Az utolsó egységben, a dictumban pedig teljesen elszakad Filelfo terjengős és széteső fordításától, és egyedít, sajátosat, rá jellemzőt alkot a költő: „sed ditare quam ditiescere dicebat esse regalius”. Ritmikusság, alliteráció (di-), figura etymologica teszük különösen megformálttá, költőivé a sort. Mindez, valamint tömörsége különösen illik a műfajhoz. Figyelemre méltó a ritmusban érzékelhető climax, fokozás:

sed ditare quam ditiescere dicebat esse regalius
 - - - u - - - uu - - u - u - - u - [H1].

A brevék közötti hosszú szótagok száma egyre csökken, s ennek hatására a szöveg – amely ugyanakkor ritmikailag harmonikus elrendezésűnek hat – felgyorsul. A „regalius” hosszú szótagjai pedig újra visszafogják ezt a tempót, s a spondeus és a jambus szépen lezárják az apophthegmát.⁵⁸⁷ Az alliteráció és a ritmikus climax is oka lehetett annak, hogy a költő változtatott valamelyest a szórenden, felcserélte a „gazdaggá tenni” és a „mondta” sorrendjét az eredetihez képest. Ugyanakkor Janus jellemző gyakorlata, hogy az accusativus cum infinitivo vezérigéjét a mondat arany metszéspontjába, mintegy kétharmadához helyezi. Jelen esetben több elv is egyesülhet.

Ebben a darabban tehát a teljes átvételtől, annak átrendezésétől a sikerületlen szinonimákon, valamint a keresett és választékos másodlagos megoldásokon át a teljes elszakadásig és az egyedi, mesteri megalkotásáig jutunk el. Az apophthegma tulajdonképpen foglalatlan mindannak, ahogyan Janus Filelfo verziójához viszonyulni tudott.

Javítja Filelfo fordítását

Janus soha nem követi Filelfo hibáit. Ez arra is utal, amit most már nem kell bizonyítanunk, hogy valóban görög kódex(ek)ből dolgozott, nem pedig latin fordításból. Több darabot is láttunk már Filelfo hibátípusaiból. Van, amikor görög szövegének állapota felelős érte, de gyakran egyszerű figyelmetlenség, sietség állhat a háttérben. Arra is hoztunk korábban példát, hogy bár Janus és Filelfo máshogy fordítottak le egy szövegrészt, egyik sem volt helytelen, s a háttérben az eredeti mű problematikája húzódott meg.⁵⁸⁸ Az alábbiakban ugyancsak két, szövegkritikai háttérű félrefordítást/javítást demonstrálunk.

⁵⁸⁷ A zárást két creticusként is leírhatnánk, ám az tocheus utáni szóvég („esse”) akadályozza, hogy a creticus volta ténylegesen érződjék.

⁵⁸⁸ Lásd 87–90. o.

1. példa

„Anteas így írt Filipposnak: ‘te a makedónokat vezeted, akik emberek ellen szokták a harcot, én pedig a szkítákat, akik éhség és szomjúság ellen képesek küzdeni.’”

174E, Anteas/1

Janus 6r

Ἄντέας ἔγραφε πρὸς τὸν Φίλιππον ·
 σὺ μὲν ἄρχεις Μακεδόνων ·
 ἄνθρωποις μεμαθηκότων πολεμεῖν ·
 ἐγὼ δὲ Σκυθῶν ·
 οἳ καὶ λιμῶ καὶ δίψει μάχεσθαι δύνανται.

Anteas scribere solebat ad Philippum ·
 Tu quidem praees Macedonibus ·
 qui cum hominibus bellare sciunt ·
 At ego Scythis ·
qui et famem et sitim contra / decertare
 possunt.

Tagolás: G (149r) alapján. c (285v–286r) kihagyja az ἄνθρωποις-t innen: Μακεδόνων ἄνθρωποις μεμαθηκότων, ami a Σ család sajátossága,⁵⁸⁹ s ennek megfelelően itt nem is tagol; g (79v) megegyezik G-vel. A lipcsei kódex (L) alapvetően megegyezik G és g tagolásával, L² szúr be egy plusz tagolójelet (/).

Filelfo

Janus 6r

Anteas ad Philippum scribens ait.
 Tu quidem macedemonibus [!] ⁵⁹⁰ imperitas
 hominibus iis qui bellandi peritiam didi-
 cere. Ego autem Scythis :
qui adversus **famem et sitim** pugnare **pos-**
sunt.

Anteas scribere solebat ad Philippum ·
 Tu quidem praees Macedonibus ·
 qui cum hominibus bellare sciunt ·
 At ego Scythis ·
qui et famem et sitim contra / decertare
possunt.

Filelfo félrefordítása itt, hogy a dictum első felében az „emberek”-et a makedónokkal feleltette meg. Fordítása tehát így hangzik: „Anteas így írt Filipposnak: te a makedónokat vezeted, *olyan embereket, akik tudnak harcolni*, én pedig a szkítákat, akik éhség és szomjúság ellen képesek küzdeni.” A helyes változat: „te a makedónokat vezeted, *akik emberek ellen*

⁵⁸⁹ PLUTARCHUS 1971, 9.

⁵⁹⁰ Nyomtatási hiba lehet.

tudnak harcolni, én pedig a szkítákat, akik éhség és szomjúság ellen képesek küzdeni”. Filelfo fordítása indokolható, hiszen a görög kódexek túlnyomó részében, köztük az övében is a fordításának megfelelő szövegállapot található (Firenze, BML, Plut. 56.7, 3v). Azaz a Μακεδόνων ἀνθρώποις μεμαθηκότων helyett Μακεδόνων ἀνθρώπων μεμαθηκότων áll.⁵⁹¹ Sokkal inkább Janus helyes fordítása szorul magyarázatra. Ugyanis – amennyiben feltételezésünk helyes az általa használt görög szöveggel kapcsolatban – az ő kódexében (g-nek megfelelő változat) is ugyanaz a szövegváltozat volt, mint Filelfőében. Az ἀνθρώπων alakot ugyanis csak a Π család apográfjai korrigálták ἀνθρώποις-ra.⁵⁹² Természetesen ez akár mutathatna Janus szövege esetében e kódexcsoport felé. Ám jelen esetben figyelembe tudjuk venni a következő apophthegmát is (Anteas/2), amelyben szintén döntő szövegkritikai jelentőség található: az apophthegma második fele csak bizonyos kódexekben található meg, köztük Janus egykori változatában,⁵⁹³ miként fordítása bizonyítja. Ugyanakkor nincs átfedés e kódexek és azok között, amelyek ἀνθρώποις-ra javítják az ἀνθρώπων-t a most vizsgált apophthegmában. A megoldás az lehet, miként korábban jeleztük, hogy Janusnak volt egy Π-be tartozó szövegváltozata is. Persze az sem kizárható, hogy tartalom alapján korrigált, kikövetkeztethette a csattanót, ami egyébként e hibás szövegváltozatban teljesen elveszett.

A Filelfo és Janus fordítása közötti kapcsolatra utalhat, hogy Janus is mellékmondattá oldja a dictum első szakaszának participiumát (μεμαθηκότων), ami alapvetően nem az ő szokása, hanem sokkal inkább Filelfőé. (Talán a sorhosszúság megtartása volt az oka.)

Az apophthegma nyelvi megoldásaiból a dictum második felét érdemes kiemelni. Feltűnő a „famem et sitim contra” szép megformálása a „contra” szokatlan hátrahelyezésével. Nem kizárt, hogy a hátrahelyezés egyik oka ismét a metrum volt. Ugyanis a „qui et famem et sitim contra” tagolópontokkal határolt szakasz második fele és zárása⁵⁹⁴ határozottan choliambus vagy másik nevén skazon lezárására emlékeztet: – ∪ – ∪ – – –. Végül egy molossus és egy baccheus zárja az apophthegmát, amely Quintilianus szerint is tökéletes záróforma („decertare possunt” – – – ∪ – – [H2]).

⁵⁹¹ Ez a hely valamennyi kódexben romlott, az ἀνθρώπων alakot adja, csupán néhány kódex javítja. PLUTARCHUS 1971, 9.

⁵⁹² PLUTARCHUS 1971, 9.

⁵⁹³ UO.

⁵⁹⁴ A colonhatárt L² jelzi.

2. példa

Más kontextusban szó esett már arról a szöveghelyről, amely elvezetett Filelfo forráskódexéhez. A hely a kódexben romlott volt, Plut. 56.7 – lévén G apográfja – átvette annak lacunáját az adott helyen. Bár a kérdéses ponton a margón megtalálható volt a lacuna pótlása, Filelfo nem vette ezt figyelembe. Valószínűleg azért, mert eleve félreértette a szöveget, és így már nem volt adaptálható a kiegészítés.⁵⁹⁵ (A kurzívált rész nem szerepelt a főszövegben, hanem csak a margón, betoldásként; a tagolás Plut. 56.7, 2v tagolását követi [▪].)

„Ő volt az, aki a hadvezéri kötelességeik ellen vétők esetében elsőként rendelte el azt a büntetést, hogy testük megvesszőzése és fejük megtépése helyett levetett köpenyüket vesszőzzék meg, és letett fejdíszüket tépdessék meg.”

173D, Artoxerxés/3

Janus

Πρῶτος δὲ τοῦς ἀμαρτάνουσι ▪ τῶν
ἡγεμονικῶν · τιμωρίαν ἔταξεν ·
ἀντὶ τοῦ τὸ σῶμα μαστιγοῦσθαι καὶ τὴν
κεφαλὴν ἀποτίλλεσθαι μαστιγοῦσθαι μὲν
ἀποδυσσάμενων ▪ τὰ ἰμάτια · τίλλεσθαι δὲ
τὴν τιάραν ἀποθεμένων.

Primus deliquentibus ducibus poenam
constituit ·
pro corporis verberatione paludamenta eo-
rum exuta pulsari · pro capitis vellicatione
tiaram depositam carpi.

Filelfo fordítása a következő:

Primus etiam iis supplicium statuit: qui circa imperii disciplinam deliquissent, ut pro cecidendo corpore exuti vestibus cederentur, depositaque tiara vellerentur.

Filelfo fordítása megközelítőleg így hangzik magyarul:

„Elsőként szabta ki azokra is a büntetést, akik a hadvezéri fegyelem ellen vétettek, hogy testük megvesszőzése helyett ruhájukat levetve vesszőzzék meg őket, és a tiarájuk letétele után tépjék meg őket.”

Filelfo tulajdonképpen „súlyosbította” a büntetést, úgy tekintve, hogy most már mezítelenül, ruhájuk és tiarájuk levétele után korbácsolják és tépik meg a bűnösöket. Értelmezésében

⁵⁹⁵ Lásd 97–100. o.

továbbra is a személy/ek az alany/ok, nem pedig a ruha és a tiara, vele/velük történnek a dolgok. A rekonstruált szöveg ismeretében ez nyilvánvalóan félrefordítás. Említettük azonban, hogy a hely romlott, s alapvetően ez vezethette félre Filelfót. Megoldását végső soron azonban ez sem magyarázza, hiszen a hely grammatikai alapszerkezete a kihagyások után sem változott. Csupán arra gondolhatunk, hogy Filelfo a két genitivusban álló participiumot genitivus absolutusként fogta fel, tévesen, hiszen a rövidített mellékmondat alanya előfordul a főmondatban is.

Mindazonáltal Filelfo is törekedett arra, hogy a grammatikai allúzió jegyében hűséges maradjon a forrásnyelv grammatikai megoldásaihoz, amennyiben rövidítőszerkezeteket használt, ha nem is ugyanazokat (gerundivumos szerkezet, participium coniunctum, ablativus absolutus), mint amelyeket a görög eredeti. Janus közelebb marad az eredetihez azért, hogy megőrizze kettőt az ott megtalálható négy accusativus cum infinitivóból. A harmadik és negyedik görög accusativus cum infinitivóban található, genitivus absolutusként is értelmezhető genitivusokat (ἀποδυσσάμενων, ἀποθεμένων) – ismét a grammatikai allúzió jegyében – Janus az „eorum” birtokos esetben álló személyes névmás használatával őrzi, míg Filelfo participium coniunctummá és ablativus absolutusszá alakítja azokat.

Ami a verselést illeti, egyetlen pontot emelnénk ki Janus megoldásai közül: a test megvesszőzését jelentő kifejezésben („pro corporis verberatione”) a „corporis” egyetlen creticus (– ◡ –), amely versláb – volt róla szó – akkor érvényesül a legjobban, ha vége szóvéggel esik egybe, mint a jelen esetben is. Mind ez a megoldás, mind pedig a pörgő „r”-ek és a kemény „p”-k a kifejezésben érzékletesen idézik meg a tartalmat.

Teljesen szakít Filelfo változatával

Teljes mondat contra blokkok

Az alábbi példa azon ritka darabok közé tartozik, amelyek esetében Janus és Filelfo változata valóban különbözik egymástól. Mindkét fordítás jó és elegáns, s most Filelfo is ügyel a szép elrendezésre és hangzásra. Janusé ugyanakkor egészen különleges ritmikusságról tesz tanúbizonyságot.

„Amikor [Alexandros] anyja levelét olvasta, amely titkos vádak és rágalmakat tartalmazott Antipatros ellen, Héphaistión is, amint szokta, vele együtt olvasta, s ő nem akadályozta meg.

Miután befejezték az olvasást, [Alexandros] gyűrűjét lehúзва lepecsételte [Héphaistión] száját.”

Alexandros/14

Janus 12v

Ἐπιστολὴν δὲ παρὰ τῆς μητρὸς
ἀναγνώσκων⁵⁹⁶ · αἰτίας ἀπορρήτους κατ’
Ἀντιπάτρον καὶ⁵⁹⁷ διαβολὰς ἔχουσαν ●◆
ἅμα τοῦ Ἡφαιστίωνος ὥσπερ εἰώθει
συναναγινώσκοντος ·
οὐκ ἐκώλυσεν ·
ὡς δ’ ἀνέγνω ●◆ τὸν δακτύλιον
ἀφελόμενος τὸν ἑαυτοῦ ·
τῷ στόματι τῷ ἐκείνου · τὴν σφραγίδα
ἐπέθηκεν.

Epistolam matris legens ·
conquestus arcanos * et **calumnias** adversus
Antipatrum **continentem** ●◆
cum una ut solebat legeret Hephaestion ·
non prohibuit ·
sed perlectis litteris anulum sibi ipsi
detraxit ·
et os illius obsignavit.

Tagolás: G (153v) alapján; c (289v) G-hez képest két plusz helyen tagol (●); g (83v–84r) G-hez képest két plusz helyen tagol (◆), amelyek megegyeznek c plusz tagolásával ἔχουσαν · ἅμα, ἀνέγνω · τὸν, illetőleg egy helyen, ahol a többi kódex tagolása egyezik, nem tagol: ἐκείνου · τὴν. A lipcsei kódex (L) követi c és g első plusz tagolópontját („continentem · cum”), a másodikat azonban nem, illetve alkalmaz egy plusz tagolást (*).

Filelfo 10v

Janus 12v

Epistolam vero quae a matre ad eum data
secretas accusationes in Antipatrum atque
calumnias contineret dum una cum Hep-
hestione veluti consueverat lectitaret: illum
non ammovit :
Sed cum legisset sui quem eduxerat anuli
illius ori palam apposuit.

Epistolam matris legens ·
conquestus arcanos · et **calumnias** adver-
sus Antipatrum **continentem** ·
cum una ut solebat legeret Hephaestion ·
non prohibuit⁵⁹⁸ ·
sed perlectis litteris⁵⁹⁹ anulum sibi ipsi
detraxit ·

⁵⁹⁶ Elveti G (153v) és apográfja, Plut. 56.7 (9v), tehát Filelfo feltételezett szövege is. Ám Filelfónál ezek az elvetett szavak megtalálhatók. Fel kell tételeznünk tehát, hogy más szövegeket is figyelembe vett.

⁵⁹⁷ Elveti G (153v) és apográfja, Plut. 56.7 (9v). Lásd az előző jegyzetet.

⁵⁹⁸ Ugyanez Cassarinónál (112v)!

⁵⁹⁹ Cassarinónál: „qua perlecta” (112v).

et os illius obsignavit.

Az apophthegma az eredeti változatban rövidítészerkezetek hierarchikus felépítményéből áll. Latin fordítása nem volt egyszerű feladat. Miként említettük, mind Filelfoé, mind pedig Janusé jó és igényes fordítás (Janusé ismét feltűnően tömör). S most kettejük munkamódszerének alapvető különbségét is megfigyelhetjük. Láttuk, hogy noha Filelfo is közel maradt az eredetihez, s colonról colonra haladt fordítása során, szemei előtt mégis inkább az egész mondat lebegett, az eredeti colonhatárok többnyire elmosódtak, s nagyobb módosításokat, szórendváltásokat is elképzelhetőnek tartott. Ebből az apophthegmából is kiviláglik, hogy a hangsúlyt a szépen szerveződő, számos tagmondatból álló körmondat csiszolt létrehozására fektette. Janus viszont blokkok szerint haladt. E blokkok elsősorban a tagolópontok által határolt commák és colonok voltak, ám hosszabb colonok esetében azokon belül is kisebb, szintaktikai/metrikai/hangzásbeli blokkokat képezett. (E módszer szükségeltett ahhoz, hogy meg tudjon felelni egyik vezérelvének, az eredeti szórend és szintaxis követésének.) S e kidolgozott blokkokból épült fel, állt össze aztán az egész mondat. Két alapvetően eltérő megközelítés ez.

Janusnál a blokkyszerűség most a ritmus szintjén is megjelenik. A kezdés az első tagolópontig két szabályos jambikus metrumot tesz ki („Epistolam matris legens”) ütemes, szép felütésként, a szöveg ezt követően is határozottan ritmikus:

Epistolam matris legens · conquestus arcanos · et calumnias adversus Antipatrum

⊖ – ⊖ – – – ⊖ – [H1] – – ⊖ – – – [H3] – ⊖ – ⊖ – – – ⊖ – ⊖ – –

continentem · cum una ut solebat legeret Hephaestion · non prohibuit · sed perlectis litteris

– ⊖ – – [H2] ⊖ – – – ⊖ – – ⊖ ⊖ ⊖ – – ⊖ – [H1] – ⊖ ⊖ ⊖ – – – – – – – ⊖ –

anulum sibi ipsi detraxit · et os illius obsignavit. (12v)

– ⊖ – ⊖ ⊖ – – – – – ⊖ – – – ⊖ – – – –

A rövid és hosszú szótagok rendje, valamint a szóhatárok kölesönhatásaként⁶⁰⁰ jellegzetes verslábak tűnnek elő, így például két hypodochmius a harmadik egységben (– ⊖ – ⊖ –) vagy az „Antipatrum”⁶⁰¹ / „continentem” / „ut solebat” megegyező longum + baccheusai (– ⊖ –

⁶⁰⁰ A ritmikus próza képződésében a szóhatárok – mintegy cezúraként / diairesisként – meghatározó szerepet játszanak. Vö. HOFMANN–SZANTYR 1972, 716.

⁶⁰¹ Az „Antipatrum” érdekes szerepben van: a hypodochmius részeként indul, majd a folytatás, a rákövetkező longum + baccheus („continentem”) fényében „átlényegül”, s fölerősödik saját, ezzel teljesen megegyező ritmusa (– ⊖ – –).

–). A formula a 2-es típusú ritmikus clausula, amely a harmadik egységben így duplán jelentkezik, majd újra visszatér a következőben. Ezek metrikus blokkok önmagukban is nagyfokú ritmikusságot kölcsönöznek a szövegnek. Ám a dallamos szakaszok után az apophthegma – valójában chria – közepén egyfajta „rövidre vágás” vette át a szerepet: a „non prohibuit” erős váltás, s ezen a rákövetkező hosszabb colon sem változtat, majd hasonlóan rövid, a tartalomban szereplő lepecsételés mozzanatát jól kifejező egység zárja a történetet. E három utolsó egységet homioiptotonok („-it”) is összetartják, s a három ige a zárásokban olyannyira domináns, hogy ez a második rész „el is veszíti” a hagyományos értelemben vett, metrumokon alapuló ritmusát.

Filelvo szövege hiányos

A következő apophthegma csak részben állt Janus rendelkezésére Filelfo fordításában, az itáliai humanista görög szövege ugyanis nem tartalmazta az apophthegma második felét, s így le sem fordíthatta. Ám az apophthegma első felében is figyelemre méltó eltérést láthatunk kettejük verziója között. Nem csupán a szóválasztás terén, hanem a fentebb megfogalmazott elv jegyében is: míg Janus blokkonként halad, addig Filelfo az egész mondatot szem előtt tartva komponál.

„Csutakolva lovát megkérdezte Filippus követeitől, hogy Filippus szokta-e ezt tenni. Miután ők azt válaszolták, hogy nem, így szólt: ‘és akkor hogyan képes háborút indítani ellenem?’”

174E, Antea/2

Τοὺς δὲ πρέσβεις τοῦ Φιλίππου

ψήγων τὸν ἵππον ♦

ἠρώτησεν ·

εἰ τοῦτο ποιεῖ Φίλιππος ·

τῶν δ' εἰπόντων ·

οὐ ·

καὶ πῶς δύνатаί φησι πόλεμον ἄρασθαι

κατ' ἐμοῦ;

Janus 6r

Legatos Philippi *

equum defricans·

rogavit ·

nunquid idem ageret Philippus ·

quibus negantibus ·

et quomodo inquit bellum suscipere potest

contra me?

Tagolás: G (149r) – nem tartalmazza a kurzívval szedett részt; c (286r), g (79v–80r) nem tagol: εἰπόντων · οὔ, egy plusz tagolás (◆). A lipcsei kódex most leginkább g-vel tart, illetőleg betesz egy plusz tagolópontot (*). (g-ben megtalálható a kurzívált szöveg.)⁶⁰²

Filelfo	Janus 6r
Idem cum equum pecteret :	Legatos Philippi ·
Philippi legatos	equum defricans·
interrogavit :	rogavit ·
num hoc Philippus faceret. ⁶⁰³	nunquid idem ageret Philippus ·
	quibus negantibus ·
	et quomodo inquit bellum suscipere potest contra me?

Az apophthegma második felében hiányzik a filelfoi „szubsztrátum”. Ám váratlanul előtérbe kerül Antonio Cassarióné:

Antonio Cassarino 105v	Janus 6r
Legatos Philippi	Legatos Philippi ·
dum equum <i>fricaret</i> et tergeret .	equum defricans·
interrogavit .	rogavit ·
num Philippus hoc <i>ageret</i> .	nunquid idem <i>ageret</i> Philippus ·
<i>Negantibus</i> autem <i>illis</i> .	<i>quibus negantibus</i> ·
vel quonam pacto <i>bellum gerere contra me</i>	et quomodo inquit <i>bellum suscipere</i> potest
hic poterit.	<i>contra me?</i>

Janus alkotásmódja azonban nem különbözik az eddigiektől: a genitivus absolutust (τῶν δ’ εἰπόντων) a grammatikai allúzió jegyében ablativus absolutusszal adja vissza, sőt, tömörít azzal, hogy a makedónok tagadó válaszát (οὔ) és a „mondást” egy igével, a „nego”-val fejezi ki („quibus negantibus”)⁶⁰⁴ – bár lehetséges, hogy ezt az ötletes megoldást Cassarinótól kölcsönzi; a záró függő kérdés elrendezése is sajátosan janusi – s ebben nem követi az eredetit,

⁶⁰² Lásd 74. (292. j.), 100. o.

⁶⁰³ Az apophthegma csattanóját rendkívül kevés kódex tartalmazza (vö. PLUTARCHUS 1971, 9), így Filelfoé sem. Janus azonban olyan szöveget használt, amelyben ez megtalálható volt. Lásd a *Janus által a fordításhoz használt görög szöveg és a g kódex* című fejezetet!

⁶⁰⁴ Ezzel viszont elveszíti az οὔ és az ἐμοῦ rímelését.

csak az elvet –, hiszen a ragozott igét („potest”) a mellékmondat aranymetszéspontjára helyezi.

Ha újfent adaptál is, apró változtatásokkal az átvett elemeket is szépen hangzóvá, ritmikussá tudja tenni, a tagolópontok közé zárt egységek harmonikusak, csiszoltak önmagukban és egymáshoz való viszonyukban. Az első egység baccheusszal zárul (H2). A „rogavit” mint önálló egység önmagában egy baccheust (⊖ – –) alkot, amelyet esztétikusan készít elő a lassító hatást adó szóköz – egyben tagolópont – s az előtte álló creticus („defricans” – ⊖ –). S a következő clausula is baccheusszal végződik (Philippus – ⊖ – – [H2]). Feltűnőek a tagolópontok közé fogott ablativus absolutus („quibus negantibus”) jambusai is (H4 – hypodochmius), ami arra példa, hogy miként tudja a ritmus a szintaktikai egységeket lehatárolni, egységszerűségüket erősíteni.

„Strófák”

Az alábbi példa rendkívüliségét az adja, hogy Janus fordításában az első tagolópontig tartó első egység bizonyos értelemben egy strófát tesz ki. Janusra jellemző, hogy az apophthegma elejét és végét kidolgozza a ritmus és a szép hangzás tekintetében, ám a ritmikuságnak ez a mértéke még nála is ritka. E poétikai megoldások egyben rendkívüli tömörséget is eredményeznek.

„Miután Harpalos rokona és familiárisa, Kratétos érdekében, akit jogtalanságok miatt perbe fogtak, azt kérte, hogy az fizesse meg a pénzbüntetést, és ejtsék az ügyet, hogy ne becsméljék őt, [Philippos] így szólt: ‘jobb, ha róla mondanak rosszat, mintha rólunk miatta’.”

Philippos/26

Ἐπεὶ δὲ Ἄρπαλος ὑπὲρ συγγενοῦς καὶ
οἰκείου Κράτητος • ἀδικημάτων δίκην
ἔχοντος •

ἠξίου τὴν ζημίαν εἰσενεγκεῖν •
ἀφεθῆναι δὲ τῆς κρίσεως •

ἵνα μὴ λοιδορηθῆ •

‘βέλτιον ἐστὶν’ εἶπε ‘τοῦτον αὐτὸν •
ἢ ἡμᾶς διὰ τοῦτον κακῶς ἀκούειν’.

Janus 11r

Cum Harpalus pro cognato et familiari suo
Cratete iniuriarum reo

intercederet •

ut is multa persoluta iudicio missus fieret •
ne infamaretur •

praestat inquit hunc ipsum •

quam nos propter eum male audire.

Tagolás: L alapvetően G tagolását követi (152v),⁶⁰⁵ egy helyen azonban c tagolásával tart (●); c csupán az apophthegma elejét tagolja két plusz tagolóponttal (288v), nála G utolsó két tagolópontja hiányzik; g-ben (82v) csak két tagolópont van: εἰσενεγκεῖν · ἀφεθῆναι, λοιδορηθῆ · βέλτιον.

Az első egységben belül olyan erős a homoioteleutonok vagy homioptotonok ritmizáló hatása, hogy az mintegy strófaként is rendezhető, melynek első három sora csaknem azonos szótagszámú (8+8+9 szótag), a negyedik pedig az antik strófák szokásaként zárja az egységet.

Cum Harpalus pro cognato

– – ∪ – ∪ – – –

et familiari suo

– ∪∪∪ – – ∪ –

Cratete iniuriarum reo

∪ – ∪ – – ∪ – – ∪ –

intercederet ·

– – – ∪ –

Figyelemre méltó, hogy az utolsó három sor metrikailag is egyformán zárul, egy longum, egy breve és egy longum, tehát ha úgy tetszik, egy-egy creticus zárja a sorokat. Sőt, az utolsó előtti sort a kezdő szótag után három creticus alkotja.

Talán ezt a formát létrehozandó történt, hogy az apophthegma első felében Janus nem veszi át a tagolópontokat a görög eredetiből, pedig kettő is található a görög szövegekben (egy a Γ-kódexekben, egy pedig c-ben), és az általa beszúrt első tagolópont sem egyezik meg egyikkel sem a görög változatok által felkínált lehetőségek közül.

Az apophthegmában dallamosság és ritmus szempontjából figyelemre méltó a második egységben az egy molossusból és egy baccheusból álló „multa persoluta” ablativus absolutusa, amelyben alliterációt, homioptotonból fakadó rímelést, szótagszámnövekedésből fakadó fokozást figyelhetünk meg.

⁶⁰⁵ A legelső tagolópont L-ben a szövegátalakítás miatt esik máshova: Janus ugyanis az eredeti duplázott acc. c. inf. helyett egy „ut”-os mellékmondatot alkotott, s az egyik acc. c. inf.-et abl. abs.-ként abban helyezte el. A tagolópont előtt pedig megszüntette a rövidítészerkezetet, s egy főnévvel helyettesítette azt („reo”).

Egy következő apophthegmában Janus még ennél is tovább megy. Ebben az esetben a teljes latin szöveget két „strófabá” rendezhetjük:

„Amikor egy szegény öregasszony azt kérte tőle, hogy ő maga bírálja el az ügyét, s ezzel újra és újra zaklatta őt, [Philippos] azt válaszolta, hogy nincs ideje. Erre az öregasszony felkiáltott: ‘akkor ne is uralkodj!’ Elcsodálkozva a kijelentésen nem csupán az asszonyt, hanem másokat is nyomban meghallgatott.”

Philippos/32	Janus
Πρεσβύτιδος δὲ πενιχρᾶς ἀξιούσης ἐπ’ αὐτοῦ κριθῆναι καὶ πολλάκις ἐνοχλοῦσης ·	Anicula tenui supplicante · ut causam suam ipse cognosceret · ac saepius interpellante, negaret vacare se,
ἢ δὲ πρεσβῦτις ἐγκραγοῦσα · ‘καὶ μὴ βασίλευε’ εἶπεν, · ὁ δὲ θαυμάσας τὸ ῥηθὲν · οὐ μόνον ἐκείνης · ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων εὐθὺς διήκουσεν.	Inclamavit illa · Ergo nec regna Admiratus dictum · non hanc tantum · sed et omnes confestim auscultavit. ⁶⁰⁶

A fordítás tagolása alapvetően megegyezik a görög kódexekével, a különbség csupán annyi, hogy az első, hosszú, a görögben tagolatlan egységben Janus két további, saját tagolópontot is elhelyezett. Fordításában a tagolópontok által létrehozott egységek „sorvégei” rímelnék.⁶⁰⁷ A költő valószínűleg a görög eredeti nyomán formálta így saját fordítását, hiszen hasonló

⁶⁰⁶ Filelfo változata (félkövérrel, amelyek Janus változatában is megtalálhatók): „Anus vero pauperula cum rogaret ut **suam causam** iudicaret essetque **saepe** importunior: Philippus ait otiosum se non esse. Tunc anus vociferans inquit. At regem te noli. Ille autem verbum **admiratus** non illam modo sed alios quoque continuo audivit.” (9v) Cassarino fordítása (félkövérrel, ami Janusnál is): „**Anicula** quaedam pauperula rogabat ut causam suam cognosceret. importuniusque ac molestius **interpellabat**. dicente illo ocium sibi non adesse. Regnum inquit igitur deponito. Ille **dicti** admiratione commotus non illam modo, sed caeteros **confestim** audivit.” (11r) A három verzió összehasonlításával most nagyon jól látszik, hogy mi Janus sajátja a fordításban, hogy miként alkot poétikailag egészen újat még akkor is, ha átvett elemekkel dolgozik.

⁶⁰⁷ Az első egységen belül is van egy rímpár („supplicante” – „ipse”), amellyel Janus voltaképpen a görögben található ἀξιούσης és ἐνοχλοῦσης rímelését idézi meg.

rímeket találunk az egyes egységek végén abban is. A sorvégi rímelés és az egyenlő hosszúságú colonok és commák, voltaképpen az egész apophthegma lüktetése, ritmusa egészen különleges módon ezúttal a középkori vágánsköltészet, a *Carmina Burana* verseinek bizonyos elemeire emlékeztet. Ehhez természetesen a hosszú és rövid szótagok elrendezése is hozzájárul. A „sorok” végén Janusnál például minden esetben két hosszú szótag található, ami lelassítja az egységeket, s ezáltal is erősíti a verssorokra osztottság érzetét.

Ez a ritmus nem okvetlenül hatja át teljesen az apophthegmát, van, ahol csak egy-egy részletét szervezi. Például az Alexandrosról szóló 7. apophthegmában.

„[Alexandros] megparancsolta a kincstárnoknak, hogy Anaxarchosnak, a filozófusnak adjon annyit, amennyit kér. Amikor a kincstárnok azt mondta, *hogy 100 talantont kér*, így szólt: ‘jól teszi, hiszen tudja, hogy olyan barátja van, aki képes, és akar is ennyit ajándékozni neki’.

... ὡς ἑκατὸν αἰτεῖ τάλαντα ...

Janus fordításában:

... poscere illum talenta centum ...

A fentiek analógiájára így is rendezhetjük a kérdéses rövidített tagmondatot:

poscere illum

– ∪ ∪ – –

talenta centum

∪ – ∪ – –

Mindkét egységet 5–5 szótag alkotja, azon belül egy-egy három- és egy-egy kétszótagú szó található, végük pedig rímel (-um). Feltűnő, hogy Janus szokásával ellentétben itt teljesen átrendezte a görög eredeti szórendjét. Ezt valószínűleg azért tette, hogy elérje a bemutatott állapotot.

Szóhasználat

Miként már szó volt róla, a plutarchosi apophthegma műfajának egyik jellegzetesége a szókincs egyszerűsége. A rövid történetekben elsősorban az alapszókinccsel találkozunk, s nem figyelhető meg bennük az a törekvés, hogy a szöveg ereje a szavak árnyalatai, intenzitása, képisége révén is növekedjék. Feltűnő, hogy nem, vagy alig találhatók benne melléknevek. Ez talán a lakonikus jelleggel jár együtt, s azzal, hogy a hangsúly kivált a tartalmi összetevőkön, a csattanón és az általa keltett hatáson van. Ez, miként eddig is láttuk, nem jelenti azt, hogy a műfajból hiányzik az elocutio, csupán annyit, hogy azt sajátos nyelvi eszközök teremtik meg. Elképzelhető, hogy a lexikális csupaszság ösztönözte a költő Janust arra, hogy szóválasztásaival színesítse valamelyest a rövid történetekben leírt eseményeket, mondásokat. Eljárása akár egyfajta stíluskorrekció is lehet: a más tekintetben magas szinten polírozott szöveget e téren sem kívánta kidolgozatlanul hagyni. Természetesen ez csak feltételezés, ám tény, hogy apophthegmái változatos lexikális attitűdöt mutatnak. Megfigyelhettük már költői vagy tematikus, esetleg korszakra jellemző szóválasztásait. Egyben tapasztalhattuk, hogy poétikai szempontjai, mindenekelőtt a concinnitasbeliek minden mást felülmúlnak, szóválasztásai háttérben is nagyon sokszor ezek húzódnak meg. Kétségtelen, hogy eljárás módjával Janus ellép az eredeti stíluszintjéről.

Keresettség – ritka szavak

Speciális ok és erre készítő intenció volt a Filelfo szövegével való versengés, a „más”, a „saját” létrehozásának szándéka. Janus törekszik arra, hogy, ahol tud, szinonímákat találjon az ő változataira, ám választásai sokszor keresettebbek, ritkábbak, mint az elsődleges, Filelfo által felhasznált s az eredeti lexikális egyszerűségéhez inkább illeszkedő szókincsrétég. Az alábbi apophthegma szemlélteti Janus Filelfo szövegéhez való kétféle viszonyulását a szóválasztás szempontjából. A mondat háromnegyedében a költő átveszi Filelfo szókincsét, s csak két ponton helyettesíti választásait más szavakkal. Az utolsó egységben azonban elszakad tőle.

„[Alexandros] a granikosi csata előtt arra kérte a makedónokat, hogy bőségesen vacsorázzanak, és mindent hozzanak elő mint akik holnap már az ellenségét fogják enni.”

Alexandros/5

Janus 11v

Μέλλων δὲ τὴν ἐπὶ Γρανίκῳ μάχην
μάχεσθαι ♦

παρεκάλει τοὺς Μακεδόνας ἀφθόνως
δειπνεῖν ●♦

καὶ πάντα φέρειν εἰς μέσον ·

ὥς αὔριον δειπνήσοντας ● τὰ τῶν
πολεμίων.

Pugnaturus *pugnam* ad Granicum ·

hortabatur Macedonas coenarent

opipare ··

et **ferrent omnia in medium** ·

tanquam die crastini hostilia depransuri.

Tagolás: Az apophthegma mind G-ben (153r), mind c-ben (289r) hiányos, vizsgált kódexek közül egyedül g teljes (lásd 104. oldal); mind c-ben (●), mind g-ben plusz két tagolás (♦). A lipcsei kódex tagolása teljes egészében g tagolásának felel meg.

Filelfo 10r

Janus 11v

Item cum Granici proelium **pugnaturus**
esset **macedonas hortabatur** affatim **co-**
enarent ac **omnia in medium ferrent:**
proinde ut ex hostium rebus postridie coe-
naturi.

Pugnaturus *pugnam* ad Granicum ·

hortabatur Macedonas, coenarent

opipare · et **ferrent omnia in medium** ·

tanquam die crastini hostilia depransuri.

A két fordítás megegyező szavait félkövérrel jelöltük, Janus saját választásait pedig kurzíváltuk. Jól látható a nagyfokú egyezés Filelfo és Janus szókinccse között. A költő bevett módszereivel azonban a kölcsönzött részben is átalakítja a mondat grammatikai stuktúráját, s legfőbb célja az eredeti minél hűségesebb visszaadása a megformálás minden terén. Filelfo szokásához híven mellékmondattal oldja a participium coniunctumot (Μέλλων – „Item cum”), Janus azonban visszatér a rövidítés szerkezet használatához („Pugnaturus”). A jelentős mennyiségű szóátvétel ellenére a „csata” szót – látszólag indokolatlanul – újrafordítja, így lesz Filelfo „poena”-jából Janusnál „pugna”. A magyarázat erre nyilvánvaló, a görög μάχην μάχεσθαι („harcot harcolni”) fordulatot, az azonos tőből származó főnév és ige kapcsolatát s az általuk okozott hangzásbeli nyelvi effektusokat kívánja a leghűségesebben visszaadni (figura etymologica). Azzal, hogy a tárgyesetet – „pugnam” – közvetlenül a participium után helyezi, s nem a Granikos folyó említése után, miként a görög eredetiben is áll, Janus az alakzat hatását fokozza.

A következő részben („hortabatur *Macedonas coenarent opipare et ferrent omnia in medium*”) valószínűleg a jólhangzás miatt módosíthatott a görög eredeti szórendjén. (Filelfo követésére utalhat az asyndeton a célzatos tárgyi mellékmondat elején („hortabatur ..., coenarent ... ferrent”), ami Janusra egyébként egyáltalán nem jellemző, annál inkább Filelfóra.) A három ragozott ige egy-egy szó közbevetésével, ritmikusan követi egymást. A második colonon belüli második blokk és a következő colon felépítése hasonlóvá vált („coenarent opipare” ige – adverbium; „ferrent omnia” ige – tárgy), s az „in medium” arányos bővítésként, formai fokozásként hat. Ebben a részben is kicserél egy szót, az „affatim”, „bőségesen” helyett az „opipare”-t használja szinonimaként. Ez a szó már a keresett, ritkább szókincs említett körébe tartozik. Ám jelentésében pontosan illeszkedik a tárgyhöz, ugyanis a melléknév kifejezetten ételekre és étkezésre is használatos.⁶⁰⁸

Az utolsó egységben azonban, amelyet tagolópont is elkülönít, Janus teljesen más fordítást ad, mint az itáliai humanista, bár a participium („depransuri”) nála is a mondat végén kap helyet. Kerüli a szóismétlést, pedig az eredeti él vele. Míg Filelfo kétszer használja a „coenare” igét – a két *δειπνέω*-nak megfelelően –, addig Janus két különböző szót használ: az első alkalommal marad a „coeno”-nál, a mondat végén pedig különleges igét választ, a „deprandeo”-t. A TLL-ben ez az ige nem lelhető fel, csupán a „deprans” („éhes”) melléknév.⁶⁰⁹ A magyarországi középkori latinság szótára is csak ezt a helyet ismeri hozzá.⁶¹⁰ Rendkívül ritka szóval van tehát dolgunk, amelynek előfordulása nem dokumentált (legalábbis az elérhető segédletek szerint nem). A melléknévi forma Naevius általi használata ugyanakkor az archaikus költészetet idézi meg, s ez váratlanul összekapcsolja a szót az „opipare” („bőségesen”) adverbiummal – illetőleg annak melléknévi formájával –, amely pedig igen sokszor fordul elő Plautusnál.⁶¹¹ Janus tehát az archaikus római komédia levegőjét kelti életre e két szóval. S az „opipare” szerepe itt még csak nem is zárul le. Jellemző módon a másik szerző, aki sokat használja az „opiparus” szót, az archaizmusokat és ritka szavakat különösen kedvelő Apuleius.⁶¹² Távoli vonatkozás, de megemlítendő, hogy

⁶⁰⁸ Pl. PLAUT. *Mil.* 107; APUL. *met.* 1, 24, 4 „piscatum”; 6, 19, 4 „prandium” (7, 11, 1–9, 33, 3); 10, 13, 6 „cenas”.

⁶⁰⁹ A TLL (s. v. „deprans”) a melléknév előfordulására egy Naevius-komédiatörredéket hoz (20): „deprandi autem leoni obdas oreas” („éhes oroszlánra vess zabolát”). Hasonlóképpen nem található meg a „deprandeo” ige a DU CANGE-ban. A FORCELLINI ugyane Naevius-hely alapján „deprandis, -e” formában adja meg a melléknévet (s. v.).

⁶¹⁰ LLMAeH, s. v. „deprandeo” (SZOVÁK Kornél).

⁶¹¹ PLAUT. *Bacch.* 3, 1, 6 („instructa domus opime et opipare”); *Capt.* 769; *Persa* 549; *Poen.* 132.

⁶¹² Pl. APUL. *met.* 2, 19, 1; 5, 15, 5; *Socr.* 22, 10.

Apuleius a császárkori latin prózában az a szerző, aki a legnagyobb mértékben ügyel szövegek zeneiségére, zengésére, rímelésére, ritmikus clausuláira,⁶¹³ s időben is csak kicsit későbbi, mint Plutarchos. Mindkettőjük alkotásai a második szofisztika szellemiségébe ágyazódnak. Ilyen szempontból is illeszkedik tehát Janus szóválasztása a fordítandó műhöz.

Hasonlóképpen ritka és archaikus a „holnap” szóra a „die crastini” fordulat használata. (Egészen más, mint Filelfo „postridie”-je, amely egyébként tökéletesen megfelel a görög αὔριον-nak.) A kifejezés történetéről, helyességéről, eleganciájáról Gellius értekezik a *Noctes Atticae*-ben (X, 24). Eszerint az ő korában már régóta nem így használták, hanem „die crastino” formában, ám Gellius rámutat, hogy Cicero idején, vagy még inkább őt megelőzően az „-i”-s változat bevett forma volt (az „-e”-s mellett, például „diequinte” vagy „diequinti”).⁶¹⁴ Cato úgy ír róla mint olyan grammatikai formáról, amelyet a régiek használtak.⁶¹⁵ S a kifejezés Plautusnál is dokumentált.⁶¹⁶ Janus tehát archaikus latin szavak csokrát gyűjti ebben az apophthegmában össze. Kétségtelen, hogy a történések, amelyekről az apophthegma szól, olyan korszakban játszódnak, amelyek egybeesnek a latin nyelv archaikus korával. Ilyen értelemben jól illik a tartalomhoz a szóválasztás. S azt se feledjük, hogy a „crastini” és a „depransuri” „-i” végződése szépen rímel egymásra.

Végül az „ellenség dolgai/élelme” kifejezésre ugyancsak ritkább megoldást választott a költő. A „hostilia” többes szám semlegesnemű, főnevet helyettesítő alakot minden bizonnyal a görög πολέμιος melléknév ihlette – ez többes szám hímnemben ellenséget jelent –, ám míg a görögben az „ellenség” szó birtokos esetben áll, és valóban birtokost fejez ki, hiszen ott áll mellette a τῶν, addig Janusnál a „hostilia” önállóan értendő az ellenség dolgaira, sőt, elsősorban zsákmányt jelent. A szó viszonylag ritkán használatos ebben az értelemben.⁶¹⁷ Janus „zsákmány” szava intenzívebb, mint akár a görög eredeti, akár Filelfo semleges fordulata, aki pontosan követi a görögöt a maga „ex hostium rebus” („az ellenség dolgaiból”) fordításával. Jól érzékelhető tehát, hogy az apophthegma második felében, ahol elszakad

⁶¹³ ALBRECHT 2004, II, 1175; NORDEN, 600–605; POLHEIM 1925, 206.

⁶¹⁴ Gellius példákat hoz a forma használatára. Elmondja, hogy Augustus is ezt használta leveleiben, illetőleg a *Compitalia* kezdetét a praetor ünnepélyesen hasonló fordulattal jelentette be. Majd hangsúlyozza, hogy nemcsak a nép beszélt így, hanem mindenki („omnis vetustas”). Arról, hogy Janus Gelliust fordításai során lexikográfiaileg messzemenően figyelembe vette, maga tanúskodik a *De negotiositate*-fordítás előszavában. Lásd erről bővebben: HORVÁTH 2001.

⁶¹⁵ CATO orat. 79: „die proximi hoc’ dicit, sed ea declinatione a veteribus et ’crastini’ et ’pristini’ dictum est.” (TLL, s. v. „pristinus”).

⁶¹⁶ PLAUT. Mostell. 881. — Közimsert, hogy Plautus kiemelt szerző volt a humanista oktatásban. Battista Guarino *De ordinéje* tájékoztat arról, hogy ez a ferrarai iskolában is így volt: „Plautus non ad sales modo qui vitae sunt ornamento, sed ad eloquentiam vehementer proderit, cum ei veteres tantum tribuerint ut affirmarent ’Musas, si latine loqui voluissent, plautino sermone fuisse locuturas.’” (Guarino 2002, 290, c. 25.)

⁶¹⁷ TLL, s. v. „hostilis”, A, 1, b (specialia), δ: „ex hostibus partus”. A TLL két helyet ad meg a kifejezés használatára: LUCAN. 1, 162; Vir. ill. 33, 8.

Filelfo fordításától, Janus jóval keresettebb, ritkább megoldásokat választ, és némi intenzitást is visz a szövegbe. Összességében nagy arányban vesz át Filelfótól szöveget, s csupán hat szót cserél ki. Ám négy ebből a hatból egészen különleges kifejezés, voltaképpen nagyon ritka, keresett szó.⁶¹⁸

A szavak nehéz és ritka volta fizikailag is megjelenik a lipcei kéziratban: a másoló az „opipare”-t „opiparce”-ként írta, míg a „die crastini”-t két külön szóként. A fekete tintával javító kéz (L²) mindkettőt javította: az „opiparce”-ből késsel eltüntette a „c”-t, és vékony vonallal összekötötte az „r”-t és az „e”-t, míg a „die crastini”-t összekötötte. Ezt azért tette, mert a kifejezés egyik írásmódja az egybeírt forma volt. (269. o., 4. kép)

Áttételesen az archaikus latinhoz, illetőleg Plautushoz köthető ritka szó máshol is megjelenik. Ilyen a „conductitius” a zsoldoskatonára a Memnón-apophthegmában.⁶¹⁹ A szó eredendően jelző, főnevesített használata a klasszikus latinban nem regisztrált,⁶²⁰ zsoldoskatonát jelentő főnévként a magyarországi középkori latinság szótára dokumentálja.⁶²¹

Egy másik, az ifjabbik Cyrusról szóló apophthegma Janus részéről szintén ritka szót kínál.⁶²² A „pellecto, -are” („rávesz”, „meggyőz”, „odaédesget”) esetében valószínűleg hapaxról van szó, akár Janus saját képzése is lehet.⁶²³ Janus ezt az igét a παρακαλώ fordításaként használja.⁶²⁴ Kétségtelen, hogy a „pellecto” erőteljesebb ige a semleges görög szónál, és „színesebb” Filelfo egyszerű „hortor”-jánál. A szóáradatra, az érvek és ígéretek sokaságára, amellyel az ifjabbik Kyros megpróbálja meggyőzni a lakedaimnóniakat, valóban találobbnek és illőbbnek tűnik a „pellecto”.

⁶¹⁸ Raffaele Regio jellemző módon ebből a hatból csupán a „tanquam”-ot vette át, és fölöslegesnek ítélte a „csata” szót is a „pugnaturus” mellett: „Apud Granicum vero pugnaturus, Macedonas hortabatur ut abunde coenarent, omniaque in medium conferrent, tanquam postridie quae hostium essent, coenaturi.” (p. 60)

⁶¹⁹ 174B, Memnón; a lipcei kódexben: 5v; lásd 199–201. o.

⁶²⁰ Pl. PLAUT. Epid. 706 „fiducina conducticia”; VARRO rust. 1, 17, 2 „conducticiis liberorum operis”; SUET. vita Ter. 6 „domus conducticia”. Vö. TLL, s. v.

⁶²¹ LLMAeH, s. v. (SZABÓ M.). A középkori latinban terminus technicusként „minister altaris” jelentésben is ismert, vö. DU CHANGE, s. v.

⁶²² Lásd 185–189. o.

⁶²³ A „pellecto, -are” előfordulására Ramminger *Neulateinische Wortliste*je csakis a jelenlegi Janus helyet hozza: „pellecto, -are (*Bildung aus p.p.p. pellectus von pellicio*) – *einladen*: IAN PAN *contrib* p.34 Cyrus iunior Lacedaemonios ad belli societatem pellectans (*tr. Plutarch, Regum et imperatorum apophthegmata, p.173E* Κῦρος ... τοὺς Λακεδαιμονίους συμμαχεῖν αὐτῷ παρακαλῶν).” Vö. J. RAMMINGER, *pellecto*, in ders., *Neulateinische Wortliste. Ein Wörterbuch des Lateinischen von Petrarca bis 1700*, URL: www.neulatein.de/words/2/003274.htm (benutzt am / used on 3.1.2021). — A TLL csak a „pellector” főnevet ismeri a „pellicio”-ból származtatva. A FORCELLINI-ben, DU CANGE-ban, A magyarországi középkori latinság szótárában nem található. A szóra szintén kitér: ZALAI 1905, 82.

⁶²⁴ *Vocabularium*ában a παρακαλώ lémmájánál azonban ez áll: „oro, quaeso, obsecro, rogo, provoco, hortor (202r)”.

Választékosság

„Amikor néhányan dicsérték Antipatros takarékoságát mint aki nem elpuhultan, szigorúan él, [Alexandros] azt mondta, hogy Antipatros kívül fehér,⁶²⁵ ám belül csupa bíbor.”

180E, Alexandros/17

Janus 12v

Ἐπαιούντων δ ἐνίων τοῦ Ἀντιπάτρου τὴν
εὐτέλειαν ὡς ἀθρύπτως διαιωμένου καὶ
αὐστηρῶς ·

Commendantibus nonnullis Antipatri
frugalitatem quasi **austere** et minime
delicate viventis ·

ἔξωθεν εἶπεν Ἀντίπατρος λευκοπάρυφός ἐστι ·
τὰ δ ἔνδον ὀλοπόρφυρος.

Foris inquit Antipater albus est ·
at **intrinsecus** plane **purpureus**.

Tagolás: G (154r), c (289v), g (84r) tagolása megegyezik, s velük harmonizál a lipcsei kódex tagolása is.

Filelfo 10v

Janus 12v

Quibusdam vero Antipatri parsimoniam
tenuitatemque laudantibus utpote qui dure
austereque degeret
extrinsecus inquit Antipater albus est vul-
garibusque vestibus **intrinsecus** vero **pur-**
pureis prorsus.

Commendantibus nonnullis Antipatri fru-
galitatem quasi **austere** et minime delicate
viventis ·
Foris inquit Antipater albus est ·
at **intrinsecus** plane **purpureus**.

Megfigyelhetjük, hogy Janus fordítása mennyivel tömörebb Filelfóénál. Az itáliai humanista most kétszer is kedvelt figurájával, a hendiadyionnal él ott, ahol az eredetiben egy szó és kifejezés szerepel: „takarékoság” – F „parsimonia, tenuitas”, J „frugalitas”; „fehér szegélyű ruhába öltözött” – F „est albus et vulgaribusque vestibus”, J „albus est”. (Filelfónál a második hendiadyoinban a „vulgaris” valójában pontosítás (explicitáció), magyarázat arra, hogy mit sugallt ebben a kontextusban a fehér ruha használata. Egyben általánosít is a görög kifejezéshez képest, hiszen ott speciális ruhadarabról van szó.⁶²⁶) Filelfo legfőbb elve érvényesül e reália visszaadása során, az érthetőség. (Janus itt szintén magyaráz, ám ő még inkább

⁶²⁵ A λευκοπάρυφος szó pontos jelentése: „fehér szegélyű ruhába öltöztetett”.

⁶²⁶ Lásd ehhez Mujzer-Varga Krisztina rendszerét a reáliák átültetésének fokozatairól: MUJZER-VARGA 2009, 6–7.

elnagyol, és általánosít – „albata est”. Nála a csattanó így a színek kontrasztjából, az általuk aktivizált szemantikai mezők ütközéséből születik, míg Filelfónál inkább a szegénység – gazdagság kontrasztjára esik a hangsúly.) Mindez természetesen terjengősséget okozott.

Janus fordítása szintaktikailag és a szófajválasztás tekintetében igen pontos. Valamennyi rövidítőszerkezetet megtart, a szórend csaknem ugyanaz, mint az eredetiben, a fosztóképzős határozószót (ἀθρόπτως „nem elpuhult módon”) maga is hasonlóképpen, litoteszerűen fejezi ki: „minime delicate” („kevésbé finoman, elpuhultan”), bár kétségtelen, hogy plusz szót kellett beszúrnia. A szó egyébként most a görögben is választékosabb a szokásosnál. Filelfo nem követi ezt a stílusemelkedést, s két nagyon egyszerű szóval adja vissza az adverbiumot: „dure austereque”. Az eljárás részéről következetes, illeszkedik a forrásműre alapvetően jellemző lexikális egyszerűséghez. Ez is egyfajta stíluskorrekció az itáliai humanista részéről a célnyelvi mű, a fordítás stiláris egységességének szempontjából.

Ugyanakkor Filelfo „laudo”-ja közelebb van a görög ἐπαίνω-hoz, mint a Janus által használt „commendo”, amely igének csak a sokadik jelentése a „dicsér”.⁶²⁷ Az εὐτέλεια („takarékoság”) megfelelője Filelfónál a „parsimonia” és a „tenuitas”, míg Janusnál a „frugalitas”. Így Filelfo a jelentést praktikus szinten tartja, hiszen választott szavai valóban a takarékoskodást és az anyagiak tekintetében szerény életet takarják. A „frugalitas” viszont, amely különösen az ezüstkorbán népszerű, filozófiai kontextusban is használatos.⁶²⁸ Nagyon sokszor előjön Senecánál,⁶²⁹ de használja Petronius, Columella, Plinius, Quintilianus, hogy csak a legjellemzőbb szerzőket említsük. Janus azzal, hogy lexikális szinten is határozottan etikai színezetet ad az apophthegmának, fokozza annak eleve is meglévő etikai jellegét.⁶³⁰

Jelen példa esetében talán árnyaltabban fogalmazhatunk Janus eljárásmódját illetően: ellépése az egyszerűtől és a bevettől olyan árnyalatnyi, hogy megoldását inkább választékosnak és elegánsnak nevezhetjük, mint keresettnek. Ebben az esetben a másodlagosság hátrányából inkább erényt kovácsolt.

⁶²⁷ Cicerónál is (Sest. 2, Brut. 239), de inkább az ezüst- és császárkorbán használatos ebben a jelentésben (vö. PLIN. nat. 9, 48; PLIN. paneg. 5; APUL. apol. 24; AMM. 15, 11, 14 etc.). Janusnál a két ige („commendo”, „laudo”) szinonimaként szerepel az alábbi epigrammában: „Commendas et amas, Guarine, nostrum, / quem de te tibi misimus libellum. / sed laudes et ames librum licebit, / malles versiculis parem monetam.” (I 73 Tel = 224 M).

⁶²⁸ Cicerónál is: „frugalitatem, id est modestiam et temperantiam, virtutem maximam iudico” (CIC. Deiot. 26), vö. TLL, s. v. „modestia”.

⁶²⁹ PL. SEN. clem. 1, 23, 2; benef. 4, 8, 3; dial. 6, 2, 3; nat. 4 praef. 10; epist. 5, 5; COLUM. 1, 9, 3; 11, 1, 19; PETRON. 75, 10; 84, 5; 115, 16; QUINT. inst. 3, 7, 24; 5, 10, 73; PLIN. nat. 1, 33, 50; PLIN. epist. 1, 14, 4; 1, 22, 4 etc.

⁶³⁰ Raffale Regio bár az egész apophthegmát Filelfo fordítására alapozza, a „frugalitas”-t átveszi Janustól: „Quibusdam vero Antipatri frugalitatem laudantibus, quippe qui dure aspereque viveret: Antipater, inquit, albis quidem extrinsecus indutus est, intus autem purpureus est totus.” (60v)

Intenzívebb szóhasználat (változatosság, intenzitás, képiség)

A Semiramis-apophthegma⁶³¹ példáján ejtettünk szót először erről a jelenségről. Janus gyakran törekszik arra, hogy növelje a szavak képiségét, intenzitását az eredetihez képest. Ezen a módon jelzők és egyéb plusz szavak használata nélkül is erőteljesebbé tudta tenni a szöveget. Az eljárás mód nagyjából megfelel annak a jelenségnek, amelyet a modern fordításelmélet szemantikai dúsításnak nevez,⁶³² s amely célnyelvspecifikusan olyan elemekkel gazdagítja a szöveget, amelyre a forrásnyelv nem ösztönzést.⁶³³ Janus a Philipposról szóló 9. apophthegmában például a semleges „kérni” (αἰτέομαι) szó helyett „követelni”-t („flagitare”) fordít.⁶³⁴ Szintén látványos a különbség, amikor az ἐν χωρίῳ καλῷ-t („szép helyen”) „in pago perpulchro”-ként („gyönyörű vidéken”) adja vissza.⁶³⁵ Vagy amikor a μισθοφοροῦσι („zsoldoskatonai szolgálatot teljesítenek”) helyett „sectarentur stipendia” („hajhásszák a zsoldot”), a γῆν ἀρίστην κεκτημένοι („kiváló földet birtokolva”) helyett „terram optimam sortiti” („kiváló föld jutott nekik”) szerepel.⁶³⁶ Máshol Alexandros barátai szólalnak meg Aornos elfoglalása után. Görögül: τῶν φίλων λεγόντων („a barátok azt mondták, hogy”), Janus átültetésében viszont „kérkedtek”, „dicsekedtek” a barátok: „amici iactitarent”.⁶³⁷

De nézzünk meg egy teljes apophthegmát!

„[Philippos] be akart venni egy igen megerősített várat. Miután a felderítők hírül adták neki, hogy minden tekintetben kemény és bevehetetlen, megkérdezte: vajon annyira járhatatlan, hogy még egy aranyat vivő szamár sem tudja megközelíteni?”

[Az alábbi szövegben a félkövér kivételesen a görög és Janusa fordítás közötti megfeleltetéseket jelöli.]

⁶³¹ Lásd 63–64. o.

⁶³² Vö. KLAUDY 1999, *Lexikai kompenzáció* c. fejezet.

⁶³³ Élő nyelvekben többnyire idiomatikus kifejezések, közmondások, szólások, „gazdag szemantikájú” szóösszetételek tartoznak az eszközei közé. Ennek célja, hogy a fordítás még inkább olyanná váljon, mintha eredetileg is a célnyelven született volna.

⁶³⁴ Az apophthegmához lásd 257. o.

⁶³⁵ Az apophthegmához lásd 171–172. o.

⁶³⁶ Mindkét példa: 181A–B, Alexandros/22; L: 13r.

⁶³⁷ 181D, Alexandros/27; L: 13v.

178B, Philippos/14

Φρούριον δὲ τι βουλόμενος λαβεῖν ὄχυρόν ·
 ◡ - ◡ ◡ - ◡ ◡ - ◡ - - ◡ - [H1]

ὡς ἀπήγγειλαν οἱ κατάσκοποι ·
 - ◡ - - ◡ - ◡ - ◡ -

χαλεπὸν εἶναι παντάπασι καὶ ἀνάλωτον ·
 ◡ ◡ ◡ - - - ◡ - ◡ - ◡ - - - [H3]

ἠρώτησεν εἰ χαλεπὸν οὕτως ἐστίν ·
 - - - ◡ - ◡ ◡ ◡ - - - -

ὥστε μηδὲ ὄνον προσελθεῖν χρυσίον
 - ◡ - ◡ ◡ - ◡ - - - - ◡ -

κομίζοντα.
 ◡ - - - [H3]

Janus 10r

Castellum quoddam capere adniti *
 - - - - - ◡ ◡ ◡ - - - -
 munitissimum ·
 - - - ◡ - [H1]

postquam renunciarunt exploratores ·
 - - ◡ - ◡ - - - - - -

durum omnino et inexpugnabile esse ·
 - ◡ - - - - ◡ ◡ - - - ◡ ◡ - -

rogavit num adeo **invium** foret ·
 - ◡ - ◡ - [H4]

ut ne asinus quidem aurum vehens possit
 - - ◡ ◡ - ◡ ◡ - - - ◡ - - -

accedere.⁶³⁸
 - - ◡ - [H1]

Tagolás: G (151v), c (288r) nem tagol: κατάσκοποι χαλεπὸν, ἐστίν ὥστε; g (82r) nem tagol: κατάσκοποι χαλεπὸν. A lipcsei kódex (L) tagolása most G alaptagolásával egyezik, és betesz plusz egy tagolópontot (*).

Filelfo

Atque cum **munitissimum castellum**
quoddam capere vellet ubi **exploratores**
 retulissent quam *difficillimum* esse et nullo
 modo capi posse **rogavit** an ita esset *dif-*
ficile : quo ne **asinus quidem** auro honus-
 tus quiret **accedere**.

Janus 10r

Castellum quoddam capere adniti *
munitissimum ·
 postquam renunciarunt **exploratores**⁶³⁹ ·
durum omnino et inexpugnabile esse ·
rogavit num adeo *invium* foret ·
 ut ne **asinus quidem** aurum vehens possit
accedere.

⁶³⁸ A szavakból előálló ritmus, a sorok szótagszáma és a gondolatmenet vezetése, az epizódok egymás után következése/elrendezése alapján a senariusokba rendezett Phaedrus-mesékre emlékeztet. A szótagok száma az egyes egységekben ugyanis 12 és 17 között mozog: 12 (11) + 5 + 12 + 14 (11) + 12 (11) + 17 (15). (Az öt szótagból álló második egységet az első „sor” részeként is vehetjük.) Amennyiben számolunk elíziókkal, a hosszabb sorok szótagszáma még inkább közelít a tizenkettőhöz. Egy példa Phaedrustól: „*Vulpes ad personam tragicam* / Personam tragicam forte vulpes viderat; quam postquam huc illuc semel atque iterum verterat, / 'O quanta species' inquit 'cerebrum non habet!' / Hoc illis dictum est quibus honorem et gloriam / Fortuna tribuit, sensum communem abstulit.” (BABRIUS-PHAEDRUS 1990, 200, I.VII) A sorok szótagszáma a következő (zárrójelben az elíziókkal számolt szótagszám): 13 + 16 (14) + 14 + 15 (13) + 14 (13). — Általában sz Aisóposz-mesék prózai változata és az apophthegmák között határozott műfaji, strukturális és ritmikai hasonlóság figyelhető meg, ami mutatis mutandis a verses változatokra is igaz.

⁶³⁹ Raffaele Regio fordításában ez a két szó szerepel Janustól (59v).

Az apophthegmában a *χαλεπόν* („nehéz”) melléknév kétszer is szerepel. Filelfo – kézenfekvő módon – a melléknév legközelebbi latin megfelelőjét, a „difficilis”-t használja mindkét helyen. Janus ezzel szemben két szinonimával él: az első esetben a „durus” („kemény”, „rögös”), a másodikban pedig az „invius” („járhatatlan”) melléknevet alkalmazza. Valószínűleg itt is tetten érhetjük a Filelfo fordításához való viszonyulást: Filelfo már „lefoglalta” saját fordítása számára a legkézenfekvőbbnek tűnő megoldást („difficilis”), amelyet Janus vagy elfogadhatott, vagy elvethetett. Jelen esetben az utóbbit választotta, és színesebb, intenzívebb s a tartalom sugallta szinonimákat keresett: a vár és megvétele kemény („durus”), a vár járhatatlan („invius”), nem vezet út hozzá. A „durus” felidézi a felületek durvaságát, érdességét, azaz a kő keménységét is,⁶⁴⁰ s így szemantikailag előkészíti az „invius”-t, hiszen a vár éppen emiatt megközelíthetetlen, az út emiatt járhatatlan. E két melléknév képviségével, több érzékre is kiható, asszociatív erejével a latin szöveg hatásmechanizmusát sokrétűbbé, gazdagabbá tette.⁶⁴¹ Janus ezzel a választásával azonban lemondott az ismétlésben rejlő erő felhasználásáról. Ebben az apophthegmában ugyanis a *χαλεπόν* második alkalommal a *dic-tumban*, azaz a csattanóban jelenik meg válaszként a felderítő-katonák megállapítására, s hozzá is járul a csattanó erejéhez. Janus változatosságra törekvő, képibb megoldása lemond erről a feszes kapcsolatról előzmény és csattanó között, s csattanója emiatt veszít is erejéből. Filelfo ugyanakkor sikerrel megvalósította.⁶⁴²

⁶⁴⁰ A „durus” többek között gyakori jelzője a követ jelentő szavaknak, de éppen úgy a nehéz vállalkozásoknak is, köztük a háborúknak, csatáknak. Vö. TLL s. v.

⁶⁴¹ Ugyanez a szemantikai környezet jelenik meg az alábbi Janus-epigrammákban: „Invia saxa prius Mathias pervia fecit: / haec erat Herculea gloria digna manu.” (I 380 Tel = 428 M) „Úttalan ormokon át vágott Mátyás utat immár, / héraklészi dicső hírnevet így szerez ő.” — „Invia quae fuerant pediti, nunc pervia plastro / sunt loca: Mathiae nobile regis opus.” (8 Horváth = 429 M) „Erre szekér is jár, noha nem járt még gyalogos sem / itt e helyen. Mátyás nagyszerű műve az út.” (A fordítások: JANUS PANNONIUS 1987, 180.) A két apophthegma klasszikus nyelvi párhuzamait, lehetséges nyelvi forrásait Török László részletesen feltárta, megtalálható köztük Vergilius, Ovidius, Statius, Martialis. Gondolatiság, képviség tekintetében azonban más párhuzamok is felmerülnek, például ez a Philipposról szóló apophthegma. S valószínűleg joggal asszociálhatunk a Nagy Sándor-történet egyik legkiemelkedőbb mozzanatára, a Hindukusban található, „sziklának” nevezett erődítmény, Aornos bevétele. Az indiai hadjárat kapcsán Héraklész magától értetlődően jelenik meg az Alexandrosról szóló irodalomban, ugyanis a görög mitológia szerint Héraklész bejárta Indiát. Ennek köszönhetően még erősebb a Nagy Sándor-allúzió az epigrammában. Az apophthegmák között egyébként találunk Aornos bevétele-ről szólókat is (181C, Alexandros/26, 27), amelyekben kifejezetten előfordul Héraklész neve is. (Aornos bevétele és a történet vonatkozó alakjai, köztük Héraklész természetesen számos már forrásból is ismert lehetett. Az az apophthegmákat a források többsége közül az epigrammaszerűségük, az epigrammákkal való rokonságuk emeli ki.

⁶⁴² A csattanó egyben a *χαλεπόν* azon tulajdonságán alapul, hogy mind az odavezető út rögösségét, mind pedig a vállalkozás nehézségét képes kifejezni. Ugyanerre a képes a „difficilis” is. Janus „durus”-a talán annyiban több – képibb –, hogy erősebben utal a hely sziklás voltára, mint önmagában a „difficilis”, melynek esetében a hely „nehéz” tulajdonságai és a megközelítés nehézségei többnyire alig választhatók el egymástól.

Foreignization – elidegenítő fordítás

Lawrence Venuti két fogalma, a *foreignization* vagy *foreignizing translation* (elidegenítő fordítás⁶⁴³) és ellentétpárja, a *domestication* vagy *domesticating translation* (honosító fordítás,⁶⁴⁴ domesztikáció) ma már a műfordítások vizsgálatának, leírásának fontos és elterjedt szempontja, terminusa.⁶⁴⁵ A *foreignizing translation* a forrásnyelvi kifejezést idegen szóként veszi át. Miként említettük, Marianne Pade volt az, aki a modern fordításelmélet e szempontját alkalmazhatónak ítélte a reneszánsz fordításokra is. Ő elsősorban a transliterált görög szavak használatában látta ezt megfoghatónak.⁶⁴⁶ Ebből a szempontból különítette el egymástól Leonardo Bruni és Manuél Chrysolóras attitűdjét, akik közül az első a honosítás, a második pedig az idegen jelleg őrzésének élharcosa volt. Filelfo és Janus fordítását ebből a szempontból vizsgálva azt figyeltük meg, hogy – várható módon – Janus az, aki inkább törekszik az idegen jelleg őrzésére – lásd például a „xenia”, a „myrias”, és a „Mitharas” szavakat – Filelfort pedig inkább jellemzi a domesztikáció.

A jelenség ugyanakkor árnyalható, a két végpont, az idegenítés és a teljes honosítás között számos fokozat van.⁶⁴⁷ A fordítástudomány más elméleteket is kidolgozott azokra a stratégiákra, amelyeket a fordítók követnek a forrásnyelv, illetőleg a forrásnyelvi kultúra sajátos elemeinek a célnyelvbe való átültetése során. Az egyik Hervey Sándor *cultural transposition* skálája. Eszerint a forrásnyelv, pontosabban a forrásnyelvi kultúra valamely sajátos eleme, amely nem része a célnyelvi kultúrának öt szinten ültethető át. Ezek: *exotism*, *cultural borrowing*, *calque*, *communicative translation*, *cultural transplantation*.⁶⁴⁸ Valló Zsuzsa szerint egyensúlyban kell lennie a fordításban az idegen jelleg megőrzésének és a honosításnak. Az ő akkulturációs skálája a következő: változatlan átvétel, részleges megfeleltetés, magyarázó fordítás, általánosítás, behelyettesítés, szemantikai fordítás, teljes átalakítás, kihagyás.⁶⁴⁹ Végül Mujzer-Varga Krisztina az átváltási műveletek alábbi fokozatait különbözteti meg az idegenítés/honosítás mint fordítói stratégia koordinátarendszerében: átvétel idegen szóként, átvétel jövevényszóként, betoldás, részleges megfeleltetés, direkt fordítás, kihagyás, általánosítás, adaptáció. Mujzer-Varga rendszerét kifejezetten a reáliák

⁶⁴³ Klaudy Kinga javaslata a kifejezés magyar fordítására. Vö. KLAUDY 1999a.

⁶⁴⁴ Klaudy Kinga javaslata a kifejezés magyar fordítására. Vö. KLAUDY 1999a.

⁶⁴⁵ VENUTI 1998.

⁶⁴⁶ PADE 2018.

⁶⁴⁷ A bekezdésben felsorolt stratégiák forrása: MUIZER–VARGA 2009, 2014.

⁶⁴⁸ HERVEY 1995.

⁶⁴⁹ VALLÓ 2002.

átültetése alapján dolgozta ki. Az alábbi apophthegmában katonai reáliák átültetésére láthatunk példákat.

„Amikor a sereg már hadrendben állt, észrevette, hogy az egyik katona éppen még a hajítószíjat erősítette a dárdájára, kizárta a *falanxból* mint alkalmatlant, mondván, hogy most készülődik, amikor már használni kell a fegyvereket.”

180D, Alexandros/13

Janus 12v

Παρατασσομένου δὲ τοῦ στρατεύματος ·
 ἰδὼν τινα τῶν στρατιωτῶν τὸ ἀκόντιον
 ἐναγκυλούμενον ·
 ἐξέωσε τῆς φάλαγγος ὡς ἄχρηστον ·
 ὅς παρασκευάζεται νῦν ·
 ὅτε χρῆσθαι δεῖ τοῖς ὅπλοις.

Structa iam acie ·
 conspicatus **militem** amento iaculi digitos
 insertantem ·
phalange extrusit * velut **inutilem** ·
 qui nunc primum appararetur ·
 cum iam utendum esset armis.

Tagolás: G (153v) és g (83v) megegyezik, c (289v) egy helyen nem tagol: νῦν · ὅτε . A lípcsei kódex (L) G és g tagolásával egyezik, egy plusz tagolás (*).

Filelfo 10v

Janus 12v

Instructo autem exercitu
 cum **militem** quendam intueretur : qui iaculum amentaret
 ex acie ut **inutilem** expullit :
 quippe qui tunc
 instrueretur **cum iam armis utendum esset.**

Structa iam acie ·
 conspicatus **militem** amento iaculi digitos insertantem ·
phalange extrusit · velut **inutilem** ·
 qui nunc primum appararetur ·
cum iam utendum esset armis.

A „phalanx” szó a görög hadviselés terminusa. Filelfo domesztikálta/adaptálta a kifejezést az „acies” választásával, ám Janus megmaradt a transliterált görög változatánál („phalanx”), az idegenítés stratégiáját követve. A „phalanx” természetesen jövevényszóként meghonosodott a klasszikus latinban is, nem volt tehát új, ismeretlen szó, ám megtartásával a költő mégis erősítette fordításának görög jellegét.

A fordítás alapvetően nagyon pontos Janus részéről. Szintaktikailag teljesen ekvivalens, s csaknem az szórendileg is (az utolsó colonban teljesen Filelfót követi, egyetlen módosítása a szórendcsere, azt az eredetihez illesztendő). A második colonban még tömörített is, három szó helyett (ἰδὼν τινα τῶν στρατιωτῶν) – a genitivus partitivus kiküszöbölésével – csak egyet használt („militem”). Eljárása megfelel az implicitáció jelenségének. Viszont annak leírása, hogy pontosan mit is csinált a katona, nehézségeket támasztott mindkét fordító számára. Újra katonai reáliákról, hadászati szakszavakról van szó, amelyeknek nem volt meg a pontos megfelelője a latinban. Filelfo némiképp homályosan fogalmazott: „qui iaculum amentaret” – „aki elhajította a dárdát” (?)⁶⁵⁰ – jöllehet itt a fegyver harcra képessé tévése, felszerelése zajlott. Filelfo eljárását részleges megfeleltetésnek nevezhetjük. Janus a mozzanatnak egy másik aspektusát ragadta meg: nem nevezte meg pontos terminussal a cselekvést, hanem körülírta, amit Alexandros látott: a katona éppen befúzi ujjait a szíjba. Az ő eljárását magyarázó fordításnak/betoldásnak nevezhetjük. Nem tudjuk meg tehát, hogy mit csinált pontosan a katona – ami veszteség az eredeti szöveghez képest –, ám megoldása betölti funkcióját, elegendő a csattanóhoz: érzékelteti, hogy milyen csekélységért távolította el a katonát a hadrendből Alexandros.

A transliterált forma választása a concinnitas jegyében

A görög kifejezések megőrzése, a transliteráció több okból is fakadhat. Számolhatunk egy általános, elvszerű döntéssel Janus részéről, amely áthatja az egész munkát, nevezetesen, hogy nem törekszik görcsösen a görög terminusok latinizálására, mint Leonardo Bruni, hanem bizonyos esetekben azok átvétele mellett dönt. Ezzel Manuél Chrysolóras tanácsait fogadja meg, aki többek között arra int, hogy a görög jelleg és a pontos jelentés elsőrendűen megőrzendő. A modern kategóriák szerint pedig ez az eljárás megfelel a *foreignization* jelenségének, amely megőrzi fordítás „idegenségét”, jelzi annak másságát, a célnyelvtől való különbözőségét.⁶⁵¹

Ugyanakkor konkrét helyzetekben Janus más és más okból választhatja a transliterációt. Az alábbi apophthegmában Filelfo és ő a görög ἐπιτάφιος („halotti beszéd”) szóra

⁶⁵⁰ A humanista itt talán arra tett kísérletet, hogy az „amento” ige jelentéstartományát kiterjessze mindenféle, a hajítódárdával és szíjjával végzett műveletre. Megoldása alapvetően mégis pontatlan, mert az ige a klasszikus nyelvhasználatban egyértelműen „hajítani”-t jelent. Pl. LUCAN. 6, 221, SIL. 14, 422, TERT. adv. Marc. 4, 33, CLAUD. 17, 322.

⁶⁵¹ PADE 2018, 11.

keresik a megoldást. Filelfo latinizálta a terminust, és „funeris laudatio”-ként fordította le, Janus ezzel szemben a transliterált görög szó mellett döntött.

„ [Alexandros] halála előtt társaira tekintve így szólt: úgy látom, nagyszabású lesz a halotti beszédem.”

181E, Alexandros/33

Janus 14r

Ἀποθνήσκων δὲ ♦

Cum moreretur /

- ∪ ∪--

πρὸς τοὺς ἐταίρους ἀπιδῶν ἔφη ·

familiares intuitus ait ·

∪∪∪-- -∪∪-∪-[H1]

μέγαν ὄρω μοι τὸν ἐπιτάφιον ἐσόμενον.

Grande mihi video *epitaphium*.

- ∪ ∪- ∪∪- ∪∪∪∪-

Tagolás: G (154v), c (290v) csakis g-ben (84v) van plusz tagolás (♦). L követi, úgy, hogy L² helyezi el a tagolójelet (/).

Filelfo 12r

Janus 14r

Ad postremum cum diem obiret

Cum moreretur /

ad amicos aspiciens ait

familiares intuitus ait ·

magnam mei *funeris laudationem* fore in-
tueor.

Grande mihi video *epitaphium*.

Janus:

Cum moreretur / familiares intuitus ait · Grande mihi video *epitaphium*.

- ∪ ∪-- ∪∪∪-- -∪∪-∪- - ∪ ∪- ∪∪- ∪∪∪- [H2]

Mindkét kifejezés létezett már a klasszkius latinban is, bár a „funeris laudatio” ritkább, sokkal gyakoribb a „laudatio funebris” változat.⁶⁵² Janus akár ez utóbbit is használhatta volna, és máris eltért volna valamelyest Filelfo megoldásától. A tömörség és a pontosság alapelve, valamint esetlegesen a görög jelleg megőrzésének szándéka mellett az „epitaphius” választásának oka jelen esetben ritmiakai és hangzásbeli lehetett. A tagolópont után ugyanis nagyon ritmikus egység keletkezett: a négy rövid és egy hosszú szótag alkotta „epitaphium”

⁶⁵² A „funeris laudatio”-ra példa: TAC. ann. 13, 3. Vö. TLL, s. v. „laudatio”.

két dactilus után következik, és így zárja le az apophthegmát. A szakasz hangzókészlete is harmonikus. Magas magánhangzók, „e”-k és „i”-k az uralkodók, amelyeket ütemesen tagolnak a mélyek: a két „a” a második egység elején és vége felé, az „o” középen, majd az „u” az apophthegma legvégén egyfajta hullámzó játékot kölcsönöz a hangzóknak. Akár architektonikus hangzóalakításnak is nevezhetnénk. Mássalhangzók tekintetében „k”, „p”, „t” hangok és nazálisok uralják az egységet, amely ezáltal egyfajta dübögő, dobogó jelleget kap. Sziszegő hangok egyáltalán nem törik meg az összhatást.

Ebben az apophthegmában, amely most független Filelfo változatától, megcsillan Janus önálló alkotói ereje. Epigrammaszerű alkotás születik, melynek tömörsége is figyelemre méltó. Míg a görög eredeti tizenhárom szóból áll, addig Janusét csupán kilenc alkotja. Filelfo pedig mindkettőnél hosszabb. Az ἀποθνῆσκων („meghalva”, „haldokolva”) participium imperfectumot most mindketten mellékmondatlalt oldották fel. Ám Filelfónál furcsa terjengőséget látunk, hiszen beszúrja az „ad postremum diem” („végül”) kifejezést. Erre azért kerülhetett sor, mert Filelfo – egységes narratívaként fogva fel az egyes személyekről szóló apophthegmák sorozatait – az egyes darabok közötti kohéziót erősítendő rendszerint plusz határozó- és kötőszavakat szúr be az apophthegmák elejére (például „item”). Eljárása nem tévedés, hiszen a görög δέ-k megfelelnek ennek, ám a görögben ez a jelzés mégis visszafogottabb, mint a latinban, amelyben nincs meg a δέ pontos megfelelője. A beszúrt „ad postremum diem”) itt különösen hangsúlyos, egyben pedig messzemenően fellazítja az eredeti tömörségét. Janus ilyen szavakat nem használ, így az ő megoldása jóval tömörebb: „cum moreretur”. Ha elfogadta volna Filelfo igéjét – „obiret” –, még tömörebb verziót is alkothatt volna, ám itt merülhetett fel számára a szép hangzás szempontja. A „cum moreretur” egy dactilus és egy spondeus kettőse, minek következtében ritmikusan, metrikailag szépen kidolgozva kezdődik az apophthegma.

A dactilusok – lásd fent – egyébként blokkokként térnek vissza a szövegben, megint csak az elejére, közepére és az utolsó egységbe helyezve: „cum more”-, „intui”-, „grande mihi vide”-. Nagyon erőteljes a mondat közepén, exponált helyzetben, a tagolópont előtt kiugró creticus: „-tus ait”. E metrikai blokkok megfelelnek Leonardo Bruni *stelláinak*,⁶⁵³ s mintegy pilléreként tartják a szöveg ritmusát, amely azokon fut előre (architektonikus metrika). Végül e pillérek között, szintén arányosan elhelyezve tér vissza a három rövid plusz egy vagy két hosszú szótag a „familiares” és az „epitaphium” szavakban. Az apophthegma metrikai felépítése tehát meglehetősen kidolgozott, kiegyensúlyozott. Talán ez is indokolja,

---

⁶⁵³ Lásd 454. j.

hogy Janus miért nem érezte szükségét a jövőidő valamiféle érzékeltetésének, ami pedig a görög eredetiben benne van (ἐσόμενον), s amelyet Filelfo is visszaad („magnam fore”).

Ez az apophthegma végső soron arra példa, hogy bár a szintaxis hasonló, szóválasztásában Janus teljesen eltér Filelfo megoldásaitól, s választásait saját elveinek – itt most elsősorban a concinnitasnak – rendeli alá. Mindebbe illeszkedik a transliterált forma, az *epitaphium* melletti döntés is.

Szóismétlés helyett szinonímák

Több példát is láttunk már arra, hogy ha a görög eredetiben kétszer szerepel ugyanaz a szó, Janus rendszerint igyekszik kerülni a szóismétlést, és szinonímákat keres. A teljesség kedvéért álljon itt még egy példa!

„[Philippos] azt szokta mondani, hogy az athéniek boldogok, mert minden évben találnak tíz megválasztható hadvezért. Ő ugyanis sok év alatt is csak egyetlen hadvezért talált, Parmeniónt.”

177C, Philippos/2

Janus 9r

Ἀθηναίους μὲν οὖν μακαρίζειν ἔλεγεν ·
εἰ καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν αἰρεῖσθαι δέκα
στρατηγούς ♦ εὐρίσκουσιν ·
αὐτὸς γὰρ ἐν πολλοῖς ἔτεσιν ·
ἓνα μόνον στρατηγὸν εὐρηκέναι
Παρμενίωνα.

Is beatos vocare solebat Athenienses ·
qui quotannis decem imperatores deligen-
dos reperirent ·
se annis pluribus
unicum vix ducem invenisse *
Parmenionem.

Tagolás: G (151r) és c (287v) tagolása megegyezik, g (81v) plusz egy helyen tagol (♦). A lípcsei kódex (L) tagolása G-vel és c-vel egyezik, és plusz egy tagolópontot helyez el (*).

A görög eredetiben kétszer szerepel a εὐρίσκω („talál”). Janus az első esetben a „reperio”, a második esetben az „invenio” igét használja.

Költőiség

Több tényező együttes hatása

Költői szavak és kifejezések használata önmagában is gazdagítja a szöveget – ez szintén leírható a „szemantikai dústítás” jelenségével –, ám intenzívebb a költőiség, ha más tényezők is közrejátszanak. Erre számos példát láttunk már eddig is, hiszen voltaképpen Janus fordításmódjának alapjellegzetessége, hogy különféle költői eszközök fokozott érvényesítésével „elemeli” a szöveget a prózától. S nem csupán a költői kifejezések és alakzatok számszerű mennyisége számít e hatás elérésében, hanem kombinációjuk módja is. Bizonyos formák találkozása kétségtelenül növeli a költői jelleget. Az alábbi példa ezt az összetettség-kívánalmat illusztrálja.

„Amikor egy napon belül sok nagyszerű sikerről számoltak be neki, [Philippos] ezt mondta: ó, szerencse, valami kis bajt hozz ennyi és ily hatalmas jók áráként!”

Πολλῶν δὲ κατορθωμάτων αὐτῷ καὶ καλῶν ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ προσαγγελθέντων · ὃ τύχη εἶπε · μικρὸν τι μοι κακὸν ἀντὶ τῶν τοσοούτων καὶ τηλικούτων ἀγαθῶν ποιήσον. (177C, Philippos/3)

Tagolás: G (15r), c (288v), g (81v) tagolása megegyezik, s a lipcsei kódexé is pontosan követi őket.

Janus 9r

Multis ei et praeclaris successibus una simul die nuntiatīs · O fortuna inquit · leve quae so

– ∪ – – [H2]   – ∪ – – [H2]

aliquod mihi malum pro his tantis ac talibus bonis dato. (9r)

– ∪ – – – [H3]

Ami az apophthegma első megközelítése során feltűnik, és költőiséget áraszt, az a „leve ... malum” jezős szerkezet. Janus ezzel adja vissza a görög „kis rossz” szókapcsolatot. A költőiséget egyfelől a „levis, -e” melléknév metaforikus használata sugallja, illetőleg a szókapcsolatban kétségtelenül meglévő ellentét a „rossz” és a „könnyű” között. Ám nem csupán.

Első olvasatra talán rejtve is marad, hogy a költőiséget nem szimplán a jelentés idézi elő, hanem számos más elem és megoldás is közrejátszik abban, s együttes érvényesülésük éri el a költői hatást.

Az egyik tényező az elrendezés, még hozzá nemcsak a tagolópontokkal határolt egység elrendezése, hanem az egész apophthegmáé. A legszembeötlőbb a „leve ... malum” szép hyperbatonja. Ám ennek hatása nemcsak önmagából fakad, hanem poétikai környezetéből is: egyszerűen „csak” a legszembetűnőbb pontja annak a művészi elrendezésnek, amely az egész apophthegmát jellemzi.

Az első egység rövidítőszerkezettel kezdődik, amelyet Janus hyperbatonszerűen szerkeszt a görög eredetinek megfelelően. Sőt, kettős hyperbatonnal él, hiszen az időhatározót is akként rendezi el: „una simul die”. A második egységben a „leve ... malum” szókapcsolat – ha alaposabban megfigyeljük – ugyancsak kettős hyperbaton része, ami immár túlszárnyalja a görög eredetit, hiszen abban csak szimpla hyperbaton található (félkövérrel):

μικρόν τι μοι κακόν

leve quaeso aliquod mihi malum

Janus úgy alakítja ki a kettős hyperbatont, hogy a rendelkezésére álló – azaz a görögben meglévő – elemek közül határozottabb funkciót ad a τι-nek, mintegy kiemeli azt a hangsúlytalanságból. Ezt az „aliquod” hosszabb szó volta eleve lehetővé teszi. Ám ugyanakkor jelentéktelenségét és értelmi tapadó voltát még erősebben felszámolja azzal, hogy közbeszúrt elemekkel teljesen leválasztja azokról a szavakról, amelyekre vonatkozik. Beszúrja a „mihi”-t egyfelől, másfelől pedig a „quaeso”-t. Fontos rámutatnunk, hogy ez az ige nem található meg a görög eredetiben.⁶⁵⁴ Beszúrásának egyik lehetséges – ám nem kizárólagos – oka éppen ez lehet. E szerkesztés hatására az így szétválasztott, három elemből álló jelzős szerkezet lelassul, szaggatottá válik, kifejezei az esdeklő kérésének jellegét. Hiszen ne fedjük, hogy Philippos itt az ő korában istenségként tisztelt Szerencséhez (Τύχη – Fortuna) fohászkodik. S talán ez a másik oka annak, hogy Janus felvette fordításába az eredetileg a szövegben nem meglévő „quaeso”-t, a „kérlek”-et. Erősíti az istenséghez fordulást, az apophthegma fohászjellegét. Mindez együtt azt eredményezi, hogy Janus fordítása egyfajta dramatikussá színeztet kap. S ez nincs meg az eredetiben.

⁶⁵⁴ Cassarino fordításában viszont igen (108v). Valószínűleg Janus itt látja meg benne a lehetőséget, és alkalmazza saját céljainak megfelelően.

(Az eset arra is példa, hogy az eredetiben nem meglévő szavak beszúrása sokszor nem vezethető vissza egyetlen okra – amennyiben az ok egyáltalán feltárható –, hanem több lehetséges megfontolást kell feltételeznünk, amelynek együttes hatása érvényesül.)

S csak hogy tovább fokozzuk Janus poétikai „trükkjeinek” feltárását, amelyeket az esztétikai cél eléréséhez gondolt ki: az apophthegma záró harmadában szimmetrikusabban szerkesztett, szójátékszerű comma következik („pro his tantis ac talibus bonis”), melyet azonban a spondeusok sora nem enged valóban játékosá lenni. A mondat második imperativussal zárul, amely erősíti a fohászejelleget a szakrális használat konnotációjával. A záró „o” ugyanakkor felidéri a fohász nyitó „o”-ját: „O fortuna”. S az érzékeny fül talán meghallja a közbevetett záró „o”-kat is egyfelől a „quaeso” végén – íme egy újabb lehetséges kiegészítő ok a plusz ige felhasználására – és a „pro” végén; a négy hang ritmikusan, egymástól azonos távolságra helyezkedik el. S ha árnyalatokban is, de saját szimmetriájával kétségtelenül hozzájárul az apophthegma bonyolult össz-szimmetriájához.

Egy gondolat erejéig hadd térjünk vissza a „leve ... malum” szókapcsolat költői használatához. Hasonló módon elrendezve megtaláljuk például Ovidiusnál, Propertiusnál, valamint Senecánál:⁶⁵⁵

Ovidius

„Cacus, Aventinae timor atque infamia silvae,
non leve finitimis hospitibusque malum.” (Ov. fast. 1, 551–552)

„nec levior fortuna malorum est” (Ov. trist. 4, 1, 61)

Propertius

„omne in amore malum, si patiare, leve est” (PROP. 2, 5, 16)

Seneca

Deianira: „Leve esse credis paelicem nuptae malum? (Hercules Oetaeus 447)

később:

„quam leve est pondus mihi,
cui totus aether pondus incubuit leve.” (1763/64)

⁶⁵⁵ Az elemzésben közölt valamennyi szöveg forrása: BTL.

A formai használat alapján választott allúziók körét kategorizálhatjuk tartalmi alapon. A „könnyű – vagy nem könnyű – rossz” lehet konkrét, mint Cacus, az aventinusi rém Ovidiusnál és a férj ágyasa Senecánál, vagy általánosabb, mint Propertiusnál, aki a szerelem gondjairól beszél. S hasonlóképpen általánosabb megközelítéssel találkozunk vizsgált apophthegmánkban is. Ha szakítunk a szó szerinti megfelelés igényével, és nem csupán a forma, hanem a gondolat párhuzamát is keressük, amelyben a rossz ugyancsak általában jelenik meg, s egyben valamiféle, a „levis”-hez hasonló jelentéstartományú jelző kíséri, akkor leginkább Seneca tragédiái tűnnek ki közelségükkel.

Seneca, Oidipus

Oedipus: „*Malum timeri maius his aliquod potest?*” (828)

Seneca, Phaedra

Phaedra: „*curae leves loquuntur, ingentes stupent?*” (510)

Seneca, Thyestes

Satelles: „*Iam tempus illi fecit aerumnas leves?*” (305)

„*Leve est miserias ferre, perferre est grave.*”⁶⁵⁶

Hercules furens

„*puget fateri: paveo; nescio quod mihi, nescio quod animus grande praesagit malum?*” (1147)

Troades

Andromacha: „*exoritur aliquod maius ex magno malum?*” (371)

Immár nagyon távoli asszociációról van szó, de mégis röviden utalunk rá, hogy hasonló szellemben és gondolati alakzatokkal született Seneca a reményről szóló epigrammája, amelyben a reményt többek között „édes rossz”-nak nevezi. (Hasonló részleteket – kevésbé költőien formálva – találunk Seneca prózai műveiben is.)

Spes fallax, spes *dulce malum*, spes summa malorum

⁶⁵⁶ A mondat szerkesztése is figyelemre méltó, hasonló elvek alapján született, mint Janus fordítása.

Solamen miseris, quos sua fata trahunt,
Credula ... (ep. 18)

Az apophthegma tartalma okán tehát Janus formai megoldásai és szóhasználata inkább Seneca tragédiáival⁶⁵⁷ mutatnak rokonságot, mint Ovidiusszal vagy Propertiusszal.⁶⁵⁸ Fordítása dramatikus színezetet kap ezáltal, ami kétségtelenül illik az apophthegma tartalmához.

2.

A következő apophthegmában a költőiségre törekvés lehetett a szórendtől való eltérés oka (Alexandros/4, 179E).

„Amikor egyszer bőségesen tömjénezte az isteneket, és sokszor nyúlt a füstölő után, Leónidas, a pedagógos, aki éppen jelen volt, így szólt: ‘ó, gyermek, majd akkor fogsz bőségesen tömjénezni, amikor majd elfoglalod a tömjént termő országot’. Amikor pedig elfoglalta, levelet küldött neki: ‘tömjén és fahéj talantonjait küldöm neked, *hogy többé ne fukarkodj az istenek előtt* tudván, hogy uralmunk alatt áll az illatokat termő ország.’”

A kérdéses egység a következő a görög eredetiben és Janus fordításában (a magyarban kurzíválva):

μηκέτι μικρολογῆ πρὸς τοῦς θεοῦς

iam erga deos parcior esse desinas (11v)⁶⁵⁹

⊘ - - ⊘ - - ⊘⊘ - ⊘ - ⊘ - [H4]

⁶⁵⁷ Török László is rámutatott Seneca-tragédiák felhasználására Janus által. A *Phaedra* (195–203) bukkan fel például az I 163 Tel (= 116 M) epigrammában. Az epigramma egyébként „E Graeco” megjelölésű a Teleki-kiadásban, forrása is ismert (AP 10.29), ám Janus tartalmát ellentétes előjelűvé változtatja „fordításában”. (Az epigramma forrását Mayer Gyula újabban az *Anthologia Planudea* egy darabjában határozta meg [Ia 26, 3], vö. MAYER 2013, 182). Ugyanezt a *Phaedra*-helyet, benne a „turpis libido” fordulatot ismeri fel Török az I 173 Tel (= 125 M, *De Amore Deo*) epigrammában, valamint a Titus Vespasianus Strozzához írt elégiában (El. II 8 Tel. = 16 M, *Ianus Pannonius de eodem annulo, ad Titum Vespasianum Strozzam*) is. Vö. TÖRÖK 1992, 51–52. — Seneca tragédiái a 14. századtól váltak igen népszerű iskolai olvasmányokká Itáliában. A 15. században népszerűségük azonban csökkent. (Vö. BLACK 2001, 202, 213–215, 240; BLACK 2015, 225.) Battista Guarino *De ordinéje* azonban arról tájékoztat, hogy a ferrarai iskolában az egyik legkiemeltebb szerzőnek számított, s kifejezetten a tragédiák: „Tragoediae Senecae cum propter fabulas multum iuvant, tum vero propter sententias et vitae et sermoni quotidiano commodissimas, nam sicut gravissima omnia continet, ita lascivum nihil.” (GUARINO 2002, 288, c. 25.)

⁶⁵⁸ E tárgy kapcsán mindenképpen utalnunk kell a híres evangéliumi helyre is: „Iugum meum enim suave est et onus meum leve.” (11 Math 28–30). A „leve onus” Janusnál: „Parco tibi, parco nobis iam candide lector; / finis adest: primum sit leve semper onus.” I 122 Tel (= 92 M) A „leve onus” fordulathoz lásd OV. trist. 2, 222; am. 1, 2, 10. Vö. IANUS PANNONIUS, *Epigrammata*, 2006, 106.)

⁶⁵⁹ Cassarinónál: „ne posthac in deos parcus sis” (111v)

A „sort” mind a vizsgált görög kódexekben, mind pedig Janus fordításában tagolópontok határolják, tehát önálló retorikai egységről van szó az apophthegmán belül. Verssorszerű ritmikusság érzetéhez a „parcior” dactilusa mellett a záró hypodochmius is hozzájárul.

A „parcior esse” párhuzamos helyzetű – sor végén, a ragozott ige előtt – előfordulását találjuk a 12. századi *Pamphilus de amore*-ben: „... nam conditus ignis / acrior effusus *parcior esse* solet.” (21/22. sorok)⁶⁶⁰ A komédia közismerten az egyik legfontosabb darbaja az Ovidius nyomán születő és a szerelem művészetét érintő középkori alkotásoknak.⁶⁶¹

A következő példa is azt mutatja, hogy a tagolópontok közé zárt commák és colonok miként működtek több szempontból is poétikai egységként. A szöveg mintegy blokkokból építkezik. Az utolsó colon szóhasználata ismét költői.

„Gelón tyrannos, miután Himéránál legyőzte a karthágóiakat, rákényszerített őket, hogy azt is belevegyék a békeszerződésbe, hogy ezután nem fognak gyerekeket áldozni Saturnusnak.”

175A, Gelón/1

Janus 6v

Γέλων ὁ Τύραννος ♦

Gelon tyrannus /

ὅτε Καρχηδονίους πρὸς Ἱμέρα καταπολέμησεν ·
εἰρήνην ποιούμενος πρὸς αὐτοὺς ·

victos apud Himeram Carthaginienses /
pace facta

ἠνάγκασεν ἐγγράψαι ταῖς ὁμολογίαις ·

etiam illud ascribere **coegit foederibus** ·

ὅτι καὶ τὰ τέκνα παύσσονται τῷ Κρόνῳ

non immolatuos⁶⁶² deinceps pignora

καταθυόντες.

Saturno.

Filelfo 5r

Gelo tyrannus . quo tempore Carthaginenses ad Imeram debellavit: pacem cum iis acturus : **coegit federibus** inscriberent : fore ut etiam filii a praestandis Saturno sacrificiis quiescerent.⁶⁶³

⁶⁶⁰ BECKER 1972.

⁶⁶¹ Középkori szerzők Janus költészetére gyakorolt hatásaihoz lásd DALLOUL.

⁶⁶² Az „immolo” Cassarinónál is (105v).

⁶⁶³ Az egykorú bejegyző abban az ósnyomtatványban, amelyet Filelfo változatának elemzéséhez használtunk, a margón utal arra, hogy máshol ezt a mondatot máshogy fordították. Ezt írja: „Philippus Beroladus ita interpretatur: Coegit inscribere in foederibus quod cessarent immolare filios Saturno.” A megjegyzés Jacopo GADDI, *De Scriptoribus Non Ecclesiasticis Graecis, Latinis, Italicis* ... (Florentiae, 1648) c. művén alapul amelyben

Janus fordítása sokkal tömörebb, megformáltabb, mint Filelfóé vagy akár a görög eredeti. Mindkét utóbbi bővelkedik mellékmondatokban. A fordítás terjedelmében is rövidebb lesz. A megformáltság érdekében a költő átalakítja a szórendet, nem követi az eredetiét. Janus felszámol két ragozott igét (καταπολέμησεν, παύσονται), az elsőt participiummá alakítja („victos”), a másodikat elhagyja, és vonzatából infinitivust képez („immolaturos”, ti. „esse”), majd egyetlen accusativus cum infinitívóba rendezi a tartalmat. Apró értelmezésbeli eltérés, hogy a békekötés mozzanatát más idősíkra helyezi, mint ahogyan az eredetiben áll. Míg az eredetiben a békekötés éppen zajlik, s ezt folyamatos participium (participium coniunctum) fejezi ki (εἰρήνην ποιούμενος πρὸς αὐτούς), addig Janusnál előidejű ablativus absolutust találunk: „pace facta”, azaz miután megtörtént a békekötés. Kétségtelen, hogy ez a megoldás tömörebb, lapidárisabb s így költőibb, mint az eredeti, s az apophthegma-műfaj stíluskövetelményeinek is jobban megfelel.

A szórend most is messzemenően architektonikus. Az egyetlen ragozott ige, az állítmány („coegit”) Janusra jellemzően ismét a mondat aranymetszéspontjába kerül, az értelmileg és grammatikailag összetartozó kisebb egységek pedig – hyperbatonok segítségével – szimmetrikusan szerveződnek egy-egy központi szó körül:

Gelon tyrannus · **victos** apud Himeram **Carthaginienses** · pace facta etiam illud ascribere coegit foederibus · non immolaturos deinceps pignora Saturno.

Jól látszik tehát, hogy a szöveg önmagukban is kidolgozott kisebb egységekből, blokkokból építkezik. Erre az eljárásra a mind poétikailag, mind értelmileg önmagukban is megálló rövidítőszerkezetek nagyon alkalmasak, sokkal inkább, mint a mellékmondatok.

Az apophthegma dictum részében – a tagolópont után – az „immolaturos” grammatikai allúzióként értelmezhető a καταθώντες -re, jóllehet nyelvtani funkciójuk egészen más: utóbbi a παύομαι ige participium-vonzata alanyesetben, előbbi pedig az accusativus cum infinitivo állítmányának participiumi tagja. Talán a még pontosabb allúziót szolgálja, hogy az acc. c. inf. hiányos, „immolaturos esse” helyett csak „immolaturos” szerepel. Ez a megoldás tömörebb, esztétikusabb, költőibb is.

Beroaldo annotációira hivatkozással található meg ez a változat (p. 58). <https://mdz-nbn-resolving.de/details:bsb10497576> (2023. 11. 29.) Ez esetleg az alábbi kiadvány lehetett: Philippus BEROALDUS, *Annotationes centum*, Korr. Hieronymus SALIUS FAVENTINUS (Bologna: Franciscus dictus Plato de Benedictus, Benedictus Hectoris Faelli, 1488) (=GW 04113, ISTC ib00464000), ám egyelőre nem találtam benne a megjelölt szöveget.

A dictum kitűnik metrikai szerkesztés tekintetében: jambusokkal indul, a „deinceps”-nél baccheusjellegűt ölt, a szó- és lábhatáron (diarexis) egy pillanatra megáll, hogy újult lendülettel fusson neki a lezárásnak, ami akár egy dactilus és egy moslossus kettőseként is értelmezhető:

non immolatuos deinceps pignora Saturno

⊖ – ⊖ – – – ⊖ – – – ⊖⊖ – – –

Az erőteljesen jambikus jellegű sor önmagában is költői miliót teremt e rövid kis szövegben. S ez csak fokozza a költői szóhasználat erejét. A „pignus” ugyanis a latin költői nyelvben jelent „emberi gyermek”-et. Janus ezzel pontos fordítását adja a τέκνα szónak, amely ugyancsak inkább emberek gyermekeit jelenti (a homérosi nyelvben biztosan). Erre a megfeleltetésre érdekes párhuzamot találunk a költő egyik *Ilias*-fordításában, amelyben szintén „pignora”-ként fordítja a τέκνα-t.⁶⁶⁴ A tárgy – a Saturnusnak való gyermekáldozat – a metrum és a szóhasználat okán erőteljesen költői, némiképp tragédiaszerű sor születik.

Szóképek fokozása

Janus az alábbi apophthegmában a „szakáll” szót a „barba” helyett a „mentum”, „áll” szóval fordítja. A görögben a „szakáll” és a „haj” kifejezésére „szakáll” és „fej” szerepel. A „fej” ez esetben a „haj” helyett áll metonímikus kapcsolatban. Filelfo a maga fordításában felszámolja a metonímiát, és a haját is magával a „haj” jelentésű szóval, a „capillus”-szal adja vissza.⁶⁶⁵ Janus ezzel szemben fokozza a szóképeket, és a szakállt is metonímiával fejezi ki: „áll és fej”, „mentum et caput”. Nem kizárt, hogy erre a lépésre éppen Filelfo harmonizációs törekvése készítette, ám a költő éppen az ellenkező irányba indult el. (Miként láttuk, döntéseiben sokszor a Filelfo változatától való eltérés szándéka vezette.⁶⁶⁶) A szöveg költőisége mindazonáltal a felerősödött.⁶⁶⁷

⁶⁶⁴ RITOÓK 2000, 34–35.

⁶⁶⁵ Filelfo változata: „Cum item ex Antipatri amicis quendam iudicum numero ascripsisset: posteaque et barbam sibi et capillum inficere certo sensisset hominem removit inquiens qui in pilis fidus non foret: eum non esse dignum existimandum: qui fidem in rebus servaret.” (9r) Ha összehasonlítjuk Filelfo és Janus változatát, a kettő közötti kapcsolatnak több típusát is megfigyelhetjük: az azonos szavak és kifejezések használata mellett Janus törekvését a „máshogy mondásra”, szinonimák alkalmazását, valamint szintaktikai hasonlóságokat.

⁶⁶⁶ Ugyanez indokolhatja jelen apophthegmában a „familiaris” szó használatát az egyszerű, kézenfekvő és a görögnek is megfelelő „amicus” helyett, amelyet viszont Filelfo alkalmazott (lásd az előző jegyzetben Filelfo változatát).

⁶⁶⁷ A „mentum” használatához lásd még 253/4. o.

„Amikor [Philippos] Antipatros barátai közül valakit a bírák közé sorolt, majd pedig tudomást szerzett arról, hogy az illető festi a szakállát és a haját, rögvest eltanácsolta mondván, hogy nem hiszi, hogy aki a szőrzet tekintetében nem hű az igazsághoz, az a tettek terén megbízható.”⁶⁶⁸

178E, Philippos/24

Janus 10v

Τῶν δ' Ἀντιπάτρου φίλων τινὰ

Quendam e familiaribus Antipatri / cum ad-

κατατάξας εἰς τοὺς δικαστάς ·

legisset in ordinem iudicum ·

εἶτα τὸν πάγονα βαπτόμενον αἰσθόμενος

deinde sensisset *mentum et caput* ·

καὶ τὴν κεφαλὴν ·

- ∪ - ∪ - [H4]

tingere ·

- ∪ -

ἀνέστησεν εἰπὼν ·

continuo removit / dicens ·

τὸν ἄπιστον ἐν θριξί ·

infidum in pilis ·

μὴ νομίζειν ἀξιόπιστον ἐν πράγμασι.

nequaquam existimare se fide dignum in

negotiis.

Ám a szöveg költőiségéhez más tényezők is hozzájárulnak. Minden bizonnyal ez a lépés a páros szókép okán változtatott a szórenden is, amennyiben az ígét („sensisset”) a tagmondat elejére helyezte, a festést kifejező infinitívust („tingere”) pedig a végére, egyfajta khiasztikus formát létrehozva ezzel a tagolópontok közé zárt egységben belül. A „mentum et caput” melletti döntéshez továbbá hozzájárulhatott, hogy e szavak akusztikailag nagyon jól illeszkednek a „tingere” hangzásához. Emellett pedig metrikailag is harmonikus sorozatot alkotnak. (Leginkább egy hypodochmius és egy creticus kettőseként írható le a vizsgált szakasz.⁶⁶⁹) Látható tehát, hogy számos szempont hozzájárulhatott egy-egy kifejezés, forma, elrendezés stb. választásához.

Az eredetitől való eltérés a „continuo” („nyomban”) beszúrása is. Ez minden bizonnyal az explicitáció, az egyértelműbbé tevés szándékának számlájára írható.⁶⁷⁰

⁶⁶⁸ Az apophthegmához lásd még 178. o.

⁶⁶⁹ A „caput” és a „tingere” határán két „t” található, ami viszont kevésbé szerencsés jelenség. Talán ezért érezte szükségét Janus annak, hogy a „tingere” elé beszúrjon egy plusz tagolópontot.

⁶⁷⁰ A témához lásd az *Egyértelműség, érthetőség, a világosság elve* című fejezetet.

Valódi verssor a prózában

A mű néhány helyen verssorokat is kínál. Ezekben az esetekben a költő valóban költészetet fordít, ami különösen izgalmas helyzet. A fekete tintával javító kéz a (vers)idézete-
ket sajátos rövidítéssel jelöli a margón („versus”).

Alexandros egy esetben az *Ilias*ból idéz, amikor arra utal, hogy sebéből vér folyik, nem pedig ichór (az istenek vére), íme, ő tehát halandó, nem pedig isten.

„Megsebesülve egy nyílvezzőtől a combján, amikor sokan odarohantak hozzá azok közül, akik gyakorta istennek szokták nevezni őt, vidám arccal így szólt: amint látjátok, ez vér, és nem *ikhór*, mely nedve a *boldog olümposziaknak*.”

180E, Alexandros/16

Janus 12r

Τοξέυματι δὲ πληγείς εἰς τὸ σκέλος ·
ὥς πολλοὶ συνέδραμον τῶν πολλάκις
αὐτὸν εἰωθότων θεὸν προσαγορεύειν ·

Sagitta crus⁶⁷¹ icto ·
cum plurimi accurrissent *
qui eum saepenumero deum nuncupare
consueverant ·

διαχυθεὶς τῷ προσώπῳ ·
τουτὶ μὲν αἷμα εἶπεν • ὥς ὁρᾶτε καὶ οὐκ ·
ἰχώρ οἴοσπερ τε ῥέει μακάρεσσι θεοῖσιν.

exhilaratus facie ·
Hoc quidem inquit ut videtis sanguis est ·
*Non sacer ille liquor divum qui corpore
manat.*

Tagolás: G (153v–154r), g (84v) megegyezik, c (289v) egy plusz tagolás (●). L G-vel és g-
vel egyezik, egy plusz tagolás a mellékmondati feloldás miatt (*).

Az *Ilias*-hely Aphrodité menekülésének érzékeny leírásából származik, amikor Diomédész megsebzti az istennő kezét (Plutarchos a kurzívval jelölt részt idézi):

ῥέε δ' ἄμβροτον αἷμα θεοῖο

*ἰχώρ οἴοσπερ τε ῥέει μακάρεσσι θεοῖσιν (Ilias, V, 339–340)*⁶⁷²

⁶⁷¹ Részleges kivakarás után L² javítja a szót, részben átírva a betűket.

⁶⁷² HOMERUS 1901, 94.

„és isteni vére

folyt, az ikhór, mely nedve a boldog olümposziaknak”⁶⁷³

Janus így fordítja a sort:

Non⁶⁷⁴ sacer ille liquor divum qui corpore manat.⁶⁷⁵ (12r)

–   UU – UU – | – – | – – UU – –

Ez a sor, ha csekély mértékben is, mégis bővíti a Janus által lefordított Homéros-részletek számát. Janus Homéros-fordításait Ritoók Zsigmond elemezte részletesen, rámutatva a homérosi nyelv és hexameter latinra fordíthatóságának nehézségeire, ami a két jelenség eltérő eszközkészletéből fakadt, s hangsúlyozta, hogy minél szebb a latin hexameter, annál kevésbé homérosi.⁶⁷⁶ Utóbbi jellemzői, a daktilikusság, a mellérendelés, az állandó jelzők, ezen belül a hosszú összetételek idegenek a latin epikus nyelvtől, amely lassúbb, alárendelő, retorikusabb, kedveli az alliterációkat, és nem kedveli a hosszú szóösszetételeket. Az idők során pedig meglehetősen formularizálódott, valamelyest merevebbé vált. Bizonyos szavak és kifejezések formulaként meghatározott metrikai helyzetekben hagyományozódtak. Ritoók megfigyelése szerint Janus mindezek figyelembevételével s a latin költői nyelvből merítve a lehető legközelebb jutott a homérosi hexameterhez úgy, hogy közben szép latin hexametert alkotott. S míg a II. énekből vett részlet fordításánál kevésbé, addig a Diomédés és Glaukos találkozását bemutató, hatodik énekbeli fordítás során már jelentős mértékben képes volt a homérosi jelzők átültetésére is. Erénye emellett a nagyfokú hűség, ami azt is eredményezte, hogy fordítása valóban sorról sorra halad – ha egy sort mégis hosszabban adott vissza, akkor máshol rövidítéssel kompenzált –, amire nem volt példa kortárs Homéros-fordításokban. (Poliziano fordításai például jóval hosszabbak, mint az eredeti szöveg.) S míg Cicero Ennius stílusát igyekezett megvalósítani Homéros-fordításában, Poliziano pedig Vergiliusét, addig Janus saját utat járt. Ritoók így fogalmaz: „Janus versben fordít, mint Cicero vagy Poliziano, mert költőként tudja, hogy a hexameter, a verses forma szerves eleme a költői alkotásnak, bár talán úgy is mondhatnám, hogy az elegáns, a vergiliusi, ovidiusi hexameter kényszerében, de ezen belül megtartva az eredeti terjedelmet, tehát nem rövidítve és nem bő lére eresztve a maga változatát, s amennyire a stíluskövetelmény megengedi, a szavakig menően

⁶⁷³ Devecseri Gábor fordítása, HOMÉROS 1984, 99. A fordítás nagyon pontos, sőt Devecseri az „isteni vére” fordulattal rövidíteni, tömöríteni is tudott a tartalmilag kissé abundáns eredetin.

⁶⁷⁴ Nincs Homérosban, az apophthegma tartalma kívánta a tagadó applikálást.

⁶⁷⁵ Filelfo változata: „(non cruor) Caelicolae qualem divi misere fluentem.” Cassarino: „non cruor est qualis superum de vulnere manat.” (112v)

⁶⁷⁶ RITOÓK 1975, 2000.

híven, mint a prózafordítások. Egyesíti tehát a versfordítások stiláris igényességét a prózai fordítások tartalmi igényességével. Ez a műfordítás modernebb felfogása: azt mondani és úgy, amit és ahogy az eredeti, nem többet és nem is kevesebbet.”⁶⁷⁷

A most lefordított *Ilias*-sor illeszkedik a két hosszabb Homéros-részlet jellemzőihez. Tartalmilag nem teljesen pontos, hiszen Janusnak a kultúraspecifikus reália ismerős problémájával kellett szembenéznie, ami az ἰχὼρ („istenek vére”) visszaadása volt. Érdekes módon ezt még maga Homéros is megmagyarázza a műben, az idézett részt megelőző sorban (339). Ám Janusnak most nem állt rendelkezésére az előző sor, amelyben a görög eredeti megmagyarázza a jelenséget, hiszen kiragadott részlettel kellett dolgoznia. Lehetőségei tehát szűkre szabottabbak voltak az eredetinél vagy akár Devecseri lehetőségeinél is. S harmadikként idézhetjük Angelo Poliziano változatát, aki pedig még terjedelmesebben, két és fél sorban adja vissza a görög másfél sort, s hosszabban magyaráz:

Ambrosius micat inde cruor, quem nomine certo

Ichora appellant, qualis solet esse deorum

Caelicolum

(Polizianónál: *Ilias* V, 388–390⁶⁷⁸ = *Ilias* V, 339–340)

Janus is úgy döntött, hogy az „ichór”-t megmagyarázza, s valószínűleg az eredeti ösztönzésére, az előző sor ismeretében tette ezt. Szintaktikai megoldásai is azt sugallják, hogy fordítását az előző, ám nem idézett félsor beledolgozásával, a kettőt összegyúrva alkotta meg. Noha nála a „divum” a „corpore” birtokosa („az istenek testéből”), az egymás mellé került „liquor divum” a szórend révén áttételesen felidézi az elő sor birtokos szerkezetét, az αἴμα θεοῖο-t is (az „isten vére”). A „divum” többes száma viszont a 340. sor többes számú „isteneire” (θεοῖσιν) is alludál. A „sacer” szerepe szintén kettősnek tűnik: egyfelől ismét az előző sorba visz vissza az ἄμβροτον („isteni”, „halhatatlan”) megfelelőjeként, másfelől viszont valamelyest pótolja az eredeti helyzetében és formájában nem visszaadott μακάρεσσι jelzót („boldog istenek”), amelynek jelentésileg is pontosan megfelel. Janus tehát képes volt arra, hogy másfél homérosi sort nem egészen egy sorba tömörítsen úgy, hogy végső soron egyetlen elemet sem kellett teljességgel kihagynia. Titka mindenekelőtt a többfunkciós elemek használata volt.

⁶⁷⁷ RITOÓK 2000, 37.

⁶⁷⁸ POLIZIANO 1867, 504.

S most nézzük a nyelvi eszközöket! A magyar humanista a latin költői nyelvből mérít. A sor egyik fő alkotóelemével, a „sacer [...] liquor” jelzős szerkezettel Seneca egyik drámájában, a *Thyestes*ben találkozunk. A hírnök baljós beszámolója tartalmazza, amely Thyestés gyermekeinek feláldozásáról szól:

„Non tura desunt, non sacer Bacchi liquor.”⁶⁷⁹ (687)

– – | ∪ – | – – | ∪ – | – – | ∪ –

Ha az átvétel innen történt, akkor éppen az átvett szókapcsolat tett lehetővé egy kis csalást is Janus számára, hiszen az eredeti homérosi sorban nem található meg a tagadószó. A plutarchosi apophthegmában viszont tagadó kontextusban szerepel az idézet, s a Seneca-tragédia is tagadó formában kínálja a helyet.⁶⁸⁰

A szókapcsolat felépítése Janusnál is csaknem ugyanaz, mint Senecánál. Míg azonban ott egy iambikus trimeter része, addig Janusnál egy hexameteré. A különbség a közbevetett szavak („Bacchi”, „ille”) metrikai hatásában áll. Az „ille liquor” a latin hexameter történetében máshol is előfordul, még hozzá hasonlóan, mint Janusnál, cezúra előtti helyzetben. Janusnál a penthémimerés előtt található, Tibullusnál pedig a trithémimerés előtt. (Tibullusnál Senecához hasonlóan ráadásul szintén a borról van szó.):

„Ille liquor docuit voces inflectere cantu” (Tib. 1, 7, 37)

A „corpore manat” metrikai formulaként is értelmezhető. A spondeust kitevő „manat” gyakran szerepel a hexameter végén, s előtte rendszerint valamely három szótagú szó áll, ami dactilust alkot, miként Janus fordításában is. (Az ötletet a költő számára e formula használatára minden bizonnyal Cassarino fordítása adta.⁶⁸¹) A horatiusi fordulat még hangzásában és bizonyos értelemben jelentésében is közel áll Januséhoz:

„omne supervacuum pleno de pectore manat” (Hor. ars. 337)

„Mert kipereg teli szívekből minden, mi fölösleg.”⁶⁸²

⁶⁷⁹ Próza fordítása: „Sem a tömjén, sem pedig Bacchus szent folyadéka nem hiányzik.”

⁶⁸⁰ Ennek megfelelően helyezte át Janus a tagolópontot is a „non” elé. S ezzel eltért a görög kódexek tagolásától, amelyek egyöntetűen az *ιχ*óp után teszik a tagolást, megtörve ezzel a verssor egységét.

⁶⁸¹ Lásd 674. j.

⁶⁸² HORATIUS 1989, 338. Bede Anna fordítása.

„non me tibi Troia externum tulit aut cruor hic *de stipite manat*” (VERG. Aen. 3, 42, 43)

„ingenioque meo, vena quod *paupere manat*” (Ov. Pont. 2, 5, 21)

„distillant per pectus aquae, frons *hispida manat*” (CLAUD. Paneg. dictus Olybrio et Proбини coss., 222)

Janus hexameterre tehát részben most is formulából építkeznek, ám a Seneca-hely átvétele és adaptálása igen ötletes. A hexameterben két cezúra – penthémimerés és hephthémimerés – található. Figyelemre méltó, hogy a fordításban a dactilusok és a spondeusok aránya megegyezik az eredetivel – három : három –, ami azért volt lehetséges, mert most a görög eredeti is „lassúbb”, a szokásosnál több spondeust tartalmaz, ami pedig illik az eleve lassúbb latin hexameterhez. Végül a hysteron proteron, a hyperbaton, a kiasztikus elrendezés, valamint az egész mondat többszintes szimmetrikus struktúrája pedig már azok az eszközök, amelyekkel az *Aphrothegmata*-fordításban is mindenhol találkozunk. Valóban retorikusabb lett az eredetnél ez a szépen gördülő, a latin költői hagyományból táplálkozó, abba teljesen belesimuló hexameter.

Viszony a tartalomhoz

Elöljáróban ismét meg kell említenünk a modern fordításelmélet két fontos fogalmát, az explicitációt és az implicitációt. Nem önmagukért, hanem azért, mert segítenek pontosan megnevezni, leírni azokat a jelenségeket, fordítói stratégiákat, amelyekről az alábbiakban szó lesz. Az explicitáció során a fordító a forrásszöveghez képest a célnyelven pontosabb változatot hoz létre, míg implicitációkor az ellenkezőképpen jár el. Az explicitáció általában hozzáadást jelent. Kategóriáinak első kidolgozója Klaudy Kinga volt, aki négy típust különített el, a kötelező, a választható, a pragmatikus és a fordítás-specifikus hozzáadást.⁶⁸³ Az első csoportot azok a nyelvi eszközök teszik ki, amelyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy a célnyelven grammatikailag korrekt mondat szülessék. Ilyenek lehetnek például a birtokos jelzők vagy a prepozíciók a célnyelven egy olyan forrásnyelv szempontjából, amelyben ezek

⁶⁸³ KLAUDY 1993 még csak három kategóriáról szól, a fordítás-specifikus még nem található meg benne. KLAUDY 1998 és 1999b azonban már mind a négy típust tartalmazza. Klaudy Kinga megfogalmazott egy negyedik típust is, a fordítás-specifikus explicitációt, amelyet azonban számos kritikai ért. Vö. KLAUDY 2021.

az elemek nem találhatók meg, mint például a magyarban. A második csoportba azok tartoznak, amelyek nem okvetlenül szükségesek a grammatikailag helyes mondathoz. Opcionálisak például a mellékmondati feloldások, ha mindkét nyelv képes participiumos szerkezeteket képezni, vagy a kohéziót erősítő kifejezések. Pragmatikus hozzáadások a kulturálisan meghatározott lexémák.⁶⁸⁴ Fordításspecifikus explicitáció pedig a szöveg belső világából, a kontextus ismeretéből fakadó, bármely fakultatív hozzáadás.⁶⁸⁵ Ezeket a kategóriákat később mások pontosították.⁶⁸⁶ Kutatások arra is rámutattak, hogy a fordítások általában explicitebbek, pontosabbak az eredeti szövegeknél, s a célnyelv eredeti szövegeinél is. „[A] fordítók, ha van választási lehetőségük, inkább az explicitebb nyelvi formákat fogják választani, és elmulasztják az implicitációs lehetőségeket (kihagyás, összevonás, le-süllyesztés).”⁶⁸⁷

Filelfo és Janus fordításának egyik alapvető különbsége az explicitáció mértéke. A tartalmi pontosság, a célnyelvi szöveg érthetősége mind Filelfo, mind pedig Janus számára fontos cél volt, s az explicitáció részükről leginkább ezt szolgálta. Janus, ha módja volt rá, hűségigényéből kifolyólag megtartotta az eredeti formákat bővítés nélkül, sőt, ha az érthetőség engedte, az implicitáció módszerével is élt. Jó példa erre az Alexandrosról szóló 13. apophthegma, amelyben az eredeti görög, három szóból álló genitivus partitivus helyett egyetlen szót használt (τινα τῶν στρατιωτῶν „valakit a katonák közül” – „militem” „egy katonát”).⁶⁸⁸ Hasonlóképpen implicitációról van szó, amikor – szemben Filelfoval – nem használ olyan szavakat, amelyek a mondatok közötti kohéziót erősítik. De Janus valamennyi tömörítőstratégiáját idesorolhatjuk. Mégis apophthegmánként döntést kellett hoznia, hogy haladhat-e a maximális formai hűség útján, vagy kompromisszumot kell-e kötnie az érthetőség érdekében. Mivel vezérelve az előbbi volt, s alapvetően került az értelmező/magyarázó fordítást, esetenként a tartalmi homályosság is vállalható volt számára, ha a művészi forma úgy kívánta. Ám nem minden áron, és nem minden esetben, hiszen a jól érthetőség is fontos volt számára, s rámutattunk, hogy a polírozott nyelvi megformálás az érthetőséget is segítette.

⁶⁸⁴ KLAUDY 1993 példája erre: a „Maros” helyett „Maros folyó” szerepel az idegen nyelvű fordításban. Ebben az esetben a „folyó” szó pragmatikus hozzáadás.

⁶⁸⁵ Például passzív angol mondatok fordításánál ún. kontextuális alany beillesztése a magyar mondatba. Vö. KLAUDY 2021, 4–5.

⁶⁸⁶ Lásd pl. HELTAI 2014, 183 módosításait: Kötelező explicitáció: nyelvi (nyelvtani, lexikai); szövegszerkezési (kohézió). Fakultatív explicitáció: nyelvi (nyelvtani, lexikai); szövegszerkezési (kohézió); pragmatikai (pragmatikai partikulák betoldása, következtetési jelentések kifejtése, illokúció explicit jelzése, értelmezéshez szükséges háttérismertek betoldása), fordításspecifikus explicitáció. Idézi és közli: KLAUDY 2021, 7.

⁶⁸⁷ KLAUDY 2018, 449. Ez az ún. „aszimmetria hipotézis”, amely a nyelvek között meglévő aszimmetrián alapszik. Ehhez lásd: KLAUDY 2007.

⁶⁸⁸ Az apophthegma szövegeihez lásd 234–236. o.

Tartalmi homályosság a művészi forma vagy az eredetihez való hűség érdekében

Transzliterált görög szavak

Valamelyes homályosságot okozhatnak a megértésben bizonyos transzliterált görög szavak. Különösen azok, amelyeknek az adott szintagmatikus kapcsolatban nem rögzült a jelentése. Ilyen lehet például a Janus által használt „byssinus” („patyolat-”, „gyolcs-”) melléknév, a βύσσινος azonos jelentésű görög szó transzliterált latin változata.⁶⁸⁹ Önmagában sem tartozik a gyakori szavak közé sem a görögben, sem a latinban, metaforikus használata pedig még ritkább, úgy tűnik, hogy ilyen értelemben a görögben csakis Plutarchosnál, ezen a helyen fordul elő. Plutarchos a szavakra használja.⁶⁹⁰

Παρύσατις ἡ Κύρου καὶ Ἄρτοξέρξου μήτηρ ἐκέλευε τὸν βασιλεῖ μέλλοντα μετὰ παρρησίας διαλέγεσθαι βυσσίνοις χρῆσθαι ῥήμασιν.⁶⁹¹

„Parysatis, Kyros és Artoxerxés anyja meg szokta parancsolta mindazoknak, akik a királlyal nyilvánosan kívántak szólni, hogy *lágý (?)*⁶⁹² szavakat használjanak.”

Filelfo „verba gravissima et ornatissima”-ként adja vissza, tehát „igen súlyos és igen ékes szavak”-ként.⁶⁹³ Ám feltételezhető, hogy e metaforikus használatban a szó jelentése valószínűleg nem rögzült. Janus részben talán ezért tesz csupán annyit, hogy átveszi a transzliterált latin változatot:

Filelfo

Parasitis Cyri et Artaxerxis mater iubebat qui rex apparate quippiam et imperiose dicturus esset: *verbis gravissimis atque ornatissimis* uteretur. (4r)

Janus

⁶⁸⁹ A βύσσινον lenszövetet jelent, a belőle származó melléknév a βύσσινος.

⁶⁹⁰ Eddig nem találtam párhuzamos helyet.

⁶⁹¹ Parysatis, 174/A. Az apophthegma részletes elemzéséhez lásd a 106–107. és a 165–168. oldalt.

⁶⁹² A „lágý” fordítás a GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFFY–TEGYEY-szótárban található, valószínűleg éppen e hely alapján. LSJ nem is hozza a βύσσινος esetleges metaforikus jelentéseit.

⁶⁹³ Filelfo értelmezéséhez lásd továbbá 106. o. és 418. j.

Parysatis Cyri et Artaxerxis mater · eum qui liberius regem allocuturus foret · iubebat *byssinis* uti *verbis*. (5r)

Eljárása nem egyedi. A jelző használata elszórta fordul elő, viszont feltűnően gyakori Szent Jeromosnál, a *Vulgatában*. Valójában ő használja a legtöbbször ezt a transliterált görög szót – melléknévként és főnévként is – igaz, hogy eredeti, anyagot jelölő jelentésében.⁶⁹⁴ Értelmezési bizonytalanságra utal, hogy Raffaele Regio szükségesnek érzi hozzátenni – mintegy magyarázatként – a „mollis” („lágý”, „szelíd”) melléknevet: „byssinis et mollibus uti verbis” (58).⁶⁹⁵ Jeleztük azt is, hogy a fordulatot Janus valószínűleg Antonio Cassarino átültetéséből merítette. A Cassarino fordításából Antonio Panormita által szerkesztett vatikáni kódexben az apophthegma mellett a margón most ott találjuk Filelfo változatát is. Panormita minden bizonnyal úgy ítélte meg, hogy a cassarinói „bissinus” vagy nem jól érthető vagy pedig értelmezése bizonytalan.⁶⁹⁶

Még ha a *Vulgata* szövege nyomán ismerősen is csengett a „byssinus” melléknév a korabeli magyarországi olvasónak,⁶⁹⁷ metaforikus használata nagy valószínűséggel ismeretlen lehetett, s mindenképpen valamiféle bizonytalanságot, homályosságot okozhatott a megértésben. Kétségtelen ugyanakkor, hogy Janus ezzel – bár csaknem az érthetlenségig – hűséges maradt az eredetihez.⁶⁹⁸

Elliptikus fogalmazás őrzése

Filelfoval ellentétben nem egészíti ki a görög eredetiben található elliptikus fogalmazást sem.

⁶⁹⁴ Vö. TLL, s. v.; I Par 15, 27 („indutus stola byssina”); III Esr 3, 6 („cidarim byssinam”); II Par 5, 12 („vestiti byssinis”); Apc 18, 16 („amicta erat byssino”); Est 1, 6 („funibus byssinis” – bisszus köteleken); Ex 28, 39 („tunicam bysso et tiaram byssinam”); Gen 41,42 („stola byssina”). A bibliafordítás vagy a „bisszus” szót használja vagy a „patyolat”-ot. A „byssinus” előfordul még Sidonius Apollinarisnál (SIDON. ep. 1, 6), klasszikus környezetben pedig idősebbik Pliniusnál (PLIN. nat. 19, 20) és Apuleiusnál (APUL. met. 11, 24), de ugyan-csak anyagot jelölő, eredeti értelmében. (*Biblia sacra* 1969) — A „byssos” szóhoz lásd SZÉKELY 2020, főként 128.

⁶⁹⁵ Lásd 73. o.

⁶⁹⁶ Città del Vaticano, Vat.lat. 3349, 104v. A margójegyzet a scriptor másolatában szerepel, jól látszik, hogy tudatos szerkesztői döntésről van szó.

⁶⁹⁷ Az LLMAeH (s. v) ismeri a szót, igaz szintén konkrét jelentéssel: „bársonyból készült, bársonyból való”. Hasonlóképpen: BARTAL 1901, s. v., jelentése ott is konkrét, „selyem”-, „selyemféle”. Az *Apophthegmata*-fordítás középkori kifejezései között hívja fel a figyelmet a szóra: ZALAI 1905, 821.

⁶⁹⁸ Az apophthegma elemzéséhez lásd még a 72–73. és a 105–106., 165–168. oldalt.

„Miután mindenki felkészült a harcra, és a hadvezérek megkérdezték, *hogy van-e még valami*, semmi, szólt, csak annyi, hogy le kell borotválni a makedónok szakállát. Amikor Parmeniön ezen elámult, így szólt: nem tudod, hogy nincs jobb kapaszkodó a csatában a szakállnál?”

Alexandros/10, 180B

Janus 12r

Ἐπεὶ δὲ παρασκευασμένων πάντων πρὸς μάχην ·

Paratis ad praelium omnibus ·

ἠρωτησαν οἱ στρατηγοὶ ●

cum quaererent duces ●

μή τι πρὸς τοῦτοις ἕτερον ·

numquid praeterea * aliud?

οὐδέν εἶπεν ·

Nihil ait ·

ἢ ξῦραι τὰ γένεια τῶν Μακεδόνων ·

nisi radenda esse menta Macedonum · Ad-

θαυμάσαντος δὲ τοῦ Παρμενίου ·

mirato Parmenione ·

οὐκ οἶδας εἶπεν ὅτι βελτίων οὐκ ἔστιν ἐν

An nescis inquit nihil in pugna melius pre-

μάχῃ λαβὴ πώγωνος;

hendo quam barbam?

Tagolás: G (143v), g (83v) megegyezik. Στρατηγοὶ és μή között csakis c-ben található tagolópont (289r). Más tekintetben a görög kódexek tagolása azonos. A lipcsei kódex (L) tagolása most c-vel tart. L¹ tévedésből beszúrt egy plusz tagolópontot (*), amelyet L² törölt. A javítás érthető, hiszen ezen a ponton semmi sem indokolja a tagolópont jelenlétét, hiszen az „aliud” után a mondat kérdőjellel zárul, ami önmagában is tagolás.⁶⁹⁹

Filelfo 10r

Janus 12r

Omnibus autem ad pugnam instructis

Paratis ad praelium omnibus ·

cum praetores militum interrogasset ·

cum quaererent duces ·

Num ad haec aliud quicquam iubet?

numquid praeterea * aliud?

Nihil respondit nisi ut barbae Macedonum

Nihil ait ·

radantur.

nisi **radenda** esse menta Macedonum ·

Parmenione vero **admirante**

Admirato Parmenione ·

An ignoras inquit captum in proelio nullum

An nescis inquit nihil in pugna **melius** pre-

esse quam barbae **meliozem?**

hendo quam barbam?

⁶⁹⁹ Lásd 108–109. o.

A kurzívval jelölt szakasz elliptikus a görög eredetiben, nem tartalmaz állítmányt – még létigét sem –, s emiatt valamelyest homályos. Jelentése természetesen a szövegösszefüggés segítségével pontosítható. Filelfo érezte ezt a jelentésbeli bizonytalanságot, és hozzáfűzött egy igét a mondathoz: „Num ad haec aliud quicquam *iubes*?” Azaz: „Vajon van-e ezeken kívül más is, amit *parancsolsz*?” A „*iubes*” („parancsolsz”) segítségével pontosította, és konkretizálta a jelentést az olvasó számára. Janus ezzel szemben a következő fordítást adja: „Numquid praeterea aliud?” Örzi tehát az eredeti szöveg elliptikusságát, vállalva az árnyalatnyi homályosságot. Nem csupán az eredetihez való hűség, hanem az annak jegyében követett tömörség- és ritmikusságigény is ezt kívánta tőle. Csekély eltérésekről van szó, amelyek mögött mégis beszédes fordítói döntések húzódnak.⁷⁰⁰

Egyértelműség, érthetőség, a világosság elve

Miként a többi példából látható, Janusnál is előfordul egy-egy szó beiktatása, ám csak akkor, ha valóban szükségesnek látja a betoldást. Jóllehet a műfaj megengedi az elliptikus nyelvi megformálást, Janus – a világosság elvét is szem előtt tartva – a legtöbbször úgy él ezzel, hogy ne okozzon félreértést. Általában törekszik az egyértelműsítésre, arra, hogy könnyen megállapítható legyen: mikor kiről, miről van szó. Ennek érdekében kerül a névmáshalmazát, szívesebben választ helyettük semleges főneveket, mint például „homo”, „locus” stb. még akkor is, ha ezzel eltér az eredetitől.

Miként volt róla szó, a modern fordításelmélet is ismeri ezt a jelenséget, és explicitációnak nevezi. Filelfo esetében már többször találkoztunk példáink sorában az egyértelműsítés nyilvánvaló szándékával. A törekvés Janus Pannoniusnál is megfigyelhető azzal a különbséggel, hogy ő jóval finomabban jár el, apró lépéseket tesz a szükséges pontokon. Így az ekvivalencia összhatását nem töri meg.

Példaként szolgált erre a Philipposról szóló 6. apophthegma két betoldása a „hominem” és a „conceives” pontosítás céljából.⁷⁰¹ Ugyanezt látjuk az alábbi, Diónról szóló apophthegmában is.

⁷⁰⁰ Hozzá kell tennünk, hogy a hely forrása részben Antonio Cassarino fordítása lehetett: „Cum praeparatis ac structis omnibus ad pugnam duces ac primores interrogarunt **numquid praeterea**. Nihil inquit nisi ut macedonum barbae radarentur.” (112r) Ám Janusnak ezzel együtt is tudatos döntést kellett hoznia az adaptáció módjáról. Az elliptikusság elfogadását tehát nem befolyásolja az a tény, hogy a nyelvi fordulatot máshonnan meríti.

⁷⁰¹ Lásd 109. o.

„Dión, aki kivetette Dionysioszt a tyrannisból, meghallván, hogy Kallippos, akiben barátai és az idegenek közül a leginkább megbízott, ármánykodik ellene, nem tűrte el, hogy bevádolják, mondván, hogy jobb meghalni, mint élni, ha nemcsak az ellenségektől, hanem a barátoktól is óvakodni kell.”

176F–177A, Dión	Janus 8v
Δίων ὁ Διονύσιον ἐκβαλὼν ἐκ τῆς τυραννίδος ·	Dion qui Dionysium tyrannide expulit ·
ἀκουσας ἐπιβουλεύειν αὐτῷ Κάλλιππον ὃ μάλιστα τῶν φίλων καὶ ξένων ἐπίστευεν ·	cum audisset insidias sibi tendere Cal- lippum * cui prae cunctis hospitibus et amicis plurimum fidebat ·
οὐχ ὑπέμεινεν ἐλέγξει · βέλτιον εἶναι φήσας ἀποθανεῖν · ἢ ζῆν ·	non sustinuit redarguere ⁷⁰² <i>hominem</i> · af- firmans melius esse mori quam vivere ·
μὴ μόνον τοὺς πολεμίους · ἀλλὰ καὶ τοὺς φίλους φυλαττόμενον.	non ab hostibus modo verum etiam ab amicis caventi.

Tagolás: G (150v) alapján. c (287r) nem tagol: ἀποθανεῖν ἢ; πολεμίους ἀλλά, g (81r–v) nem tagol: ἀποθανεῖν ἢ. A lipcsei kódex (L) tagolása leginkább c-vel egyezik, s egy plusz tagolópontot szúr be (*).

Janus a „*hominem*”-et az „*eum*” helyett használja. Filelfónál „*eum*” szerepel (7r).

Egy másik apophthegmában, amikor Alexandros megparancsolja az indiai fogoly-nak, hogy mutassa be íjásztudományát, s a görög eredetiben ἐκέλευσεν ἐπιδείξασθαι áll, Filelfónál „*id ostendere iussit*”, Janusnál pedig „*imperavit artem ostendere*” szerepel, amely szakaszban az „*artem*” az eredetiben nem meglévő szó, pontosabban csak implicite tartalmazza azt az ἐπιδείξασθαι.⁷⁰³ Ugyanebben az apophthegmában később az indiai fogoly azt válaszolja, hogy már régóta nem gyakorolta magát e mesterségben: πολλῶν ἡμερῶν οὐ μεμελέτηκε. Mind Filelfónál, mind pedig Janusnál explicitáció, azaz pontosítás figyelhető meg azzal kapcsolatban, hogy miben nem gyakorolta magát az indiai. Filelfónál ez áll:

⁷⁰² Cassarinónál a hely, amelyet Janus bár átalakítva, de valószínűleg átvett: „... cui plurimum fidebat . coarguere eum non sustinuit ...” (108r) De Cassarino is őrzi a Filelfótól származó „*eum*”-ot.

⁷⁰³ 181B, Alexandros/23; L, 13r–v; Filelfo, 11r.

„multos se dies *ei rei* non studuisse”. Janusnál: „multos se dies *arcum* non exercuisse”. Filelfónál tehát „az a dolog” szerepel, Jansunál pedig pontosan megnevezve az „íj”.⁷⁰⁴ Elképzelhető, hogy Janust e plusz szavak betoldására Filelfo verziója ösztönözte, az ő szerkesztését próbálta valahogy a saját képére formálni, hiszen egyébként nem jellemző rá a bővítés.

Eltérés az eredetitől

Jelentős eltérés: szójáték visszadása

1. Az apophthegma csattanója szójátékon alapul, amely alapvetően természetesen a görög nyelvben „működik”. Érdekes megfigyelni, hogy a két fordító miként küzd meg a csattanó visszaadásának nehéz feladatával. Janus esetében ez egy ritka hely, ugyanis ilyen mérvű eltérést az eredetitől nála sosem tapasztaltunk. Azt a megoldást, amelyet választott, az egyértelműségre törekvés és Filelfo megoldásának mérlegelése egyaránt indukálhatta.

„Amikor [Philippos] *kulcsontja* eltörött a háborúban, orvosa pedig naponta kért tőle valamit, így szólt: vedd el azt, amit, és amennyit csak akarsz, hiszen nálad van a *kulcs*.”

177E, Philippos/9

*Τῆς δὲ κλειδὸς αὐτῷ κατααγείσης
ἐν πολέμῳ ·
καὶ τοῦ θεραπεύοντος ἱατροῦ πάντως τι
καθ' ἡμέραν αἰτοῦντος ·
λάβανε ἔφη ὅσα βούλει ·
τὴν γὰρ κλεῖν ἔχεις.*

Janus 9v

*Partem eam corporis quae clavis dicitur *
cum fregisset in bello ·
et medicus inter curandum identidem
aliquid flagitaret ·
Accipe inquit quantum vis ·
nam clavem habes.*

Tagolás: G (151v), c (286v), g (82r) tagolása megegyezik. A lipcsei kódex (L) tagolása alapvetően azonos velük, egyetlen plusz tagolópont van a beszúrt új tartalom miatt (*).

Filelfo 8r

Janus 9v

⁷⁰⁴ Uo.

Cum autem ei bellanti <i>clavicula</i> esset fracta:	<i>Partem eam corporis, quae clavis dicitur</i> ·
	cum fregisset in bello ·
et medicus qui eum curabat quottidie	et medicus inter curandum identidem
prorsus aliquid peteret:	aliquid flagitaret ·
sume inquit quot volueris :	Accipe inquit quantum vis ·
nam clavem habes.	nam clavem habes.

A szójáték azon alapszik, hogy a görögben azonos szó jelzi a kulcsot és a kulcscsontot is (κλεις). Filelfo a „clavicula” („kulcscsont”) és a „clavis” („kulcs”) szavakkal operál. Janus ezzel szemben a görögnek megfelelően mindkettőre a „clavis”-t használja, de úgy, hogy az első esetben magyarázatot fűz hozzá: „*A testnek azt a részét, amelyet kulcsnak neveznek, miután eltörte a háborúban ....*” A magyarázatra azért volt szükség, mert a *clavis*nek nincs anatómiai jelentése a latinban,⁷⁰⁵ ám a szójáték másként nem volt megtartható.

2. A következő példában Janus is magyarázatot szúrt be, átvéve és követve Filelfóét. Nem elégedett meg a görög szó („amphoterós”) transliterációjával.

Most Janus változatát fordítjuk:

„Két testvér, Amphoterós és Hekaterós közül Hekateróst eszesnek és gyakorlatiasnak, Amphoteróst pedig együgyűnek és butának látva ezt volt szokása mondani: Hekaterós amphoterós, azaz *mindkettő*, Amphoterós pedig egyik sem.”

177E, Philippos/10

Δυεῖν δ' ἀδελφῶν Ἀμφοτεροῦ καὶ
Ἑκατεροῦ ·
τὸν μὲν Ἑκατερόν ἔμφρονα καὶ
πρακτικὸν ὀρθῶν ·
τὸν δ' Ἀμφότερον εὐήθη καὶ ἀβέλτερον
· ἔφη ·
τὸν μὲν Ἑκατερόν • ἀμφότερον εἶναι ·
τὸν δ' Ἀμφοτερόν ·

Janus 9v

E duobus fratribus * Amphotero et Cratero ·
— ◡ — — ◡ — — ◡◡ — — ◡ —
cum videret Craterum tam⁷⁰⁶ ingenuo quam
manu promptum ·
Amphoterum autem stolidum et ignavum ·
ait ·
Craterum quidem Amphoteron *hoc est ut-*
rumque esse ·

⁷⁰⁵ A szótárak nem tartalmazzak ilyen jelentést. A TLL szerint a „clavicula” is csak a lábfej csontjaival hozható összefüggésbe (s. v.).

⁷⁰⁶ L² szúrja be javításként.

οὐδέτερον.

Amphoterum vero **neutrum**.

Tagolás: G (151v) és g (82r) tagolása megegyezik, c (286r) egy másik helyen tagol (●), és nem tagol: ἀβέλτερον ἔφη, Ἀμφοτερόν οὐδέτερον. A lipcei kódex (L) G és g tagolásával tart, s egy plusz tagolást szór be (*).

Filelfo 8r

Janus 9v

Praeterea cum **duos fratres** Amphoterum et Craterum intueretur : et Craterum quidem tum acutum tum strenuum

E **duobus fratribus** · Amphotero et Cratero · cum videret Craterum tam ingenuo quam manu promptum ·

Amphoterum vero hebetem ac stultum dicere solitus est

Amphoterum autem stolidum et ignavum · ait ·

Craterum Amphoterum esse. *Amphoterus autem utrumque significat* :

Craterum quidem Amphoterum *hoc est utrumque esse* ·

et Amphoterum esse **neutrum**.

Amphoterum vero **neutrum**.⁷⁰⁷

A csattanó a görög ἀμφοτερός szó jelentésén („mindkettő”), s annak hol tulajdonnévként, hol pedig melléknévként való használatán alapszik. A kódexek mindegyikében azonban a Ἐκατερός – melynek jelentése szintén „mindkettő” – helyett Κρατερός („erős”) található, így a Filelfo és Janus által használt görög kéziratokban is, ám a csattanó így sem vészett el teljesen, csupán vesztett erejéből.⁷⁰⁸

Eltérés

„Két semmirekellő bírójává válva megparancsolta, hogy az egyik távozzon Makedóniából, a másik pedig kövesse.”

⁷⁰⁷ Az apophthegma cassarinói szubsztártuma különösen az első colonokban figyelhető meg: „Videns ex duobus fratribus Cratero et Amphotero . Craterum sapientem ac prudentem . Amphoterum autem stultum atque hebetem – dixit Craterum *amphoterum* . amphoterum autem neutrum esse.” A vatikáni kódexben (Vat. lat. 3349, 109r) a kurzívált „amphoterum” fölött – valószínűleg Panormitától – interlineáris glossza, egy magyarázat található minden bizonnyal Filelfo fordításából: „utrumque significat”. Figyelme méltó, hogy Cassarino itt nem magyaráz, egyszerűen követi a görög jelleget. Ezt már máshol is tapasztalhattuk nála (pl. „phalanx”, „Mithras”).

⁷⁰⁸ PLUTARCHUS 1971, 19. Csakis egyetlen 15. századi vatikáni kódexben található meg a Ἐκατερός (BAV, Vat. Reg. 80).

178A, Philippos/12

Janus 9v

Γενόμενος δὲ κριτῆς δυεῖν πονηρῶν ·

Duorum nequam *causa cognita* ·

ἐκέλευσε τὸν μὲν ●◆ φεύγειν ἐκ Μακεδονίας ·

iussit alterum e Macedonia fugere ·

τὸν δὲ ἕτερον⁷⁰⁹ ●◆ διώκειν.

alterum sequi.

Tagolás: G (151v), c (288r) és g (82r) plusz két helyen tagol (●◆). A lipcsei kódex (L) tagolása most G-vel egyezik.

Filelfo 8r

Janus 9v

Cumque duos improbos flagitiososque

Duorum nequam *causa cognita* ·

iudicaret:

iussit alterum e Macedonia fugere ·

sententiam tulit ut alter e Macedonia fugeret

alterum sequi.

: alter ut illum sequeretur.

Az apophthegma kezdő egységében Janus az eredetinek megfelelően rövidítészerkezetet alkalmazott: a görögben található participium coniunctumot a grammatikai allúzió jegyében ablativus absolutusszal adta vissza: „causa cognita”. A kifejezés azonban – amelyet körülbelül úgy fordíthatnánk, hogy „megismerve az ügyet” vagy az „ügy megismerése után” – a szavak szintjén nem pontosan adja vissza a görög eredetét. A görögben inkább explikatív viszony van az apophthegma két része között, Janus pedig inkább logikai s – ezzel szükségszerűen együtt járó – időbeli sorrendet állított fel: az ítézés előbb megismeri az ügyet, utána mondja ki az ítéletet. Nem kizárt, hogy a tömörségre törekvés jegyében tette ezt, abundánsnak, fölöslegesnek érezhette az apophthegma első felében is elmondani azt, hogy Philippos bíró lett, amikor az a második egységből egyértelműen kiderül. A maga részéről inkább egy új logikai elemmel gazdagította a szöveget. De az is lehetséges, hogy a görög rövidítészerkezetet kívánta valamilyen módon megőrizni.

---

⁷⁰⁹ g-ből hiányzik.

Figyelemre méltó az apophthegma tömörsége is Janus fordításában. Míg Filelfónál mellékmondatok sokasága függ a főmondattól („sententiam tulit”⁷¹⁰), s összesen négy ragozott ige található a mondatban, addig Janus változatában – a görögnek megfelelően – csupán egyetlen ragozott ige van („iussit”). Filelfo egyébiránt itt is alkalmazza az „egy melléknevet kettővel” elvét (πονηρῶν – „improbos flagitiososque”).

Az eredetiben nem meglévő szavak

Lásd korábban az *Egyértelműség, érthetőség, világosság elve* című fejezetet!

Magyarázat, körülírás

Az eredetiben nem meglévő, merő magyarázat Janus részéről, amikor kifejti, hogy mit is kell érteni a „boeotarcha” szó alatt. Ám nagyon valószínűnek tűnik, hogy a magyarázat gesztusát és szövegét Cassarino fordításából vette át. A cassarinói szubsztrátum most nagyon erősen érezhető Janus szövegében. A tagolást most is görög előképe alapján végezte el,⁷¹¹ s két plusz tagolópont közé szúrta be a plusz információt (kurzíválva):

„[Epameinóndas] minthogy a boiótokat, akiknek sorai fellazultak a nyugalmas életmódban, mindig fegyverben akarta tartani, valahányszor boiótarchává választották – *azaz az ő legfőbb hivatalviselőjükké* –, figyelmeztetőleg szokta volt mondani, hogy jobban gondoljátok meg, ó, férfiak, mert ha én leszek a hadvezér, nektek is katonáskodnotok kell.”

193E, Epameinóndas/18

Janus 27r

Τοὺς δὲ Βοιωτοὺς ὑπὸ σχολῆς ἐκλυομένους ·

Boetos otio solutos ·

ἀεὶ βουλόμενος ἐν τοῖς ὅπλοις συνέχειν ·

volens semper in armis continere ·

ὁπότε βοιωτάρχης αἰρεθεῖη ·

quotiens boeotarcha ·

idest summus eorum magistratus · crea-

batur ·

παραινῶν ἔλεγεν ·

admonens dicebat ·

ἔτι βουλευσασθε ὧ ἄνδρες ·

Amplius deliberate o viri ·

⁷¹⁰ A „sententiam tulit” fordulattal Filelfo explicitebbé, pontosabbá teszi a szöveget, hiszen a latin kifejezés hivatalos személy véleménynyilvánítását takarja, s az apophthegmában valóban ez történik.

⁷¹¹ G tagolásával egyezik (165r); g-ben az első tagolópont nem található meg (93r).

ἐὰν γὰρ ἐγὼ στρατηγῶ ·
στρατευτέον ἐστὶν ὑμῖν.

nam me imperium obtinente ·
militandum vobis est.

Cassarino 126r

Janus 27r

Volens item **Boetios ocio** corruptos ac **solutos** ·
assidue **in armis continere** ·
quotiens boetarchis
qui *summus apud eos magistratus* erat ·
crearetur ·
monens dicebat ·
adhuc viri consulite ·
nam si ego dux ero ·
erit **vobis** omnino **militandum**.

Boetos otio solutos ·
volens semper **in armis continere** ·
quotiens boeotarcha ·
idest summus eorum magistratus ·
creabatur ·
admonens dicebat ·
Amplius deliberate o viri ·
nam me imperium obtinente ·
militandum vobis est.

Érdekes megfigyelni Filelfo módszerét, aki szokása szerint megelőzte a problémát, és nem is használta az eredeti görög terminust, hanem „princeps”-ként latinizálta azt:

„Insuper cum boetios vellet in armis perpetuo esse: erant enim per otium solutiores quo tempore ipsorum *princeps* electus esset: eos monebat inquiring. Etiam consultate viri. Nam si imperatorem gessero: imperio parendum esse vobis.” (23r)

Más jellegű „magyarázat” a következő:

„Amikor Ammón szentélyében a pap Zeus gyermekének nevezte, így szólt: ‘nem csoda, hiszen természettől fogva Zeus mindenkinek atyja, ám a legkiválóbbakat teszi igazán övé-ivé’.”

180D, Alexandros/15

Janus 12v

Ἐν δ' Ἀμμωνος ὑπὸ τοῦ προφήτου παῖς
Διὸς προσαγορευθεὶς ·
οὐδέν γε ἔφη θαυμαστόν ·

In templo Hammonis cum a propheta /
Jovis filius appellatus ·
nihil **inquit mirum** ·
Natura quippe **Jupiter** parens **omnium est** ·

πάντων μὲν γὰρ ὁ Ζεὺς •♦ φύσει πατήρ   peculiari vero adoptione /
 ἔστιν · ἑαυτοῦ δὲ ποιεῖται τοὺς   praestantissimorum.
 ἀρίστους.   - - - ∪ - - [H2]

Tagolás: G-hez (153v) képest plusz tagolás c-ben (289v ●) és g-ben (84r ♦): Ζεὺς · φύσει.
 A lipcsei kódex G-vel egyezik, L² két plusz tagolást helyez el, melyek közül az elsőnek („propheta” / „Jovis”) valószínűleg csak az a funkciója, hogy jelezze: a két egymáshoz közel elhelyezkedő szó nem tartozik egybe. A második pedig a hozzáadott plusz szöveg miatt válhatott szükségessé.

Filelfo 10v

Janus 12v

Idem in Amonis templo cum Iovis filius a propheta esset appellatus:

In templo Hammonis cum a propheta / Jovis filius appellatus ·

haud **inquit mirum:**

nihil **inquit mirum ·**

omnium enim Iupiter natura pater est:

Natura quippe Jupiter parens omnium est ·

suos autem eos efficit qui optimi sunt.

peculiari vero adoptione /
 praestantissimorum.

Az apophthegmában Janus kétféle módon viszonyul az előképhez, Filelfo fordításához. Megfigyelhető a nagyfogú átvétel és a teljes eltérés kettőssége. A második tagolópontig ugyanis csupán három olyan szó található nála, amely nem szerepel Filelfo fordításában („nihil”, „quippe”, „parens”). A mondat felépítésében is Filelfót követi. Janus általában jóval ritkábban él participium coniunctumok mellékmondati feloldásával, mint ő. Itt azonban átveszi Filelfo „cum”-os időhatározói mellékmondatát az apophthegma elején. Ez az időhatározói mellékmondat egyébként öszvérmegoldás Janus részéről, hiszen az állítmány („appellatus”) elliptikus, nem szerepel mellette az „est”. (A létige elhagyása tömörítőstratégiai közé tartozik.) Némiképp ezzel a formával „idézi föl” a görög eredeti participium coniunctumát (grammatikai allúzió).

Janus fordításának utolsó egységében viszont a különbözőség szándéka figyelhető meg („peculiari ... praestantissimorum”). Filelfo verziója pontosan adja vissza a görögöt: „[Zeus] a legkiválóbbakat teszi övéivé”. Janus a szerkezet tekintetében itt egy elegáns

zeugma mellett dönt („Jupiter parens omnium est ... praestantissimourum”), ám pontos fordítás helyett magyarázatszerű megoldást ad: „peculiaris vero adoptatione”, „sajátos örökbe-fogadással”, ami ráadásul szakkifejezés- és jogi terminus technicus-ízű⁷¹². A költő itt e választásával teljesen szétzúzza a szöveg megcélzott költőiségét, amelyet még az utolsó, dallamos, ritmikus melléknév sem képes helyreállítani.

Az ifjabbik Kyrosról szóló, hosszabb apophthegma egy helyén, az ἐν δὲ τοῖς δεινοῖς („fenyegető helyzetekben”) kifejezésre mind Filelfo, mind pedig Janus magyarázatszerű fordítást ad, azonban egymástól eltérő módon.⁷¹³ Most Filelfo az, aki formailag jobban őzi az eredetit: „difficilioribus in rebus”, azaz „nehéz helyzetben”, „nehéz dolgok közepette”. Janus viszont egy teljes mellékmondatot szúr be, hogy pontosan megmagyarázza a helyet („ubi vero terroris aliquit immineret”).

Másik szövegvariáns vagy Filelfo fordításának befolyása

Miként volt róla szó, Janus valószínűleg több görög szöveget használt a fordításhoz. Az alábbi példában megfigyelhető eltérés az alapvariánstól – g szövegétől – ismét erre utalhat. Nem kizárt ugyanakkor, hogy a költő Filelfo szövegválasztása miatt tért el a saját görög szövegében szereplő szótól. A kérdéses hely olyan szövegrészben fordul elő, amikor Janus egyébként is jelentős mértékben veszi át Filelfo változatát.

„Miután pedig egy másik bevehetetlennek tűnő sziklavár ura átadta saját magát és a várat Alexandrosnak, meghagyta őt ugyanannak az országnak az uralmában, sőt még hozzáadott egy másik országot is mondván, hogy bölcsnek látom azt az embert, aki inkább bízik egy derék férfiban, mint egy megerősített helyben.” (A fordítás a szövegkiadást követi!)

Görög szöveggént azt a változatot adjuk, amely Janus és Filelfo kódexében is szerepelhetett (g, Plut. 56.7; a kérdéses rész aláhúzva). A helyes változat kódexeink közül csakis c-ben található, ugyanis ez kizárólag a Σ család jellegzetessége.

181C, Alexandros/26

Janus 13v

⁷¹² Pl. GELL. 5, 19, 2: „quod per praetorem fit, adoptatio dicitur, quod per populum, adrogatio.” TLL, s. v. „adoptatio”.

⁷¹³ Lásd 185–189. o. 173E–F Kyros ho neóteros; Janus 5r, Filelfo 4r.

Ἐπει δ' ἄλλος ἔχειν πέτραν ἄληπτον
 δοκοῦσαν εἶναι ♦
 ἐνεχείρισεν ἑαυτὸν μετὰ τῆς πέτρας τῷ
 Ἀλεξάνδρῳ⁷¹⁴ καὶ τῆς δυνάμεως ·
 ἐκέλευσε ἄρχειν ♦ καὶ προσέθηκε χώραν
 εἰπὼν ·
 ὅτι φρονεῖν μοι δοκεῖ ὁ ἄνθρωπος ·
 ἀνδρὶ μᾶλλον ἀγαθῷ πιστεύσας ἑαυτὸν ·
 ἢ ὀχυρῷ τόπῳ.

Caeterum cum alius petram habens et ipse
 omnium sententia insuperabilem ·
 sese Alexandro una cum petra dedidisset⁷¹⁵
 · et *potentatui praeesse iussit* ··
 et regionem adiecit ·

**Hic mihi inquiring homo sapere videtur ·
 qui se viro potius bono quam loco
 crediderit munito.**

Tagolás: G (154v), c-ben (290r) egy plusz (●), g-ben (84r) két plusz tagolás (♦). A lipcsei kódex tagolása leginkább a g tagolásával egyezik, ám az utolsó tagolópontot elhagyja.

Filelfo

Janus 13v

Praeterea ubi alius cui saxum esset: quod
 minime capi posse videretur:
 se *cum saxo simul ac viribus* Alexandro
 dedit: enim *regnare iussit* ac solum ad-
 didit **inquiens sapere mihi videtur homo
 hic: qui probo viro se potius quam tuto
 loco munitoque crediderit.**

Caeterum cum alius petram habens et ipse
 omnium sententia insuperabilem ·
 sese Alexandro una cum petra dedidisset ·
 et *potentatui praeesse iussit* · et regionem
 adiecit · **Hic mihi inquiring homo sapere
 videtur · qui se viro potius bono quam
 loco crediderit munito.**

A romlott helyet, illetve azon belül a τῆς δυνάμεως-t Filelfo és Janus máshogy fordítja. Filelfo a μετά vonzataként („cum ... viribus”), Janus – eltekintve a közbeeső tagolóponttól – pedig az ἄρχειν-hoz tartozóként.

A félkövérral szedett rész szókincese és grammatikai felépítése csaknem teljességgel megegyezik a két humanista fordításában. Csupán a nem félkövérről szavak térnek el egymástól („probo” / „bono”), illetőleg Filelfónál plusz egy szó szerepel („tuto”), ugyanis ő itt is él saját bevett eljárásával, az „egy kifejezést kettővel” gyakorlattal. Bennünket most az „erődített hely”, a „loco munito” érdekel, azon belül is a „munito” melléknév. A kódexek ezen a

⁷¹⁴ Csak c-ben szerepel a helyes olvasat: ... τῷ Ἀλεξάνδρῳ ● ἀφῆκε τῆς ἰδίας χώρας ἄρχειν ● καὶ προσέθηκε χώραν ... (PLUTARCHUS 1971, 30).

⁷¹⁵ L² javítja „dedisset”-ről.

ponton két lehetséges variánst ismernek.⁷¹⁶ Túlnyomó többségükben az ὀχυρῶ („erődített”) szerepel. Ennek felel meg a hely Filelfo általi fordítása, a „munito”, amelyet Janus is követ. A g kódex azonban, Janus feltételezett alapszövege most a másik variánst tartalmazza, az ἰσχυρῶ-t („erős”). A költő azonban nem ezt fordítja. Nem kizárt, hogy Janus egyszerűen átveszi Filelfo fordítását az egész szakasszal együtt, s nem foglalkozik az árnyalatnyi jelentéssel. Ám az is lehet, hogy ezen a ponton ismét egy másik szövegvariáns létét ragadhatjuk meg.

---

⁷¹⁶ PLUTARCHUS 1971, 30.

VI. A FEKETE TINTÁVAL JAVÍTÓ KORREKTOR (L^2) SZEMÉLYE

Miként volt róla szó, Csapodi Csaba L^2 , azaz a fekete tintás bejegyző mögött határozottan magát Janus Pannoniust sejtette. Azonban sehol sem írta le, hogy mire alapozza vélekedését. Érvei feltételezhetően paleográfiaiak lehettek. Mivel a Janus-autográfia a rendelkezésre álló autentikus írásminták – oklevelek relációs bejegyzései, javításai – csekély száma miatt nehéz kérdés, s a kódexben található emendációk hasonlóan kisszámú mintát adnak, az összehasonlítás módszere, bár működhet, mégis bizonytalan.⁷¹⁷ Azt, hogy L^2 mennyire tudatosan viszonyult a tagoláshoz, *Az első korrektor (L^2) és a tagolópontok szerepe* című fejezetben demonstráltuk. Ebben rámutattunk, hogy az emendátor/korrektor voltaképpen a fordításhoz használt görög kódex tagolásához vitte még közelebb a lipcsei kódexet, azaz teljes egészében a scriptor, illetőleg a szövegalkotó, tehát Janus szellemében dolgozott. Ennek „tisztá” példája az alábbi eset is, amikor a korrektor egy olyan apophthegmát tagol (/), amely a lipcsei kódexben eredetileg tagolatlan volt, s a végeredmény megfelel a görög kódexekben látható tagolásnak.

„Annak, aki azt tudakolta, hogy pihen-e, ezt válaszolta: 'ez sosem történik meg velem'.”

176A Dionysios ho Presbyteros/9

Janus, 7v

Πρὸς δὲ τὸν πυθόμενον εἰ σχολάζει · Percontanti an vacaret ·

μηδέποτε εἶπεν ἐμοὶ τοῦτο συμβαίη. nunquam inquit id mihi contingat.

A következő apophthegmáról már volt szó azzal kapcsolatban, hogy L^2 mennyire tudatosan és a tagolási rendszer belső logikájának milyen magas szintű ismeretében korrigálta a mondat L^1 által beszúrt egyik főlésges tagolópontját („praeterea · aliud”).⁷¹⁸ Eljárása önmagában is nyilvánvalóvá teszi, hogy a korrektor csakis olyasvalaki lehetett, aki tisztában volt a tagolás szerepével e konkrét szövegben, következésképpen a szövegalkotás mikéntjével is. A tagolópont másként aligha lett volna javítható, azaz aligha tűnhetett volna fel hibaként egy mégoly figyelmes olvasónak is, csakis abban az esetben, ha az illető „belülről” ismerte a szövegépítkezést és a szöveg működését. Most azonban egy másik javítására térünk ki ugyanebben az apophthegmában, egy kihagyott szó, a „menta” beszúrására,

⁷¹⁷ Ismét utalunk Mayer Gyula a Janus-autográfia kérdésével foglalkozó előadásaira.

⁷¹⁸ Lásd 108–110. o.

melynek jelentése „áll”, „szakáll”. L¹ kihagyta a szót, L² interlineáris javítással pótolta a mulasztást a jelzett helyre.⁷¹⁹

Alexandros/10

Janus 12r

Ἐπεὶ δὲ παρασκευασμένων πάντων πρὸς
μάχην · ἠρωτησαν οἱ στρατηγοί ·
μή τι πρὸς τοῦτοις ἕτερον · οὐδὲν εἶπεν ·
ἢ ξῦραι τὰ γένεια τῶν Μακεδόνων ·
θαυμάσαντος δὲ τοῦ Παρμενίου ·
οὐκ οἶδας εἶπεν ὅτι βελτίων οὐκ ἔστιν ἐν
μάχῃ λαβὴ πώγωνος;

Paratis ad praelium omnibus ·
cum quaerent duces ·
numquid praeterea aliud? Nihil ait ·
nisi radenda esse *menta* Macedonum · Ad-
mirato Parmenione ·
An nescis inquit nihil in pugna melius pre-
hendo quam barbam?

„Miután mindenki felkészült a harcra, és a hadvezérek megkérdezték [Alexandrost], hogy van-e még valami. Semmi, mondta, csak annyi, hogy le kell borotválni a makedónok *szakállát*. Amikor Parmenión ezen elámult, így szólt: nem tudod, hogy nincs jobb kapaszkodó a csatában a szakállnál?”

L²-nek két dolgot kellett megfontolnia, a szóválasztást és a beszúrás helyét a szövegben. A „*menta*” mindenekelőtt pontosan adja vissza az eredetiben álló görög szót, a τὰ γένεια-t, amelynek elsődleges jelentése „áll”,⁷²⁰ ugyanúgy, mint a „*mentum*” esetében, s csak másodszorban jelenti a szakállt. A makedónoknak tehát az állát kell leborotválni, nem pedig a szakállát. Ez a megfogalmazás – az állat borotváljuk, nem a szakállt – a görög nyelv sajátossága. A ξυρέω („borotválni”) jellemzően a τὸ γένειον vagy τὰ γένεια kísérelője,⁷²¹ kevésbé a πώγων-é („szakáll”).⁷²² A latinban viszont a „*rado*”, „borotválni” ige inkább a „*barba*” („szakáll”) szóval szerepel.⁷²³ Francesco Filelfo a saját *Apophthegmata*-fordításában ugyanígy jár el, a mondatban mindkét esetben a „*barba*” szót használja, nem követi a görög különbségtételét az „áll” és a „szakáll” között: „Nihil respondit nisi ut barbae Macedonum radantur.” Természetesen igaz, a mondat szerkezet alapján kikövetkeztethető, hogy ide csakis egy többes számú semlegesnemű főnév illik, ami tárgy esetben áll, s akkor máris leszűkül a lehetőségek

⁷¹⁹ Lásd a 109. oldalon látható képet.

⁷²⁰ Vö. LSJ, s. v. γένειον, τό.

⁷²¹ PLUT. Thes. 5; DIOD. SIC. Bibl. hist. 5, 28.

⁷²² De természetesen erre is van példa: ATH. Deipn. 13, 18.

⁷²³ VARRO Men. 186; Vulg. Ier. 41, 5; PLIN. nat. 6, 162; Vulg. Is. 7, 20; HIER. epist. 70, 2; TERT. cult. fem. 2, 8; CYPR. laps. 6.

köre a „menta”-ra. Ám ez korántsem az egyetlen lehetséges eljárás, hiszen egy emendátor akár a „radenda”-t is javíthatta volna „radendam”-ra, ha történetesen mégis a „barba”-t szúrta volna be „barbam” alakban.

A másik kérdés a beszúrás helye volt. A „menta” a „makedónok” birtokos esetű alakja elé került. Ez is lehet logikus lépés, gondolhatnánk, hogy bármely jótollú korrektor így döntött volna. Ám ezzel a „menta Macedonum” szintagma pontosan megfelel a görög eredetinek (τὰ γένηα τῶν Μακεδόνων) a szóhasználat és az elrendezés tekintetében is.⁷²⁴

S még egy észrevétel. Számptalan példán át megfigyelhettük, hogy Janus a hangzás szempontjára különösen ügyelt. A „menta” ebből a szempontból is pontosan illeszkedik az adott helyre: Janus szellemében gazdagítja, teszi teljessé a kérdéses szövegrész hangzását. „radenda esse *menta* Macedonum”: egyfelől az „a”-k és az „e”-k – a, e, e, e, e, e, a, a, e – váltakozó játéka figyelhető meg, a mássalhangzók pedig – az „n”-ek, „m”-ek, „t”-k és „d”-k – egyfajta dübögő hangzást adnak, amelyet az „a”-k is erősítenek, s így tesz a sziszegőhangok redukált jelenléte is (a két „s”, mivel egymás mellett van, valójában csak egynek számít).

Talán érzékelhető, hogy túl sok az esetlegesség. Túl sok mindennek kellett véletlenül úgy alakulnia, hogy pontosan olyan javítás szülessen, amely mind a görög eredetinek megfelel, mind pedig Janus esztétikai elveihez illeszkedik.

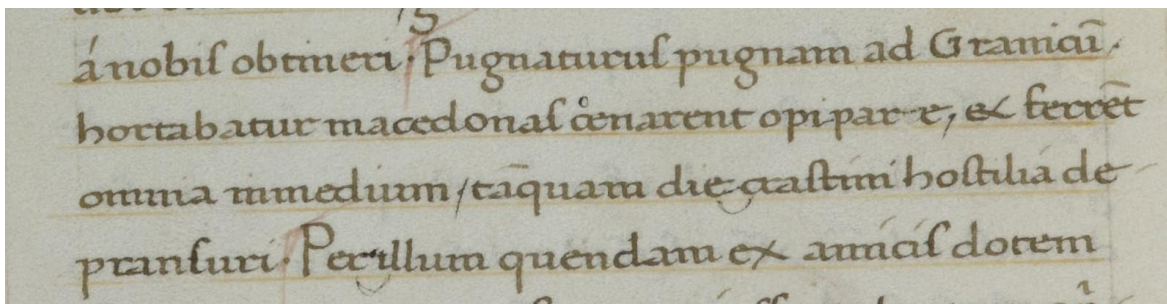
Két ritka szó korrigálása ismét ezt támasztja alá. Fentebb részletesen elemeztük az Alexandrosról szóló ötödik apophthegma szóhasználatát.⁷²⁵ Janus ebben a mondásban két archaikus szót/kifejezést használt: „opipare” („bőségesen”), „die crastini” („másnap”). S jeleztük azt is, hogy a korrektor mindkettőben javított. Első esetben a hibás „opiparce”-ből húzta ki a „c”-t, és kötötte össze az „r”-t és „e”-t, a második esetben pedig a két külön szóként másolt kifejezést kapcsolta össze, melynek egyik helyes írásmódja valóban az egybeírt forma volt.⁷²⁶ A korrektor tehát magas szinten volt tisztában e lexikális különlegességekkel.

(4. kép)

⁷²⁴ A „mentum” szót további használatához Janus által lásd 235–236. o.

⁷²⁵ Lásd 222–226. o.

⁷²⁶ Lásd pl. MACR. Sat. 1, 4, 20; 1, 4, 25 a J. Willis-féle Teubner-kiadásban (1970), valamint KASTER 1980, 218–220.

4. Lipcse, Universitätsbibliothek, Rep. I 80, f. 11v (részlet)

Ritka, kevésbé ismert nevek helyes korrekciója ismét azt sugallja, hogy a korrektor tisztában volt az eredetivel. Szó esett már arról az apophthegmáról, amelyet Janus később saját epigrammájához is felhasznált, s amelyben Philippidés komédiaíró nem akarja tudni Lysimachos titkait: „Philippidés komédiaszerzőtől, barátjától és bizalmasától kérdezte: mit osszak meg veled a dolgaim közül? Amit csak akarsz, mondta ő, a titkaidon kívül.” „Philippidi comoediarum scriptori, amico et familiari suo, Quidnam, ait, tecum de meis rebus communicem? Quidvis, inquit ille, praeter secreta.” A lipcsei kéziratban a név eredetileg „Philippi”-ként szerepelt, a „di” szótag a korrektor hozzátoldása, így lett „Philippidi”, ami a görög eredetiben is áll. Hasonlóképpen tévesen másolta a scriptor a megelőző apophthegmában a geta király, Dromichaetes nevét, olyannyira, hogy késsel ki is kellett vakarni a téves részt, s a korrektor javította helyesen a szót: „Dromochaita”.⁷²⁷

S egyértelműen az eredeti görög szöveg ismeretét feltételezik a kihagyások pótlásai.⁷²⁸ Különösen beszédes az olyan eset, amikor a latin szöveg az L^2 által utólag betoldott szó nélkül is értelmes, s az egyszerű olvasó még csak nem is gyanakszik, hogy onnan valami hiányzik. Ilyen P. Licinius története, aki, bár vereséget szenvedett Perseus makedón királytól, megparancsolta neki, hogy adja át magát és minden birtokában levőt a rómaiaknak. A lipcsei kódex első rétegében ez áll: „[Licinius] mandavit victori, ut se et sua Romanis committeret”, azaz „megszabta a győztesnek, hogy adja át magát és minden tulajdonát a rómaiaknak”.⁷²⁹ L^2 beszúrja a „victus”-t a „victori” elé: „mandavit victus victori”. (A participium coniunctum megengedő mellékmondatot rövidít, kétségtelenül gazdagítja a jelentést.) A

⁷²⁷ A név a vizsgált kódexekben egyöntetűen: ὑπὸ Δρομοχαΐτου (g 86r; G 156r).

⁷²⁸ 173E–F, Kyros ho neóteros, PLUTARCHUS 1880, 6–7; L 5r: qui vicos” — 197C–D, Titus Quintius/5, PLUTARCHUS 1880, 69; L 31r: „ventrem non habere” — 200E, Scipio minor/12, PLUTARCHUS 1880, 74; L 35r: „non possum et accusator esse et iudex”. A „possum” beszúrása származik L^2 -től a görögnek megfelelően (vö. PLUTARCHUS 1971, 88).

⁷²⁹ 197E, P. Licinius; PLUTARCHUS 1880, 69; L 31v.

megoldás a görög eredetit követi: ἐκέλευσεν ὁ νενικημένος τὸν νενικηκότα.⁷³⁰ Egyértelmű, hogy a beszúrára csak a görög eredeti ismeretében kerülhetett sor.

Ugyanígy ifjabb Scipio esetében.⁷³¹ Az eredeti apophthegma azzal kezd, hogy Scipio minor 54 éve alatt semmi sem vásárolt, semmit sem adott el, és semmit sem épített. L első rétegében csupán az első két mozzanat szerepel: „nihil emisse · nihil vendidisse” (34r). L² – az eredeti görög szövegnek megfelelően⁷³² – ezek után szúrja be: „nihil aedificasse”.

S röviden visszatérve a tagolásra: miként láttuk, L² gondosan áttekintette a lipcsei másolat tagolását, s ahol jónak látta, a görög kódexeknek megfelelően korrigálta azt. Néhányszor azonban olyan helyeken helyezett el plusz tagolójelet, ahol a görög kódexekben az nem szerepelt. E plusz tagolások a legtöbbször egyértelműen magyarázhatók a fordítás egésze mögött húzódó elvek és poétikai eljárások alapján. A Kotysról szóló, már bemutatott apophthegma rendkívüli ritmikussága/metrikussága okán fhívta fel magára a figyelmet, hiszen a „pardo” után elhelyezett tagolópontig csaknem tökéletes skazónt alkot.⁷³³ A „verssor” eléréséhez azonban a fordítónak fontos volt, hogy az apophthegma elején álló név második szótagja mindenképpen hosszú legyen. L² a név („Cotys”) után plusz tagolást helyezett el, ami azt jelzi, hogy itt szünet tartandó. A szünet az „-ys” szótagot, ami egyébként az „eum” előtt rövid, mindeképpen megnyújtja. Az L² által beszúrt plusz tagolás tehát illeszkedik a fordító sokszorosán megfigyelt poétikájához:

Cotys / eum⁷³⁴ qui se donaverat pardo · redonavit leone. (5v)
 ◡ – ◡ – – – ◡ – – – [H3] ◡ – – – ◡ – – [H2]

Ugyanez történik az Antearról szóló első apophthegmában.⁷³⁵ L² a görög kódexekben osztatlan zárócolont plusz tagolással látja el, s így különösen nyomatékosá teszi a szövegben kialakult skazónvégyszerű szekvenciát:

οἱ καὶ λιμῶ καὶ δίψει μάχεσθαι δύνανται.
 qui et famem et sitim contra / decertare possunt. (6r)
 – ◡ – ◡ – – – ◡ – – [H2]

⁷³⁰ PLUTARCHUS 1971, 79.

⁷³¹ 199F, Scipio minor/1; PLUTARCHUS 1880, 72.

⁷³² PLUTARCHUS 1971, 86.

⁷³³ Lásd 146–148. o.

⁷³⁴ Ábel Jenő kiadásában nem szerepel.

⁷³⁵ Lásd 210–211. o.

Mindezek fényében csak arra következtethetünk, hogy a fekete tintával javító korrektor, L² nem lehetett más, mint maga Janus Pannonius. S ha a paleográfia szempontjából vizsgáljuk meg akérdést, azt kell mondanunk, hogy a korrektor betűformái nem mondanak ellent azoknak a betűknek, amelyeket Janus bizonyos oklevelek javítása esetén használt. A kódex szövegét humanista könyvírással másolták, ezt követi L², s ugyanezt az írástípust választja Janus is az oklevéljavítások céljára.⁷³⁶ A talp nélküli függőleges betűszárak (az „m”-ek, „n”-ek), a gömbölyű szárral induló „n”, az „e” befele hajló vonalának és szárának 45 fokos szöge, a viszonylag kicsi „o”-k közel állnak Janus betűformáihoz. Hasonló a középső és a felső betűsáv aránya is. A lipcsei kódex 27r (új foliálás) oldalán található szövegpótlás („imPerium obtinente”) pedig küllemében is felidézi a „pridie” betoldását az egyik oklevél szövegébe.⁷³⁷ A szövegből vett érvek mellett e paleográfiai megfelelések is nagyobb hatásokra tesznek szert.

---

⁷³⁶ MNL, OL, DL 59506.

[https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/view/180298/?query=JELZ%3D\(59506\)&pg=1&bbox=-1326%2C-7243%2C11548%2C144](https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/view/180298/?query=JELZ%3D(59506)&pg=1&bbox=-1326%2C-7243%2C11548%2C144) (2024. 1. 15.)

⁷³⁷ Uo.

VII. ÖSSZEGZÉS

A lipcsei kódex Janus Pannonius közvetlen környezetében keletkezett. Létrejöttét ő maga felügyelte: ő volt a korrektor, hiszen szisztematikusan végigjavította a szöveget, övé az *ultima manus*. Miként többször hangsúlyoztuk, ennek azért van túlbecsülhetetlen jelentősége, mert a kézirat vizuális jelei így egyértelműen hozzá kapcsolhatók, az ő alkotói döntéseit tükrözik. Esetünkben e sajátos paratextusok különleges szerepet kaptak. Ritka s egyáltalán nem magától értetődő jelentéses kapcsolat keletkezett a kézirat fizikai jellemzői, valamint az alkotás folyamata és az alkotói elvek között. A kódex szövegének tagolásáról van szó, amely sajátos módon mutatja fel a figyelmes olvasó számára az alkotás folyamatának sarokpontjait, a fordító által kijelölt retorikai, poétikai kereteket. A tagolópontok, melyeket Janus a korrektúra során tovább pontosított, és kiegészített, a fordításhoz használt görög kódex tagolását követik. Ez a tény önmagában is hordozza a költő legalapvetőbb fordítói elvét, a tökéletes hűségre való törekvést. Az eredeti tagolást követni ugyanis kizárólag akkor lehetséges, ha a szintaktikai s a szórendi hűség következetesen fennáll.

Janus tudós-filológus módjára fogott munkához, hiszen a szövegelemzések elárulták, hogy mindkét korábbi fordítás rendelkezésére állt, mind Francesco Filelfóé, mind pedig Antonio Cassarinóé. Emellett pedig bizonyos helyek azt sugallják, hogy nem egyetlen görög kódex alapján dolgozott, hanem valószínűleg legalább két változata volt. Ez tökéletesen illeszkedik a korszak filológusi gyakorlatához, miszerint szövegekből több változatot kell beszerezni, hogy megközelítőleg megbízható olvasatot tudjon előállítani a tudós olvasó.

Jól látszik, hogy Janus a két fordítás közül Filelfóét tekintette az alapszövegnek. Ám mindkét korábbi fordítás pusztán nyersanyagot jelentett számára, amelyet saját elveinek megfelelően használt fel, alakított át, vagy éppen vetett el. Janus fordításának Filelfóéval való kontrasztív elemzése segített abban, hogy a költő fordítói elvei még pontosabban kirajzolódjanak. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy mindketten tudatosan kijelölt elvek szerint fordítottak, s fordítói döntéseiket következetesen végigvitték az egész szövegben. Ily módon mindkettejük változata önálló, csak rá jellemző stiláris jegyeket hordoz, mindkét fordítás önálló, autentikus, új művé vált a célnyelven.

A költő-fordító érzékeny olvasóként feltárta a görög eredeti műfaji és ezen belül Plutarchosra jellemző stílusjegyeit, és ezeket valósította meg saját változatában is. Mivel elvszerűen és következetesen járt el, sokszor olyan pontokon is élt velük, ahol az eredeti szöveg valamelyest „hanyagabb” volt, azaz nem követte szigorúan az egyébként mércének tekintett stílusjegyeket. Ilyenkor Janus stíluskorrekciót végzett, végső soron „javított” az eredetin.

Nem tartjuk kizártnak, hogy ebben Plutarchos stílusának általános ismerete is segítette, s a mérce számára talán ez lehetett, nem pedig önmagának az apophthegmák nyelvezetének a Plutarchosnál megszokottól valamelyest alacsonyabb igényű megformálása. Miként rámutattunk, a plutarchosi apophthegma lexikálisan egyszerű, ám formailag (szintaktikailag, szerkezetileg, hangtanilag, ritmikailag) sok komponensű, szofisztikált jelenség. Sűrű, tömör, tagolt, ütemes gondolatritmust hordoz, ami hasonlóan ütemes szövegritmust eredményez. Egyik leghatározottabb jellemzője ebből fakadóan jólszerkesztettsége, ritmusa és szép hangzása (compositio, concinnitas). Ezeknek a stílusjegyeknek fonalát vette fel Janus, és nem egyszerűen megvalósította a latinban ugyanezt, hanem hatványozottan élt velük.

A komponálás folyamán a görög kódex tagolási rendszere jelentette számára a legfőbb viszonyítási pontot. Nemcsak a teljes mondatot tekintette egységnek, hanem a tagolójelek közé zárt szövegszakaszokat is, s ekként formálta őket. (Ebben is harmonizált Plutarchos nemcsak e műben, hanem általában is jellemző eljárásával.) A mondatok elejét és végét különösen szépen formálta, nagy hangsúlyt fektetett az apophthegma csattanójára, a dictumra. A szintaktikai, szórendi és hangzásbeli, valamint a ritmikai kidolgozásra egyaránt ügyelt, hiszen mindez együttesen fejt ki hatását a szövegben. A szűken vett, verslábkból álló klasszikus prózartimust messzemenően alkalmazta. Nem csupán a mondat elejét és végét, hanem a colonok zárását is ritmizálta, messze felülmúlva a Cicero és Quintilianus által ideálisnak tartott mértéket, miszerint két-három metrum elegendő a kezdésnél és a zárásnál a prózában, különben versként hat a szöveg. Az elemzett példákban kitetszik, hogy a magyar humanista nem okvetlenül akart, talán nem is mindig tudott eleget tenni a két klasszikus szerző figyelmeztetésének, a fordító Januson nem ritkán győzedelmeskedett a költő Janus. Egy szöveg teljes ritmusa azonban koránt sem csak a ritmikus clausulákat jelenti, hanem sok-sok összetevőből fakad: elválaszthatatlan a szintaktikai struktúrától, annak elrendezésétől és a hangzástól. E mű és Janus általi fordítása esetében szimmetria, ellenpontozás, egyensúly, a vizualitás dimenziójába átsikló architektonika figyelhető meg az elrendezésben számos szempontból. Emellett az architektonikus szórend, hangzás, metrika is jól érzékelhetően jelen van. A tömörség mindennek alapvető komponense. Janus fordítása e tekintetben határozottan felülmúlja az eredetit. Bravúrral tömörít, elhagy minden olyan szót, amit az érthetőség sérülése nélkül még nélkülözhet. Hangsúlyoznunk kell gondolat és forma összefüggését, hiszen voltaképpen a gondolat ritmusa ad lehetőséget a forma ritmusára, mégha a bravúros formai megoldások artisztikuma nem ritkán dominálni látszik egy-egy apophthegma fordításában. Janus fordításában a forma mindig a gondolat kibontását szolgálja, azaz van egységben, azt erősíti.

Bár a görög és a latin nyelvi lehetőségeit tekintve egymáshoz igen közel áll, mégsem lehet mindent tükörszerűen megvalósítani az utóbbiban. A két nyelv eltérő természetéből fakadó nyelvi törésvonalainak felszámolására Janus két alapvető módszerrel él, a kompenzációval és az allúzióval. A kompenzáció – amely a modern műfordításelmélet terminusa is – a kiegyenlítés technikája. Ha egy grammatikai, szintaktikai sajátosságot lehetetlen pontosan visszaadni a célnyelven, akkor a fordító a szöveg egy másik pontján ellensúlyozza a keletkezett hiányt, ott gazdagítja a célnyelvi verziót, ahol azt a forrásnyelv nem teszi, és ezzel állítja helyre az eredeti változat által képviselt szintaktikai arányokat. Az allúzió fogalmát egy olyan módszer számára alkottuk, amely ugyanezt a jelenséget hidalja át. Azt fedi, amikor a fordító nem pontosan a forrásnyelv eszközeivel fejez ki valamit a célnyelven, hanem azokhoz nagyon hasonlóval. Ennek egyik legkézenfekvőbb példája a genitivus absolutus ablativus absolutusszal való visszaadása. (A fordítónak szükségszerűen kell ezzel vagy más allúzióval élnie, mivel genitivus absolutus nincs a latinban.) Távlabbi a kapcsolat, amikor egy görög rövidítőszerkezetet nem ennyire közeli latin nyelvi jelenséggel ad vissza, hanem például névszót használ a nominális stílus megtartása érdekében. Allúziók megjelenhetnek a szórend, a prózaritmus és a hangzásbeli jelenségek terén is. A célnyelvi változat így stílusának összhatását tekintve egészében nem, csupán részleteiben különbözik az eredeti szövegtől.

A teljes hűség Janus számára a görög jelleg (*proprietas Graeca*) megőrzését is jelentette. Miként volt róla szó, ez a fontos alapelv nyugaton Manuél Chrysolórástól származik. A szintaxis terén Janusnál ez egybeesett a rövidítőszerkezetek arányának nagyjából megőrzésével, ami jelentősen felülmúlja a latin gyakorlatát. Lexikális téren a kultúraspecifikus szavakat sokszor transliterálva, „görögösen” adta („xenia”, „phalanx”, „byssinus”), s a reáliák esetében is csak a legszükségesebb pontokon magyarázott, vagy írt körül. Szinte kizárólag a reáliák visszaadása terén találkozunk nála némi pontatlansággal a legnehezebb esetekben, amikor a tömörség és a hűség poétikai elve nem enged hosszabb vagy pontosabb körülírást. Összességében tehát nem kívánt a célnyelvi olvasók kedvében járni azzal, hogy „közelebb viszi” hozzájuk, domesztikálja, honosítja a szöveget.

A létrejött mű lexikai gazdagsága több szempont eredőjeként összetett képet mutat. Janus egészen biztosan tisztában volt az eredeti szöveg szókincsének egyszerűségével. Ám előtte feküdt Filelfo fordítása, amely – sokszor utaltunk rá – a legtöbb esetben „elhasználta” a legkézenfekvőbb ekvivalenciákat. Az *aemulatio* jegyében érezhető Janus abbéli törekvése, hogy Filelfoétól eltérő megoldásokat találjon, ám az alapszavak már nem álltak rendelkezésére. Természetesen fellelt megfelelő szinonimákat is, ám nagyon gyakran némi keresettség

figyelhető meg választásaiban. Az eredeti stílusától való eltérés igényét mutatja a törekvése arra, hogy fokozza a szavak intenzitását, képiségét, erejét. A jelzőkkel alig rendelkező szöveget ezen a módon igyekezett gazdagítani. Hasonló szerepet játszanak a latin költői nyelvből vett szavai, kifejezései, esetleg tematikus vagy egy-egy korszakra jellemző szóválasztásai. Ritoók Zsigmonddal kell egyetértünk a tekintetben, hogy Janus nem kötelezte el magát sem a latin irodalom egyetlen korszaka, sem meghatározó szerzője, szerzői mellett, a teljes szókincs egészéből válogatott céljainak leginkább megfelelően. Választásai nem voltak önkényesek, a vizsgált esetekben mindig illeszkedtek a szöveg egészéhez, ám, hogy a szövegegység mely stiláris jellemzői alapján hozta meg a lexikai döntéseket, az esetenként különbözött. Egy-egy apophthegmán belül azonban mindig lexikális egységességre törekedett, talán legszemléletesebb példa erre az az apophthegma, amelyben archaikus latin szavak használatával teremt érzékelhető stílusjegységet. Szóválasztásai ugyanakkor igen sokszor ötvöződtek poétikai szempontokkal, a jólhangzás kívánalma gyakran minden mást felülírt.

Bár nem volt célunk Francesco Filelfo fordítói elveinek vizsgálata, a kontrasztív elemzés óhatatlanul feltárta a milánói humanista műhelytitkait is. Miként említettük, ő is határozott elvek alapján fordított, melyek azonban különböztek Januséitól. Filelfo az eredetnél jóval „oldottabb” latin szöveget produkált, s ennek következtében nála nem találjuk azt a minden tekintetben pontos megfelelést, mint Janusnál. Ennek legfőbb oka lehet, hogy a humanista valószínűleg a klasszikus latin irodalom hasonló műfajú alkotásainak nyelvezetét tekintette megfelelő eszköznek az apophthegmák visszaadására, köztük például Valerius Maximusét. A gondolatok – s ennek megfelelően a formák – lazább, a nyugodt elbeszélés irányába elmozduló ritmusa, bővítése a Valerius Maximusnál megfigyelhető latin anekdota retorikai sajátosságait mutatja, amely szöveg ugyanakkor bőven használ rövidítőszerkezeteket is, hasonló arányban, ahogyan Filelfónál megfigyelhető. Ez az eljárás mód együtt járt a humanista azon törekvésével, hogy munkáját a nyugati olvasó számára megközelíthetővé, jól érthetővé tegye, tehát domesztikálja, honosítsa azt. Mindez formailag – az eredetihez képest – némi terjengősségekben mutatkozott meg, hiszen Filelfo az eredeti rövidítőszerkezeteket következetesen mellékmondattá oldotta, arányaiban keveset hagyott meg belőlük. A tömörséget és frappánságot az sem segítette, hogy számos névmást használt az egyértelműsítés és a szövegkohézió érdekében. Jellemző eljárása volt az egy szót két szóval módszer, ami sokszor egyfajta körülírási vagy magyarázó technikaként szolgált olyan görög szavak esetében, amelyeknek nem sikerült megtalálni a pontos ekvivalensét. (Rámutattunk arra is, hogy ez a „kettes” szerkesztés alapvetően nem volt idegen Plutarchos stílusától sem, Filelfo

valószínűleg ennek tudatában volt.) A humanista nemcsak az említett lexikális problémák feloldásaként adott magyarázatszerű fordítást, hanem más esetekben is, különösen igaz ez a kultúraspecifikus reáliákra. S a domesztikáció jegyében került a transliterált görög szavak használatát.

Ugyanakkor Filelfónál is megfigyelhetők az eredeti stílus nyomai. Ez is nyilvánvalóvá teszi, hogy ő is tudatosította a forrásnyelvi mű stílusát. A különbség Janushoz képest az, hogy nála ezek érvényesülése alkalomszerű, kevésbé következetes. És ez nem is lehetett másként, hiszen a tudatos elmozdulása a lazább, narratívabb stílus felé, a fõnt említett szintaktikai átalakítások, a szerkezetek mellékmondatokká oldása ezt eleve megghiúsították, felszámolták a tömörség, a ritmus, a hangzás, az architektonikus szórend lehetőségét. Ha azonban hűséges maradt az eredeti szintaxishoz és nem használt bővítményeket, akkor igyekezett az eredeti formai szépségét is átültetni mint erről számos jól sikerült részlet tanúskodik. E pontokon igyekszik visszaadni az eredeti formáit, beleértve a metrikai jellemzőket is. Az elemzésünkhöz használt ösnyomtatvány tagolása alapján arra következtethetünk, hogy ahol ezt jónak látta, vagyis ahol tartalmi szempontok nem sugalltak mást, ő is őrizte az eredeti colonszerkezetet. A szókincs tekintetében a stílus tudatosítását jelzi, hogy a humanista következetesen hűséges maradt az eredeti szöveg egyik legszembetűnőbb jellegzetességéhez, a lexikális egyszerűséghez. Láttuk, hogy Janusnak az ehhez való viszonyulás jelentette az egyik legnagyobb kihívást.

Janus és Filelfo fordítása között a legfőbb különbség tehát, hogy míg Janus alapvetően a görög jelleget (*proprietas Graeca*) őrzi Manuél Chrysolóras szellemében, addig Filelfo a latin jelleget (*proprietas Latina*) tartja szem előtt.⁷³⁸ S ez az eltérő szemlélet határozza meg fordítói döntéseiket.

Az elvi megfontolások és döntések nem pusztán a fõntebb bőségesen taglalt kisebb szövegegységekre (egy apophthegma, egy mondat stb.) terjednek ki, érinthetik akár a teljes Plutarchos-művet is. Leglátványosabb példája ennek, hogy Filelfo összefüggő narratívaként kezeli az egy személyhez kapcsolódó apophthegmákat, s ennek érzékeltetésére azok elején rendszerint kohéziót teremtő utaló- és határozószavakat helyez el – mutatis mutandis a folytonos narráció megteremtésének szándéka Valerius Maximusnál is jelen van –, addig Janus

---

⁷³⁸ Hogy a *proprietas Latina* őrzése Filelfo számára elsőrendű szempont volt, más fordítás esetében is megragadható: PLATO 2009, 40. Fontos forrás mindehhez a *Rhetorica ad Alexandrum*-fordítás előszava, vö. RHETORICA AD ALEXANDRUM 2022. Ez egybecseng Filelfo ugyanezen előszóban kifejtett „hitvallásával”, miszerint a görög nyelv ismerete elsősorban a latin nyelv igazán szép és helyes használata érdekében fontos. S itt vissza kell utalnunk azokra a támadásokra is, amelyek Filelfót túlzott görögösséggel vádolták. Nem elképzelhetetlen, hogy egy idő után ezek miatt is ügyelt arra, hogy kerülje a görög jegyeket.

a mondásokat egymástól független, önálló szövegegységekként kezeli. Minden, az elemzés során feltárt komponálási mozzanat ezt sugallja. S ez átvezet Janus fordításmódjának egy másik szintjére. Finom határ húzható ugyanis az eredeti hűséges visszaadása és a poézis között. A szöveg azon rétegét nevezzük így, amely Janus önálló költői működéséből fakad. Többször kitértünk arra, hogy a költő árnyalatnyival – vagy akár nagyobb mértékben is – felülmúlta, dominánsabban jelenítette meg az eredeti stílusának kívánalmait. Már Darko Novaković rámutatott, hogy Janus képességeinek és készségeinek minden bizonnyal nagyon megfelelt e rövid, epigrammatikus jellegzetességeket mutató szövegegységek fordítása, hiszen az irodalomtörténet konszenzuális tétele, hogy a költő Janus oeuvre-jének csúcspontja az epigramma. Az apophthegmák egymástól való függetlenítése szemantikailag – s vizuálisan is – érzékelhető jele annak, amit a fent bemutatott szövegelemzés is alátámasztott, hogy e mondatokra csaknem úgy tekintett, mint rövid versekre, tartalmi és formai jellegük miatt leginkább mint epigrammákra. Az a mérték és csiszoltság, amelyet a gondolatrítmus visszaadásával társuló, azt követő és alátámasztó formai ritmus kialakításában felmutatott, a felvonultatott nyelvi eszközök, a tömörség, az elrendezés, a hangzás, a prózaritmus polírozott kezelése többé már nem Plutarchost dicséri, hanem Janust, a költőt. Messze felülmúlja ugyanis a chairóneiai történész-író, aki művével voltaképpen nem tett mást, mint alkalmat adott neki az önálló alkotásra. A szavakba vitt intenzitás és erő egyértelműen az önálló alkotás jegye. Az epigramma – lévén nagyon takarékos műfaj – a jól megválasztott jelzők mellett nagyban támaszkodik a szavak találó voltára, intenzitására, képiségére. Kevésből hoz létre erőteljest, hatásosat, s így a szavak „színezéséből”, szemantikai erejéből is merít. Miként láttuk, a plutarchosi apophthegmában a lexikális jegyek nem járultak hozzá a csattanóhoz.⁷³⁹ Janus apophthegmaiban viszont ezt figyelhetjük meg. Szintén a vers felé közelíti szövegét a költői metrumok alkalmazásának a prózaritmust messze felülmúló mértéke. A magyar költő esetében a csiszolt formai redukció és a szemantikai intenzitás kettőséből különleges alkotás született. Janus e munkájával bebizonyította, hogy a fordítás valóban önálló mű lehet.

A fordítás mélységi elemzése, megértése más kérdések eldöntésében is segítségünkre volt. Ilyen például Raffaele Regio fordításának és Janusénak az egymáshoz való viszonya. Ha csupán az azonos szavak meglétének nagyon egyszerű szintjére vagyunk figyelemmel,

---

⁷³⁹ Egyébként nem kizárt, hogy ez a sajátosság is a plutarchosi apophthegmák jegyzet voltának köszönhető, ami minden további felhasználásra alkalmassá tette e csattanós történeteket, ugyanis Plutarchosra alapvetően nem jellemző a lexikális csupaszág. Vö. HUNTER–RUSSEL 2011, 21–25.

esetleg kétségeink támadhatnak a tekintetben, hogy a padovai professzor felhasználta-e Janus szövegét. Ám ha mélységében megértjük Janus választásait, fordítói döntéseit, hogy miért speciális mindaz, ami mellett a költő döntött, akkor nem maradnak kétségeink Raffaele eljárása felől sem. Mármint abban a tekintetben, hogy egészen egyszerűen Raffaele saját lexikális, grammatikai választásai során nem gondolhatott véletlenül ugyanarra, mint Janus. Az intertextualitás különleges működését mintázza a két fordító produktuma: nem csupán hasonlóságok és eltérések regisztrálásáról van szó, hanem az egyik szöveg valódi kulcsot ad a másik szöveghez.

Ha a kortárs elméletek terében kell elhelyeznünk, összegeznünk Janus munkáját, akkor fordításmódját leginkább Manuél Chrysolóras elveihez tudjuk közelíteni. Őrzi a stílust, a görög jelleget, s ugyanakkor nagyfokú közelségben marad a szöveggel, s a poétai szabadság imént jelzett esetenkénti túlcsoordulásától eltekintve szinte szóról szóra követi azt. Chrysolóras tanítását természetesen a Chrysolóras-tanítvány Guarino közvetíthette számára, még ha ő maga is saját utat járt, hiszen bár nagyon közel maradt az eredeti szöveghez, a stílus visszaadására nem különösebben törekedett. Janus fordításmódjában ugyanakkor Leonardo Bruni normatív elvárásait is megfigyelhetjük, amennyiben a költő nagyon ügyel az eredeti stílus átültetésére, beleértve Bruni *stellae*inek, azaz a próza rimikus/metrikus részeinek pontos megvalósítását. A különbséget kettejük között annak a pontnak a másként értelmezése okozza, amelyet Bruni nem is tisztázott egyértelműen traktátusában, tudniillik hogyan is kell visszaadni az eredeti stílusát: a latin vagy a görög legsajátosabb eszközeivel. E válaszáton, mint láttuk, Janus Chrysolórust követte.

Következtetéseink egyben adalékként szolgálhatnak már meglévő fordítások felhasználásának kérdéséhez is. Egyértelművé teszük, hogy pusztán a tény, hogy egy fordító felhasználta korábbi fordítását vagy fordításait, nem kizárólagos értékmérő. A jó fordító akár önállóan, akár korábbi fordítás felhasználásával dolgozik, meghatározott elvek szerint végzi a munkát, igyekezve következetesen végigvinni az elméleti és gyakorlati megfontolások alapján született döntéseket a fordítás során. Ez az, aminek okán a célszöveg önálló karakterrel fog rendelkezni. Ebben az értelemben mindegy, hogy volt-e előzmény, rendelkezésre álló, másik fordítás. A minőség a stílusegység tekintetében dől el.

Janus *Apophthegmata*-fordításának vizsgálata szükségszerűen magával hozta, hogy kissé tágabb kontextusát is megvizsgáljuk, kitérve az újrafordításra mint a humanista fordítói program valóban alapvető jelenségére. Rámutattunk arra, hogy a korábbi fordítások jellemzően negatív minősítése fordítói előszavakban, levelekben, egyéb megnyilatkozásokban –

miként ezt a későbbi fordítók Filelfo fordításával tették – valószínűleg az újrafordítás indoklásának alapvető topológiájához tartozott, s funkciója az volt, hogy jogosként tüntesse fel az új produktum elkészítését. Hasonlóképpen értékelhetjük Janus részéről az elhallgatás manőverét, aki a degradálás helyett inkább ezt a kétségtelenül nemesebb utat választotta, jóllehet hasonlóan járt el, mint Regio és Cassarino, mindvégig szem előtt tartotta Filelfo – mellette pedig Cassarino – szövegét. (Hangsúlyozva, hogy ő azért egészen más alkotói szinten mozgott, mint a két másik fordító.) Meglévő fordítás felhasználása könnyű és gyors utat jelentett a humanisták számára létezésük alapvető szisztémájában, amely mecénások anyagi támogatásától függött. Ezt a komponenst – a születő újrafordítások tekintetében – minden bizonnyal egyik legfontosabbnak kell tartanunk. Természetesen színezhette, s nagyon sok esetben színezte is a motivációt az *aemulatio* vagy bármilyen más, akár politikai rejtett üzenet közlésének vágya, miként Janus esetében is, ám a támogatás reménye valószínűleg az egyik legfőbb *causa* és intenció volt. A támogatásokon alapuló szociokulturális berendezkedés tehát minden bizonnyal önmaga is oka volt az újrafordítások születésének egy olyan korszakban, amelyben a görög kultúra presztízse ennyire magasra szökött.

Végül Janus fordítói programjának és teljesítményének összegzéséül meg merjük fogalmazni a kijelentést, hogy mostani ismereteink szerint eljárás módjával egészen önálló utat járt a quattrocento humanista fordítóinak sorában. További kutatás, teljes szövegtörzsek aprólékos elemzése mutathat rá majd arra, hogy volt-e még esetleg olyan kortárs fordító, aki képes volt a nagyfokú szöveghűség, az *ad sententiam* elv, valamint a műfaji stíluskíváncs és az összetéveszthetetlen egyedi poétikai megoldások ilyen szintű ötvözésére, ekkora költői-fordítói bravúrra.

IRODALOMJEGYZÉK

RÖVIDÍTÉSEK

BAV = Biblioteca Apostolica Vaticana

BC 1990 = CSAPODI Csaba és CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára. *Bibliotheca Corviniana*. 4. kiad. Budapest: Helikon, 1990.

BSB = Bayerische Staatsbibliothek

BTL = „Bibliotheca Teubneriana Latina Online”, <https://www.degruyter.com/database/btl/html>.

LLMAeH = „Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae”, https://clph.elte.hu/llmaeh/mklsz/simpleserach_a_hu.php.

LSJ = LIDDELL, Henry George és SCOTT, Robert. *A Greek-English Lexicon*. Szerkesztette Henry Stuart SIR JONES és Roderick MCKENZIE. Oxford: Clarendon Press, 1940.

PLP = TRAPP, Erich. *Prosopographisches Lexicon der Palaeologenzeit*. 15 köt. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik. Wien: ÖAW, 1976. <http://austriaca.at/3310-3inhalt>.

RGK = GAMILLSCHEG, Ernst, HARFLINGER, Dieter és HUNGER, Herbert, szerk. *Repertorium der Griechischen Kopisten, 800–1600*. 3 köt. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik. Wien: ÖAW, 1981.

TLL = „Thesaurus Linguae Latinae Online”, <https://tll.degruyter.com/>.

FORRÁSOK

ÁBEL, Eugenius. *Analecta ad historiam Renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Budapestini, Lipsiae: In Aedibus Academiae Hungariae; Apud F. A. Brockhaus, 1880.

BEN EDWIN, Perry, szerk. *Babrius and Phaedrus Fables*. Loeb Classical Library. Cambridge (MA.), London, 1965.

BISTICCI, Vespasiano da. *Vite di uomini illustri del secolo XV*. Kiadta Angelo MAI és Adolfo BARTOLI. Firenze: Barbera, Bianchi e Comp., 1859.

BRUNI, Leonardo. „De interpretatione recta”. In *Humanistisch-philosophische Schriften: Mit Einer Chronologie Seiner Werke und Briefe*. Kiadta Hans BARON, 81–96. Leipzig, Berlin: Teubner, 1928.

———. *Sulla perfetta traduzione*. Kiadta Paolo VITI. Napoli: Liguori, 2004.

BRUNI, Leonardo, PICCOLOMINI, Aeneas Silvius és VERGERIO, Pier Paolo. *Humanist Educational Treatises*. Kiadta Craig W. KALLENDORF. The I Tatti Renaissance Library. Harvard University Press, 2002.

BRUNUS ARRETINUS, Leonardus. *Epistolarum libri VIII*. Kiadta Laurentius MEHUS, Florentiae, 1741.

CICERO. „A legkiválóbb szónok”. In *Cicero összes retorikaelméleti művei*, fordította KISDI Klára, 721–730. Pozsony: Kalligram, 2012.

CICÉRON. *L'orateur. De meilleur genre d'orateurs*. Kiadta Albert YON. Paris: Les belles lettres, 1964.

DECEMBRIO, Angelo. *De politia Litteraria*. Kiadta Norbert WITTEN. München, Leipzig: K. G. Saur, 2002.

DIODORUS, Siculus. *Bibliotheca Historica*. Kiadta Fr. VOGEL. Köt. III. VI köt. Stutgardiae:

- In Aedibus B. G. Teubneri, 1963.
- FILELFO, Francesco. *Traduzioni da Senofonte e Plutarco. Respublica Lacedaemoniorum, Agesilaus, Lycurgus, Numa, Cyri paedia*. Kiadta Jeroen De KEYSER. Alessandria: Dell'Orso, 2012.
- . *On Exile*. Kiadta Jeroen De KEYSER. The I Tatti Renaissance Library 55. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013.
- . *Collected Letteres: Epistolarum Libri XLVIII*. Kiadta Jeroen De KEYSER. Köt. 1. Hellenica 54. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2015.
- GUARINI, Battista. *De ordine docendi et studendi. Introduzione, testo critico, traduzione e note di Luigi Piacente*. Kiadta Luigi PIACENTE. Bari: Adriatica editrice, 1995.
- GUARINO, Battista. „A Program of Teaching and Learning”. In *Humanist Educational Treatises*, kiadta Craig W. KALLENDFORF, 260–309. The I Tatti Renaissance Library. Cambridge (MA.), London: Harvard University Press, 2002.
- GUARINUS, Baptista. „Epistola ad Ioannem Bertucium”. In *Analecta ad historiam Renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, kiadta Eugenius ÁBEL, 203–211. Budapestini, Lipsiae: In Aedibus Academiae Hungariae; Apud F. A. Brockhaus, 1880.
- HOLZBERG, Niklas. *Spätantike Fabeln: Avian und Romulus*. Sammlung Tusculum. Berlin, Boston: De Gruyter, 2022.
- HORATIUS FLACCUS, Quintus. *Horatius összes művei Bede Anna fordításában*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989.
- KALLENDFORF, Craig W. *Humanist Educational Treatises*. The I Tatti Renaissance Library. Cambridge (MA.), London: Harvard University Press, 2002.
- KARDOS, Tibor, szerk. *Janus Pannonius versei*. Budapest, 1972.
- Rhetorica ad Alexandrum*. Fordította Francesco FILELFO. Kiadta Jeroen De KEYSER és Louis VERRETH. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2022.
- KEYSER, Jeroen De. *Francesco Filelfo and Francesco Sforza: Critical Edition of Filelfo's Sphortias, De Genuensium deditio, Oratio parentalis, and his Polemical Exchange with Galeotto Marzio*. Noctes Neolatinae, Neo-Latin Texts and Studies 22. Hildesheim: Georg Olms Verlag AG, 2015.
- KLANICZAY Tibor, szerk. *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*. Magyar remekírók. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.
- MARTIUS NARNIENSIS, Galeottus. *Invectivae in Franciscum Philelphum*. Kiadta Ladislaus JUHÁSZ. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saeculum XV. Lipsiae: Teubner, 1932.
- . *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Iohannem eius filium liber*. Kiadta Ladislaus JUHÁSZ. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saeculum XV. Lipsiae: Teubner, 1934.
- MARZIO, Galeotto. *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*. Fordította Tibor KARDOS. Budapest: Magyar Helikon, é. n.
- Pamphilus de amore*. Eucharius Silber, 1487.
- PANNONIUS, Ianus. *Epigrammata*. Kiadta Iulius MAYER és Ladislaus TÖRÖK. Köt. 1. 2 köt. Iani Pannonii opera quae manserunt omnia, I. Budapest: Balassi Kiadó, 2006.
- . *Elegiae*. Kiadta Iulius MAYER. Köt. 1. 2 köt. Iani Pannonii opera quae manserunt omnia, II. Budapest: Balassi Kiadó, 2014.
- . *Carmina epica*. Kiadta Iulius MAYER. Köt. 1. 2 köt. Iani Pannonii opera quae manserunt omnia, III. Budapest: Balassi Kiadó, 2018.
- PERRY, Ben Edwin. *Babrius and Phaedrus*. Cambridge (MA.), London: Harvard University Press; William Heinemann LTD, 1965.
- PLATO, FILELFO, Francesco és DECEMBRIO, Pier Candido. *Platonis Euthyphron Francisco Philelfo interprete, Lysis Petro Candido Decembrio interprete*. Firenze: SISMELE, 1963.

- Edizioni del Galluzzo, 2009.
- PLUTARCHUS. *Apophthegmata, azaz ékes és éles rövid mondások*. Fordította János LETHE-
NYEI. Pécs, 1785.
- . „De dictis regum et imperatorum liber Jano Pannonio interprete”. In *Analecta ad
historiam Renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, kiadta Eugenius ÁBEL,
fordította Ianus PANNONIUS, 31–84. Budapestini, Lipsiae: In Aedibus Academiae
Hungariae; Apud F. A. Brockhaus, 1880.
- . *Moralia II*. Kiadta Wilhelm NACHSTÄDT, Wilhelm SIEVEKING és John Bradford
TITCHENER. Bibliotheca Teubneriana. Leipzig: BSB B. G. Teubner Verlagsges-
ellschaft, 1971.
- POLIZIANO, Angelo Ambrogini. *Prose volgari inedite. Poesie latine e greche edite e inedite*.
Sajtó alá rendezte Isidoro DEL LUNGO. Firenze: G. Barbéra, Editore, 1867.
- QUINTILIANUS, Marcus Fabius. *Szónoklattan*. Fordította ADAMIK Tamás. Budapest: Kalli-
gram, 2009.
- ROLLO, Antonio. *Gli Erotemata tra Crisolora e Guarino*. Pervorsi dei classici 21. Messina:
Centro Interdipartimentale di Studi Umanistici, 2012.
- SALUTATI, Coluccio. „Epistole di stato”. Kiadta Armando NUZZO. *Letteratura Italiana An-
tica: Rivista annuale di testi e studi* IV (2003): 29–100.
- V. KOVÁCS, Sándor, szerk. *Janus Pannonius összes munkái / Jani Pannonii opera omnia*.
Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 1987.
- VADÁSZ, Géza, szerk. *Guarino Veronese latin nyelvtana (Regulae)*. Székesfehérvár: Alba
Civitas Történeti Alapítvány, 2007.
- VITÉZ DE ZREDNA, Johannes. *Opera quae supersunt*. Kiadta Iván BORONKAI. Bibliotheca
Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series nova, III. Budapest: Akadémiai Ki-
adó, 1980.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁBEL, Jenő. *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon*. Budapest: MTA
Könyvkiadó Hivatala, 1880.
- ACERBI, Fabio, BIANCONI, Daniele és GIOFFREDA, Anna. „Manuele Crisolora a Costantino-
poli”. *Byzantinische Zeitschrift* 114, 3 (2021): 859–928.
- ADAMIK, Tamás. *Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig*. Seneca Könyvek Sorozat.
Budapest: Seneca Kiadó, 1998.
- ALBRECHT, Michael von. *A római irodalom története*. II köt. Budapest: Balassi Kiadó, 2004.
- ANKWICZ, Hans von. „Magister Johannes Gremper aus Rheinfeld, ein Wiener Humanist und
Bibliophile des XVI. Jahrhunderts”. *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 30 (1913):
197–216.
- ANTONELLI, Giuseppe. *Storia della punteggiatura in Europa*. Roma, Bari: Laterza, 2008.
- Az ország díszére*” 2020 = ZSUPÁN, Edina, szerk. „Az ország díszére.” *A Corvina könyv-
tár budai műhelye. Kiállítási katalógus*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár,
2020.
- BARTAL, Antonius. *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae*. Lipsiae,
Budapestini: In Aedibus B. G. Teubneri; Sumptibus Societatis Frankliniae, 1901.
- BÁNDI, András és PALOTÁS, György. „Egy medgyesi Cyprianus-kötet és Verancsics Antal
epitáfiumai Adrianus Wolphardus halálára (1544)”. In *Lymbus. Magyarságtudomá-
nyi Forrásközlemények*, 9–18, 2019.
- BECCHI, Francesco. „Humanist Latin Translations of the *Moralia*”. In *Brill’s Companion to*

- the Reception of Plutarch*, szerk. Sophia XENOPHONTOS és Katerina OIKONOMOPOULOU, 458–478. Brill’s Companions to Classical Reception 20. Leiden, Boston: Brill, 2019.
- BECK, Mark. „Plutarch to Trajan: The Dedicatory Letter and the Apophthegmata Collection”. In *Sage and Emperor: Plutarch, Greek Intellectuals, and Roman Power in the Time of Trajan (98 - 117 AD)*, szerkesztette Philip A. STADTER és Luc VAN DER STOCKT, 163–174. Leuven, 2002.
- BECKER, Franz G. *Pamphilus: Prolegomena zu Pamphilus (de amore) u. krit. Textausg.* Beihefte zum Mittellateinisches Jahrbuch 9. Düsseldorf: Ratingen, 1972.
- BÉKÉS Enikő. „Mátyás, a rex facetus. A szellemes uralkodó ábrázolása Galeotto Marzio művében”. *Ókor* 7, 4 (2008): 52–55.
- . *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben.* Humanizmus és reformáció. Budapest: Balassi Kiadó, 2014.
- BENE, Sándor. „Eszmetörténet és irodalomtörténet: A magyar politikai hagyomány kutatása”. *BUKSZ* 19 (2007): 50–64.
- . *Egy reneszánsz magyar író: Andreas Pannonius.* Budapest: L’Harmattan, 2023. (megjelenés előtt)
- BERGONZINI, Massimo. „L’apoftegma tra retorica e letteratura: definizione lessicografica e analisi componenziale. Il contributo della filologia portoghese allo studio della chreia e della tradizione patristica”. *Linguistica e Filologia* 23 (2006): 113–150.
- BERTALOT, Ludwig. „Cincius Romanus und seine Briefe”. In *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven*, XXI: 209–255. Rom: W. Regenber, 1929.
- . *Initia Humanistica Latina: Initienverzeichnis lateinischer Prosa und Poesie aus der Zeit des 14. bis 16. Jahrhunderts.* 2 kötet. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1985.
- BERTI, Ernesto. „Uno scriba greco-latino: il codice Vat. Urb. gr. 121 e la prima versione del Caronte di Luciano”. *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica* 113 (1985): 416–443.
- . „Alla scuola di Manuele Crisolora. Lettura e commento di Luciano”. *Rinascimento*, n. s. 27 (1987): 3–73.
- . „Traduzioni oratorie fedeli”. *Medioevo e Rinascimento* 2 (1988): 245–266.
- . „Manuele Crisolora, Plutarco e l’avviamento delle traduzioni umanistiche”. *Fontes* 1 (1998): 81–99.
- . „La traduzione umanistica”. In *Tradurre dal greco in età umanistica: metodi e strumenti*, szerkesztette Mariarosa CORTESI, 3–15. Firenze: SISMEL-Edizioni del Galluzzo, 2007.
- BEVEGNI, Claudio. „Appunti sulle traduzioni latine dei Moralia di Plutarco nel Quattrocento”. *Studi Umanistici Piceni* 14 (1994).
- BIANCA, Concetta. „La formazione della biblioteca latina del Bessarione”. In *Scrittura, biblioteche e stampa a Roma nel Quattrocento. Aspetti e problemi (Atti del Seminario 1–2 giugno 1979)*, szerkesztette Concetta BIANCA, Paola FARENGA, Giuseppe LOMBARDI, Antonio G. LUCIANI és Massimo MIGLIO, 229–240. Città del Vaticano: Scuola vaticana di paleografia, diplomatica e archivista, 1980.
- BIRNBAUM, Marianna D. „Janus Pannonius ismeretlen milánói kapcsolatai”. In *Janus Pannonius (Tanulmányok)*, szerkesztette KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor, 317–322. Memoria Saeculorum Hungariae, 2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- BISCIONE, Antonio. „Gli Apophthegmata Laconica di Plutarco nella traduzione latina di Antonio Cassarino. Note sul testo e sulla sua ricezione”. *CESURA – Rivista* 2 (2023): 27–43.
- BLACK, Robert. *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy. Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century.* Cambridge:

- Cambridge University Press, 2001.
- . „School”. In *The Oxford Handbook of Neo-Latin*, szerkesztette Sarah KNIGHT és Stefan TILG, 217–231. Oxford: University Press, 2015.
- BOLLÓK, János. *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében*. Szerkesztette DÉRI Balázs. Budapest: Argumentum, 2003.
- BOLONYAI, Gábor. „Philostratos szofistái – Bonfini fordításában”. In *Oratoris officium. Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*, szerkesztette DÉRI Balázs, 47–58. Budapest: L’Harmattan, 2008.
- . „Orpheus Sweat. Antonio Bonfini as Translator of Hermogenes and Philostratus”. In *Acta Conventus Neo-latini Budapestinensis: Proceedings of the Thirteenth International Congress of Neo-Latin Studies*, szerkesztette Joaquín B. BAREA, Karl A. E. ENENKEL, Amadeo di FRANCESCO, David MONEY, Colette NATIVEL, Howard B. NORLAND és László SZÖRÉNYI, 157–168. Medieval and Renaissance Texts and Studies 386. Tempe: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2010.
- . „Lapszéli jegyzetek Taddeo Ugoletto szótárában”. *Antik Tanulmányok* 55 (2011): 197–246.
- . „Bonfini Héródianosz-fordításáról”. *Magyar Könyvszemle* 128 (2012): 190–211.
- . „Ore rotundo. Egy horatiusi fordulat elő- és utótörténete”. *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 61, 3 (2015): 399–420.
- . „Benedictus és szótára”. *Antik Tanulmányok*, 2017.
- . „A szótárírás ferrarai műhelyében”. *Antik Tanulmányok* 64 (2020): 45–74.
- . „Who Copied Janus Pannonius’s Greek-Latin Dictionary (ÖNB Suppl. gr. 45)?” *Greek, Roman and Byzantine Studies* 63 (2023): 214–244.
- BORONKAI, Iván. „A Vatikáni Könyvtár ismeretlen Janus Pannonius-kódexe (Regin. Lat. 1931: Plutarchus, de commod. inimicitiarum)”. *Magyar Könyvszemle* 89 (1973): 128–137.
- BORSA, Gedeon. *Andreas Hess*. A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetek 6. Budapest: Argumentum, 2013.
- BOTLEY, Paul. *Latin Translation in the Renaissance. The Theory and Practice of Leonardo Bruni, Giannozzo Manetti and Desiderius Erasmus*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2004.
- . „Fifteenth-Century Translators on their Art: Leonardo Bruni and Gannozzo Manetti”. In *Übersetzung und Transformation*, szerkesztette Hartmut BÖHME, Christof RAPP és Wolfgang RÖSLER. Transformationen der Antike 1. De Gruyter, 2007.
- BRUNI, Leonardo. *Humanistisch-philosophische Schriften: Mit Einer Chronologie Seiner Werke und Briefe*. Kiadta Hans BARON. Leipzig, Berlin: Vieweg+Teubner Verlag, 1928.
- BUDA Attila és MAJOR Ágnes. „A genetikus kritika”. *Helikon* 67, 1 (2021): 5–14.
- BURKE, Peter. „Cultures of translation in early modern Europe”. In *Cultural translation in Early Modern Europe*, szerkesztette Peter BURKE és Po-Chia HSIA, 7–38. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- BURKE, Peter és HSIA, Po-Chia, szerk. *Cultural translation in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- C. TÓTH Norbert, HORVÁTH Richárd, NEUMANN Tibor és PÁLOSFALVI, Tamás. *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók*. Magyar Történelmi Emlékek: Adattárak. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2017.
- CALDERINI, Aristide. „Ricerche intorno alla biblioteca e alla cultura greca di Francesco Filelfo”. *Studi Italiani di Filologia Classica* 20 (1913): 204–424.
- CAMMELLI, Giuseppe. *Manuele Crisolora*. I dotti bizantini e le origini dell’umanesimo 1. Florence: Vallecchi, 1941.

- CASAMASSIMA, Emanuele. „A Corvin-kódexek néhány másolójára vonatkozó észrevételek és megjegyzések”. *Magyar Könyvszemle* 81 (1965): 100–118.
- CELENZA, Christopher S. „Parallel Lives: Plutarch’s »Lives«, Lapo da Castiglionchio the Younger (1405–1438)”. *Illinois Classical Studies* 22 (1997): 121–155.
- . „Hellenism in the Renaissance”. In *The Oxford Handbook of Hellenic Studies*, szerkesztette George BOYS-STONES, Barbara GRAZIOSI és Phiroze VASUNIA, 150–166. Oxford: University Press, 2009.
- CERMANN, Regina. „Beschreibung einer problematischen Corvine: Cod. Guelf. 69.9 Aug. 2°”. In *Corvina Augusta. Die Handschriften des Königs Matthias Corvinus in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, szerkesztette Edina ZSUPÁN Christian HEITZMANN közreműködésével, III:123–151. Supplementum Corvinianum. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2014.
- CHITARIN, L. *Greci i latini al Concilio di Ferrara-Firenze (1438–39)*. Edizioni Studio Domenicano. Bologna, 2002.
- CICCOLELLA, Frederica. *Donati Graeci. Learning Greek in the Renaissance*. Columbia Studies in the Classical Tradition 32. Leiden, Boston: Brill, 2008.
- . „Greek Grammars and Elementary Readings in the Italian Renaissance”. In *Libri di scuola e pratiche didattiche dall’Antichità al Rinascimento*, szerkesztette Lucio Del CORSO és Orazio PECERE, 577–605. Collana scientifica Studi archeologici, artistici, filologici, filosofici, letterari e storici 26. Edizioni Università di Cassino: Cassino, 2010.
- , szerk. *When Greece flew across the Alps. The Study of Greek in Early Modern Europe*. Brill’s Studies in Intellectual History 336. Leiden, Boston: Brill, 2021.
- CICCOLELLA, Frederica és SILVANO, Luigi, szerk. *Teachers, Students, and Schools of Greek in the Renaissance*. Brill’s Studies in Intellectual History 264. Leiden, Boston: Brill, 2017.
- CLARK, James G., COULSON, Frank T. és MCKINLEY, Kathryn L. *Ovid in the Middle Ages*. Cambridge University Press: Cambridge, 2011.
- CLASSEN, Carl Joachim, szerk. *Antike Rhetorik im Zeitalter des Humanismus*. Beiträge zur Altertumskunde 12. München, Leipzig: K. G. Saur, 2003.
- COCCO, Cristina. „La traduzione esopica attribuita a Guarino Veronese nel codice Ambrosiano R 21 67”. In *Il ritorno dei classici nell’umanesimo. Studi in memoria di Gianvito Resta*, szerkesztette Gabriela ALBANESE, Claudio CIOCIOLA, Mariarosa CORTESI és Claudia VILLA, 151–177. Firenze: SISMEL Edizioni del Galluzzo, 2015.
- CORTASSA, G. „Francesco Filelfo, la Grecia, e Bisanzio”. In *Rapporti e scambi tra umanesimo Italiano ed umanesimo Europeo: „L’Europa e uno stato d’animo”*, szerkesztette Luisa ROTONDI SECCHI TARUGI, 353–364. Milan: Nuovi orizzonti, 2001.
- CORTESI, Mariarosa. „Aspetti linguistici della cultura greca di Francesco Filelfo”. In *Francesco Filelfo nel quinto centenario della morte. Atti del XVII convegno di studi macedonesi (Tolentino, 27–30 settembre 1981)*, szerkesztette R. AVESANI, G. BILLANOVICH, M. FERRARI és G. POZZI, 163–206. Medioevo e Umanesimo 58 17. Padova: Antenore, 1986.
- . „La tecnica di tradurre presso gli umanisti”. In *The Classical Tradition in the Middle Ages and the Renaissance. Proceedings of the first European Science Foundation Workshop on „The Reception of Classical Texts”*, szerkesztette Claudio LEONARDI és Birger MUNK OLSEN, 143–168. Spoleto: CISAM, 1995.
- , szerk. *Tradurre dal greco in età umanistica: metodi e strumenti*. Firenze: SISMEL-Edizioni del Galluzzo, 2007.
- . „Greek at the School of Vittorino da Feltre”. In *Teachers, Students, and Schools of*

- Greek in the Renaissance*, szerkesztette Frederica CICCOLELLA és Luigi SILVANO, 54–78. Brill’s Studies in Intellectual History 264. Leiden, Boston: BRILL, 2017.
- CORTESI, Mariarosa és FIASCHI, Silvia, szerk. *Repertorio delle traduzioni umanistiche a stampa: secoli XV e XVI*. 2 köt. Firenze: SISMEL-Editioni del Galluzzo, 2008.
- COSTANZA, Salvatore. „Ungarn, Byzantinische Welt und Türkenkrieg in Filelfo’s Episteln”. In *Byzanz und das Abendland VII: Studia Byzantino-Occidentalia*, szerkesztette Erika JUHÁSZ, 51–86. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2021.
- . „Francesco Filelfo e gli Jagelloni: un umanista italiano sulla scena europea”. *Colloquia litteraria* 29 (2022): 157–192.
- . „Johannes Hunyadi und Matthias Corvinus in Filelfo’s Episteln: Laus Hungariae und Türkenkrieg”. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 62 (2022a): 25–43.
- COX, Virginia. „Rhetoric and Humanism in Quattrocento Venice”. *Renaissance Quarterly* 56, 3, Autumn (2018).
- COX, Virginia és WARD, John, szerk. *The Rhetoric of Cicero in its Medieval and Early Renaissance Commentary Tradition*. Brill’s Companion to the Christian Tradition 2. Leiden, Boston: Brill, 2006.
- CRAB, Marijke és KEYSER, Jeroen De. „Il commento di Guarino a Valerio Massimo”. *Aevum* 87 (2013): 667–684.
- CSAPODI Csaba. „Die Bibliothek des Janus Pannonius.” *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* XIV, 3–4 (1972): 389–400.
- . „Les livres de Janus Pannonius et sa bibliothèque à Pécs”. *Scriptorium*, XXVIII (1974): 32–50.
- . „Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára”. In *Janus Pannonius (Tanulmányok)*, szerkesztette KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor, 189–209. Memoria Saeculorum Hungariae, 2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- . *A Janus Pannonius-szöveghagyomány*. Humanizmus és reformáció 10. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- . „Janus Pannonius kódexei és címerhasználatának kérdése”. *Magyar Könyvszemle* 119, 2 (2003): 203–205.
- CSAPODI-GÁRDONYI, Klára. *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.
- DALLOUL, Zaynab. „Adalékok Janus Pannonius dicsköltményeinek értelmezéséhez. Kommentár helyett”, kézirat, é. n.
- . „Középkori és neolatin források Janus Pannonius dicsköltményeiben”, kézirat, é. n.
- DECEMBRIO, Angelo, ANGELUS (DECEMBRIUS). *De Politia Litteraria*. Kiadta Norbert WIT- TEN. München, Leipzig: K. G. Saur, 2002.
- DEMULDER, Bram. „Plutarch’s Use of the Anecdotes and the Date of the De Tranquillitate Animi”. *Philologus* 165 (2021): 153–158.
- DU CANGE, Charles du Fresne, sieur, CARPENTIER, P. és HENSCHÉL, G. A. Louis. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Szerkesztette Christoph ADELUNG és Léopold FAVRE. 10 köt. Niort: L. Favre, 1883–1887. <http://ducange.enc.sorbonne.fr/>.
- FARBAKY, Péter, SPEKNER, Enikő, SZENDE, Katalin és VÉGH, András, szerk. *Hunyadi Mátyás, a király: Hagyomány és megújulás a magyar királyi udvarban (1458–1490)*. Budapest: Budapest Történeti Múzeum, 2008.
- FARKAS, Gábor Farkas. „András, a könyvmester” (megjelenés előtt)
- . „The Buda Chronicles. The first printed book in Hungary: printer, work, provenance, patronage”. *La Bibliofilia* 117, 1 (2015): 27–45.
- FARKAS, Zoltán. „Megjegyzések Pindaros 123. töredékéhez”. *Antik Tanulmányok* 42, 1–2 (1998): 23–28.

- FEO CORSO, Laura de. „Il Filelfo in Siena”. *Bollettino di storia patria* 47 (1940): 181–209, 292–316.
- FERA, Vincenzo. „Petrarca e il greco”. *Studi medievali e umanistici* 14 (2016): 73–116.
- FEROS RUYS, Juanita, JOHN O., Ward és HEYWORTH, Melanie, szerk. *The Classics in the Medieval and Renaissance Classroom: The Role of Ancient Texts in the Arts Curriculum as Revealed by Surviving Manuscripts and Early Printed Books*. Disputatio 20. Brepols, 2013.
- FIASCHI, Silvia. „Filelfo e 'i diritti' del traduttore. L'auctoritas dell' interprete e il problema delle attribuzioni”. In *Tradurre dal greco in età umanistica: metodi e strumenti*, szerkesztette Mariarosa CORTESI, 79–138. Firenze: SISMEL-Editioni del Galluzzo, 2007.
- , szerk. *Filelfo, le Marche, l'Europa: Un'esperienza di ricerca*. Temi e testi 178. Roma: Edizioni di storia e letteratura, 2018.
- FINÁLY Henrik. *A latin nyelv szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002. (1884-es kiadás reprintje.)
- FITZ József. „Mátyás király a könyvbarát”. In *Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázadik évfordulójára*, szerkesztette LUKINICH Imre, 2:220–222. Budapest: Franklin, 1940.
- FORCELLINI, Aegidio. *Totius Latinitatis Lexicon*. 2 köt., 1805–1816.
- FÖLDESI Ferenc. „Budától Bécsig”. In *Uralkodók és corvinák / Potentates and Corvinas. Kiállítási katalógus*, szerkesztette KARSAY Orsolya, 91–95. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2002.
- . „Tudósok és könyvek társasága: Vitéz János könyvtára”. In *Csillag a holló árnyékában: Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon, Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2008. március 14 – június 15.*, szerkesztette FÖLDESI Ferenc, 88–100. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2008.
- FRAKNÓI Vilmos. *Hunyadi Mátyás király 1440–1490*. Magyar Történelmi Életrajzok. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1890.
- . „Miklós modrusi püspök élete, munkái és könyvtára”. *Magyar Könyvszemle* 5, 1 (1897): 1–23.
- FUBINI, di Riccardo. „Castiglionchio, Lapo da, detto il Giovane”. In *Dizionario Biografico degli Italiani*, szerkesztette Alberto Maria GHISALBERTI, Köt. 22. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1960.
- FUHRMANN, François. *Les images de Plutarque*. Paris: Klincksieck, 1964.
- GAÁL, Balázs. „A Bruta animalia latin fordításai: Antonio Cassarino és Lampugnino Birago”. *Antik Tanulmányok* LXIV (2020): 169–202.
- GANCHOU, Thierry. „Les ultimae voluntates de Manuel et Iôannès Chrysolôras et la séjour de Francesco Filelfo à Constantinople”. *Bizantinistica* 7 (2005): 195–285.
- GEANAKOPOLOS, Deno John. *Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1962.
- GEMOLL, Wilhelm. *Das Apophthegma. Literarhistorische Studien*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky, 1924.
- GERÉZDI, Rabán. „Aldus Manutius magyar barátai”. *Magyar Könyvszemle* 69 (1945): 38–98.
- GILL, Joseph. *The Council of Florence*. Cambridge: University Press, 1959, 2011.
- GÖTZ, Andrea. „Az explicitáció és az -e partikula fordított magyar szövegekben”. *Fordítás-tudomány* XX (2018), 5–17.
- GROOT, Albert Willem de. *Der antike Prosarhythmus*. I. Groningen, Haag: Verlag von J. B. Wolters, 1921.

- GRÜNBERG, Reinhold. *Sächsisches Pfarrerbuch: Die Parochien und Pfarrer der Ev.-luth. Landeskirche Sachsens (1539–1939)*. 2 köt. Freiberg i. Sa.: Mauckisch, 1940.
- GUALDO ROSA, Lucia. *Lapo da Castiglionchio il giovane e la sua versione delle prime tre orazioni di Isocrate: Con in appendice l'edizione critica dei testi*. Istituto storico italiano per il Medio Evo, 2018.
- GYÖRKÖSY Alajos, KAPITÁNYFÉNY István és TEGYEY Imre. *Ógörög-magyar nagyszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.
- HAAN, Annet den. *Giannozzo Manetti's New Testament: Translation Theory and Practice in Fifteenth-century Italy*. Leiden, 2016.
- . „Greek-Latin Translation at the Court of Pope Nicholas V (r. 1447–1455): The Agents That Changed the Humanist Translation Movement”. In *Agents of Changes in the Greco-Roman and Early Modern Periods. Ten Case Studies in Agency in Innovation*, szerkesztette Silvia CASTELLI és Ineke SLUITER, 191–211. Euhormos. Greco-Roman Studies in Anchoring Innovation 4. Leiden, Boston: Brill, 2023.
- HAJDÚ, Kerstin. *Katalog der griechischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München: Codices graeci Monacenses 110-180*. Köt. III. Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Monacensis, II.III. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003.
- . „Zur Provenienzzgeschichte der griechischen Corvinen in München”. In *Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*, szerkesztette Edina ZSUPÁN és Claudia FABIAN, 29–67. Supplementum Corvinianum 1, 2008.
- HANKINS, James. „Manuel Chrysoloras and the Greek Studies of Leonardo Bruni”. In *Humanism and Platonism in the Italian Renaissance*, 243–271. Roma: Storia e Letteratura, 2003–2004.
- . „Filelfo and the Spartans”. In *Francesco Filelfo, Man of Letteres*, szerkesztette Jeroen De KEYSER, 81–96. Brill's Studies in Intellectual History 289. Leiden, Boston: Brill, 2018.
- . *Political Meritocracy in Renaissance Italy. The Virtuous Republic of Francesco Patrizi of Siena*. Cambridge (MA.), London: Harvard University Press, 2023.
- HARDIE, Philip és HARDIE, Philip Russell. *The Cambridge Companion to Ovid*. Cambridge University Press, 2002.
- HELM, Rudolf. „Valerius Maximus”. Szerkesztette August Friedrich von PAULY, Georg WISSOWA és Wilhelm KROLL. *Real-Enzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart, München, 1893–1980 (1955).
- HELTAI, Pál. *Mitől fordítás a fordítás?* Budapest: Eötvös József Kiadó, 2014.
- HERVEY, Sándor. *Thinking German Translation*. London: Routledge, 1995.
- HOFMANN, Johann Baptist és SZANTYR, Anton. *Lateinische Grammatik 2, Lateinische Syntax und Stilistik*. Köt. 2. 3 köt. Handbuch der Altertumswissenschaft, II, 2. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1972.
- HOLZBERG, Niklas. *The Ancient Fable: An Introduction*. Fordította Christine JACKSON-HOLZBERG. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 2002.
- HORNER, Winifred Bryan, LEFF, Michael, GAINES, Robert, MOSS, Jean Dietz és BENNETT, Beth S., szerk. *Rhetoric and Pedagogy: Its History, Philosophy, and Practice: Essays in Honor of James J. Murphy*. New York, London: Routledge, 2013.
- HORVÁTH János. „Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai-kódexben”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974): 594–627.
- HORVÁTH, László. „Eine vergessene Übersetzung des Janus Pannonius”. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae* 41 (2001): 199–215.
- HORVÁTH Mária. „Híradás egy Janus Pannonius-kódexről”. *Filológiai Közöny* XVII (1971): 1–2, 123–130.
- . „Vorbericht über einem Janus Pannonius-Kodex in Sevilla”. *Acta Linguistica*

- Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXII (1972): 1–2, 95–106.
- HÖRANDNER, Wolfram. *Der Prosarhythmus in der rhetorischen Literatur der Byzantiner. Habilitationsschrift*. Wien, 1980.
- HUMBLE, Noreen. „Plutarch in Byzantium”. In *The Cambridge Companion to Plutarch*, szerkesztette Alexei V. ZADOROJNYI és Frances B. TITCHENER. Cambridge Companions to Literature. Cambridge: Cambridge University Press, 2023.
- HUSZTI József. *Platonista törekvések Mátyás király udvarában*. Minerva Könyvtár 1. Pécs, 1925.
- . *Janus Pannonius*. Pécs: Janus Pannonius Társaság, 1931.
- HUTCHINSON, G. O. *Plutarch's Rhythmic Prose*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- IACOBINI, Antonio. „Constantinopoli e l'Italia prima della caduta: l'Omero miniato di Francesco Filelfo”. In *Medioevo: i committenti. Atti del Convegno internazionale di studi Parma, 21–26 settembre 2010*, szerkesztette Arturo Carlo QUINTAVALLE, 700–720. Milano: Mondadori Electa S.p.A., 2011.
- JAKÓ Zsigmond. „Várad helye középkori könyvtártörténetünkben”. In JAKÓ Zsigmond. *Könyv, írás, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, 138–168. Bukarest: Kriterion, 1976.
- JANKOVITS László. „Janus Pannonius filozófiai alpműveltségéről”. In *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerkesztette JANKOVITS László és KECSKEMÉTI Gábor, 25–35. Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem, 1998.
- . „Egy elutasítás háttere – az 1465-ös magyar követség Firenzében”. In *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma-Nápoly. 1996. szeptember 9–14. / La civiltà ungherese e el cristianesimo. Atti del IV Congresso Internazionale di Studi Ungheresi. Roma-Napoli, 9–14 settembre 1996*, szerkesztette JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit és SÁRKÖZY PÉTER, 562–569. Congressi dell' Associazione Internazionale di Studi Ungheresi / A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság Kongresszusai. Budapest, Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Scriptum Rt., 1998a.
- . *Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében. Humanizmus és reformáció*. Budapest: Balassi Kiadó, 2002.
- JANKOVITS László. „Egy elutasítás háttere - az 1465-ös magyar követség Firenzében”. In JANKOVITS László. *Hazugok, fecsegők, álmodozók. Tanulmányok a régi magyar költészetéről*, 68–76. Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 7. Budapest: Balassi Kiadó, 2006.
- JÁNOS István. „Neoplatonista elemek a Guarino-panegyricusban”. *Studium* 20 (1979): 3–13.
- . „Neoplatonista motívumok Janus Pannonius itáliai költeményeiben”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 1–14.
- . „Vízió az égi túlvilágról (Janus Pannonius: Ad animam suam)”. *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis* 12, E (1990): 7–18.
- JÓZAN Ildikó. „Műfordítás és intertextualitás”. In *A fordítás és intertextuális alakzatai*, szerkesztette KABDEBŐ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán és MENYHÉRT Anna, 133–145. Budapest: Anonymus, 1998.
- JUHÁSZ, Ladislaus. *Iano Pannonio interprete Graecorum*. Dissertationes sodalium seminarii philologici Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-Iosephinae. Nova series 1. Szeged, 1928.
- JUHÁSZ László. „Janus Pannonius epigrammáinak szövegkritikájához és hermeneutikájához”. *Filológiai Közöny*, 1968.
- KAPITÁNYFfy István. „Janus Pannonius görög szótára”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 95 (1991): 178–181.
- KASTER, Robert A. „The Grammarian's Authority”. *Classical Philology* 75, 3 (1980).

- KEYSER, Jeroen De, szerk. *Traduzioni da Senofonte e Plutarco: Respublica Lacedaemoniorum, Agesilaus, Lycurgus, Numa, Cyri Paedia*. Hellenica 44. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2012.
- , szerk. *Francesco Filelfo, Man of Letteres*. Brill's Studies in Intellectual History 289. Leiden, Boston: Brill, 2018.
- KIRÁLY György. „A trójai háború régi irodalmunkban”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 27 (1917): 1–23.
- KLANICZAY Tibor. „Egyetem Magyarországon Mátyás korában”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 94, 5–6 (1990): 575–612.
- KLAUDY Kinga. „On Explicitation Hypothesis”. In *Transfere necesse est ... Current Issues of Translation Theory*. In honour of György Radó on his 80th birthday, szerkesztette J. KOHN és Kinga KLAUDY. Szombathely: Dániel Berzsenyi College, 1993.
- . „Explicitation”. Szerkesztette Mona BAKER és Gabriela SALDANHA. *Routledge encyclopedia of translation studies*. London: Routledge, 1998, 2008, 2019.
- . *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999.
- . *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica, 1999a.
- . „Az explicitációs hipotézisről”. *Fordítástudomány* I, 2 (1999b): 5–21.
- . „Az aszimmetria hipotézis”. In *Nyelv és fordítás*, szerkesztette KLAUDY Kinga, 117–185. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2007.
- . „Szószintű műveletek szövegszintű hatása a fordításban”. In *A szótól a szövegig*, szerkesztette BÁRDOSI Vilmos, 153–161. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2012.
- . „Az aszimmetria hipotézis kiterjesztése a honosítás/idegenítés dichotómiára”. In *Aszimmetrikus kommunikáció – aszimmetrikus viszonyok*, szerkesztette DOMBI Judit, FARKAS Judit és GÜTI Erika, 448–463. Budapest: Szak Kiadó, 2018.
- . „A fordításspecifikus explicitáció húsz év után”. In *Tudományterületek találkozása. Köszöntő kötet Muráth Judit tiszteletére*, szerkesztette FATA Ildikó és FISCHER Márta, 202–216. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, 2021.
- KOCZISZKY Éva. „Janus Pannonius: Ad animam suam”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 192–209.
- KOROKNAY, Éva. „Die Blindruckeinbände in der Bibliotheca Corvina und die Probleme der klösterlichen Buchbinderwerkstätten in Ungarn”. *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 11, 1–2 (1965): 95–132.
- . *Magyar reneszánsz könyvkötések: Kolostori és polgári műhelyek*. Művészettörténeti füzetek – Cahiers d'histoire de l'art 9. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973.
- KRISTELLER, Paul Oskar. *Iter Italicum*. 6 köt. Leiden: Brill, 1963.
- KUBINYI, András. „Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején”. In *Humanista műveltség Pannóniában*, szerkesztette BARTÓK István, JANKOVITS László és KECSKEMÉTI Gábor, 7–26. Pécs: Művészetek Háza, Pécsi Tudományegyetem, 2000.
- . *Matthias Rex*. Budapest: Balassi Kiadó, 2008.
- KULCSÁR Péter. „Bonfini-kéziratok”. *Magyar Könyvszemle* 111 (1995): 213–237.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő. „A próza hangja. Kérdések a Márai-dallam körül (A nem-szemantikai elemek hatásformái Márai prózáírásában)”. *Irodalomtörténet* 101, 1 (2020): 20–39.
- LAMERS, Han. *Greece Reinvented: Transformation of Byzantine Hellenism in Renaissance Italy*. Brill's Studies in Intellectual History 247. Leiden, Boston, MA: BRILL, 2015.
- . „Hellenism and Cultural Unease in Italian Humanism: the Case of Francesco Filelfo”. In *Francesco Filelfo, Man of Letteres*, szerkesztette Jeroen De KEYSER, 22–42. Brill's Studies in Intellectual History 289. Leiden, Boston: Brill, 2018.

- LANERI, Maria Teresa. „Contributo alla conoscenza dell’umanista Marco Aurelio”. *Medioevo greco. Rivista di storia e filologia bizantina* 7 (2007): 119–148.
- . „Sulle dediche di Giovanni Calurnio a Marco Aurelio, umanista mecenate”. *Sandalion* 26–28 (2003–2005): 239–258.
- . „Un corrispondente epistolare di Marsilio Ficino: l’umanista veneziano Marco Aurelio”. *Sandalion* 29–30 (2006–2007): 215–237.
- LELE, Gábor. „Battista Guarino Janust dicsőítő levele”. In *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerkesztette JANKOVITS László és KECSKEMÉTI Gábor, 25–35. Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem, 1998.
- LEPORI, Fernando. „Ragione naturale e rivelazione in una disputa alla Scuola di Rialto: Il »De mortalium foelicitate« di Nicolo Modrussense”. *Medioevo: Rivista di storia della filosofia medievale* 13 (1987): 223–301.
- LO MONACO, Francesco. „Per la traduzione valliana della »Pro Ctesiphonte« di Demostene”. In *Lorenzo Valla e l’umanesimo italiano: Atti del convegno internazionale di studi umanistici (Parma, 18–19 ottobre 1984)*, szerkesztette Ottaviano BESOMI és Mariangeli REGOLIOSI, 141–164. Padua: Antenore, 1986.
- MAISANO, Riccardo és ROLLO, Antonio, szerk. *Manuele Crisolora e il ritorno del Greco in occidente. Atti del Convegno Internazionale (Napoli, 26–29 giugno 1997)*. Napoli: 2002.
- MANFREDI, Antonio és MELOGRANI, Anna. „Due nuovi codici del magister Vitae Imperatorum II (Il miniatore dei due manoscritti vaticani)”. *Aevum* 70 (1990): 295–301.
- MANFREDINI, Mario. „Codici Plutarchei di umanisti latini”. *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia Serie III/17*, 4 (1987): 1001–1043.
- MARSH, David. „Xenophon”. In *Catalogus Translationum et Commentariorum: Medieval and Renaissance Latin Translation and Commentaries*, szerkesztette Paul Oskar KRISTELLER, F. Edward CRANZ és Virginia BORWN, 7:75–196. Washington: The Catholic University of America Press, 1992.
- . „Francesco Filelfo’s Translation of the Rhetorica ad Alexandrum”. szerkesztette William W. FORTENBAUGH és David C. MIRHADY, 349–364. New Brunswick, NJ: Transaction, 1994.
- . „Guarino of Verona’s translation of Lucian’s Parasite”. *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance* 56 (1994a): 419–444.
- MARTINELLI, Cesarini és DANELONI, Alessandro. „Manoscritti e edizioni”. In *Pico, Poliziano e l’Umanesimo di fine Quattrocento (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 4 novembre – 31 dicembre 1994)*, catalogo, szerkesztette Paolo VITI, 305–343. Firenze: Olschi, 1994.
- MARTINELLI TEMPESTA, Stefano és SPERANZI, David. „Verso una ricostruzione della biblioteca greca di Francesco Filelfo. Un elenco di codici”. In *Filelfo, le Marche, l’Europa: Un’esperienza di ricerca*, szerkesztette Silvia FIASCHI, 181–211. Temi e testi 178. Roma: Edizioni di storia e letteratura, 2018.
- MARTINELLI TEMPESTA, Stefano. „La tradizione manoscritta dei Moralia di Plutarco. Riflessioni per una messa a punto”. In *Plutarch’s Writings: Transmission, Translation, Reception, Commentary. Proceedings of the IX International Conference of the International Plutarch Society Ravello - Auditorium Oscar Niemeyer September 29 - October 1, 2011*, szerkesztette Giovanna PACE és Paola VOLPE CACCIATORE, 273–288. Napoli: M. D’Auria Editore, 2013.
- MARUBBI, Mario. „Miniatori lombardi per illustrare Filelfo: il Maestro delle Vitae Imperatorum, il Maestro di Ippolita, Ambrogio da Marliano”. In *Filelfo, le Marche, l’Europa: Un’esperienza di ricerca*, szerkesztette Silvia FIASCHI, 233–256. Temi e testi 178. Roma: Edizioni di storia e letteratura, 2018.

- MATÍC, Tomislav. *Bishop John Vitez and Early Renaissance Central Europe. The Humanist Kingmaker*. Leeds: Arc Humanities Press, 2022.
- MAYER, Gyula. „Janus Pannonius műveinek utrechti kiadása – L’edizione di Utrecht delle opere di Janus Pannonius”. In *Ianus Pannonius, Poëmata ... omnia, Opuscula*, edd. Sámuel TELEKI és KOVÁSZNAI. Utrecht: Wild, 1787; (facsimile-kiadás:) Budapest: Balassi 2002.
- . „Janus Pannonius és az Anthologia Graeca szöveghagyománya”. In *Peritia Linguarum. A Vienne-i zsinat és a nyelvek oktatása*, szerkesztette MARÓTH Miklós, 177–186. Piliscsaba: Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, Szent István Társulat, 2013.
- . „Frühe Übersetzungen aus der Griechischen Anthologie”. In *Handschriften- und Textforschung heute. Zur Überlieferung der griechischen Literatur. Festschrift für Dieter Harlfinger aus Anlass seines 70. Geburtstages*, szerkesztette Christian BROCKMANN, Dieter DECKERS, Lutz KOCH és Stefano VALENTE, 261–268. Wiesbaden: Reichert, 2014.
- MELOGRANI, Anna. „Appunti di miniatura lombarda. Ricerche sul »Maestro delle Vitae Imperatorum«”. *Storia dell’arte* 70 (1990): 273–314.
- MEWS, Constant J., NEDERMAN, Cary J. és THOMSON, Rodney M., szerk. *Rhetoric and renewal in the Latin West 1100–1540: Essays in Honour of John O. Ward*. Disputatio. Turnhout: Brepols, 2003.
- MONDIN, Luca. „Cancellaria e Umanesimo. I versi De officio scribae di Filippo Beroaldo il Vecchio”. *Quaderni Veneti* 2, 1–2 (2013): 197–206.
- . „Il dialogo »De officio scribae« di Marcantonio Sabellico: introduzione, testo critico e traduzione”. *Incontri di filologia classica* XV (2015–2016), 211–252.
- MONFASANI, John. *George of Trebizond. A Biography and Study of his Rhetoric and Logic*. Leiden: Brill, 1976.
- . „Filelfo and the Byzantines”. In *Francesco Filelfo, Man of Letters*, szerkesztette Jeroen De KEYSER, 13–21. Brill’s Studies in Intellectual History 289. Leiden, Boston: Brill, 2018.
- MUIZER-VARGA Krisztina. *Honosítás és idegenítés Örkény egyperces novelláinak fordításiban. A doktori értekezés tézisei*. Budapest, 2009.
- . „Literatur, Sprache und Kultur. Die Übertragung kultureller Inhalte in den Minutenovellen von István Örkény”. *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica* XVIII, 3 (2014): 275–284.
- MURPHY, James J. és WINTERBOTTOM, Michael. „Raffaele Regio’s Quaestio Doubting Cicero’s Authorship of the Rhetorica ad Herennium: Introduction and Text”. *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 17, 1 (1999): 77–87.
- NAUMANN, Robert et alii. *Catalogus librorum manuscriptorum, qui in bibliotheca senatoria civitatis Lipsiensis asservantur*. Köt. VI. Grimae: Gebhardt Verlag, 1838.
- NEERGAARD, Siri, szerk. *La teoria della traduzione nella storia. Testi di Cicerone, San Gerolamo, Brunì, Lutero, Goethe, von Humboldt, Schleiermacher, Ortega y Gasset, Croce, Benjamin*. Milano: Gruppo editoriale Fabbri-Bompiani-Sonzogno-ETAS, 1993.
- NÉMETH, András. „Il copista Giovanni Scutariota e la fortuna dei manoscritti greci di Giano Pannonio”. In *A Home of Arts and Muses. The Library of King Matthias Corvinus*, szerkesztette Edina ZSUPÁN, 89–111. Supplementum Corvinianum IV. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2017.
- NÉMETH, László. „A prózafordításról”. In *A kísérletező ember*, 530. Budapest: Magvető, Szépirodalmi, 1973.
- NORDEN, Eduard. *Die antike Kunstprosa vom 6. Jh. v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*.

- Köt. 2. Stuttgart, Leipzig: Teubner, de Gruyter, 1898.
- NOVAKOVIĆ, Darko. „Le traduzioni dal greco di Janus Pannonius: La filologia al servizio della politica”. *Camoenae Hungaricae* 2 (2005): 53–66.
- NUTI, Erika. „Reconsidering Renaissance Greek Grammars through the Case of Chrysoloras’ Erotemata”. *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 52 (2012): 240–268.
- NUZZO, Armando. „Coluccio Salutati e l’Ungheria”. *Verbum: Analecta Neolatina* VII, 2 (2005): 341–371.
- . *Lettere di stato di Coluccio Salutati: cancellierato fiorentino (1375-1406): censimento delle fonti e indice degli incipit della tradizione archivistico-documentaria*. 2 köt. Nuovi Studi Storici 77. Roma: Istituto storico italiano per il Medio Evo, 2008.
- . „Coluccio Salutati állami levelei és Magyarország”. *Antik Tanulmányok* LXIV (2020): 261–274.
- ÖTVÖS, Zsuzsanna. *Janus Pannonius’s Vocabulary: The Complex Analysis of the Ms. ÖNB Suppl. Gr. 45*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2015.
- PACE, Giovanna. „Osservazioni sulla tecnica versoria di Guarino Veronese: il caso dei Parallela minora”. In *Ecos de Plutarco en Europa. De fortuna Plutarchi. Studia selecta*, 207–232. Madrid: SEP, 2006.
- PADE, Marianne. „Latin Manuscripts of Plutarch’s Lives Corrected and Annotated by Guarino Veronese”. In *Manuele Crisolora e il ritorno del Greco in occidente. Atti del Convegno Internazionale (Napoli, 26–29 giugno 1997)*, szerkesztette Riccardo MAISANO és Antonio ROLLO, 249–268. Napoli, 2002.
- . *The Reception of Plutarch’s Lives in Fifteenth-Century Italy*. 2 köt. Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen, 2007.
- . „Niccolò Perotti and the Ars traducendi”. In *Sol et homo. Mensch und Natur in der Renaissance. Festschrift zum 70. Geburtstag für Eckhard Keßler*, szerkesztette Thomas RICKLIN, Helga PIRNER-PARESCHI és Sabrina EBBERSMEYER, 79–100. Humanistische Bibliothek Reihe I: Abhandlungen 59, 2008.
- . „I give you back Plutarch in Latin – Guarino Veronese’s version of Plutarch’s Dion (1414) and early humanist translation”. *Canadian Review of Comparative Literature / Revue Canadienne de Littérature Comparée* 41, 4 (2014): 354–368.
- . „Translating Thucydides: the metadiscourse of Italian humanist translators”. Szerkesztette Annet den HAAN. *Renaissanceforum. The Metadiscourse of Renaissance Humanism* 11 (2016): 1–22.
- . „Chrysoloras on Translation”. Szerkesztette Brigitte BOGGILD JOHANNSEN, Karin KRYGER és Karen SKOVGAARD-PETERSEN. *Renaissanceforum. Studies in Honour of Peter Zeeberg on the Occasion of his Sixtieth Birthday 21 April 2017* 12 (2017): 1–19.
- . „Greek into Humanist Latin: Foreignizing vs. domesticating translation in the Italian Quattrocento”. In *Issues in Translation Then and Now: Renaissance theories and translation studies today*, szerkesztette Annet DEN HAAN, Brenda HOSINGTON, Marianne PADE és Anna WEGENER, 1–23. Renaissanceforum: Tidsskrift for Renaissanceforskning: Journal of Renaissance studies 14, 2018.
- . „»Conquering Greece«: On the Correct Way to Translate in Fifteenth-Century Humanist Translation Theory”. In *Acta Conventus Neo-Latini Albasitensis: Proceedings of the Seventeenth International Congress of Neo-Latin Studies (Albacete 2018)*, szerkesztette Florian SCHAFFENRATH és María Teresa Santamaría HERNÁNDEZ, 45–67. Leiden, Boston: Brill, 2020.
- . „Plutarch in the Italian Renaissance”. In *The Cambridge Companion to Plutarch*, szerkesztette Frances B. TITCHENER és Alexei V. ZADOROJNYI. Cambridge: University Press, 2023.

- PAJORIN Klára. „Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére”. In *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*, szerkesztette RÁZSÓ Gyula és V. MOLNÁR László, 333–362. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1990.
- . „Humanisták birodalomeszménye és Mátyás király”. In *Erdély reneszánsza: A 2008. okt. 8–11. között tartott konferencia előadásai*, szerkesztette GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin és SIPOS Gábor, 1:25–34. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009.
- PAKULSKI, Jan. „Krağ rodzinny biskupa Jana Lubrańskiego”. *Kronika Miasta Poznanian* 69, 2 (1999).
- PARKES, M. B. *Pause and Effect. An Introduction to the History of Punctuation in the West*. London and New York: Routledge, 2016. (first published: 1992 by Ashgate Publishing)
- PASINI, Cesare. *Bibliografia dei manoscritti greci dell’Ambrosiana (1857-2006)*. Bibliotheca erudita 30. Milano: Vita e Pensiero, 2007.
- PELLING, Christopher. „The Apophthegmata regum et imperatorum and Plutarch’s Roman Lives”. In Christopher PELLING. *Plutarch and History. Eighteen Studies*, 65–90. London: The Classical Press of Wales and Duckworth, 2002.
- PÉREZ MARTÍN, Inmaculada. „Maximos Planoudes and the Transmission of Plutarch’s *Moralia*”. In *Brill’s Companion to the Reception of Plutarch*, szerkesztette Sophia XENOPHONTOS és Katerina OIKONOMOPOULOU, 295–309. Brill’s Companions to Classical Reception 20. Leiden, Boston: Brill, 2019.
- . „Nuevos códigos planudeos de Plutarco”. In *Plutarco y la historia. Actas del V Simposio Español sobre Plutarco = Zaragoza, 20–22 de junio de 1996*, szerkesztette Carlos SCHRADER GARCÍA, Vicente RAMÓN PALERM és José VELA TEJADA, 385–403. Zaragoza: Universidad de Zaragoza, Facultad de Filosofía y Letras, 1997.
- PIGNATTI, Franco. „Regio, Raffaele”. In *Dizionario Biografico degli Italiani*, szerkesztette Alberto Maria GHISALBERTI, Köt. 86. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1960–2020 (2016).
- POLGÁR Anikó. „A műfordítás-értelmezés modelljei”. *Művészet és Gondolat. Kalligram Folyóirat* XI, május (2002). <https://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2002/XI.-evf.-2002.-majus-Irodalom-es-Te-ket-oria/A-muforditas-ertelmezes-modelljei>.
- . *Catullus noster. Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*. Pozsony: Kalligram, 2003.
- PROBERT, Philomen. „Ancient Theory of Prosody”. In *Brill’s Companion to Ancient Greek Scholarship*, szerkesztette Franco MONTANARI, Stephanos MATTHAIOS és Antonios RENGAKOS, I:923–948. Leiden, Boston: Brill, 2015.
- RESTA, Gianvito. „Antonio Cassarino e le sue traduzioni da Plutarco e Platone”. *Italia medioevale e umanistica* 2 (1959): 207–283.
- . „Cassarino, Antonio”. In *Dizionario Biografico degli Italiani*, szerkesztette Alberto Maria GHISALBERTI, Köt. 21. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1960–2020 (1978).
- RITOÓK Zsigmond. „Janus Pannonius görög versfordításai”. In *Janus Pannonius tanulmányok*, szerkesztette KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor, 407–438. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- . „Lexikalisches zu den neulich entdeckten Übersetzungen aus dem Griechischen von Janus Pannonius”. *Acta Antiqua* 23 (1975a): 403–415.
- . „Jegyzetek az új Janus szövegekhez”. In *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis discipulis composita*, szerkesztette BOLLÓK János, 399–407. Klasszika-filológiai tanulmányok. ELTE Latin Nyelvi és Irodalmi

- Tanszéke, 1978.
- . „Ilias 2, 299–330 Janus Pannonius fordításában”. In *Humanista műveltség Pannóniában*, szerkesztette BARTÓK István, JANKOVITS László és KECSKEMÉTI Gábor, 27–38. Pécs: Művészetek Háza, Pécsi Tudományegyetem, 2000.
- ROBLING, Franz–Hubert. „Apophthegma”. In *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, szerkesztette C. STROSETZKI és Gert UEDING, 1:col. 823–825. Tübingen: Max Niemeyer, 1992.
- ROMANO, Fabrizio. „Maestro delle Vitae imperatorum”. Szerkesztette Milvia BOLLATI. *Dizionario Biographico dei Miniatori Italiani. Secoli IX–XVI*. Milano: Edizioni Sylvestre Bonnard, 2004.
- ROZSONDAI Marianne. *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig*. Budapest: Kosuth Kiadó, 2019.
- . „A magyarországi könyvkötések reneszánsz korszaka: Mesterek és hatások”. In „Az ország díszére.” *A Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási katalógus*, szerkesztette ZSUPÁN Edina, 97–106. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2020.
- RUSSELL, Donald Andrew. „Language, Style, and Rhetoric”. In *The Cambridge Companion to Plutarch*, szerkesztette Frances B. TITCHENER és Alexei V. ZADOROJNYI. Cambridge: University Press, 2023.
- RUSSELL, Donald Andrew. *Plutarch*. New York: Charles Scribner’s Sons, 1973.
- SABBADINI, Remigio. „L’ultimo ventennio della vita di Manuele Crisolora”. *Giornale ligustico* 17, 9–10 (1890): 321–336.
- . *Vita di Guarino Veronese*. Genova, 1891.
- . *La scuola e gli studi di Guarino Guarini Veronese*. Catania, 1896.
- . *Il metodo degli umanisti*. Szerkesztette Concetta BIANCA. Storia e letteratura. Roma: Edizioni di Sotria e Letteratura, 2018.
- SCHMID, Walter. *Über die klassische Theorie und Praxis der antiken Prosarythmus*. Hermes Einzelschriften 12. Wiesbaden: Steiner, 1959.
- SPERANZI, David. „Poliziano, i codici di Filelfo, la Medicea Privata. Tre schede”. In *Cultura e filologia di Angelo Poliziano: Traduzioni e commenti. Atti del Convegno di studi, Firenze, 27–29 novembre 2014*, szerkesztette Paolo VITI. Edizione Nazionale delle Opere di Angelo Poliziano: Strumenti, VI. Firenze: Olschi, 2016.
- ŠPOLJARIĆ, Luka és SGARBI, Marco. „Nicholas of Modruš”. *Encyclopaedia of Renaissance philosophy*. Cham: Springer, 2022.
- STADTER, Philip A. „Notes and Anecdotes: Observations on Cross-Genre Apophthegmata”. In *The Unity of Plutarch’s Work: „Moralia” Themes in the „Lives”, Features of the „Lives” in the „Moralia”*, szerkesztette Anastasios G. NIKOLAIDIS, 53–66. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008.
- . „Plutarch’s Compositional Technique: The Anecdote Collections and the Parallel Lives”. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 54 (2014): 665–686.
- . „Plutarch’s Relation to the Classical Past”. In *The Cambridge Companion to Plutarch*, szerkesztette Frances B. TITCHENER és Alexei V. ZADOROJNYI. Cambridge: University Press, 2023.
- STADTER, Philip A. „Before Pen touched Paper: Plutarch’s Preparations for the Parallel Lives”. In Philip A. STADTER. *Plutarch and His Roman Readers*, 119–129. Oxford: University Press 2014a.
- STEFANO, Giuseppe Di. *La découverte de Plutarque en occident: Aspects de la vie intellectuelle en Avignon au XIVe siècle*. Memorie dell’Accademia delle Scienze di Torino, classe di scienze morali, storiche, e filologiche, serie 4a 8. Turin: Accademia delle scienze, 1968.

- STENGER, Jan. „Apophtegma, Gnome und Chrie: Zum Verhältnis dreier literarischen Kleininformen”, 150 (2006): 203–221.
- STEVENSON SEINOR, Henricus. *Codices manuscripti Graeci Bibliothecae Vaticanae*. Romae: Ex Typographeo Vaticano, 1885.
- STEVENSON, Tom. „Greek and Roman Writers on the Virtues of Good Rulers: Praise, Instruction, and Constraint”. In *A Critical Companion to the „Mirrors for Princes” Literature*, szerkesztette Noëlle-Laetitia PERRET és Stéphane PÉQUIGNOT, 44–73. Reading Medieval Sources 7. Leiden, Boston: Brill, 2022.
- SZABÓ G. Zoltán és SZÖRÉNYI László. *Kis magyar retorika (Bevezetés az irodalmi retorikába)*. Budapest: Helikon Kiadó, 1997.
- SZATHMÁRI István, KOZOCSA Sándor Géza és V. RAISZ Rózsa, szerk. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve. A magyar nyelv kézikönyvei*, XV. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2008.
- SZÉKELY György. „A Sevillai Janus Pannonius-kódexhez”. *Századok*, 1973, 710–712.
- SZÉKELY, Melinda. „»Gyolcsba, bíborba és karmazsinba öltöztél« (Jel 17, 16) : textíliák és textilfestékek a principátus kori Római Birodalomban”. *Acta Universitatis Szegediensis: acta historica*, 2020, 127–137.
- SZEPESY Tibor. *Bevezetés az ógörög verstanba*. Antiquitas • Byzantium • Renascentia, I. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2013.
- THEISEN, Maria és ZSUPÁN, Edina. „A spectacular turn to humanism: the decoration of the humanistic codices of Johannes Vitéz de Zredna” (megjelenés előtt).
- THIERMANN, Peter. „I dizionari greco-latini fra medioevo e umanesimo”. In *Les manuscrits des lexiques et glossaires de l’Antiquité tardive à la fin du moyen âge. Actes du Colloque international*, szerkesztette Jacqueline HAMESSE, 655–676. Louvain-la-Neuve, 1996.
- THOMSON, Ian. „Manuel Chrysoloras and the Early Italian Renaissance”. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 7, 1 (1966): 63–82.
- THORN-WIKKERT, Lydia. *Manuel Chrysoloras (ca. 1350–1415): Eine Biographie des byzantinischen Intellektuellen vor dem Hintergrund der hellenistischen Studien in der italienischen Renaissance*. Frankfurt am Main: P. Lang, 2006.
- TÖRÖK László. „De Graeco?” *Irodalomtörténeti Közlemények* 96 (1992): 50–53.
- TÖRÖK László. „Klasszikus prózai olvasmányélmények Janus Pannonius epigrammáiban”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989): 415–425.
- V. KOVÁCS Sándor. *Eszmetörténet és régi magyar irodalom*. Budapest: Magvető, 1987.
- VADÁSZ Géza. „Ovidius: Fasti című művének hatása Janus Pannonius költészetére” *Irodalomtörténeti Közlemények*, 91–92 (1987–1988): 546–557.
- VALLÓ Zsuzsa. *„Honosított” angol drámák a színpadon*. Budapest: Presszió Kft., 2002.
- VENUTI, Lawrence. *The Translator’s Invisibility. A History of Translation*. 1., 2. kiad. London, New York: Routledge, 1995.
- . „Strategies of Translation”. In *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, szerkesztette Mona BAKER, 240–244. London: Routledge, 1998.
- . *The Translator’s Invisibility: A History of Translation*. London, New York: Routledge, 2008.
- VÉRTESY Dezső. „Philomena”. *Egyetemes Philológiai Közlöny* XXX (1906): 252.
- VITI, Paolo. „Francesco Filelfo”. In *Dizionario Biografico degli Italiani*, szerkesztette Alberto Maria GHISALBERTI, 47:613–626. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1960.
- , szerk. *Firenze e il Concilio di 1439. Atti del Convegno di studi (Firenze, 29 novembre–2 dicembre 1989)*. 2 kötet. Firenze: Olschi, 1994.
- . „Traduzioni »repubblicane« e traduzioni »signorili«: sul rapporto fra storiografia

- classica e storiografia umanistica”. In *I Principe e la storia. Atti del convegno Scandinavo 18–20 settembre 2003*, szerkesztette Tina MATARRESE és Cristina MONTAGNANI, 535–563. Novara: Interlinea, 2005.
- VOIGT, Georg. *Die Wiederbelegung des classischen Altertums oder das este Jahrhundert des Humanismus*. 3 köt. Berlin: Reimer, 1859.
- WARD, John O. *Classical Rhetoric in the Middle Ages: The Medieval Rhetors and Their Art 400–1300, with Manuscript Survey to 1500 CE*. Leiden, Boston: Brill, 2018.
- WEINBERGER, Wilhelm. *Beiträge zur Handschriftenkunde, I: Die Bibliotheca Corvina*. Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse 159/6. Wien, 1908.
- WEISS, Roberto. „Lo studio di Plutarco nel Trecento”, 32 (1953): 321–342.
- . *Medieval and Humanist Greek. Collected Essays*. Medioevo e Umanesimo. Padua: Ed. Antenore, 1977.
- WEÖRES Sándor. *A vers születése (meditáció és vallomás)*. Specimina 168. Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1939.
- WILSON, Nigel G. „»Utriusque linguae peritus«: How Did One Learn Greek and Acquire the Texts?” In *Italy and the Classical Tradition: Language, Thought and Poetry 1300–1600*, szerkesztette Carlo CARUSO és Andrew LAIRD, 62–70. London, 2009.
- . *From Byzantium to Italy. Greek Studies in the Italian Renaissance*. London, Oxford, New York, New Delhi, Sidney: Bloomsbury, 2017.
- WINTERBOTTOM, Michael. „In praise of Raphael Regius”. In *Antike Rhetorik und ihre Rezeption. Symposion zu Ehren von Professor Dr. Carl Joachim Classen D. Litt. Oxon. am 21. und 22. November 1998 in Göttingen*, szerkesztette Siegmund DÖPP, 99–116. Stuttgart: Steiner, 1999.
- . „In praise of Raphael Regius”. In *Style and Scholarship: Latin Prose from Gildas to Raffaele Regio. Selected Papers*, szerkesztette Roberto GAMBERINI, 409–426. mediEVI 26. Firenze: SISMEL-Editioni del Galluzzo, 2020.
- WOODWARD, William Harrison és RICE, Eugene F. *Vittorino Da Feltre and Other Humanist Educators*. University of Toronto Press, 1996.
- ZALAI János. „Középkori latin szavak”. *Philológiai Közlöny*, XXIX (1905): 821–822.
- ZIEGLER, Konrat. „Plutarchos”. In *Real-Enzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*, szerkesztette August PAULY, Georg WISSOWA és Wilhelm KROLL, XXI:636–962. Stuttgart, München, 1893–1980 (1951).
- . *Plutarchos von Chaironeia*. Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1964.
- ZSUPÁN Edina. „Die Bibliotheca Corviniana im Kleinen. Beschreibung der lateinischen Corvinen der Bayerischen Staatsbibliothek”. In *Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*, szerkesztette Claudia FABIAN és Edina ZSUPÁN. Supplementum Corvinianum (Ex Bibliotheca Corviniana), I. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2008a.
- . „Vitéz János Leveleskönyve. Prológus”. In *Csillag a holló árnyékában: Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2008. március 14 – június 15.*, szerkesztette FÖLDESI Ferenc, 113–135. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2008.
- . „Vitéz János Leveleskönyve. ÖNB, Cod. 431”. In *Erdély reneszánsza: A 2008. okt. 8–11. között tartott konferencia előadásai*, szerkesztette GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin és SIPOS Gábor, 1:16–24. 2köt. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009.
- . „Suzanne Reynolds: A Catalogue of the Manuscripts in the Library at Holkham Hall. Volume 1. Manuscripts from Italy to 1500, Part 1. Shelfmarks 1–399. Brepols, Turnhout 2015. 389 oldal. Könyvismertetés”. *Művészettörténeti Értesítő* 65 (2016): 173–180.

- . „A Corvina Könyvtár budai műhelye. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállításának eredményei”. *Századok* 153 (2019): 997–1036.
- . „A szövegalkotás tényezői Janus Pannonius Apophthegmata-fordításában” *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 472–495.
- . „A Corvina könyvtár budai scriptorai”. In „*Mestereknek gyengyének.*” *Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*, szerkesztette HENDE Fanni, KISDI Klára és KORONDI Ágnes, 125–137. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 2020a.
- . „A budai műhely”. In „*Az ország díszére.*” *A Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási katalógus*, szerkesztette ZSUPÁN Edina, 25–67. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2020b.
- . „Vitéz János Pliniust olvas. A laurentumi villaleírások és a magyar humanizmus kapcsolatához”. *Művészettörténeti Értesítő* 70 (2021): 93–103.
- . „Cod. 44 (Kat. 87)”. In *Mitteleuropäische Schulen VII (ca. 1400 – 1500): Böhmen, Mähren, Schlesien, Ungarn*, szerkesztette Maria THEISEN, 415–423. Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der ÖNB 17. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2022.
- . „Johannes Vitéz reading Pliny: To the Relationship between the Descriptions of Villas at Laurentum and Hungarian Humanism (Vienna, ÖNB, Cod. 141)”. In *The Renaissance Studiolo in Europe*, szerkesztette Sabine FROMME, Mária PROKOP és Zsuzsanna WIERDL, 105–123. Budapest: Hungarian National Museum, 2022a.
- . „The arrival of humanism in the Hungarian Kingdom as reflected in the codices of Johannes Vitéz de Zredna” (megjelenés előtt).
- ZSUPÁN, Edina és FÖLDESI, Ferenc. *A Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási Kalauz / The Corvina Library and the Buda workshop. A Guide to the Exhibition*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2018.